

Блер Рубл

**ПРАГМАТИЗМ І ПЛЮРАЛІЗМ
ЯК РУШІЇ РОЗВИТКУ
ВЕЛИКОГО МІСТА
(Чикаго «позолоченої доби»,
Москва «срібного віку»
та Осака епохи Мейджі)**

Київ
«Стилос»
2010

УДК314.7(477)
ББК60.7(4Укр)
Б68

*Ця публікація здійснена за сприяння
Посольства США в Україні*

Блер Рубл

Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста Б68 (Чикаго «позолоченої доби», Москва «срібного віку» та Осака епохи Мейджі) (Second Metropolis: Pragmatic Pluralism in Gilded Age Chicago, Silver Age Moscow, and Meiji Osaka Written by Blair A. Ruble. – Woodrow Wilson Center Press, Copub.: Johns Hopkins University Press 2004. 464 p.) – К.: Стилос, 2010. – 404 с.

ISBN 978-966-8009-95-2

Книга відомого американського дослідника-урбаніста, директора Інституту Кеннана Міжнародного центру підтримки науковців ім. Вудро Вілсона є аналітичним дослідженням процесів піднесення трьох визначних світових міст Чикаго, Москви і Осаки на зламі ХІХ–ХХ ст., міст, що тривалий час відігравали роль других столиць у своїх державах. Історія їх становлення є не лише цікавим фактом міської історії США, Росії та Японії, а в певному сенсі надбанням всього людства. Вона досі залишається цікавою, повчальною і цілком сучасною в реаліях початку ХХІ століття.

ББК 60.7(4Укр)

ISBN 978-966-8009-95-2

© «Стилос», видання, 2010
© *Холошо Л.*, обкладинка, 2010

Кати, Галі та Ірі

«Місто схоже на людину: якщо ми не налагодимо з ним щирі стосунки, воно залишиться назвою, зовнішньою формою, приреченою швидко зникнути із нашої свідомості. Щоб мати з ним щирі стосунки, ми повинні навчитися поважати місто і розуміти його неповторну суть, його “Я”, його дух, його своєрідність, пізнати обставини його життя в їх просторовому і часовому розвитку».

Іван Кліма,

«Дух Праги»

ПЕРЕДМОВА

Ця книга – третя з праць, в яких розглядається доля російських міст у ХХ ст. В першій – «Ленінград: формування радянського міста» (1990) – простежувався його занепад у період після Другої світової війни, від імперської столиці і головного російського міста до провінційного центру, яким став Ленінград під кінець існування радянського режиму. В другій – «Гроші співають: політика міського простору, що змінюється в пост-радянському Ярославлі» (1995) – змальовується сум'яття і оптимізм, такі характерні для Росії у період розвалу Радянського Союзу. В третій книзі зроблена спроба помістити велику багатовікову столицю Росії – Москву – у порівняльний історичний контекст: у ній розглядається історія Москви у відрізок часу, що передував її перетворенню в радянську столицю. Ці три дослідження разом відкривають завісу, за якою відбувалося міське життя Росії, у складному і болісному ХХ ст. вдалині від жорстоких пристрастей, манірного офіціозу і всепроникної тривоги політичної столиці.

Наступні глави являють собою досить громіздке дослідження, здійснення якого значною мірою залежало від підтримки і доброзичливості моїх колег і друзів: боюся, що часом мені доводилося випробовувати їхнє терпіння. Мені хотілось би висловити найщирішу вдячність Еллісон Абрамс, Акізукі Кенго, Борису Ананьїчу, Харлі Балцеру, Пінару Батур-Вандер Ліппу, Теодору Бестеру, Сьюзен Бронсон, Джеффрі Дабелко, Тоні Френчу, Кетлін Джустіно, Хелені Госкіло, Джеффрі Хану, Девіду Хофману, Пітеру Холквісту, Роберту Хуберту, Павлу Льїну, Григорію Каганову, Ніні

Хрущовій, Стіву Лагерфельду, Сьюзен Гудрич Леман, Роберту Литваку, Рут О'Брайєн Міллер, Девіду Плату, Ненсі Попсон, Сьюзен Гросс Соломон, Пітеру Ставракісу, Стефану Танаке, Роберту Торстону, Роналду Тобі, Джозефу Талчину, Галині Ульяновій, Дугласу Вінеру, Елізабет Вуд, Ігорю Зевелеву, а також кільком анонімним рецензентам, які надали вдумливі коментарі до підготовчих розділів цієї книги. Джеффрі Хейнс біограф Секі Хаджиме надав цій книзі більшу підтримку ніж, я гадаю, вона того заслуговує. Також моїми героїчними помічниками і вимогливими критиками були Джеффрі Брукс, Вільям Чейз, Тімоті Дж. Джілфойл та Вільям Глизон.

Я ніколи не зможу сповна віддячити Мурамацу Місію з Кіотського університету і Танамі Тацуя, який працював у Міжнародному домі Японії, а потім у Фонді Ніппон у Токіо. Дякую їм за доброту і підтримку. Під час здійснення цього проекту моїм одностороннім і близьким другом став Акізукі Кенго з Кіотського університету. Величезну допомогу і підтримку надали мені Камо Тошіо з Міського університету Осаки та Шібамура Ацукі з університету Момояма-гакуїн. У роботі над книгою мені дуже допомогли інші кансайські історики, а надто Мацусіта Такао, Мізугуші Норіхіто та Інацугу Хіроакі. Американські японісти Теодор С. Бестор, Стефан Танака і Рон Тобі постійно підбадьорювали мене і спонукали продовжувати мої подорожі до Осаки. Я дуже вдячний Олексію Кралу і Каорі Ханамура Крал за їх допомогу мені в осягненні дециці з безлічі таємниць японської мови. Щедра підтримка, дивовижна гостинність і доброзичливий інтерес японських учених і американських японістів до спеціаліста в галузі російської історії, що не говорить японською, збагатили мене більше ніж міг я очікувати, розпочинаючи роботу над книгою. Я вдячний своїм чудовим колегам в Японії і Сполучених Штатах більше, ніж можу це висловити.

Я усвідомлюю, що незнання японської – це дуже серйозний недолік під час роботи над компаративістським дослідженням подібного масштабу. Глави книги, присвячені місту Осака, неминуче більш обмежені і менш рельєфні, ніж матеріали про Чикаго і Москву. Я свідомо пішов на це, ризикуючи видатися більш необізнаним, ніж звичайно, бо контрасти і знахідки пов'язані з введенням в роботу про Чикаго і Москву третього міста – Осаки здалися мені незвичайно хвилюючими. Сподіваюсь, що читачі також вважатимуть доречними глави про Осаку. Я також сподіваюся, що читачі з

розумінням поставляться до спостережень дослідника, який, на жаль, ніколи не зможе повною мірою вивчити Осаку чи оригінальні японські документи про це місто. Нарешті, я сподіваюсь, що сторінки, присвячені Осаці, стануть яскравою і дещо екзотичною картинкою на тлі більш фундаментальних глав про Москву і Чикаго.

Інтелектуальна мандрівка, що завершується цим томом почалася з дружньої пропозиції Павла Ільїна, який порадив мені написати статтю, у якій порівняти Нью-Йорк і Москву початку ХХ ст. Працюючи над статтею, що з'явилася в 1992 р. в московському журналі, я одержав стільки інформації, що був захоплений Москвою тієї епохи. Я вдячний Павлу і його дружині Еллі Каган за ту роль, що вони відіграли, надихнувши мене на цю працю.

В'ячеслав Глазичев, Григорій Каганов і Джозеф Субірос навчили мене розмірковувати про міста, дивитися на міста і відчувати биття їхнього пульсу. Славу і Гришу цілком можна назвати одними з останніх справжніх *інтелігентів*. Те саме стосується і Пепо який живе в Барселоні, незважаючи на його *неросійськість*. Дружба з ними для мене є даром небес. Сподіваюся, що ця робота наближається до їхніх академічних стандартів і хоча б частково має ґрунтовність, властиву їхнім дослідженням.

Я хочу скористатися наданою мені можливістю і подякувати практикантам Інституту Кеннана – Колліну Брінку, Аліні Ентін, Ентоні С. Лорену, Тімоті Дж. Лузонісу, Келлі Елізабет Массіконтте, Сінтії Нейл, Девіду Расселу, Джозефу Шіллу, Лайошу Ф. Шашді, Мету Варшав і Моніці Вілсон, а також Катамурі Ватару із Кіотського університету за їх допомогу в пошуках матеріалів, на яких вибудована ця робота. Неоціненну допомогу в підготовці рукопису до публікації надала мені Сінтія Нейл. Я вдячний Міжнародному центру досліджень Вудро Вілсона, факультету правознавства Кіотського університету та фонду Санторі (Осака) за матеріальну підтримку і за нематеріальну допомогу. Величезну роль у наданні цьому рукопису довершеної літературної форми відіграла редактор Трейсі Нейгл.

Як і багато інших дослідників я не міг би обійтись без допомоги бібліотекарів і співробітників бібліотеки Конгресу, мабуть, кращої в світі бібліотеки для вивчення матеріалів, пов'язаних з темою цієї роботи, і співробітників Чиказького історичного товариства. Співробітники бібліотеки Центру Вудро Вілсона постійно

допомагали мені в складних процесах міжбібліотечного обміну. Особливу допомогу надали мені Хотта Акіо з Центру історії міста Осаки і його колеги з Бібліотеки осакської префектури. Едвард Казинец з Нью-Йоркської публічної бібліотеки ще раз довів її значення для розвитку нашої науки. Звертаємо увагу читачів на те, що японські власні імена наводяться у звичайному для японської традиції порядку: прізвище передує імені.

Короткий огляд історії кожного міста у першій частині книги має своїм завданням висвітлення деяких епізодів, які безпосередньо пов'язані з соціополітичними дослідженнями в наступних главах, а тому його не треба сприймати як детальний виклад історії міста. Докази, що наводяться в книзі, можуть видатися складними і неоднозначними, бо я не намагався звести весь зібраний мною матеріал до одного тлумачення. Вдумливий читач знайде у праці внутрішні суперечності і навіть документальні свідчення, що йдуть врозріз з моїми основними тезами.

Боюсь також, що на сторінки книги могли потрапити фактичні помилки, хоча я намагався звести подібні похибки до абсолютного мінімуму. Спеціалісти з історії кожного з міст, що розглядається в книзі, безперечно знайдуть немало приводів для критичних зауважень, заперечень і дискусій. Однак сподіваюсь, що як плюралісти-прагматики, про яких я писав, читачі цієї книги вважатимуть, що користь від терпимості і стриманості переважає гіпотетичні перемоги у боротьбі з автором, компетенція якого може не цілком збігатися з їхніми професійними знаннями. Процес читання цього тому може вимагати від читача тієї терпимості, властивої для жителя великого міста, про які йдеться у цій книзі.

Нарешті, під час роботи над книгою мені пощастило співробітничати з трьома чудовими москвичками. З початку 1990-х рр. Катерина Алексеева, Галина Левіна та Іра Петрова достойно і успішно представляють у Москві Інститут Кеннана. Їх багате уявлення, співчуття, чесність і бадьорість духа завжди являли для нас, колег, що співпрацювали з ними із Вашингтона, високий взіреть для наслідування. Катя, Галя та Іра втілюють ті цінності, про які я намагався написати в книзі. Вони об'єднують все те світле, що властиве Москві, і саме їм я присвячую цю працю.

ВСТУП ВІД ГЕГЕМОНІЇ ДО ПРАГМАТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ

Москву, беручи до уваги її історію, не прийнято вважати взірцем плюралістичного міста. Ще донедавна ХХ ст. в московській історії розглядалося крізь призму революцій, громадянських воєн та політичних потрясінь початку століття (1905–1907, лютий 1917-го, жовтень 1917-го, 1917–1921, 1928–1932) [1]. Натомість в міру того, як тлумачення російської революційної спадщини стає більш багатограним, виникає необхідність переосмислення і пізнішого періоду існування Російської імперії. Вивчення досвіду розвитку російських міст в порівняльній перспективі може сприяти з'ясуванню ряду питань у незатухаючих посткомуністичних суперечках про дорадянське минуле Росії.

Складність об'єктивної оцінки російської історії початку ХХ ст., як і початку ХХІ ст., полягає в тому, що єдиної російської реальності не було і немає. Адже завжди існувало кілька Росій: Росія багатих і Росія бідних, Росія космополітична і провінційна, Росія ринкових реформ і Росія феодальна... Велика частина населення імперії проживала у селах, натомість декілька мільйонів росіян мешкали в Москві та Санкт-Петербурзі, що належали до найбільших міст світу. Набагато більша кількість росіян проживали в губернських і повітових містах, кожне з яких мало свої особливості [2]. Жодна, навіть найстрункіша історична концепція не в змозі пояснити, що ж сталося з усіма цими складовими дореволюційної Росії. Велика література періоду, що розглядається часто містить більш глибокі дослідження цієї багатоликої Росії, ніж післяреволюційні історичні і соціологічні праці, у яких істо-

рія Росії за словами Олександра Солженіцина, стала шерегом архіпелагів. І як же складно розібратися у всіх суперечностях, що властиві Російській історії, через ціле століття, особливо з огляду на існування таких суперечливих, а часом і несумісних інтелектуальних традицій!

Один з методів аналізу, що використовується в цій праці, полягає у вміщенні суто російського історичного досвіду в більш широкий порівняльний контекст. Багато дослідників російської історії сприймають такий підхід скептично. Росія врешті-решт дуже самобутня країна. Упродовж багатьох віків на неї, з одного боку, впливали проєвропейські течії, з другого, вона залишалася осередком традиційних цінностей і устремлень. Російські міста на рубежі XIX і XX століть втілюють всю своєрідність Росії, країни, що розривається між традицією і сучасністю [3].

У цій праці не ставиться під сумнів своєрідність російського історичного шляху, адже кожна культура і кожне суспільство якоюсь мірою неповторні. Тут, скоріше, зроблена спроба об'єднати вивчення глибоко самобутніх особливостей російської історії і дослідження тих її ознак, які зближують Росію з іншими країнами. Такої мети досягнуто шляхом порівняльного аналізу історії Москви у п'ятдесятиліття, що передувало більшовицькій революції 1917 р., та історії двох інших міст, у розвитку яких простежуються деякі споріднені з Москвою ознаки. Два цих міста – Чикаго в Сполучених Штатах і Осака в Японії.

Наше дослідження – відгук на праці істориків, які вже у пострадянський період справедливо звернули увагу на необхідність поповнення наших знань про передреволюційну історію російських міст. Історик Луїз Мак-Рейнольдс зазначає, що порівняно з дослідженнями міської історії в інших країнах праці, присвячені російським містам і написані «з погляду 1917 р.», надають непропорційно великого значення класовій боротьбі і (або) нездатності місцевих лідерів здійснювати муніципальні реформи... Якою мірою суспільна свідомість протистояла класовій свідомості? Адже про останню ми і так знаємо досить багато [4].

Говорячи про взаємовідносини суспільної і класової свідомості в російських містах передреволюційної епохи, Мак-Рейнольдс та інші історики, які стоять на подібних позиціях, не ставлять прямих двобічних питань. Навпаки, вони прагнуть глибше проникнути в суспільну динаміку тих років, ставлячи мету досягти більш

рельєфного, більш старанного дослідження російського суспільства в ті роки, що передували революціям 1917-го. В результаті вимальовується методика аналізу, згідно з якою, не на шкоду вивченню класових суперечностей, уважно розглядається власне історичний процес.

Як показали спеціалісти, суперництво між суспільною і класовою свідомістю виявлялося не тільки в міському суспільстві, а і в приватній історії кожного російського містянина. Жителям російських міст були притаманні індивідуальні риси, які визначались в тому числі їх приналежністю до класу, регіону, статі, релігії, етносу, а також залежно від обставин їх походженням з того чи іншого міста чи навіть міського району.

Різні аспекти міської історії Росії були предметом спеціальних досліджень і до публікації есея Мак-Рейнольдс [5]. Праці істориків відіграли значну роль у виявленні тих засад, на яких ґрунтувалося щоденне життя в Російській імперії пізнього періоду. Праці і дискусії, в яких обговорюється роль представницьких органів влади і суспільних інститутів, що зароджувалися в країні, розширили наше уявлення про те, якими шляхами розвивалося управління Російської імперії, в чому полягали успіхи і прорахунки її адміністративної системи. Висновки, до яких прийшли історики, не є однозначними: з одного боку, їм вдалося виявити ті незнищенні суперечності, що існували між російськими представницькими органами і урядовими установами, з другого, окреслити історичний момент, коли в Росії зародилася суспільна політика, а також визначити ту роль, яку з більшим чи меншим успіхом відігравала міська політика у формуванні загальноросійської адміністративної системи [6].

Здійснені в цій роботі соціологічні дослідження були б немислими без прекрасних праць шановних колег. Їх дослідження заслуговують нового прочитання, особливо якщо взяти до уваги той факт, що накопичені ними знання, на жаль, не заслужено мало вплинули на нашу оцінку російської історії. Це дослідження можна назвати успішним, якщо воно приверне увагу до чудових праць на яких воно ґрунтується.

Важливість порівняльного методу

Згідно з широко розповсюдженою думкою, російське суспільство на рубежі ХХ ст. докорінно відрізнялося від суспільств в краї-

нах Європи і Північної Америки. Вважається, що Росія була суспільством без середнього класу, без справжніх міст, без незалежного приватного сектора. Подібні твердження не можуть самі по собі сприяти розвитку наших уявлень про Росію того періоду. Для всебічної оцінки особливостей, які так часто сприймаються як російська сутність необхідно скористатися порівняльним аналізом.

Компаративні дослідження російської історії ґрунтувалися головним чином на її зіставленні з історією європейських країн. «Незважаючи на запевнення у безсторонності і об'єктивності, – два десятиліття тому скаржився Рональд Сані, – дослідники нерідко висловлюють судження про революцію (1917 р.) і Радянський Союз, ґрунуючись на зовсім неподібному європейському і американському досвіді» [7]. Сані має на думці, що аналогії з Європою далеко не завжди являють собою доцільну вихідну точку для аналізу. Можливо було б більш доцільним порівняння Росії того періоду з іншими суспільствами, що розривалися між традицією і сучасністю, наприклад з Японією періодів Мейджі і Тайсьо*. Вивчення історії одного російського міста не розв'яже існуючих методологічних суперечностей. Проте спроба розглянути в порівняльній перспективі такий великий російський центр, як Москва, може сприяти розвитку змістовної дискусії про російську історію і про становище Росії стосовно до решти світу.

Чикаго, Москва і Осака ідеально підходять для здійснення порівняльних пошуків, спрямованих на виявлення наступності і контрастів у російській історії. Шістдесяті роки ХІХ ст. знаменувалися в Сполучених Штатах, Росії та Японії докорінними політичними реформами і соціальними перетвореннями. Громадянська війна і економічний розквіт та конституційні перетворення в Сполучених Штатах, що настали після неї, Великі реформи в Росії і реформи періоду Мейджі в Японії вивели ці три суспільства на новий щабель соціального, економічного і політичного розвитку. Воєнні перемоги і поразки перевернули національну економіку цих країн і, зокрема, трьох міст – Чикаго, Москви і Осаки, несучи багатство, а в Росії в кінцевому підсумку і загибель місцевим промисловцям і фінансистам.

---

* Мейджі (япон.) – буквально «освітене правління». Назва періоду правління імператора Муцухіто (1866–1912). Тайсьо – буквально «велика справедливість». Назва періоду правління японського імператора Юсіхіто (1912–1926). – Тут і далі – *прим. перекладача*.

Не зважаючи на ту обставину, що ці три міста розвивались у переважно аграрних країнах і в антиурбаністичному культурному середовищі, вони відіграли велику роль у формуванні національної політики своїх країн. На рубежі ХХ ст. Чикаго, Москва і Осака входили в число міст, що зростали найшвидше в світі [8]. Населення великого Чикаго виросло з 493 531 у 1870-му до 3 394 996 жителів у 1920 р. [9]. Населення Москви виросло на 300 процентів від шестисот з невеликим гаком тисяч у 1871-му до майже 2 мільйонів жителів у вересні 1917 р. [10]. Приблизно в той же період із порівняно невеликого міста, де проживало близько 350 тисяч чоловік, Осака розвинулася у найбільший урбаністичний центр з населенням майже у 2,2 мільйона [11]. Всі три міста стали домом для десятків тисяч переселенців, яких приваблювали революційні зміни у промисловості, торгівлі, транспорті й технологіях, яким упродовж наступних десятиліть належало змінити обличчя світової економіки [12].

У цю епоху Чикаго, Осака і Москва перебували на вершині світової ієрархії міст. Коли в серпні 1914 р. розпочалася Перша світова війна, Чикаго, згідно з сучасними оцінками, було п'ятим за величиною містом у світі, в той час як Москва займала дев'яте місце [13]. У цих списках немає Осаки, але уявляється вірогідним, що за показниками міського населення вона входила в першу дюжину найбільших світових центрів.

Усі три міста були, за сьогоднішніми термінами, головними сполучними ланками між національними і світовою економіками. Глибинний зв'язок цих центрів з економікою транснаціонального капіталізму, що зароджувалася; їх залежність від нових технологій в електротехніці, транспорті, засобах зв'язку і будівництві; поєднання одвічної жадібності і дивовижної багатоманітності господарських форм, що утворилися завдяки переплетенню особистих інтересів, – всі ці чинники перетворили Чикаго, Москву і Осаку в міста ХХ ст. ще до настання нового століття. Чикаго, Москва і Осака утвердили своє стратегічне панування над величезними просторами Північної Америки, Центральної Азії і над японською областю Кансай всупереч тому, що політична влада в цих країнах залишалася зосередженою в національних столицях – у Вашингтоні, Санкт-Петербурзі і Токіо. Ці три міста несли відбиток всієї властивої їхній національній культурі самотності і одночасно мали велику кількість спільних рис, які і зробили можливим це порівняльне дослідження [14].

Мета здійсненого в цій праці порівняльного дослідження Чикаго, Осаки і Москви на рубежі ХХ ст. – це спроба дати нове тлумачення суспільного стану цих других столиць в конкретних історичних умовах, а також розширити загальну концепцію розвитку російських міст і привернути увагу до необхідності проведення порівняльних пошуків у галузі міської історії. Великого значення надається феномену соціальної фрагментації, яка – незважаючи на те, що її часто сприймають як перешкоду на шляху демократичного розвитку, – активно сприяла розвитку «прагматичного плюралізму», не допускала приходу до необмеженої влади якоїсь однієї суспільної групи. В книзі висувається теза про те, що фрагментація – у поєднанні з нагромадженням в суспільстві капіталом, відсутністю юридичного чи фактичного контролю згори, суспільними й економічними зсувами перехідного періоду – здатна створити умови для плюралістичної суспільної політики.

Прагматичний плюралізм був присутній в суспільному житті Москви, хоча російському самодержавству не було потреби використовувати соціальну відокремленість і роздрібненість як інструмент, що не припускає посилення впливу осіб, які і так не входили до найближчого кола царських радників і міністрів. Ті суспільні відносини, що сьогодні називають громадянським суспільством, зароджувалися в Москві уже на зорі ХХ ст. [15]. Як буде показано далі, адміністративна політика самодержавства стала на перешкоді розвитку самостійних суспільних груп, ведучи до соціальних зіткнень, поляризації суспільства і в кінцевому підсумку до нерозв'язної системної кризи. Як проникливо зауважила Крістін Руан, один з численних парадоксів пізньоімперського періоду російської історії полягає саме в тому, що ініційовані урядом реформи розхитували ту систему, яку покликані були зміцнити. Те, що могло розвинутися в довгочасні спільні зусилля держави і суспільства щодо створення сучасної індустріальної країни, вирошло у безперервну боротьбу уряду і старої привілейованої еліти проти нових еліт [16]. В Росії на рубежі століть Москва стала тією ареною, де найяскравіше виявилася описана Крістін Руан боротьба між старим і новим.

Тим не менше сама складність московського міського життя підштовхувала різні суспільні групи до створення прагматичних коаліцій і вироблення взаємоприйнятної стратегії муніципального управління. Часом соціальна роздрібненість ставала причиною

співробітництва між різними суспільно-політичними силами міста. Як зазначає Руан, поняття суспільного життя було настільки новим для Росії того часу, що форми недержавного сектора перебували в постійному розвитку і відчували вплив найрізноманітніших складових російського суспільства [17]. В цій праці зроблена спроба розглянути деякі історичні ситуації і приклади, в яких простежується схожість Москви з іншими великими містами світу – схожість більш виразна ніж прийнято вважати [18].

Це дослідження не ставить своєю метою аналіз розподілу влади як такої. Крім того, по суті, тут не розглядаються моральні цінності, думки чи переживання міських жителів. Книга зосереджується лише на зовнішній поведінці міст. Як аргумент на користь тез, що висуваються в роботі, приймається сам факт утворення коаліцій в суспільно-політичному житті міста, навіть якщо такі альянси не впливали на умонастрої їхніх учасників. Завдання дослідження показати, як незвичайна складність і багатолікність міського суспільства не дали змоги повною мірою застосовувати владу навіть тим колам, які зосередили в своїх руках величезні політичні та економічні ресурси. Іншими словами, навіть наймогутніший москвич – як і наймогутніший житель Чикаго і Осаки – не завжди міг змусити інших підкорятися кимось установленим канонам. Влада була розподілена, роззосереджена і розсіяна. Якщо розглядати Москву початку ХХ ст. з подібних позицій, то історія міста дасть досліднику немало тем для плідних порівняльних пошуків.

Перше, що необхідно зробити для введення Москви, Чикаго і Осаки у порівняльний історичний контекст, це поглянути на три міста крізь призму наявних робіт з урбаністичної історії. Адже, по суті справи, мова йде про три міста, що входять в число найбільших у світі. Література з порівняльної історії пропонує певну відправну точку для інтелектуальних вправ.

Значущість величини міст

Близько століття тому в світі, очевидно, з'явилась нова урбаністична форма – промислове місто-гігант. Звичайно, дуже великі міста існували на карті світової історії вже давно. Місто-гігант, як правильно вказує Ентоні Саткліфф, було частиною людської цивілізації протягом кількох тисяч років [19]. Проте нові метрополіси

жахали багатьох спостерігачів. Швидкість, з якою вони росли, легкість сполучення між окремими частинами міста, мобільність населення і жорстка нічия між буржуазними і пролетарськими цінностями [20] не мали аналогів у світовій історії. Традиційні суспільні, політичні і культурні інститути руйнувалися під тягарем небачених випробувань.

Відкритість і надзвичайно швидкі темпи міського розвитку в XIX і XX ст. відрізнялися від неспішного і більш органічного зростання середньовічних та ранньобуржуазних міст [21]. Розширення метрополісів часто створювало суперечність між індустріальними центрами, що зростали, і оточуючою їх сільською місцевістю, та досить часто ставало причиною конфліктів з національними урядами. Протистояння між метрополісом і національним урядом було очевидним навіть у відносно молодих Сполучених Штатах, де норовлива буржуазія прагнула до необмеженої політичної і культурної влади, ламаючи усталені рамки місцевих традицій та інтересів [22]. Суспільство метрополісів повсюдно перебувало в зародковому стані, йому вже були властиві надзвичайна багатоманітність і соціальна фрагментованість [23].

Місто XIX ст. перетворило урбаністичні форми. Всього за пару поколінь промислове виробництво драматично змінило фізичне обличчя міст [24]. Заводи, проспекти заповнені магазинами та комерційними підприємствами, залізничні депо, сортувальні станції і квартали багатоквартирних будинків створили міське середовище, яке відзначалося дезорієнтуючою непостійністю. Як неодноразово відзначало багато авторів, відмітною рисою сучасного міста стала мінливість [25]. Збереження громадянської свідомості і приналежності до тієї чи іншої верстви у світі, охопленому пристрастю до швидкості і змін, було непростим завданням.

Новий метрополіс був настільки величезним і багатоліким, що жодна соціальна, політична, економічна або етнічна група не могла протягом тривалого часу утримувати контроль над місцевим політичним життям. Місто-гігант не було відокремленим історичним гравцем. Швидше за все, його неймовірне сукупне багатство було розподілене між великою множиною власників. Результатом стала багатоманітність [26]. Як відмічає Пітер Холл у монументальній історії урбаністичної цивілізації – «Міста в цивілізації» (Cities in Civilization), – справа не тільки в розмірах великих міст. Великі розміри передбачають складність. У великих містах, згідно з Хол-

лом, не просто проживає багато людей, а їх жителі «абсолютно різні за походженням, расою, віросповіданням, соціальним становищем і багатством, різні, по суті, у всьому, що тільки може відрізняти людей одне від одного» [27]. Як нагадує Елізабет Вілсон, «для старорежимної еліти велике індустріальне місто кінця XIX ст. являло собою клоаку, помічену пістрявим, тісним і непристойним змішанням класів на міських вулицях» [28].

Соціальні групи в нових містах-гігантах змушені були діяти з більшою обережністю, втручаючись тільки в ті сфери міського життя, які володіли ключовим значенням для їх виживання чи добробуту. Складалася нова філософія міського плюралізму, витісняючи старі поняття про владу і політичну ефективність як у місцевих, так і загальнонаціональних масштабах. Через те, що життя метрополіса було замішане на конкуренції, муніципальна політика часом ставала стратегією вимушеного примирення особистих інтересів, що суперничали між собою [29]. В міру того як політичні альтернативи все більше віддалялись від простих категорій «або – або», виникала необхідність більш гнучкого підходу до практики міського управління. Ціна зневаги інтересів будь-якої соціальної групи могла виявитися надто високою – в Росії, після краху імперії в 1917-му, багато хто відчув це на собі.

Чиказький фотограф Зигмунд Крауш залишив нам документ, що свідчить про строкате життя метрополіса в кінці XIX ст. і одночасно відображає буржуазні забобони того часу [30]. В характерних етюдах Крауша зображені три дюжини старанно відібраних вуличних типів, що позують: перед нами галерея персонажів, що їх знайшли фотограф і його літературні співавтори. Крауш уклав цей фотоальбом, зразок популярного в ту епоху жанру, в 1892 р., очевидно, сподіваючись заробити на ньому під час чиказької Всесвітньої виставки. Фотографу вдалося передати багатолікість чиказьких вулиць 90-х років XIX ст.

Розглядаючи фотографії цих афроамериканських, китайських, ірландських, італійських, російських, єврейських і сирійських рознощиків і вуличних хлопчаків, можна уявити собі почуття неспокою і незручності, яке відчували в індустріальних містах представники імущих класів, – про це образно пише Елізабет Вілсон. Клерки і шарманщики, листоноші і безпритульні діти, бували ветерани Громадянської війни і сліпі жебраки, «тенісні дівчатка» і ганчірники, розвізники льоду і пива, вуличні рознощики – всі вони

суперничали за міський простір метрополіса в серці американського континенту. Праці Крауша відображають це багатоманіття, не зважаючи на те, що герої його фотопортретів заслуговували, очевидно, багато більшої поваги, ніж він міг або хотів висловити їм у своїй студії.

Міста-гіганти, що з'явилися в кінці минулого століття, багато в чому визначили закономірності розвитку людського досвіду на наступні десятиліття – на зміну індустріальним центрам прийшли ще більш гігантські мегаполіси і всесвітні міста [31]. Про форму і функції цих титанів, про їхні успіхи і провали написані цілі томи. Однак їхня роль у політичному житті не завжди з належною повнотою висвітлюється у працях про сучасну урбаністичної цивілізацію.

У цій книзі оповідається про Москву, однак завдання її полягає в тому, щоб вивчити роль уряду метрополіса в місцевому і загальнонаціональному політичному житті, а також в тому, щоб прояснити взаємовідносини між розвитком індустріального міста і муніципальною політикою. Цієї мети досягнуто через порівняння Чикаго, Москви і Осаки у п'ятдесятиліття, що почалося приблизно 1870 р. В наступних главах розглядаються не тільки відмітні риси Москви як метрополіса на рубежі віків, а і проблеми соціального багатоманіття, терпимості і плюралізму. Представлені в книзі соціологічні дослідження мають на меті відповісти в історичній порівняльній перспективі на питання, які Карл Еббот назвав двома провідними темами півторавікової американської міської історіографії: «як вдавалося членам цих агломерацій [що росли як гриби з середини ХІХ ст.] об'єднуватися, взаємодіяти і функціонувати як громадянські самодостатні одиниці [або міські громади, в термінах ХХ ст.]?» [32]. Іншими словами, як у новостворених метрополісах тієї епохи співіснували такі відмінні політичні, соціальні, економічні, культурні, етнічні і релігійні середовища, які попервах і надавали цим містам такого небувалого і дещо загрозливого вигляду?

Зростання метрополісів і рівновага відмінностей

Основоючись на роботі Девіда Хеммака, Саллі Енн Хастінгс стверджує, що в розмірковуваннях про розподіл влади у міському співтоваристві точка зору визначає перспективу. Дослідники, що надавали найбільше уваги формальним громадським структурам і

політичним постатям вищого рангу, схильні приписувати всю повноту влади в співтоваристві вузькому колу обраних [33]. Ті самі спеціалісти, які, подібно до самої Хастінгс, розглядають більш широке суспільне поле, а, отже, більш широкий спектр суспільних – формальних і не формальних – організацій, не можуть не звернути увагу на факт розсіяння влади, незалежно від того, чи присвячене їх дослідження Нью-Йорку, Нью-Хевену, Токіо чи Дар-ес-Саламу [34]. Хеммак ставить це питання таким чином: «Хоча більшість істориків, що пишуть про еліти, підкреслюють факт концентрації влади, ті з них, хто розпочинав ґрунтовні дослідження історії підприємництва, суспільної політики, нижчих соціальних груп чи місцевої політики... часто стверджують, що влада була розосереджена» [35]. Це питання першорядної важливості і здатне прояснити, чому в цій праці надано так багато уваги проблемам різноманітності в таких, відповідно загальноприйнятій думці, високоцентралізованих муніципальних співтовариствах, як пізньоімперська Москва і Осака епохи Мейджі.

Як показано в роботі Хастінгс про Токіо, питання багато складніше, ніж просте постулювання факту, що точка зору визначає перспективу. Ключову роль набувають тут динамічні взаємовідносини між часто елітарними формальними структурами влади і фактичною розстановкою сил у повсякденному житті. У нашій праці зроблена спроба довести, що, чим вищий потенціал конфліктності і неспівмірності інтересів, тим вища здатність суспільства до плюралістичного посередництва різних компонентів, що входять в нього. Останнє справедливе навіть в тому випадку, коли від прямого дотику до влади формально відсторонено багато соціальних груп. Замість чітко окреслених і жорстких альтернатив у політичний порядок денний входять такі питання, як управління інтересами, що суперничають з метою всезагального розвитку і задоволення спільних соціальних потреб [36]. Як і книга Хастінгс, ця праця має на меті розвинути дослідження Хеммака про владу в міському співтоваристві, вмістивши цю тему у порівняльний контекст [37]. У праці Хастінгс наголошується на мнимому нонсенсі між високою концентрацією багатства і влади в руках вузького кола ньюйоркців у кінці минулого століття і нездатністю цих властей повною мірою розпоряджатися долею міста в умовах суспільної системи, що гарантує виборчі права всім громадянам чоловічої статі [38]. Багато хто з надзвичайно впливових містян Нью-Йорка

усунулися в той час від активної участі у міському політичному житті, водночас вони в разі необхідності продовжували захищати свої інтереси опосередковано.

Деякі спостерігачі відмічали, що містом володіють політичні заправили, інші – що в Нью-Йорку панують багатії і великі корпорації [39]. У більш глибоких описах – наприклад, в нотатках вдумливого російського Мойсея Острогорського, який відвідав Америку сто років тому, – політичні боси зображені посередниками між капіталістами і виборцями [40]. Об'єднуючи широкі кола громадськості з економічною елітою, політична машина визначала керівні сили міста в епоху швидких змін [41]. Так удавалося досягти ефективної і життєво необхідної рівноваги між найбільш нестабільними елементами американського міста кінця XIX – початку XX ст.

Хеммак переконливо доводить чому посередництво було таким необхідним. «Багаті і добре обізнані, – пише він, – вважали, що багатство і суспільне становище передбачають владу, але їх постійна стурбованість щодо впливу на електорат, ролі політичних партій, ставлення іммігрантів і позиції різних економічних еліт означає, в усякім разі, що багатії не могли утримувати панування без значних зусиль» [42].

У роботі Хеммака вивчається урбаністичних досвід Сполучених Штатів у кінці минулого століття. В той же час досліджувані ним питання виходять за рамки американської політики з її досить демократичними традиціями, що допускають активну участь населення у державному управлінні. У праці Хастінгс показано, що складні суперечності між концентрацією влади і її безсиллям простежуються в самих різних історичних, культурних і політичних обставинах. Чудова праця Ніла Ватерса про політичне життя у зовні безтурботній японській області Кавасакі в період реставрації Мейджі* ілюструє потенційно благотворний вплив роздроблених суспільних і політичних інститутів в епоху глибоких соціальних змін [43].

---

* Мейджі ісін (япон. – оновлення, реставрація Мейджі) – незавершена буржуазна революція 1867–1868 рр. в Японії. До влади прийшов буржуазно-дворянський уряд на чолі з імператором Муцухіто, який почав буржуазні соціально-економічні перетворення на фоні збереження феодальних традицій в суспільстві. *Прим. перекладача.*

Ватерс порівнює адміністративні структури Кавасакі у період пізнього Едо – раннього Мейджі з триколірною шахматною дошкою, «на якій одні клітинки змінюють колір, а інші приймають всі три кольори одночасно» [44]. Подібна складність суспільно-політичних відносин не була на заваді єдності і злагодженому функціонуванню області, навпаки забезпечувала захист кожної окремо взятої обласної структури від свавільних і деспотичних дій вищестоящих властей. «Жоден місцевий хазяїн, – продовжує Ватерс, не міг діяти цілком самостійно, без того, щоб не увійти у протистояння з іншими ріошу*» [45].

Хоча Ватерс пише про переваги аграрної японської області в історичному періоді, що передував повномасштабній індустріалізації, його спостереження цілком доцільні і стосовно урбанізованих регіонів, що розросталися, про які говориться в цій роботі. Адміністративна складність убезпечувала села Кавасакі від чужорідної чи деспотичної експлуатації, але і забезпечувала значний вплив горизонтальних міжсільських зв'язків. «Незважаючи на вкрай запутану систему вертикальної влади в регіоні, область як така залишалася економічно взаємозалежною» [46]. Ні одна група феодалів або магнатів, ні одна місцева еліта не могла встановити тотальний контроль над Кавасакі, що дало можливість японській провінції без потрясінь увійти в індустріальну еру.

У наступних главах наголошується на ролі адміністративного апарату і приватної політичної волі в міському житті – про це вже говорилося у працях Хеммака, Хастінгс та Ватерса. Подібний погляд суперечить багатьом, які набули сталості, груповим та «елітистським» підходам до історії адміністративного управління [47]. Влада постає в цій праці поняттям, що тісно пов'язане з різнобічними, часто мінливими інтересами, які приводили до утворення стійких коаліцій між зацікавленими соціальними групами і громадянами [48]. Такі альянси, в свою чергу, ґрунтуються на приватній природі сучасного метрополіса.

«Приватний» метрополіс

Чикаго, Осака і Москва були не просто великими містами. Вони виростили до величезних розмірів у результаті приватного еко-

---

* Ріошу – володар великої або кількох середніх територій у Японії.

номічного розвитку, а не в результаті концентрації державної влади. Всі три міста були насамперед торговими центрами, основаними на товарообміні між купцями всіх калібрів і статків.

Гідна подиву складність життя у цих трьох великих містах породила їхній багатоманітний, але і глибоко фрагментований соціальний, економічний і політичний ландшафт. Подібні тенденції розвитку можна було спостерігати (у досліджуваній історичній період і пізніше) в інших метрополісах, що не стали політичними столицями, – наприклад у Барселоні, Бомбеї, Глазго, Манчестері, Мілані та Сан-Паулу. Манчестер, перший у світі промисловий гігант, багато в чому нагадує індустріальні інші столиці, що розглядаються в цій праці [49].

Усунуті від розв'язання загальнонаціональних політичних завдань удачливі політики в таких інших метрополісах прагнули швидше до компромісів і примирення, ніж до неподільного політичного панування. Місцеві уряди в Чикаго, Москві й Осаці породили століття тому політику прагматичного плюралізму. Однак досвід політичної терпимості в Москві і Осаці не міг бути належним чином затребуваний у ворожому політичному середовищі, і це створює цікаві контрасти між Москвою і Осакою, з одного боку, і Чикаго, з другого.

Чиказькі промисловці, московські купці і осакські фінансисти виростили характерний для рубежу століть дух метрополіса, основним двигуном якого був приватний капітал. Приватна економічна діяльність величезною мірою сприяла розвитку і більш старих міст-гігантів. Лондон, Амстердам і Антверпен були одними з найбільших метрополісів, у яких витрати з державної скарбниці становили набагато меншу частку загальноміського валового продукту, ніж в інших світових центрах доіндустріальної епохи [50]. І все-таки до початку ХІХ ст. велике місто сприймалося насамперед як резиденція монарха чи владної особи.

Лондон часів правління Тюдорів являє собою самий, мабуть, найкращий приклад метрополіса, що розвивався за рахунок торгівлі. Накопичення капіталу в доіндустріальному Лондоні відбувалося за рахунок перепродажу імпортованих товарів [51]. Враховуючи віддаленість придворного життя Уайтхоллу від торгові діяльності в лондонському Сіті, можна стверджувати, що в ті роки Лондон розвивався цілком вільно, без особливого державного регулювання і політичного втручання.

Лондон був «кипучим, бурхливим містом, домом для ділової еліти, що збагачувалась посеред прибулих до його берегів хвиль іммігрантів другого сорту» [52]. Доіндустріальний Лондон, комерційний гігант, центр національної економіки, що розвивалася, сусідив з Вестмінстером – безтурботною і величною цитаделлю королівської влади [53].

У праці 1944 р. «Велика трансформація» (The Great Transformation) Карл Поланій зауважив, що «відмітна риса цивілізації XIX ст., на яку так глибоко вплинув Лондон, полягала в тому, що вона [цивілізація XIX ст.] обрала як мотив розвитку щось таке, що тільки іноді визнавалося законним мотивом в історії людського суспільства і вже точно ніколи раніше не підносилося в ранг виправдання щоденної поведінки і вчинків, а саме – вигоду» [54]. Чикаго, Москва і Осака входили в число провідних міських центрів, що визнавали можливим такий незвичайний підхід до суспільної організації. Життя метрополіса, яке рухав приватний капітал (на противагу державно-дотаційній економіці), не могло бути лінійним [55]. Робітника і конторського службовця переслідував привид безробіття, заводчику і дрібному крамарю не давав спати страх банкрутства [56]. Статки виникали і втрачались за одну ніч [57]. Економічна невизначеність викликала свару між великими і дрібними спекулянтами, в той час як конкуренція, шахрайство, невезіння і некомпетентність могли привести до сенсаційних втрат [58]. Багато хто з жителів Чикаго, Осаки і Москви в ту епоху перебували на грані між добробутом і бідністю.

«Приватний» метрополіс боровся з містами-конкурентами за гроші і людей, так само як окремі підприємства і компанії билися за прибуток. Одночасно жителям міста-гіганта були притаманні прихми регіональної, національної і міжнародної геополітики і економіки, які перебували поза зоною їх безпосереднього впливу. Стабільність, що лежить в основі королівського двору чи парламенту, чужа приватному метрополісу. Ділові міста, подібні до Чикаго, – скористаємося фразою Гаррі Вілса, доречною і стосовно Москви або Осаки, – споряджалися, вже виступивши у похід, підкоряючись хаотичним циклам капіталізму, що не регулюються [59].

Організаційна складність нестоличних метрополісів, які часто перебувають в залежності від національних, регіональних і місцевих властей, а також від різних приватних і корпоративних інтересів, виключає присвоєння безмежної влади якою-небудь однією

соціальною групою. Відносна свобода від прямого державного втручання в місцеве життя створює соціальний простір, в якому можлива політика приватних компромісів і стратегія багатополярності така необхідна для виникнення прагматичного плюралізму.

У великому міському співтоваристві державна гегемонія ніколи не буває тотальною. В деяких випадках – до прикладу, в Лондоні і Едо-Токіо* – здатність держави впливати на формування столичного міста залишалася обмеженою [60]. Необхідно брати до уваги, що державна влада, звичайно ж, не може цілком усунутися із столичного міста в той час, як в Чикаго, Москві та Осаці з кінця ХІХ – початку ХХ ст. роль держави була відносно невеликою. Тому такі другі міста можуть надати досліднику більш яскраві зразки міського плюралізму, ніж величні столичні центри.

Промисловий капіталізм і прагматичний плюралізм

Якщо характер міської агломерації пропонує одну відправну точку для порівняльного вивчення Чикаго, Москви і Осаки, то капіталізм являє собою інший привід для здійснення такого аналізу. Хоча при капіталізмі влада, грошові та інші матеріальні ресурси зосереджуються в руках не багатьох, саме облаштування цієї суспільної формації не дає змоги якій-небудь одній соціальній групі встановити тривале панування над усім суспільством. Це є особливо справедливим на початковому періоді розвитку капіталістичних методів виробництва.

Дослідники капіталістичних міст ХІХ ст. досить легко виділяли в них строгу трикласову систему будови суспільства, з «володарями величезних статків і майже не обмеженої влади на самій горі, більш дрібними бізнесменами, спеціалістами і “білими комірцями” посередині і масою найманих робітників унизу» [61]. Однак при більш уважному розгляді подібні схеми розсипаються.

Девід Хеммак переконливо доводить, що в міру розростання міських співтовариств, спеціалізації економіки і посилення її залежності від висококваліфікованого і злагодженого управління, влада в таких співтовариствах зазнає все більшого розпилення [62]. Для того, щоб стало можливим співробітництво між групами-суперниками і особистостями, мають відбуватися обгородки, розвиватися інфраструктура, виконуватися домовленості [63]. При

---

* Едо (Еддо) – назва Токіо до 1869 р.

цьому співробітництво розвивається в умовах міського середовища, що постійно ускладнюється і територіально зростає. Соціальна фрагментація і зсуви, що породжуються перехідним капіталізмом, – наприклад урбанізм метрополісів – сприяють розвитку прагматичного плюралізму, який в кінцевому підсумку може перерости у повноцінні соціальні, політичні, культурні та економічні моделі і зразки поведінки демократичної природи. Як писали Дітріх Руешмайєр, Евелін Хубер Стефенс і Джон Д. Стефенс, «перемозі демократії сприяли не капіталістичний ринок чи капіталісти як нова панівна сила в суспільстві, а, швидше, самі суперечності капіталізму» [64].

Ніколи ще соціальні суперечності капіталізму не виступали з такою очевидністю, як у нещодавно посталих метрополісах індустріальної епохи. Для переходу до плюралістичної політики потрібні були не просто ефектні політичні жести. «Нарешті, – додають Руешмайєр, Евелін Стефенс і Джон Стефенс, – запровадження демократії вимагає складних класових компромісів, які втілюються в новій інституціональній побудові суспільства» [65]. Це справедливо навіть в тому випадку, коли інституціональні зміни відображають політичні і соціальні компроміси, які неприємні і не потрібні окремим учасникам політичного процесу [66]. Таким чином, суспільна і політична згода засновується не стільки на прагненні до примирення, скільки на витривалості і стійкості в конфліктних ситуаціях.

Так, суть прагматичного плюралізму полягає в здатності одержувати вигоду із взаємодії з особистостями або групами, які в усіх відношеннях викликають огиду. Прагматичний плюралізм ніяк не співвідноситься із співтовариством, яке за самою своєю природою уявляється формою суспільної організації, що має обмеження. Загальновідомо, що закриті співтовариства нетерпимі до тих, хто не входить в число їхніх членів. Джерело плюралізму – це, за чудовим визначенням Льюїса Мамфорда, необхідність вижити в умовах наперед продуманої соціальної складності міського життя [67]. Прагматичний плюралізм виходить з готовності терпіти поведінку інших, яка певною мірою є образливою [68]. Така вимушена терпимість – продукт різноликого урбаністичного середовища, в якому постійно стикаються сили, що суперничають, а також капіталістичної системи, що розвивається, яка залежить як від співробітництва, так і від конкуренції.

У 1975 р. Мільтон Ракове опублікував прекрасний звіт про свій досвід роботи у «політичній машині» демократів. Ракове, який увійшов у місцеве політичне життя ще будучи аспірантом факультету політичних наук, зауважує у вступі до своєї книги «Не піднімай хвиль, не повертай невдах», що: «жахлива правда в тому і полягає, що [в чиказькій політиці] нема такого поняття, як суспільний інтерес. Швидше тут присутній широкий спектр приватних інтересів, що конфліктують, об'єднаних під загальною вивіскою суспільного блага» [69]. Прагматичний плюралізм – це не стільки вияв суспільного блага, скільки процес, упродовж якого під вивіскою суспільного блага співіснують приватні інтереси, що конфліктують між собою.

Причиною економічного динамізму і гнучкого плюралізму в Чикаго, Москві і Осаці були як урбаністичний дух метрополіса, так і промисловий капіталізм. Про гегемонію промислової буржуазії в капіталістичних суспільствах початку ХХ ст. писали багато істориків-марксистів і немарксистів. Проте основні положення цієї праці йдуть врозріз із загальноприйнятими міркуваннями. Крім стимулювання безмежної влади, капіталізм вивільняє, як вважав Й. Шумпетер, сили руйнування, які роз'єднують давно встановлені соціальні, економічні і політичні зв'язки [70]. Фрагментація суспільства, яка за цим слідує, робить неможливим абсолютне панування в тій чи іншій галузі якогось одного класу або соціальної групи. Для досягнення успіху учасники політичної гри в метрополісі змушені додержуватися строго збалансованих правил гри з ненульовою сумою і пошуку спільних інтересів і вироблення стратегій, спрямованих на залучення будь-яких можливих партнерів. Такі компроміси стають основою практики прагматичного плюралізму.

Капіталістичні міста у перехідний період

Чикаго, Москва і Осака переживали в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. перехідний період капіталістичного розвитку. Чикаго в буквальному розумінні був новим містом. Москва і Осака тільки недавно вийшли з докапіталістичної або, точніше, протоіндустріальної соціальної і політичної епохи [71]. Осака, що давно виконувала функції фінансового і ринкового центру країни, встигла значно просунути по шляху розвитку капіталістичної індустріальної економіки

ще до реставрації Мейджі [72]. Тим не менше за півстоліття, що минули після 1868 р., місто зазнало якісних змін в економічній структурі, що привело до драматичних соціальних і політичних перетворень. У свою чергу, Москва і російська економіка в цілому пережили радикальні організаційні й структурні зрушення в результаті Великих реформ Олександра II [73].

Чикаго, Москва і Осака росли з неймовірною швидкістю: то були великі комерційні центри, що стояли на порозі нової епохи. Ці три міста не можна назвати традиційними центрами з глибоко закоріненою, благородною культурною елітою (не дивлячись на те, що історія Москви і Осаки нараховувала не одне століття). У всіх трьох містах була відкрита дорога новим талантам. Суперечності, породжені стрімким соціальним і економічним розвитком, стимулювали талановитих людей – уродженців міста чи переселенців, котрі часто ставали основоположниками цілих галузей знань. Історія цих міст переконливо підтверджує гіпотезу Пітера Холла про те, що новаторство і перехідний період в історії цивілізацій ідуть рука в руку. Двері Чикаго, Москви і Осаки – міст, що пережили на початку ХХ ст. епоху перехідної економіки, – були широко відчинені.

Швидкі зміни в суспільному і економічному житті для досягнення успіху потребували нових умінь і навичок. Переможців і переможених у новій економічній реальності визначали швидше кмітливість і гостре відчуття джерел капіталу, що народжувався, ніж традиційні зв'язки. Всі три міста володіли якостями, які, за Холлом, являють собою обов'язкові попередні умови для новаторства: вони були відносно вільними від старих традицій, сповнені нервової енергії і зміцнювали у тих, хто прибував, впевненість у тому, що не існує меж можливого.

Чикаго, Москва і Осака були тими нецеремонними, не зв'язаними класами, неієрархічними центрами, яким Холл надає такого великого значення, пояснюючи, чому ті чи інші міста в той чи інший історичний час стають центрами творчого начала і виняткової сприйнятливості до нововведень [74]. Їх відносна відкритість виявлялася особливо яскраво у порівнянні з національними політичними і фінансовими центрами в Нью-Йорку, Вашингтоні, Санкт-Петербурзі, Кіото і Токіо. Зрозуміло, деяким аристократам зі Східного узбережжя вдалося досягнути успіхів у Чикаго; багатство прийшло до деяких колишніх самураїв у Осаці і дворян у Москві.

Однак їхній успіх пояснювався швидше здатністю оволодіти новою реальністю своїх міст, ніж родинними зв'язками чи спадщиною.

Холл, зокрема, відмічає, що в кінці XIX ст. американське суспільство розвивалося завдяки масовій імміграції, а також шляхом засвоєння нових ідей та концепцій. Еліта виявилася нездатною утвердити свій соціальний статус, опираючись тільки на право народження [75]. Зокрема, еліта часів правління династії Токугава змушена була доводити свої заслуги і репутацію в очах імператора Муцухіто в епоху Мейджі, захопленого ідеєю модернізації країни. Як показано в наступних главах, соціальні відмінності, що віками існували в Росії, часто стиралися і в Москві.

Тим з колись привілейованих жителів Чикаго, Москви і Осаки, котрим вдалося набути навичок виживання в умовах промислового капіталізму, що бурхливо розвивався, було забезпечено процвітання [76]. Самураї часто володіли знаннями, що виявилися затребуваними в епоху Мейджі [77]. Члени самурайського клану Токугава стали в Японії Мейджі адміністраторами, військовими, учителями, клерками, фінансовими агентами, художниками, лікарями і письменниками [78]. Водночас багато представників старої еліти не змогли пристосуватися до темпу і способу мислення нової епохи [79].

Знаменно, що багато з видатних діячів Чикаго, Москви і Осаки, про яких говориться на сторінках цієї книги, вийшли із сімей, що до 1860-х років були невідомими [80]. Наприклад, майже половина московських сімей, глави котрих входили у вищі купецькі гільдії в 1873 р., досягли цього становища не раніше 1861 р., і тільки одна шоста із названих сімей входила у цей прошарок до 1800 р. [81]. Мало хто із ранніх представників сімейств Арморов, Філдів, Свіфтів, Морозових, Третьякових, Щукіних, Сібусава, Номура чи Фудзіта змогли б переступити поріг клубів Нью-Йорка, Кіото чи Петербурга. Всі вони були висуванцями молодого капіталізму.

Визнані еліти і соціальна фрагментація

Зростання власне міського середовища і економіка перехідного капіталізму служать основою для порівняльного вивчення Чикаго, Москви і Осаки в кінці XIX – на початку XX ст. Це були суспільства, що зазнавали глибоких структурних змін і переживали про-

мислову, комерційну і технологічну революції, які змінили в кінцевому підсумку життя людей на всій планеті. Традиційним елітам, що колись панували в своїх суспільствах, часто не вдавалося пристосуватися до драматичних змін в оточуючому світі.

У авторитетному дослідженні системи державної освіти в Чикаго Джулія Ріглі зазначає, що багато хто з учених, які трактують соціальну історію з погляду панування вищих прошарків суспільства, вбачали в робітничому русі тільки випадкові атавістичні прояви [82]. За такого підходу не береться до уваги те, якою мірою класова боротьба, запропонувавши суспільству цінності, відмінні від цінностей соціальних груп, що домінують, насправді змінила капіталістичний світ. З погляду освітньої реформи – об'єкта дослідження Ріглі – «робітники і представники профспілок виробили ідеологію, яка багато в чому суперечила доктрині домінуючих прошарків суспільства» [83]. З окремих питань шкільної реформи представники робітничих сімей і вчителі, які входили у профспілки, укладали тимчасові союзи з реформаторами із середнього класу або навіть з діловими колами. Результатом став не рух до більш досконалого суспільства, як могли б сподіватися дослідники, що стояли на позиціях плюралізму. «Освітня політика в Чикаго аж до окремо взятої класної кімнати у державній школі часто була наслідком невпинної, часом відкритої, часом приглушеної політичної боротьби, де перемога, хай і значна, завжди була половинчата і могла бути зведена нанівець» [84].

В умовах відносно слабкої політичної організації і невпорядкованого муніципального управління в Чикаго в кінці XIX ст. ці сутички набували досить запеклого характеру і не регулювалися якою-небудь однією могутньою політичною партією. «В хаотичному світі Чикаго ділові кола, робітники і прошарок “ліберальних реформаторів” створювали при виробленні своєї політичної програми незалежні сильні організації» [85]. Враховуючи, що колишня могутність традиційної еліти виявилася порушеною, таке розчленоване соціальне середовище дуже сприяло утворенню тимчасових прагматичних альянсів.

У міру того як вирішальну роль у житті міст стали відігравати ділові, а особливо фінансові інтереси, до змагання за сфери впливу в суспільстві долучалися все нові соціальні групи [86]. Звичайно, різні соціальні прошарки дотримувались різної політичної стратегії [87]. Білі уродженці міста мали доступ до виборчих урн [88].

Інші групи були змушені використовувати позавиборчі методи суспільно-політичної діяльності. Робітники-іммігранти все більше залучалися до профспілкового руху; жінки середнього класу створювали розгалужену і ефективну мережу клубів, асоціацій і добродійних установ [89]. Подібна позавиборча діяльність доводить, що сама по собі відсутність всезагальних виборчих прав не перекривала всіх можливих шляхів для особистих чи колективних суспільних дій. Звичайно, розвиток виборчого законодавства був неодмінною умовою для встановлення політичних інститутів, заснованих на відкритості і терпимості. В той же час, як показано у присвячених Чикаго главах цієї праці, відносно незалежна судова система Чикаго мала, мабуть, не менше значення для мирного розв'язання спорів у суспільстві, ніж загальні й рівні виборчі права.

Індустріалізація, виникнення корпорацій, залучення жінок у громадське життя, класова боротьба в її насильницьких формах, масова імміграція з Південної і Східної Європи, а також економічна депресія 1893–1897 років змінили життя американців [90]. Впливу цих чинників не unikнула ні одна частина американського суспільства при тому, що кожна група намагалася забезпечити себе від найбільш руйнівних наслідків кризи. Проте саме в індустріальному місті-гіганті протистояння суспільних сил, що боролися одна проти одної, виявилось з найбільшою гостротою [91].

Одночасно в капіталістичному світі Чикаго і всієї Америки відбувалася фрагментація влади. Епоха злодійських баронів була і епохою зміцнення корпоративної бюрократії. Близько чверті століття тому дослідники ділової і суспільної історії стали нарешті приділяти належну увагу корпоративному життю [92]. Вони поставили під сумнів докази, що наводилися у більш ранніх наукових дискусіях, – одні, згідно з якими корпоративна реорганізація американського суспільства приймалася як щось чуже американським цінностям і етнічним стандартам [93], а інші, які стверджували, що новий клас високооплачуваних службовців формував робочі місця на свій розсуд [94]. Так чи інакше, виникнення нового прошарку службовців, що одержували заробітну платню, яких не можна було вважати ані багатими, ні нужденними, змінило життя американців.

Взаємовідносини між корпораціями і суспільством загалом стали джерелом цікавої двозначності. Розвиток корпоративного середнього класу створив умови і для соціальної фрагментації, і для

соціальної консолідації, породжуючи розчленовану гегемонію, за якої навіть ті, хто займав командні політичні й економічні висоти, змушені були терпіти інших і навіть турбуватися про них. В епоху, коли політика була роздробленою, гнучкою і сфокусованою на конкретних завданнях, в епоху нестачі інтелектуальної зв'язності й ідеологічної чіткості, жодна інтелектуальна група не могла повністю владарювати в політичному житті, незважаючи на те, що білі освічені чоловіки-протестанти мали з погляду суспільної діяльності безперечну перевагу [95].

Безумовно, класова і етнічна приналежність в Америці «позолоченого віку» мала велике значення, що надає ще більшої впевненості прихильникам класового підходу до урбаністичної історії. Як зазначає Карен Савіслак, «вплив і могутність корінних американців-бізнесменів уявляється дослідникам міської історії цілком закономірними» [96]. Тим не менше «багатолика реальність Чикаго підказує, що ми можемо створити і більш реальну картину чиказького і американського життя, якщо тільки нас не цікавлять лише пошуки прикладів [соціального] “панування”» [97].

Місто порушує гегемонію і змушує до толерантності

Проблема соціального панування в Чикаго та інших містах – дуже не проста, особливо в тих урбаністичних співтовариствах, де політичні інститути залежать від результатів виборів. У дослідженні Савіслак, присвяченому напруженим місяцям чиказької історії між Великою пожежею 1871-го і панікою 1873 р., показано, що більшість чиказьців прийняли головну доктрину еліти янкі, згідно з якою гідність і «суспільне благо» слід насамперед пов'язувати з образом незалежного, вільнолюбного американця, не забуваючи про необхідність вислухати всі сторони [98]. Контрасти міського життя в Чикаго не зникали ніколи. Як показано в дослідженні Савіслак, в центрі гарячої полеміки опинились найбільш принципові питання суспільного устрою. Місцева еліта часто ставала ініціатором політичних дебатів, але, як буде показано в главі 8, присвяченій реформі міського статуту, вони не завжди були успішними. Змагальність і суперництво переважали над політикою примирення і поступок.

Поняття класової гегемонії і суспільного впливу навряд чи потребують пояснень; проте не все так просто з концепцією супер-

ництва. Тут знову треба пригадати про напруженість міського життя Чикаго, Москви і Осаки: не заперечуючи значення капіталістичного розвитку, індустріалізації і технічного прогресу для будь-якого дослідження цих міст у вказаний період, автор цієї праці прагне дещо змінити звичне русло історико-соціологічних пошуків, розглядаючи ці три міста як, в першу чергу, надвеликі міські утворення у перехідний період. Такі міста знаходяться в точці злиття могутніх національних і міжнародних сил і течій свого часу [99].

Життя великого міста – чи то на піку капіталізму, при соціалізмі радянського зразка чи в інших умовах – породжує такі складні й просторово стиснуті співтовариства, що фізичне сусідство змушує взаємодіяти одного з одним зовсім різних людей. Існування в такому місті навряд чи можна назвати прийнятним. Домогтися в таких умовах безумовного контролю над владою грошовими засобами та іншими ресурсами не можуть найвпливовіші групи. Доводиться робити вибір – важкий вибір, який рідко може бути єдиною альтернативою. Великі міста породжують вибір. Тут утворюється простір, насиченість і різноманітність якого спонукає до поступок і складних компромісів. Таким є джерело прагматичного плюралізму, що описується в цій праці.

Таким чином, це дослідження присвячено вимушеній терпимості, а не демократії в класичному сенсі [100]. Політичні альянси в Москві і Осаці початку ХХ ст. навряд чи можна назвати демократичними, як розуміють цей термін у північноамериканському суспільстві кінця ХХ ст. [101]. Мешканці Чикаго мали без порівняння більше можливостей брати участь у політичному житті міста, ніж москвичі або жителі Осаки. Змагальні вибори в Чикаго – особливість місцевого політичного життя, яка докорінним чином відрізняє муніципальну політику Сполучених Штатів від імперської Росії чи Японії періоду Мейджі – були відкритими тільки для меншості міських жителів. Права голосу не мали жінки та іммігранти без громадянства [102].

Помірність і терпимість у великих інших містах були наслідком соціальних зрушень, пов'язаних з високими темпами міського розвитку і формуванням промислового капіталізму. Різноманітність і складність у кінцевому підсумку благотворно вплинули на процеси міського розвитку: останнє вповні узгоджується з висновками, зробленими в праці Пітера Холла «Міста в цивілізації». Ба-

гато хто з жителів міст сприймають «багатоликість, що породжується складним міським середовищем, як одну із найбільш привабливих особливостей життя в місті» [103]. Одне із завдань цього дослідження – виявити умови виникнення цієї багатоманітності.

Культурні та економічні особливості

Столичний розмах, капіталізм, що формується, вимушена терпимість і прагматичний плюралізм Чикаго, Москви і Осаки надають достатньо підстав для проведення осмисленого порівняльного дослідження [104]. Гнучкість комерційних інтересів і непогамовний капіталістичний експансіонізм – ці якості Чикаго, Москви і Осаки не залишилися би непоміченими жителями будь-якого з трьох міст.

Звичайно, не можна забувати і про суттєві відмінності. Різний рівень індустріалізації і економічного розвитку Сполучених Штатів, Японії Мейджі та імперської Росії становлять одну із найбільш значущих відмінностей між трьома містами. Наприклад, у 1912 р. на середнього американця припадало п'ятсот кіловат-годин електроенергії на рік проти шістнадцяти кіловат-годин на середнього росіянина в 1913 р. [105].

Тут доцільно протиставити історію соціальної і політичної конфронтації, яка відіграла вирішальну роль в житті імперської Росії (не обов'язково Москви), і більш терпиму політичну культуру Америки, яка з більшою легкістю пристосовується до реалій соціального плюралізму. В цьому контексті особливо важливим фактором уявляється широке, хоча і не всезагальне виборче право, а також високорозвинена судова система в Сполучених Штатах [106]. Схильність американців до соціальної відповідальності і більш відкритого суспільного устрою залишалася цілковито чужою для громадян Російської імперії. У політичних же інститутах Японії в епоху Мейджі проглядалися риси як російської, так і американської систем.

Відмінності між муніципальними режимами в Чикаго, Москві і Осаці зумовлені і своєрідністю історичного моменту, і суспільним устроєм. Чикаго виріс у сучасний метрополіс у період між Великою пожежею 1871 р. і Всесвітньою Колумбовою виставкою (Всесвітнім ярмарком) 1893-го. Професійний політик Картер Генрі Гаррісон-старший вперше зайняв крісло чиказького мера в 1879 р.

На час обрання на цю посаду в 1897 р. його сина Картера Гаррісона-молодшого в Чикаго склався принципово новий політичний режим.

Виникнення промислового політичного режиму в Москві слід відносити до 1890-х років, коли до влади в місті прийшов уряд градоначальника купця Миколи Алексеєва. Алексеєв – суперечлива постать: заслуживши французький орден Почесного легіону за ефективне муніципальне правління, він одночасно викликав цілком виправдану ненависть російського єврейства за участь у виробленні й виконанні постанов імперського уряду про висилку єврейських купців з Москви [107].

Постійне втручання Петербурга в московське життя сковувало політичні реформи, а куля вбивці обірвала кар'єру самого Алексеєва в 1893 р. Тим часом, кульгаючи, еволюція московської системи муніципального управління продовжувалася, поки її знову не перервала революція 1905 р., що залишила на тілі російської держави глибокі соціальні рани, що так і не зажили до розпаду імперії в 1917-му.

Трансформація режиму в Осаці почалася з перемоги Японії у війні з Росією в 1905 р. і закінчилася із запровадженням у 1926-му всезагального виборчого права для чоловіків у місцевих виборах. Секі Хаджиме, очевидно перший професійний урбаніст на чолі Осаки, прийшов до влади в 1923 р. Жителям Осаки вдалося завершити інституційну реформу міського управління як раз в той період, коли Москву спостигла зовсім інша доля.

Нарешті не слід забувати про лихоліття російських революцій, громадянських війн і катаклізмів у 1905–1907, 1917–1921 і 1928–1932 роках [108]. Наше дослідження ґрунтується на передумові, що до 1907 р. пореформенна Росія стояла на шляху суспільних перетворень, які могли б привести до формування сучасної європейської держави.

У главах книги, присвячених громадянському суспільству, що зароджувалося в Москві, показано, що шлях до реформ був далеко не прямим. Суспільні, економічні і політичні реформи в Росії супроводжувалися болісними закрутами політичного курсу. Для того, щоб цар пішов на поступки, потрібно було не багато і не мало, – принизлива поразка у війні з Японією і два роки громадських заворушень у країні. Тим не менше з революції 1905 р. Росія вийшла майже з чеховським обличчям – з парламентом, що оби-

рається, органами місцевого самоврядування, з середнім класом, що народжується, приватним сектором у промисловості, що зростає, а також сільським господарством і дрібним фермерством, що розвивається.

Микола II зійшов зі шляху європейського державного будівництва 3 червня 1907 р., коли його прем'єр-міністр Петро Столипін успішно зрежисював консервативний парламентський переворот і відправив російських парламентарів у безстрокову відпустку [109]. Знову скликана Третя Дума, обрана за більш жорсткими законами, поставила крапку в російських демократичних перетвореннях початку ХХ ст. Починаючи з 1907 р., відмінності між Москвою, з одного боку, і Чикаго і Осакою, з другого, стають все більш глибокими.

Контрасти між США, імперською Японією і царською Росією не означають, що політика соціальної адаптації в Сполучених Штатах завжди була успішною і послідовною [110]. Тим не менше ці відмінності дають можливість глибше зрозуміти історичні долі Чикаго, Москви і Осаки у ХХ ст. Більше того, відмінності між американським, японським і російським політичним досвідом підтверджують актуальність порівняльного вивчення цих трьох «других міст» у період, що розглядається.

У цій праці не заперечується, що Сполучені Штати, Росія і Японія, не кажучи вже про Чикаго, Москву і Осаку, були і залишаються дуже різними за багатьма суттєвими аспектами повсякденності. Місцеві особливості створюють те, повне нюансів середовище, яке наснажує дослідника енергією і спонукає його йти вперед. Як зауважив чеський письменник Іван Кліма, «місто подібне людині з її неповторною особистістю, її я, її духом, її своєрідністю, обставинами її життя в їх просторовому і часовому розвитку» [111].

Соціальний аналіз допомагає краще зрозуміти світ шляхом виявлення спільних характеристик дуже різних особистостей. У цій праці проголошено тезу про те, що ми здатні глибше проникнути в суть трьох міст, не обмежуючись у вивченнях їхніх відмінних особливостей, а розглядаючи їх як свого роду єдину соціальну форму, тобто як тип квітучого капіталістичного міста у перехідний період. Це дослідження покликане категорично заперечити твердження про те, що Чикаго, Москва і Осака були містами непорівнянними або винятковими в своєму роді.

Шість соціологічних досліджень

У книзі досліджується значення політики прагматичного плюралізму в Чикаго, Москві й Осаці шляхом порівняння конкретних соціально-політичних конфліктів. Серед ситуацій, що розглядаються, читач знайде історичні епізоди, в яких міському співтовариству або вдалося розв'язати конкретну соціальну проблему, або вона виявилася похованою під вантажем соціального і економічного протистояння.

Кожний із описаних у наступних главах конфліктів відповідає критеріям значимості, які були визначені для соціологічних досліджень цього жанру Девідом Хеммаком [112]. Всі вони вплинули на відносно велику кількість людей у трьох містах-гігантах через причини, що мали місце у розподілі ресурсів, у застосуванні політичних інструментів і в цінностях, переконаннях та інформації, які формували суспільну думку в міському співтоваристві. Всі розглядані конфлікти сприймалися як надзвичайно важливі сучасними і майбутніми експертами, впливовими групами співтовариства чи великими сегментами міського населення. Більше того, для розв'язання кожного з них потрібно було кілька років [113].

Слід зазначити, що в усіх шести запропонованих прикладах критерії політичної перемоги чи поразки залишалися дуже розмитими. Більше того, для кожної з наведених ситуацій неможливо зробити однозначний висновок про успіхи чи невдачі здійснених в місті заходів. На трьох більш позитивних прикладах – битві за транспорт в Чикаго, освітній реформі в Москві і відродженні осакського порту – показано, як прагматична політика компромісів привела до деякого, хоч і не безумовного, поліпшення якості життя городян. Три негативних приклади – реформи міської хартії Чикаго, житлова і санітарна реформа в Москві та програми соціальної допомоги в Осаці – показують, як прагматизм і політика компромісів не зуміли перебороти глибоко закорінені конфлікти і суперечності в суспільстві.

За міськими замальовками в частині I і соціологічними дослідженнями в частинах II і III цієї праці слідує дві заключні глави, перша з яких присвячена кар'єрі чотирьох градоначальників, які, на наш погляд, уособлювали політику плюралізму в «других столицях» – Картера Генрі Гаррісона-старшого, Картера Генрі Гаррісона-молодшого, Миколи Алексеєва та Секі Хаджиме. Незва-

жаючи на всі відмінності в характерах, національній культурі, освіті і соціальному статусі Гаррісони, Алексеев і Секі успішно протистояли політичним проблемам, що пов'язані з управлінням величезними, глибоко фрагментованими і стрімко мінливими містами, що перебували на піку капіталістичної трансформації. Вони не раз виявляли політичну мудрість, що давала змогу нейтралізувати найбільш глибокі конфлікти в їхніх містах. Прагнення до знаходження прагматичних рішень найбільш животрепетних проблем часто сприяло перетворенню непримиренного ідеологічного протистояння на тактичні угоди.

Нариси політичної кар'єри про чотирьох градоначальників повертають читача до фундаментальних питань про урбанізм кінця XIX ст., що були порушені на початку цієї книги і розглядаються в її заключній главі. Як вдалося міським лідерам виробити соціально диверсифікований, плюралістичний підхід до проблем капіталістичного міста, що нестримно зростає? Яким було співвідношення громадянської і класової свідомості у пізньоімперській Росії?

Чикаго, Москва і Осака вирости з дуже різних національних культур. Проте їх об'єднує унікальний досвід політичної терпимості і прагматичного плюралізму в період, коли ці три міста вступили в епоху капіталістичного вибуху і соціального багатоманіття. Візерункова багатополярна політична гра приводила до утворення подиву гідних коаліцій, сам факт існування яких заперечував можливість соціального панування якої-небудь однієї еліти чи групи. Політики і громадські лідери, що досягли успіху, сприйняли урбаністичну складність як данину: міське управління було для них процесом, а не серією остаточних політичних результатів. Осяяння, що супроводжували цю фазу міської історії, пронизують час і простір.

Управління Чикаго, Москвою і Осакою не було простим завданням. Заувага Едварда Кантовича, зроблена ним про чиказьку політику в розглядуваний період, справедлива і стосовно Москви і Осаки. «Політика рівноваги, – писав Кантович, – звучить як щось нудне, як синонім здорового консерватизму; проте ніщо не може бути таким далеким від дійсного стану. Насправді утримання політичної рівноваги в роздробленому місті, що зростає, – це дуже динамічна, навіть відважна дія» [114]. Влада прямо залежала від здібності урівноважувати з дивовижною спритністю і гнучкістю вибухоподібне зростання і приголомшливе багатоманіття таких

«вулканоподібних» центрів. Успіх засновувався на цілком визначеному політичному ресурсі, що ріднив Чикаго, Москву і Осаку, – прагматичному плюралізмі.

Примітки

1. Про це переконливо говорить Роналд Григор Сані в класичній праці, присвяченій соціальній історії Жовтневої революції: «Із зрозумілих причин історикам буває складно позбутися симпатії, яку вони відчувають чи, навпаки, огиди до Радянського Союзу під час вивчення революційних років російської історії. Часто історія відтворюється “задом наперед”, тобто передумовами виступають партійна диктатура, Сталін, колективізація і “великі чистки”, і тільки потім історик повертається до бурхливих днів 1917-го і до передреволюційної епохи, намагаючись з’ясувати, що ж сталося». Ronald Grigor Suny, *Toward a Social History of the October Revolution*, *American Historical Review* 88, no. 1, pp. 31–52: 31.

2. Такі громади розглядаються у важливій монографії Деніела Брауера: *Daniel R. Brower, The Russian City between Tradition and Modernity, 1850–1900* (Berkeley: University of California Press, 1990).

3. Ця двоякість являє собою предмет серйозного дослідження Брауера. Там само.

4. *Louise McReynolds, Urbanism as a Way of Russian Life*, *Journal of Urban History* 20, no. 2 (February 1994), pp. 240–251: 250. Примітно, що спостереження Мак-Рейнольдс про значення, якого надає американська історіографія про Росію проблемам робітничого класу і класовим суперечностям, були описані у більш ранніх працях американських істориків, де подібні думки висловлювалися стосовно історіографії США. Див. працю Кетлін Нейлз Конзен, опубліковану за півтора десятка років до книги Мак-Рейнольдс: Kathleen Neils Conzen, *Community Studies, Urban History, and American Local History*, in Michael Kammen, ed., *The Past Before As: Contemporary Historical Writing in the United States* (Ithaca: Cornell University Press, 1980), pp. 270–291. Конзен стверджує, що кращі з цих праць «являють собою творче поєднання урбаністичної історії та історії робітничого класу» (с. 283). Дослідження російської місцевої історії лише іноді відтворюють таку «творчу суміш».

5. Джеймс Батер, Джозеф Бредлі, Джеффрі Брукс, Деніел Бровер, Вільям Чейз, Катерина Кларк, Тімоті Колтон, Барбара Альперн Енджел, Вільям Глізон, Майкл Хам, Патриція Герліхі, Роберт Е. Джонсон, Діана Конкер, Стівен Коткін, Джоан Ньюбергер, Томас Овен, Альфред Дж. Райбер, Роберт У. Тарстон, Джеймс Л. Вест і Девід Вольф, так

само як і Мак-Рейнольдс, – лише деякі з відомих американських і канадських учених, які займалися міською тематикою в своїх дослідженнях російської історії.

6. Ці спостереження висловлені також Мері Шефер Конрой у вступі до дослідження демократичних інститутів, що народжувалися в останні десятиліття існування Російської імперії. Див.: *Schaeffer Conroy*, Introduction, in Mary Schaeffer Conroy, ed., *Emerging Democracy in Late Imperial Russia: Case Studies on Local Self-Government (the Zemstvos), State Duma Elections, the Tsarist Government, and the State Council Before and During World War One*, (Niwt: University of Colorado Press, 1998), pp. 1–29.

7. Suny, *Toward a Social History...*, p. 32.

8. Це положення розвивається у працях: *Joseph C. Bradley*, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley: University of California Press, 1985), pp. 3–5; *Henry D. Smith II*, «Tokyo as an Idea: An Exploration of Japanese Urban Thought until 1945 *Journal of Japanese Studies* 4, no. 1 (Winter 1978), pp. 45–80.

9. *Irving Cutler*, *Chicago: Metropolis of the Mid-Continent*, 3^d ed, (Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt, 1982), Appendix A.

10. *Robert W. Thurston*, *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914*. (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1987), pp. 197–198; *Адольф Григорьевич Рашин*, *Население России за 100 лет (1811–1913 гг.)*. Статистические очерки (М., Госстатиздат, 1956), с. 115.

11. *Anthony Sutcliffe*, Introduction: Urbanization, Planning, and the Giant City, in Anthony Sutcliffe, ed., *Metropolis, 1890–1940* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), pp. 1–18: 7.

12. Розглядаючи історію Чикаго, Москви і Осаки в зазначений період, не можна недооцінювати значення революційних перетворень у сфері транспорту. В наступних главах історії транспорту присвячено немало сторінок, що підтверджують, зокрема, тези Вільяма Мак-Нейла про важливість розвитку транспорту для сучасної економіки. Див.: *William H. McNeill*, *The Eccentricity of Wheels, or Eurasian Transportation in Historical Perspective* *American Historical Review* 92, no. 5 (December 1987): pp. 1111–1126; *William H. McNeill*, *The Changing Shape of World History*, in Philip Pomper, *Richard H. Elphick, and Richard T. Vann*, eds., *World Historians and Their Critics* (Middletown, Conn.: Wesleyan University, 1995), pp. 8–26.

13. *А. Михайловский*, *Муниципальная Москва*, в сборнике: *По Москве. Прогулки по Москве и ее художественным и просветительским учреждениям*, под ред. Н. А. Гейнике, Н. С. Елагина, Н. А. Ефимова и И. И. Шитц (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1917), с. 121–158: 121.

14. Про поєднання «виняткового» і «представницького» в Чикаго цікаво говорить Карен Савіслак: Karen Sawislak, *Smoldering City: Chicagoans and the Great Fire, 1871–1874* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), pp. 9–11.

15. Про зародження в Росії громадянського суспільства напередодні Першої світової війни і особливо про зв'язки молодих громадянських інститутів з російським мистецтвом аргументовано пише в своїй роботі Ерон Джозеф Коен: Aaron Joseph Cohen, *Making Modern Art National: Mass Mobilization, Public Culture, and Art in Russia during the First World War* (Ph.D. diss., Johns Hopkins University, 1998).

16. *Christine Ruane*, *Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1994), p. 4.

17. Там само, с. 195.

18. Таким чином, це дослідження засновується на праці Роберта Терстона, який вперше простежив подібність міської адміністрації Москви та інших міст у зазначений період. Див.: Robert Thurston, «*Liberal City, Conservative State*».

19. *Anthony Sutcliffe*, Introduction: The Giant City as a Historical Phenomenon, in Theo Barker and Anthony Sutcliffe, eds., *Megalopolis: The Giant City in History* (London: St. Martin's, 1993), pp. 1–13: 1. Цей збірник есеїв укладений із повідомлень, виголошених на Міжнародному історичному конгресі в 1990 р. в Мадриді, основною темою якого було дослідження феномена мегалопісів.

20. Фраза, використана Генрі Френсісом Малгрейвом в його передмові до нового видання праці Отто Вагнера: Otto Wagner, *Modern Architecture. A Guidebook for his students to this Field of Art*, intr. and trans. Henry Francis Mallgrave (Santa Monica, Calif.: Getty Center for the History of Art and Humanities, 1988), pp. 1–55: 11

21. Це відмічає Петер Ганек у такому есеї: *Urbanization and Civilization: Vienna and Budapest in the Nineteenth Century*, in Peter Hanek, ed., *The Garden and the Workshop: Essays on the Cultural History of Vienna and Budapest* (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 3–43: 3.

22. Як показано в праці Джона Боднара: John Bodnar, *Remaking America: Public Memory, Commemoration, and Patriotism in the Twentieth Century* (Princeton: Princeton University Press, 1992), p. 35.

23. Дослідження теми розвитку промислових метрополісів знаходимо в праці Пітера Холла: Peter Hall, *Metropolis, 1890–1940: Challenges and Responses*, in Sutcliffe, ed., *Metropolis...*, pp. 19–66.

24. *Peter Fritzsche*, *Reading Berlin, 1900* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), pp. 28–29.

25. Див., наприклад, такі праці: Christopher Prendergast, *Paris and the Nineteenth Century* (Cambridge, Mass.: Blackwell, 1992); Marshall Berman, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity* (New York: Simon and Schuster, 1985).

26. Sutcliffe, *Introduction...*, p. 3.

27. *Peter Hall*, *Cities in Civilization* (New York: Pantheon, 1998), p. 612.

28. *Elizabeth Wilson*, *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder, and Women* (Berkeley: University of California Press, 1991), p. 29.

29. *Carl Abbott*, *Thinking About Cities: The Central Tradition in U.S. Urban History*, *Journal of Urban History* 22, no. 6 (1996), pp. 687–701: 698.

30. *Sigmund Krausz*, *Street Types of Chicago: Character Studies* (Chicago. Max Stem and Co., 1892).

31. Феномен «міста-гіганта» кінця ХХ ст. розглядається в працях: Mattei Dogan and John D. Kasarda, eds., *The Metropolis Era*, 2 vols. (Beverly Hills: Sage, 1988); Anthony D. King, *Global Cities: Post-Imperialism and the Internationalization of London* (New York: Routledge, 1990); Saskia Sassen, *The Global city: New York, London, Tokyo* (Princeton: Princeton University Press, 1991); and Deyan Sudjic, *The 100-Mile City* (New York: Harcourt Brace, 1992).

32. *Carl Abbott*, *Thinking About Cities...* p. 688. А ось і друге важливе питання, яке ставить Еббот: «Як і чому ці люди збираються у великих містах?»

33. *Sally Ann Hastings*, *Neighborhood and Nation in Tokyo, 1905–1937* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995), p. 196.

34. У праці Мухамеда Хальфані, присвяченій його рідному Дар-ес-Саламу, це питання розглядається в сучасному контексті: Mohamed Halfani, *Marginality and Dynamism: Prospects for the Sub-Saharan African City*, in Michael A. Cohen, Blair A. Ruble, Joseph S. Tulchin, and Allison M. Garland, eds., *Preparing for the Urban Future: Global Pressures and Local Forces* (Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 1996), pp. 83–107.

35. *David Hammack*, *Problems of Power in the Historical Study of Cities, 1800–1960*» *American Historical Review* 83, no. 2 (April 1978), pp. 323–349: 333.

36. *Lawrence W. Kennedy*, *Planning the City upon a Hill: Boston since 1630* (Amhersf. University of Massachusetts Press, 1992), p. 253.

37. Див., наприклад: *Hammack*, *Problems of Power...*; David C. Hammack, *Power and Society: Greater New York at the Turn of the Century* (New York: Russell Sage Foundation, 1982).

38. *Hammack*, *Power and Society...*, p. 7.

39. Там само, с. 7–19.

40. *Moisei Ostrogorski*, *Democracy and the Organization of Political Parties* (New York: Macmillan, 1902).

41. *Harvey Boulay and Alan DiGaetano*, Why Did Political Machines Disappear? *Journal of Urban History* 12, no. 1 (November 1985): pp. 25–50: 26.

42. *Hammack*, *Power and Society...*, p. 19.

43. *Neil L. Waters*, *Japan's Local Pragmatists: The Transition from Bakumatsu to Meiji in the Kawasaki Region* (Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1983).

44. Там само, с. 41.

45. Там само, с. 41–42.

46. Там само, с. 41.

47. Більш детально про те, наскільки «групові підходи» до політики принижують роль окремих діячів, див.: *Raymond E. Wolfinger*, *The Politics of Progress* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1974), p. 11.

48. Це відмічає Нельсон Польсбі: *Nelson W. Polsby*, *Community Power and Political Theory: A Further Look at Problems of Evidence and Inference*, 2d ed. (New Haven: Yale University Press, 1980), p. 115.

49. Більш детально про зростання Манчестера див.: *Hall*, *Cities in Civilization...*, pp. 310–454.

50. *Sutcliffe*, *Introduction...*, p. 1–13: 8.

51. *Theo Barker*, London: A Unique Megalopolis? In *Barker and Sutcliffe*, eds., *Megalopolis...*, pp. 43–60: 49.

52. *Roy Porter*, London: A Social History (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), p. 49.

53. *Anthony Sutcliffe*, *Introduction:...*, p. 8.

54. *Karl Polanyi*, *The Great Transformation*. (New York: Farrar and Rinehart, 1944), p. 30.

55. Ця ситуація ілюструється непостійністю банківського середовища в Москві в цей період порівняно з відносною стабільністю банків у Санкт-Петербурзі. Московські акціонерні товариства, банки і торгові дома знали злети і падіння. Комерційні банки Санкт-Петербурга прагнули зберегти своє становище, надаючи перевагу державним цінним паперам. Більш детально про це див.: *И. Е. Гиндин*, *Русские коммерческие банки. Из истории финансового капитала в России* (М., Госфиниздат, 1948).

56. *William L. O'Neill*, *The Progressive Years: America Comes of Age*. (New York: Dodd, Mead, 1975), p. 2.

57. Рима Лунін Шульц показує це на прикладі дослідження 400 підприємств у Чикаго до Великої пожежі 1871 р. *Rima Lunin Schultz*,

«The Businessman's Role in Western Settlement: The Entrepreneurial Frontier: Chicago, 1833–1872». (Ph.D. diss., Boston University, 1985), pp. 358–381.

58. *Frederick Cople Jaher*, *The Urban Establishment: Upper Strata in Boston*, (New York, Charleston, Chicago, and Los Angeles). Urbana: University of Illinois Press, 1982), p. 476.

59. *Garry Wills*, «Chicago Underground». *New York Review of Books*, October 21 1993, pp. 15–22: 16.

60. Більш детально про Лондон та Едо-Токіо див.: Roy Porter, *London: A Social History*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995); James L. McClain, John M. Merriman, and Kaoru Ugawa, eds., *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era*. (Ithaca: Cornell University Press, 1994).

61. *Robert H. Wiebe*, *The Search for Order, 1877–1920*. (New York: Hill and Wang, 1967), p. 13.

62. *Hammack*, *Problems of Power...*

63. *Edward C. Banfield*, and *James Q. Wilson*, *City Politics*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), p. 47.

64. *Dietrich Rueschemeyer*, *Eveline Huber Stephens*, and *John D. Stephens*, *Capitalist Development and Democracy*. (Chicago: Chicago University Press, 1992), p. 7.

65. Там само, с. 78.

66. *Amy Bridges*, *A City in the Republic: Antebellum New York and the Origins of Machine Politics*. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1984).

67. *Lewis Mumford*. «What Is a City?» In Donald. Miller, ed., *The Lewis Mumford Reader*, (New York: Pantheon, 1986), pp. 104–107: 107.

68. *Edward C. Banfield*, Introduction, in *Edward C Banfield*, ed., *Civility and Citizenship in Liberal Democratic Societies*. New York: Paragon House. 1992), p. xii.

69. *Milton L. Rakove*, *Don't Make No Waves, Don't Back No Losers: An Insider's Analysis of the Daley Machine*. (Bloomington: Indiana University Press, 1975), p. 9.

70. *Joseph A. Schumpeter*, *Capitalism, Socialism, and Democracy* (New York: Harper Torchbooks, 1975).

71. Кріпосне право в Росії було відмінене в 1861 р.; модернізація Японії почалася в 1868 р. з падінням сьогунату Токугава і з початком епохи Мейджі. Рон Тобі та інші відмічають розширення міжбанківських оптових кредитних відносин, пов'язаних з орієнтацією на грошово-ринкові відносини, насамперед з сільськогосподарськими та індустріальними районами Японії, що привело до суттєвої зміни еко-

номічної і соціальної структури країни. Капітал перетікав від касти військових до купців і сільськогосподарських виробників.

Про поняття «протоіндустріалізації» див. працю Франкліна Менделя, який вперше об'єднав економіки, що пережили бурхливе зростання в «традиційній, але ринково орієнтованій сільськогосподарській промисловості». Franklin Mendels, «Proto-Industrialization': The First Phase of the Industrialization Process». *Journal of Economic History* 32, no. 1 (1972), pp. 241–261. См. також: *Hans Medick*, *The Proto-Industrial Family Economy*, in Perer Kriedte et al. eds., *Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism*, (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981).

Спеціалісти з економічної історії Японії, які брали участь в обговоренні концепції протоіндустріалізації, або прямо використовують модель Менделя, як, наприклад Рон Тобі, або неявно описують цей процес, як, наприклад Томас С. Сміт. Див. *Ronald P. Toby*, «Changing Credit: From Village Moneylender to Rural Banker in Protoindustrial Japan». In Gareth Austin and Kaoru Sugihara, eds., *Local Suppliers of Credit in the Third World, 1750–1960*, (New York: St. Martin's, 1993), pp. 55–90; *Thomas C. Smith*, «Japan's Aristocratic Revolution». *Yale Review* 50 (Spring 1961), pp. 370–383; *Thomas C. Smith*, «The Agrarian Origins of Modern Japan». (New York: Atheneum, 1966); *Thomas C. Smith*, «Premodern Economic Growth: Japan and the West». *Past & Present* 60 (1973), pp. 127–160; *Thomas C. Smith*, «Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868–1880». (Stanford: Stanford University Press, 1955); *Thomas C. Smith*, *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750–1920*. (Berkeley University of California Press, 1988). Значний внесок Сміта у вивчення історії японської економіки здобув визнання у праці Осаму Сайто: *Osamu Saito*, «Bringing the Covert Structure of the Past to Light *Journal of Economic History* 49, no. 4 (1989), pp. 992–999. Сайто зазначає, що описання процесу «протоіндустріалізації» у Сміта передувало працям Менделя і Медика. Див. також: *W. Mark Fruin*, *Kikkoman: Company, Clan, and Community*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983); *David L. Howell*, *Capitalism from Within: Economy, Society, and the State in a Japanese Fishery*. (Berkeley: University of California Press, 1995).

Аркадіус Кахан, який досліджує історію економіки Росії і російського єврейства, також відмічає деяку тенденцію до «протоіндустріалізації» в розвитку економіки Російської імперії, хоча, так само як Сміт, не робить прямої вказівки на поняття «протоіндустріалізації». Див.: *Arcadius Kahan*, *Notes on Jewish Entrepreneurship in Tsarist Russia*, in Greg Gu-

roff and F. V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, (Princeton: Princeton University Press, 1983), pp. 104–124; а також інші есеї, написані Каханом: *Arcadius Kahan, Essays in Jewish Social and Economic History* Roger Weiss ed. (Chicago: University of Chicago Press, 1986; *Arcadius Kahan, Studies and Essays on the Soviet and East European Economies*). Peter B. Brown, ed., 2 vols. (Newtonville, Vfass.: Oriental Research Partners, 1992, 1994); *Arcadius Kahan, The Plow, the Hammer, and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia*. (Chicago: University of Chicago Press, 1985).

72. *Nobutaka Ike, The Beginnings of Political Democracy in Japan*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1950), p. 12. Про розвиток японської економіки в епоху Токугава див.: *E. Sydney Craucour, «The Tokugawa Heritage*, in William W. Lockwood, ed., *The State and Economic Enterprise in Japan: Essays in the Political Economy of Growth*, (Princeton: Princeton University Press, 1965), pp. 17–44; Kazushi Ohkawa, and Henry Rosovsky, «A Century of Japanese Economic Growth, in William W. Lockwood, ed., *The State and Economic Enterprise in Japan. Essays in the Political Economy of Growth*, (Princeton: Princeton University Press, 1965), pp. 47–92.

73. Як писав Джефрі Бурдз у своїй пострадянській праці про життя селян, села в центральному промисловому районі навколо Москви, мали «гібридну економіку, що поєднувала в собі архаїчні і капіталістичні форми виробництва. Оскільки селяни жили на бідних ґрунтах в несприятливих природних умовах, то вони протягом XIX ст. займалися різними несільськогосподарськими ремеслами, що давали їм суттєвий приробіток». *Jeffrey Burds, Peasant Dreams and Market Politics: Labor Migration and the Russian Village, 1861–1905*. (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1998), p. 17.

74. Hall, *Cities in Civilization...*, pp. 3, 493.

75. Там само, с. 305.

76. *E. Patricia Tsurumi, Factory Girls: Women in the Thread Mills of Meiji Japan*. (Princeton: Princeton University Press, 1990), p. 41.

77. *Gary Allinson, Japanese Urbanism: Industry and Politics in Kanya. 1872–1972*. (Berkeley: University of California Press, 1975), pp. 28–29; Bernard S. Silberman, «Ministers of Modernization: Elite Mobility in the Meiji Restoration, 1868–1873». (*Tucson: University of Arizona Press, 1964*), pp. 11–19, 32–33; Smith, *Political Change*, pp. 31–34, 101–3.

78. *Allinson, Japanese Urbanism...*, p. 28–29.

79. R. Portal *Industries moscovites: le secteur cotonnier (1861–1914)*. *Cahiers du monde Russe et Sovietique* 4, 102 (January-June 1963), pp. 5–46: 9.

80. На цій тезі, пишучи про епоху Мейджі, наголошує Зілберман в його оригінальних працях про соціальну мінливість еліти. Див., наприклад: Silberman, «Ministers of Modernization...»

81. А. С. *Нифонтов*, Москва во второй половине XIX столетия. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 26 марта 1947 года в лекционном зале в Москве. (М., Издательство «Правда». 1947), с. 7.

82. *Julia Wrigley*, Class, Politics, and Public Schools: Chicago, 1900–1950». (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1982), pp. 9–15.

83. Там само, с. 262.

84. Там само, с. 270. Ці висновки про майнову ієрархію в Чикаго засновані на висновках, зроблених Девідом Хаммаком стосовно Нью-Йорка у контексті загальних міркувань американських вчених про Прогресивну епоху. Американський ВВП, якщо рахувати у сучасних цінах, зріс з 11 мільярдів у середині 1880-х до 84 мільярдів у 1919. Враховуючи подвійне зростання кількості населення за цей період, це складає зростання з 208 доларів до 804 відповідно. Однак на 1890 рік найбагатший 1% громадян країни володів 51% всього багатства країни. А 44% найбідніших володіли лише 1,2% цього багатства як особистою чи сімейною власністю. Nell Irvin Painter, *Standing at Armageddon: The United States, 1877–1919* (New York: Norton, 1987), pp. 19–20.

85. *Wrigley*, Class, Politics..., p. 22.

86. *Richard L. McCormick*, «Public Life in Industrial America, 1877–1917». In Eric Foner, ed., *The New American History*, (Philadelphia: Temple University Press, 1990), pp. 93–177: 99.

87. *Peter G. Filene*, «An Obituary for «The Progressive Movement» American Quarterly 22 (1970), pp. 20–34: 23.

88. *McCormick*, «Public Life...», p. 96.

89. Там само, с. 101.

90. *Paula Baker*, *The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780–1920*». *American Historical Review* 89, no. 3 (1984), pp. 620–647; Alan M. Kraut, *The Huddled Masses: The Immigrant in American Society 1880–1921*». (Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson, 1982); Richard Oestreicher, «Urban Working Class Political Behavior and Theories of American Electoral Politics, 1870–1940». *Journal of American History* 74, no. 4 (1988), pp. 1257–1286; Glenn Porter, *The Rise of Big Business, 1860–1920*». 2d ed. (Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson, 1992); Stephen Skowronek, *Building a New American State: The Expansion of National Administrative Capacities, 1877–1920*». (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1982).

91. *Jane Addams*, *The Spirit of Youth and the City Streets*». (New York: Macmillan, 1909), p. 141.

92. *Alfred Dupont Chandler, Jr.* *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977); Olivier Zunz, «Making America Corporate, 1870–1920». (Chicago; University of Chicago Press, 1990), esp. pp. 1–7.

93. *Thorstein Veblen*, «The Theory of the Leisure Class. 1899. Reprint, (New York: Viking Press, 1967); Thorstein Veblen, «The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts». (New York: B. W. Huebsch, 1918); Thorstein Veblen, *Higher Learning in America: A Memorandum on the Conduct of Universities by Business Men*. (New York: B. W. Huebsch, 1918); Robert and Helen Lynd, *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts*. (New York: Harcourt, Brace, 1937); C Wright Mills, *The Power Elite*. (New York: Oxford University Press, 1956); C Wright Mills, «White Collar: The American Middle Classes». New York: Oxford University Press, 1951).

94. *Richard Hofstadter*, «The Structure of American History (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1964); Richard Hofstadter, «The Progressive Movement (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1963); Richard Hofstadter, «The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.». (New York: Knopf, 1955); Richard Hofstadter, *The Progressive Historians: Turner, Beard, Parrington*. (Chicago: University of Chicago Press, 1979).

95. *Daniel T. Rodgers*, «In Search of Progressivism». *Reviews in American History* 10, no. 4 (December 1982), pp. 113–132.

96. *Sawislak*, *Chicagoans and the Great Fire...*, p. 16.

97. Там само.

98. Там само, с. 279.

99. *Sharon Zukin*, *The Culture of Cities* (Cambridge, Mass.: Blackwell, 1995), p. 46.

100. *Guillermo O'Donnell, and Philippe C. Schmitter*, *Defining Some Concepts (and Exposing Some Assumptions)*, in Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, eds., *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), Part IV, (Tentative Conclusions about Uncertain Democracies.), pp. 6–15: 7.

101. Окрему думку про критерії оцінки і визначення «демократії» в кінці XX ст. див.: *Juan J. Linz*, *Crisis, Breakdown, and Reequilibration*, in Juan J. Linz and Alfred Stepan, eds., *The Breakdown of Democratic Regimes*, (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1978), pp. 3–124: 5–9.

102. Більш детально див.: *Michael Wallace Homel*, «Negroes in the Chicago Public Schools, 1910–1941». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1971).

103. *Larry Bennett*, *Fragments of Cities: The New American Downtowns and Neighborhoods*. (Columbus: Ohio State University Press, 1990), p. 9.

104. Модернізація Москви не дуже відставала від західноєвропейської модернізації. Наприклад, на початок Першої світової війни кількість абонентів телефонної мережі на тисячу жителів Москви приблизно дорівнювала кількості абонентів у Німеччині, Голландії та Великобританії. *П.В. Сытин*, Коммунальное хозяйство. Благоустройство Москвы в сравнении с благоустройством других больших городов (М., Новая Москва, 1926), с. 162.

105. *Jonathan Coopersmith*, *The Electrification of Russia, 1889–1926*. (Ithaca: Cornell University Press, 1992), p. 47.

106. *Robert Dahl*, «Who Governs? Democracy and Power in an American City». (New Haven: Yale University Press, 1961).

107. *Walter S. Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century: A Study in Municipal Self-Government*. (Ph.D. diss., University of Chicago, 1964), p. 141. У 1887 р. ценз єврейського населення Москви був установлений у 0,5%, менше ніж третина від величини, встановленої в 1882 р., коли влада Санкт-Петербурга виселила кілька десятків тисяч євреїв за межу осідлості, на захід. Timothy J. Colton, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), p. 35. Наступного разу сім'ї єврейських підприємців були вислані в 1891 р., при градоначальнику Алексєєву. Jo Ann Ruckman, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905*, (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1984), pp. 23–24. Водночас Алексєєв разом з міністром фінансів Сергієм Вітте успішно протистояв указам, що обмежували комерційну діяльність євреїв у Бухарі, оскільки це загрожувало процвітанню його мануфактур. Thomas Owen, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1853–1905*. (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1981), p. 103.

108. *Joan Neuberger*, *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914*. (Berkeley: University of California Press, 1993).

109. *Abraham Ascher*, *The Revolution of 1905*. Vol. 2; *Authority Restored*. (Stanford: Stanford University Press, 1992).

110. *Edgar Litt*, *Beyond Pluralism: Ethnic Politics in America*. (Glenview Ill.: Scott Foresman, 1970).

111. *Ivan Klima*, *The Spirit of Prague and Other Essays*. Trans. Paul Wilson. (New York: Granta, 1994), p. 39.

112. *Hammack*, *Problems of Power*..., pp. 323–349; 345–46; *Hammack*, *Power and Society*..., p. 22.

113. *Hammack*, *Power and Society*..., p. 22

114. *Edward R. Kantowicz*, *Carter H. Harrison II: The Politics of Balance*, in Paul M. Green and Melvin G. Holli, eds., *The Mayors: The Chicago Political Tradition* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), p. 16.

Частина I

ТРИ ІНДУСТРІАЛЬНИХ ГІГАНТА

Поркополь*

Чикаго на рубежі ХХ ст. був чарівним містом країни Оз. Опублікована в 1900 р. казка уродженця Чикаго Л. Френка Баума про недосвідчених фермерів із Середнього Заходу, яких приваблювало чудесне місто небезпек і насолод, була написана під враженням від його рідного міста, – що кишіло чарівниками, наляканими солом'яними чоловічками і злими сусідами (пізніше за її мотивами було знято американський кінофільм, що став класичним) [1].

Динамічне перетворення Чикаго з поля дикої цибулі на друге місто Північної Америки (що тривало менше ніж півстоліття) гідне подиву з усіх точок зору [2]. Час, що минув з вимушеної відмови індіанських аборигенів від своїх територіальних прав у 1833 р. до здобуття містом статусу найбільшого транспортного осердя континенту, можна порівняти з тривалістю людського життя [3].

Динамізм і многоликість Чикаго виявилися як в розвитку його інфраструктури, так і в системі міського управління. Успішні політики в цьому, сповненому сум'яття, світі були змушені відігравати роль посередників між роздробленими і децентралізованими громадськими, діловими і політичними інститутами. Боси Чикаго тієї епохи, які досягли висот, правили містом не стільки завдяки сильній руці, скільки завдяки вмінню знаходити компроміси між

---

* Назву розділу українською можна передати як «Свиняче місто», або «Свинопіль».

угрупованнями, що суперничали, в оповитих хмарами сигарного диму задніх кімнатах барів. Їхні успіхи ґрунтувалися на ілюзіях країни Оз тією ж мірою, якою і пояснювалися знанням жорсткої емпіричної реальності.

Якщо, як стверджує Прісцілла Паркхарст Фергюсон, сучасність, часто приписувана Парижу XIX ст., «обумовлена [його] мобільністю, вічно незавершеною, завжди умовною природою його нинішнього і неминучістю перемін», то в XIX ст. не було, мабуть, більш сучасного міста, ніж Чикаго [4]. Навряд чи можна було знайти більш сучасне юрмище авантюристів, пройдисвітів і політичних заправил, ніж те, що управляло цим Містом Вітрів. Як показано далі в короткому огляді історії міста, Чикаго кінця XIX ст. був вічно незавершеним і умовним хоч би тому, що міста не існувало ще на початку того ж, XIX ст. Російський мандрівник Александр Лак'є жалівся в 1857 р., що в Чикаго неможливо купити точного плану міста або путівника, бо нові вулиці прокладаються з такою швидкістю, що карти старіють, не встигнувши вийти в світ [5]. Керівництво міста і його службовці не менше за приїжджих губилися від бурхливого, часом некерованого зростання оточуючого їх молодого метрополіса.

Народжений стати метрополісом

Піднесення Чикаго значною мірою було передбачено ще геологічними процесами льодовикового періоду і наступними алювіальними відкладеннями. Розташований поперек самого південного з континентальних вододілів Північної Америки, що проходить по гребеню висотою всього в десять футів і ділить дві найважливіші річкові артерії (річку Святого Лаврентія, що тече від Великих Озер до Атлантики, і Міссісіпі, що впадає на півдні в Мексиканську затоку), Чикаго володів значною природною перевагою [6]. Успіх Чикаго витікає із вибухової взаємодії людини з природою [7]. Здійснення масштабного проекту – будівництво Чиказького санітарного і судноплавного каналу – поклато початок процесу, що перетворив невеличке прикордонне поселення на перший за значенням транспортний центр Північної Америки [8].

Офіційна історія Чикаго починається з прибуття на цю місцевість першого іноземця – Батиста Пуанта Дю Себла. Дю Себл народився на Гаїті в 1745 р. – він був сином француза і чорношкірої

вільновідпущениці [9]. Удачливі комерсанти Дю Себл і його дружина Кіттхава, що походила з племені Потаватомі, збудували поблизу озера Мічіган торговий комплекс, який вже через деякий час налічував дев'ять будівель, включаючи перший в Чикаго елегантний особняк на березі озера. Після смерті дружини в 1809 р. Дю Себл переїхав у Сент-Чарльз, штат Міссурі, де і жив до своєї кончини в 1818 р.

Переселенці з півночі штату Нью-Йорк та з Нової Англії поряд з іммігрантами-європейцями змінювали обличчя Чикаго з такою швидкістю, що жодна з міських еліт не могла досягнути значних переваг у місцевому суспільно-політичному житті [10]. То було роздроблене місто, де поруч співіснували «розкіш і нетрі, курорт і бурхливе іммігрантське гетто, скотобойні і ділові контори, червоні ліхтарі і суворі пуритани» [11].

Жвавість і соціальна мобільність міста породжували прагнення до використання справжніх американських елементів у комерції, промисловості та мистецтві. В Чикаго ринули капіталісти американського Середнього Заходу, що дало можливість революційним чином змінити зерно-, деревообробну і м'ясну промисловість [12]. Залишаючись політичною столицею лише одного графства, Чикаго став прообразом капіталістичного метрополіса ХХ ст. [13].

Підприємливість і винахідливість були притаманні всім американським містам [14]. Однак успіхи Чикаго надали місту такої зухвалості й мисливського азарту, що, згідно з публіцистом Лінкольном Стеффенсом, в Чикаго розвинувся потяг до ризику, винятковий навіть за американськими мірками. Не важливо, хто ви, звідки прибули чи які ваші наміри, – писав Стеффенс, – Чикаго дасть вам шанс [15].

Всезагальна зухвалість дала змогу молодому непокірному Чикаго, що несподівано висунувся, вступити в конкурентну боротьбу з більш старими містами Сполучених Штатів за економічне панування над величезними і нечувано багатими територіями Середнього Заходу [16]. Чикаго виріс у процвітаюче, населене енергійними людьми місто, що невпинно прагнуло до нових рубежів.

Чиказькі авантюристи з пафосом розумували про відміну рабства і одночасно вбачали в конфлікті між Північчю і Півднем надзвичайно вигідні ділові можливості [17]. В час Громадянської війни 1861–1865 рр. Чикаго перетворився на дуже важливий для

Америку ринок худоби, центр виробництва замороженого м'яса і залізничний вузол. Представники чиказької ділової еліти негайно нав'язали контакти зі Східним узбережжям – головним чином з Нью-Йорком – з метою створення масштабної мережі залізниць з центром у Чикаго. Ньюйоркці, що залежали в своїй торгівлі із західними штатами від партнерів з Середнього Заходу, щедро інвестували в економіку Чикаго – місто було в рекордно короткі строки відбудоване після Великої пожежі 1871 р. [18]. Уже через десять років Чикаго суперничав з Нью-Йорком за панування над всією північноамериканською економікою [19].

Незвичайні економічні досягнення Чикаго об'єднали товарний ринок і фінансові ресурси – в міру того, як місцеві фінансисти з дивовижною винахідливістю знаходили нові шляхи для перетворення фізичного продукту в грошові потоки. Для розширення економічного впливу Чикаго, подібно до Москви і Осаки, повною мірою використовував свою роль транспортного стрижня країни [20]. Місто вийшло на перше місце по використанню передових технологій у будівництві (застосування дерев'яних балочно-стілкових, а пізніше сталевих каркасів), масовій електрифікації, зернозберіганні, транспорті і харчовій промисловості [21]. Чиказьким магнатам була притаманна більша підприємливість і схильність до новацій, ніж багатьом з їхніх колег зі Східного узбережжя [22].

Зростання Чикаго

Як і багато американських міст тієї епохи, Чикаго прагнув стати домом для нового міського середнього класу [23]. Значний крок в цьому напрямі був зроблений завдяки міській політиці, зорієнтованій на залучення поселенців більш високого освітнього рівня, ніж в інших містах американського Заходу [24].

Проте дуже швидко Чикаголенд став бурхливим казаном, де змішувалися величезні робітничі та іммігрантські общини [25]. Чикаго справедливо заслужив репутацію міста з вкрай жорсткими трудовими відносинами [26]. Місто послідовно ставало ареною для запеклих страйків 1870-х, стало широко відомим завдяки бомбометанню, що його вчинив у 1886 р. анархіст на площі Хеймаркет, місцем відомого страйку на заводах Пульмана в 1894-му і драматичних мирних страйків на скотобойнях влітку 1905-го [27]. Як і в інших містах Америки, в ньому класова політика часто розчи-

нялася в політиці міського простору, і одночасно прагнення до соціальної сегрегації розсосереджувало місто і сприяло зростанню передмість [28]. Саме з сегрегацією пов'язано загострення як класових, так і расових конфліктів.

В Америці расові відносини залишалися відносно мирними на протязі всієї останньої чверті XIX ст. [29]. Але цей крихкий мир був порушений початком Великого переселення чорних жителів Півдня в індустріально розвинені північні штати в 1910-х і 1920-х.

В авторитетній праці «Земля надії» Джеймса Р. Гроссмана описаний досвід афроамериканських мігрантів, які прибули в Чикаго Центральною залізницею Іллінойса із штатів у дельті Міссісіпі, щоб утвердитися на промислово розвиненій Півночі [30]. За словами Пола Луїса Стріта, навіть найбрудніша робота на одній із «пекельних» скотобоєн могла видатися чорному переселенцю ковтком свободи [31].

У 1910–1919 роках афроамериканська община Чикаго виросла більше ніж удвічі [32]. Ті афроамериканці, які переселилися із Луїзіани, Міссісіпі, Алабами, Арканзаса і Техаса, привнесли в Чикаго свіжий струмінь, що змінив місцеву культуру [33]. Перший афроамериканець, який став олдерменом Чиказької міської ради – Оскар де Прієст – був обраний до міської ради від Другого району в 1917 р. [34]. Енергійний, товариський, полум'яний і запальний де Прієст пізніше став членом палати представників конгресу США. Расова сегрегація у виборчих округах де Прієста ставала все більш грізним чинником міського життя. Чорношкірі жителі Півдня, які прибули до Чикаго, поселялися у так званому Чорному поясі – обмеженому залізничними коліями коридорі довжиною в три і шириною у чверть милі [36]. Расове протистояння, що посилювалося «білим насильством» і потуранням влади, згубно відбивалося на міському житті. Остаточно затьмаривши етнічні й класові конфлікти, расове питання стало найважливішою соціальною і політичною проблемою в Чикаго після страшних расових сутичок влітку 1919 р. – подій, які природним чином позначають історичні рамки цього дослідження [37].

Протягом усього досліджуваного тут періоду натуралізовані іммігранти являли собою найбільш яскравий прошарок чиказького суспільства [38]. В кінці XIX – на початку XX ст. Чикаго залишався переважно німецьким та ірландським містом [39]. В той же час тут проживало більше поляків, шведів, чехів, голландців, дан-

ців, норвежців, хорватів, словаків, литовців і греків, ніж в будь-якому американському місті [40].

Таким чином, Чикаго «позолоченого століття»* повною мірою відповідав тому типу технологічно новаторського міста, який описує Пітер Холл, намагаючись з'ясувати, чому певні міста в той чи інший історичний час володіють особливим творчим потенціалом. «Винахідливі підприємці є скрізь, але здійснення їхніх задумів найбільш вірогідне у певних географічних областях. Такі місцевості характеризуються... зосередженням розвинутих соціальних і культурних структур, що сприяють концептуальним проривам. То можуть бути і старовинні, космополітичні, просякнуті духом лібералізму столичні центри, та частіше за все – це нові міські поселення, що служать транзитними пунктами між розвиненими країнами і невідомим світом, що проліг за цими містами, які зароджуються. Їхня економіка зазнає бурхливого розвитку завдяки імпорту товарів із цього розвинутого світу; їм властивий високий рівень імміграції – особливо молодих людей, що відзначаються експериментальним і нетрадиційним підходом до життя. В таких містах існують сильні, часто неформальні структури, які сприяють обміну технічними знаннями і концептуальними ідеями. Перешкоди на шляху поширення новацій такі незначні, що ними можна знехтувати; тут постійно відбуваються пошуки нового. Спостерігається надзвичайно високий рівень синергізму як між однодумцями, так і між цілком різними соціальними, економічними і культурними групами; таким є архетип відкритого суспільства» [41].

Житла і мікрорайони

Розповідь про еволюцію Чикаго в досліджуваний період слід почати з 8 жовтня 1871 р., коли жахлива пожежа знищила понад дві тисячі акрів щільно забудованої міської території довжиною в чотири і шириною приблизно в три чверті милі [42]. Згідно із статистичним звітом, що супроводжує подібні лиха, під час і в результаті пожежі загинуло близько 300 чиказьців; майже 100 тисяч городян залишилися без даху над головою; пожежею було знищено близько 18 тисяч будівель, а майнові втрати сягали майже 200 мільйонів доларів (це близько третини оцінної вартості міста на той

---

* «Позолочене століття» – період в американській історії, названий за однойменним твором М. Твена.

час) [43]. Найдужче постраждали міські райони на півночі від річки Чикаго, де забудова була знищена майже повністю [44]. Муніципальні ухвали, які забороняли будівництво дерев'яних споруд в деяких частинах міста незабаром драматичним чином змінили обличчя стрімко зростаючого метрополіса і його сприйняття як мешканцями, так і гостями Чикаго [45].

Велика пожежа стала поворотним пунктом в історії Чикаго [46]. Пожежа залишила тут незгладимі психологічні, політичні, соціальні і фізичні сліди [47]. Вона зробила можливими багато з найвищих досягнень Чикаго – особливо в галузі архітектури і міського планування – і одночасно нагадала жителям міста про недовговічність людських творінь.

Різноманітні етнічні групи Чикаго проживали в тісних, густонаселених кварталах, що розмістилися вздовж головних транспортних артерій [48]. Незважаючи на те, що квартали формувалися переважно за етнічною ознакою, мобільність городян залишалася досить високою [49]. В центрі такого етнічного кварталу звичайно розміщувалася церква відповідної конфесії, школа і – як захоплено відзначав російський мандрівник Микола Плиський, який відвідав Чикаго в 1893 р. – кілька салунів і пивних [50].

Міський пейзаж і повсякденне життя більшості жителів міста визначилися в ті роки нескінченними рядами старих дерев'янокаркасних будинків та зовсім не естетичними творіннями архітекторів чиказької школи [51]. Едіт Еббот, одна із засновниць респектабельної Школи адміністрування соціальних послуг при Чиказькому університеті, писала у звіті 1936 р. про те, що Чикаго залишається «містом односімейних будинків і невеликих багатоквартирних будівель, що здаються в оренду» [52]. Так, в одно-, дво- і триповерховому місті панували вузькі (шириною в 25 футів – близько 7,5 метра) дерев'яні будинки, кожний із яких складався з двох – рідше трьох – квартир і належав хазяїну, що жив неподалік [53].

Влітку 1900 р. в звіті авторитетної міської комісії Роберт Хантер вказує на стурбованість муніципальних властей житловими умовами в орендованих будинках. Хантер і п'ять інших шанованих городян – Аніта Мак-Кормік Блен, Джейн Еддамс, Керолайн Мак-Кормік, Л. В. Ле-Мойн та Ернст П. Бікнел, запрошені Асоціацією міських будинків, провели одне з перших в історії Чикаго досліджень житлових умов у нетрях із застосуванням соціологічної ме-

тодології. Робота Хантера і його колег – «Житлові умови в Чикаго» – стала зразком для наступних соціальних досліджень, включаючи дослідження Еббот і її співробітників [54]. Хантер стверджував, що усунення чи пом'якшення таких проблем, як перенаселення, несправна водопровідна система і недбалість відсутніх орендодавців, що ухилялися від виконання своїх зобов'язань, допоможуть місту стримати соціальні патології і хвороби [55].

Жахливі житлові умови в Чикаго Хантер пов'язував з економічними чинниками. Вивчаючи матеріали, зібрані в кількох відокремлених іммігрантських кварталах – польському, єврейському та італійському – комісія Асоціацій міських будинків назвала житлову проблему наслідком максимізації прибутку [56]. Орендодавці прагнули одержати з будинкових ділянок максимально можливу вигоду, тоді як перенаселення кімнат і бараків ставало засобом, за допомогою якого пожильці фактично знижували орендну плату за кожне місце. Така стратегія, висловлював побоювання Хантер, приведе до згубних наслідків, спонукаючи бережливих і енергійних представників робітничого класу, тобто надію Чикаго, збільшувати частку житла, що не відповідає муніципальним стандартам [57].

Вибудовані на вузьких смужках землі довжиною від 100 до 125 футів прибуткові будинки практично не мали дворів і доступу до денного світла і свіжого повітря [58]. Як відмічали Хантер і його колеги, особливо важку проблему являли собою будинки на задвірках [59]. Щоб збільшити прибуток від будинкової ділянки хазяї часто переносили старі дерев'яні будинки на її задню половину, а на прилеглий до дороги частині вибудовували новий, великий за розмірами і часто цегляний прибутковий дім [60]. Погіршувалися санітарно-гігієнічні умови: у більшості будинків для бідних не було каналізації, а будинки на задвірках зовсім не мали вигод. «Чистота в Чикаго, – підсумовували Хантер і його колеги, – це майже розкіш, за неї доводиться дорого платити» [61].

На початок Першої світової війни переважна більшість прибуткових будинків у Чикаго були електрифіковані, більш ніж до половини з них були підведені водогін і каналізація [62]. Низька якість будівництва, гидке технічне обслуговування, бідне освітлення і нестача свіжого повітря часто ставали причиною суспільного обурення, що привело в 1879–1881 роках до прийняття перших важливих міських законів, що регулювали житлово-ко-

мунальну сферу. На той же час припадає проведення перших в Чикаго будинкових інспекцій. Подальший розвиток житлової реформи пов'язаний з прийняттям у 1902 р. першого зводу житлового законодавства [63]. «Однак проблема багатоквартирних прибуткових будинків як і раніше здавалася нерозв'язною, не зважаючи на роки зусиль і реформ» [64].

Робітня різноманітних культур

Житлова проблема була лише одним із пунктів порядку денного міських реформаторів. Соціально-економічна та етнічна різноманітність Чикаго сприяла формуванню фрагментованої політичної системи, в якій угруповання, що відчайдушно домагалися своїх цілей, змушені були співробітничати одне з одним для зміцнення впливу в середовищі виборців [65]. Ф. Герберт Стед відобразив цю багатоликість у написаній в 1893 р. для популярної газети *Review of Reviews* статті: «Чикаго – величезний плавильний казан, де змішуються інгредієнти всіх рас і народів, залишається лише з подивом спостерігати, який дивний сплав із всього цього вийде» [66].

Чикаго тієї епохи став ареною нескінченної фракційної боротьби всередині партій, що формували політичну систему з таким високим рівнем децентралізації, що жодна із груп не могла володіти в ній всією повнотою влади [67]. Як майже через століття висловився Гаррі Віллс, крихкий плюралізм перетворював Чикаго на чудову лабораторію різних культур, втиснутих в жорсткі рамки. Неймовірно багатство поважно крокувало в ньому серед бруду і нищоті [68]. То ж цілком зрозуміло, каже він, чому знаменитий міський університет став найпередовішим у світі центром із соціальних досліджень міських співтовариств [69].

Лобове зіткнення життєвих традицій іммігрантів із Південної і Східної Європи і більш ранніх поселенців було притаманне багатьом американським містам тієї епохи [70]. Початок ХХ ст. ознаменувався в Сполучених Штатах жорстокими, хоча і не завжди явними етнічними конфліктами – в міру того як етнічні групи все частіше виступали на підтримку тих чи інших політичних партій, керуючись головним чином принципом релігійної приналежності. Зокрема, католицькі іммігрантські общини Чикаго упродовж десятиліть залишалися важливим оплотом демократичної партії [71].

Власне, чиказька лабораторія культур засновувалася на безпрецедентно різноманітній економіці, що стрімко розвивалася. В запеклих сутичках з конкурентами в інших місцях країни перші особи міста завоювали право на створення в Чикаго найбільшого на континенті транспортного центру, де сходилися залізничні й річкові транспортні артерії. Ця обставина надала Чикаго величезні переваги у торгівлі зерном, лісом і худобою, тобто економічними ресурсами, що створили виняткове багатство американського Середнього Заходу [72]. Місцеві підприємці швидко освоювали нові технології і виробництво, в тому числі елеваторів, зернозбиральних комбайнів і найбільш сучасного обладнання для боень. Чикаго став найважливішим в країні транзитним ринком сільськогосподарської продукції [73].

Не задовольняючись першістю в галузі оптової торгівлі, чиказькі підприємці незабаром перейшли до випуску машин і обладнання, яке дало б можливість удосконалити виробництво і транспортування природних ресурсів. На 1890 рік за обсягом виробництва – багато в чому завдяки таким підприємствам, як заводи з виробництва жниварок Мак-Корміка, – місто вийшло на друге місце в країні, поступаючись за загальною вартістю вироблених товарів тільки Нью-Йорку [74]. Створюючи нове обладнання, Мак-Кормік і його колеги засновували цілі галузі економіки як це було, наприклад, з виробництвом жниварської машини, що здійснила революцію у світовому сільському господарстві [75]. Для створення свого виробництва Мак-Кормік обрав Чикаго саме тому, що унікальні транспортні можливості міста дали йому змогу без особливих труднощів звести воедино робочу силу, сировину і багату клієнтуру [76].

У 1888 р. чиказькі купці заробили на торгівлі лісом більше 80 мільйонів доларів. Ця цифра видається незначною у порівнянні із 195 мільйонами прибутку, який принесли лише у 1890 р. місцеві скотні двори і м'ясопереробні підприємства [77]. Чикаго став всесвітньо відомим як місто боень і димових труб [78]. Епітети «Поркополь», «всесвітній різник» та «велике коров'яче місто» він цілком заслужив [79]. На 1870 рік, всього через п'ять років після того як місцеві залізничні компанії і м'ясокомбінати заснували знаменитий Юніон-Сток'ярд за південними межами міста, в Чикаго забивали три мільйони тварин на рік [80]. У 1909-му ця цифра зросла майже у п'ять разів, і принесла міській економіці понад

323 мільйони доларів [81]. Величезні скотні двори очікували нових партій тварин і ... робітників-іммігрантів які доповнювали собою картину найбільш високоприбуткового чиказького бізнесу [82].

За перші п'ятдесят років експлуатації Юніон-Стокярд приніс майже 10 мільярдів доларів прибутку [83]. Світ ще не бачив нічого подібного: чиказькі скотні двори незабаром стали атракціоном для туристів з міцними нервами. Зрештою, проблема відходів і забруднення навколишнього середовища стала для цього найбільш прибуткового з чиказьких промислових районів справжнім лихом [84]. Слід зазначити, що великомасштабне конвеєрне виробництво народилося саме на чиказьких підприємствах Арморів, Свіфтів і Моррісів, а не в Детройті у Генрі Форда [85].

Для ефективного транспортування продукції на нові ринки чиказькі м'ясні барони потребували нових вагонів: так в Чикаго з'явилися перші в світі вагони-рефрижератори [86]. Місцеві заводчики і винахідники будували рухомий склад і для людей, і для свиней. Палацові вагони Джорджа М. Пульмана стали зразками фешенебельних потягів [87]. У Чикаго вироблялись і найрізноманітніші споживчі товари – від тазів для умивання і ванн до книг, одягу і взуття; місто перетворилося на найбільш розвинену, врівноважену виробничу базу Північної Америки, що швидко зростала [88].

Чиказьці змінили і роздрібну торгівлю після того, як компанії «Сієрс» і «Монтгомері Уорд» ввели широку практику доставки товарів поштою [89]. Місцеві компанії «Маршалл Філд», «Карсон Пірі & Ко» приєдналися до числа інших, що народилися на кінець XIX ст. в Парижі і Нью-Йорку, внаслідок буму універмагів. Досвід чиказьких роздрібних торговців придався і в інших частинах світу. Наприклад, протеже компанії «Маршалл Філд» Х. Гордон Селфрідж поставив на нові рейки торгівлю предметами розкоші в далекому Лондоні [90]. Місцеві купці швидко освоїли техніку наукової реклами, яка з часом привела їх у найвіддаленіші куточки американського континенту [91]. House Beautiful, міський журнал про дизайн житла, що видавався з грудня 1896 р., став арбітром хорошого смаку в будинках середнього класу по всій країні [92]. В ті ж роки в Чикаго почала бурхливо розвиватися меблева промисловість [93].

Піднесення Чикаго частково збіглося з розвитком американських корпорацій. З виходом у кінці XIX ст. регіональних торгових мереж на загальнонаціональний ринок в Америці стали

створюватися великі корпорації [94]. Серед перших всеамериканських підприємств були залізниці, що фінансувалися магнатами зі Східного узбережжя і управлялися цілою армією менеджерів середньої ланки [95]. Раніше відокремлені ділові співтовариства стали осередками у більшій, трансконтинентальній економічній системі, яку заповнили білі комірці – менеджери середньої ланки і канцелярські працівники. Державний і корпоративний бюрократичний апарат роздувся до неймовірних, як на минулі часи розмірів, перетворюючи великі міста, а в їх числі і Чикаго, в осередки нового корпоративного класу [96]. Цьому новому прошарку службовців судилося упродовж першої половини ХХ ст. задавати тон в американській культурі і суспільному житті. Чикаго, як головний центр корпоративних штаб-квартир і регіональних контор, став осередком нового ділового етосу. В одному із найбільш складних і багатоліких метрополісів світу клерки в галстуках змагалися за ділянки міського простору із заляпанями кров'ю працівниками скотобоєн.

Парадигма американської цивілізації

Поступово «велике коров'яче місто» набуло ознак не тільки економічної динамо-машини, а і великого культурного центру. Його письменники – Л. Френк Баум, Едгар Райс Барроуз, Теодор Драйзер, Аптон Сінклер, Вілл Пейн та Елла Вілер Вілкокс – стали провідними постатями американської белетристики [97]. Його філософи розробили доктрину американського прагматизму [98]. Від Дороті, що іде по жовтій бруківці, до сестри Керрі, яка відкриває для себе сувору міську реальність, від джунглів Тарзана до скотних дворів Саут-сайда чиказьці знайшли свій шлях в американській літературі.

У 80-х і 90-х роках ХІХ ст. провідні представники ділової еліти міста – з покоління, що боролось в Громадянську війну, – заснували багато найбільших культурних закладів Чикаго, в тому числі Художній інститут, бібліотеку Ньюберрі, Чиказький симфонічний оркестр, Колумбів музей Філда, бібліотеку Крерара і другий Чиказький університет [99]. Діяльність цих головних центрів охоплювала багато культурно-художніх сфер, сприяючи перетворенню Чикаго на своєрідного культурного кумира Америки.

Грубувата зовнішність Америки поєднувалася в Чикаго з її економічною і навіть соціальною винахідливістю. Місто стало осередком рішучих реформ практично в кожній сфері муніципального управління і суспільної політики, від міського статуту до системи охорони здоров'я, від міського планування до законодавства в галузі трудових відносин, від боротьби зі злочинністю до державної освіти [100]. На відміну від континентальної Європи, реформаторський рух в Чикаго був представлений, головним чином, недержавними організаціями. Між 1892 і 1919 роком понад 2500 чиказьців обох статей надавали підтримку щонайменше одній із сімдесяти реформістських груп і установ; 215 цих городян брали участь у роботі більш ніж трьох організацій [101].

Громада реформаторів міста була досить різномірною і складалася з представників різних кіл, як-от: учених (наприклад, Едіт Еббот, Софонісба П. Брекінрідж, Джон Дьюї, Ернст Фройнд, Вільям Рейні Харпер і Чарльз Мерріам), письменників (Драйзер, Льюїс і Роберт Хіррік), громадських (Аддамс, Флоренс Келлі і Еллен Гейтс Старр) і релігійних діячів (наприклад, Вільям Томас Стед і Сестри доброго пастиря). Динамічне реформаторство Чикаго символізувало прогресизм тієї епохи. Через десятиліття багато із чиказьких учених увійшли в уряд Нового курсу президента Франкліна Делано Рузвельта [102].

Значення Чикаго як центру нової американської цивілізації – як символу чарівної країни Оз – досягло апогея з проведенням тут Всесвітньої Колумбової виставки в 1893 р. Слова Вальтера Беняміна про паризькі світові ярмарки якнайкраще підходять і для чиказької виставки: Всесвітні виставки – це паломництво до товарного фетишу [103]. Товарний фетиш був прихований у знаменитому Білому місті чиказької ярмарки, неокласичному попереднику сучасного Центру Епкота.

Місто так шалено боролось за право проведення виставки з Нью-Йорком і Вашингтоном, що Ричард Генрі Дан із «Нью-Йорк Сан» дав Чикаго прізвисько Місто Вітрів, яке залишилося жити в поколіннях, намагаючись передати гарячий подих, що струменів від чиказьких патріотів [104]. Про жорстоке суперництво між першим і другим містами Америки за честь проведення всесвітньої виставки повідомляли і російські репортери [105]. Організована комітетом, до якого входили деякі із дуже відомих у Сполучених Штатах архітекторів на чолі з Деніелом Бернхамом, Всесвітня

Колумбова виставка була покликана «об'єднати ділові цінності міста – віру в прогрес і гордість за багатство – з тяжінням до європейських культурних форм» [106].

«Біле» і «сіре» місто

Колумбова виставка в Чикаго стала п'ятнадцятою всесвітньою виставкою і тільки другою з тих, що проводилися в Новому Світі [107]. На відміну від попередніх Експо, що розташовувалися в одній чи двох будівлях в оточенні пейзажних парків, чиказькі закликальники вирішили ні більше, ні менше як вибудувати для виставки ціле місто – поряд зі старим Чикаго, який уже майже століття підносився на березі озера Мічіган. Білизна будівель при світлі дня і небачена досі кількість електричних ліхтарів уночі в поєднанні з класичним виглядом виставкового міста були покликані возвеличити нову цивілізацію [108]. Однак організатори розуміли, щоб привабити публіку потрібне щось більше, ніж високі ідеали. Для облаштування парку розваг – Мідвей Плезанс – найняли водевільного імпресарію Сола Блума: треба було зробити все, щоб до повернення в реальне місто відвідувачі залишили на виставці якомога більшу кількість «зелених» [109].

Зумисний контраст між незграбною, парадною архітектурою Колумбової виставки і хаотичним, новаторським містом за її межами, як, зрештою, і контраст на самій виставковій території між сповненим духа класицизму Центральним Двором і вульгарною Мідвей Плезанс, що сором'язливо ховалася, над якими домінувало гігантське оглядове колесо Вашингтон Гейл [110], – протягом цілих ста років живив високолобу критику, бульварну літературу і нескінченні суперечки вчених і архітекторів [111]. Скрізь в Чикаго – на самій виставці чи у міському районі Луп – відвідувачів з Європи часто драгувало сусідство приземленого і високопарного, благочестя і блюзнірства. Чикаго 1893 р. став для сотень британських, французьких і німецьких відвідувачів несподіваною зустріччю із завтрашнім днем, зустріччю, що нагадує входження у часову вирву [112].

Незважаючи на уявну довговічність, яку і нині через сто років випромінюють світлини з виставки, зафіксовані апаратом її офіційного фотографа Чарльза Д. Арнолда, чиказька Всесвітня виставка була, по суті, сукупністю наспіх зведених, майже картонних

будівель. Майже все Біле місто згоріло до тла у низці пожеж, що спіткали Чикаго в рік важкої економічної депресії, одразу після виставкової ейфорії [113]. Проте неослабний комерційний запал, що зробив можливим проведення в Чикаго Колумбової виставки, витримав і полум'я пожеж, і роки економічного спаду.

Для прискорення темпів розвитку міста чиказьці все частіше зверталися до власних капіталів. Продуктові біржі, особливо зерновий ринок Чиказької торгової палати, були одними з найбільших у світі. Створена в 1848 р. з метою упорядкування хаотичного місцевого ринку і консолідації капіталів Торгова палата злилась в 1874 р. з Чиказькою продуктовою біржею (в 1898-му остання була перейменована в Чиказьку торгову палату харчових продуктів, яка в 1919 р. перетворилася на впливову Чиказьку торгову біржу, що існує донині), а в 1882-му – із Середньозахідною фондовою біржею [114]. В цей же період відбулося становлення могутніх чиказьких банків [115]. Хоча Чикаго завжди залишався вторинним фінансовим ринком по відношенню до Нью-Йорка, місто ставало все більш самодостатнім з погляду фінансування власного розвитку. На 80-ті роки ХІХ ст. в Чикаго склався солідний ринок нерухомості [116]. Наслідуючи приклад багатьох чиказьких підприємців, банки і компанії по операціях з нерухомістю революційним чином удосконалили портфель послуг призначених для американського середнього класу, що бурхливо зростав. Жителі Чикаго досконало оволоділи іпотекою та іншими фінансовими інструментами, що допомагали розвивати масовий ринок домоволодіння [117]. Економічна гнучкість і різноманітність, як магніт притягали в Чикаго нових переселенців [118]. У місто продовжували стікатися робітники, сподіваючись взяти участь у святі життя, – хай навіть реальність часто виявлялася набагато суворішою ніж чиказька мрія [119]. У рядках Роберта Херріка із роману «Павутина життя» про трамвайну поїздку по Коттідж Гроув Авеню відображена правда з життя багатьох чиказьців:

«Квартал за кварталом, миля за милю – все було однакове. Ні в одному місті світу не можна було знайти такого поєднання кричущого несмаку, недбалості, бруду і вульгарності, як на Коттідж Гроув Авеню. В Індії чи у південноамериканських країнах можна знайти місця і більш брудні, та жодна вулиця не може бути довшою і гидкішою. Цегляні будинки різних відтінків темно-червоного чи жовто-коричневого, тонкі як папір, поганючі, як безчесний

підрядник чи лінивий робітник, обступали вас з усіх боків. Збудовані на потребу дня, вони готові були розвалитися... Лише іноді автомобіль проскакував перехрестя з бульварами, які дещо оживляли вид зеленою травичкою і великими, важкими фасадами» [120].

В очах багатьох саме ці перехрестя були центром тієї сучасності, яка стала відмітною рисою чиказького містобудування.

Прагматична архітектура

Після пожежі в Чикаго були запрошені кращі із покоління молодих архітекторів: це збіглося з впровадженням принципово нових технологій будівництва. Наслідком цього стала поява Школи пререй – типово американського стилю житлової архітектури, а також удосконалення дива комерційної архітектури, хмарочоса, який рішуче вплинув на тенденції розвитку архітектури в наступному столітті [121]. Серед найбільш відомих американських архітекторів тієї епохи слід назвати Данкмара Адлера, Солона Спенсера Бемана, Деніела Бернхама, Вільяма Ле Барон Дженні, Генрі Іва Кобба, Джона Велборна Рута, Луїса Генрі Саллівена та Френка Ллойда Райта [122]. При всіх відмінностях їхнього темпераменту і художніх смаків, всім їм було притаманне тонке сприйняття революційних форм в архітектурі і дизайні та вміння прислухатися до побажань клієнтів [123]. У 80-х і 90-х роках XIX ст. ці молоді архітектори та їх замовники змінили хід американського і у певному сенсі світового містобудування [124].

Грандіозний генеральний план міста, спроектований Деніелом Бернхамом у стилі Beaux Arts (архітектурний стиль початку XX ст., що поєднує елементи готики і ренесансу) в 1909 р., фінансувався, на противагу європейській традиції, не з державної скарбниці. За роботу Бернхама заплатив престижний Комерційний клуб Чикаго [125]. Аудиторіум, революційна будівля оперного театру Саллівена і Адлера і, можливо, найвище естетичне досягнення епохи, було повністю комерційним проектом [126]. Чиказькі архітектори ніколи не залишалися осторонь від реальності свого міста, що стрімко зростало: корпоративних засідань, місцевих політиків чи вуличного натовпу [127].

Чиказька школа визначила тенденції розвитку міської комерційної архітектури як мінімум на століття, проте замовлення, за

які бралися молоді архітектори, не обмежувалися діловими кварталами в центрі чи промисловими зонами. Під розвитку Чикаго прийшовся як раз на той час, коли зростання мережі залізниць спонукало багатьох мислителів, а в їх числі Вільям Левер, Ебенізер Ховард і Фредерик Ло Олмстед, до створення моделей ідеального міста, розташованого поза страхітливими промисловими гігантами [128]. Чикаго і його околиці стали свідками багатьох приміських утопій – деякі з них прагнули цілком комерційних цілей, інші ж створювалися винятково заради високих ідеалів. Нове індустріальне місто Пульмана, що зазнало в кінцевому підсумку невдачі, втілило багато із особливостей прагматизму Чиказької школи і утопізму міста-саду [129].

Збудоване на початку 1880-х всього за десять миль на південь від Чикаго, вздовж Центральної залізниці Іллінойсу, корпоративне місто компанії «Пульман Палас Кар» було відображенням маніакальних мрій її засновника і президента Джорджа М. Пульмана. Солон Спенсер Беман, улюблений архітектор Пульмана, спроектував для свого хазяїна промислове місто, що якнайкраще відповідало його смакам і устремлінням [130]. Проект Бемана був фізичним вираженням широко розповсюдженого в ту епоху переконання, що сім'я стоїть в центрі соціального порядку [131].

Про цей невдалий експеримент написано тисячі сторінок, і тому детальний переказ історії пульманівського міста в рамках цього дослідження не бачиться доцільним. Значна частина праць, присвячених трагічному страйку пульманівських робітників у 1894 р., ґрунтуються на написаній в 1895 р. статті Ричарда Елі, який відвідав Пульмана під час свого медового місяця [132].

Елі, тоді економіст в університеті Джона Гопкінса, писав у статті для популярного *Harper's New Monthly Magazine*, що «місто являє собою гігантський соціальний експеримент» [133]. Пульман прагнув саме до того поєднання естетичної зовнішності і комерційної доцільності, що вирізняли чиказьку школу архітектури. В той же час пан Пульман був не єдиним із чиказьких підприємців, хто сприймав комерційну цінність краси [134].

У місті Пульмана і більшості аналогічних проектів тієї епохи були зроблені спроби поєднати інтереси капіталу і естетичні канони. Елі правильно зауважує, що саме в цьому приховувалися невдачі всього експерименту: «Компанії Пульмана володіють усім. Сьогодні в цілому місті жодна приватна особа не може бути хазяї-

ном ні п'яді землі, ні єдиної будівлі. Ні одна організація, навіть церква, не може виступити в ролі землевласника – все розташовується на орендованих у компанії ділянках... Ніхто не сприймає місто Пульмана домом, і, по суті, тут немає корінних жителів» [135]. Справді, розглядаючи всі обставини справи, обов'язково приходиш до висновку, що сама ідея Пульмана не американська [136]. Менш ніж через десять років економічна депресія 1893–1897 років тяжко відбилася як на високоповажних власниках, так і на індустріальних кріпаках пульманівського маєтку. В 1894 р. федеральні війська потопили в крові страйк пульманівських робітників у тому самому багатому приміському поселенні, яке Елі відвідав усього десять років тому [137].

Неокласичні площі Колумбової виставки чи неготичний університетський кампус, будинки в стилі Школи прерій Оук-Парку чи комерційні башти Лупа, буржуазні околиці Ріверсайда чи їх пролетарські брати в Пульмані – вся чиказька школа архітектури засновувалась, подібно до самого міста, на принципах прагматизму, покликаних поєднувати естетику і прибутки. Багатоповерхові ділові вежі стали можливими не тільки завдяки новим технологіям будівництва, але і в результаті розвитку нових галузей бізнесу, які потребували армії білих комірців [138].

Хмарочоси, що з'явилися в Америці, цілком можна назвати технологічним дивом. Чиказькі сталеві каркасні конструкції революційним чином вплинули на історію будівництва і міського планування. Як пояснював читачам тогочасний оглядач Вільям Біркмайр у 1894 р., будівля з каркасних конструкцій являє собою абсолютно новий тип будови, який потребує застосування принципів, що докорінно відрізняються від старої системи чавунних структур і дерев'яно-балкових опор [139]. Проте сталеві каркаси були не єдиною відмінною рисою нових чиказьких будівель. Історик хмарочосів Карл Кондит зазначає, що зведені в кінці XIX ст. в Чикаго будівлі з'явилися в результаті дивовижних змін у будівельних технологіях, які сталися ще у XVIII ст. [140]. Металеві каркаси, вітровий зв'язок, водонепроникні кесонові фундаменти, вогнетривкі матеріали, ліфти з механічним приводом, центральне опалення, сучасні водопровідно-каналізаційні мережі і вентиляція нагнітального типу випереджали чиказькі комерційні вежі на десятиліття, а в деяких випадках і на століття. Однак саме Чикаго і Нью-Йорк стали тими містами, де всі ці технології зійшлися вое-

дино і супроводжувалися цілеспрямованими зусиллями, спрямованими на досягнення вигоди. Так народилося диво американських хмарочосів [141].

Розвиток цього найбільш американського з усіх існуючих типів будівель часто засновувався на принципах економічної доцільності, а не на естетичних міркуваннях [142]. В усякім разі до 40-х років ХХ ст. Чикаго і Нью-Йорк залишалися єдиними в Америці – і в світі – хмарочосними столицями [143].

У Чикаго і Нью-Йорку, на двох батьківщинах хмарочосів (суперечки про першість не припиняються між ними і сьогодні), були відпрацьовані принципово різні підходи до міського розвитку [144]. Регульований будівельний бізнес Чикаго був наслідком спаду на ринку нерухомості в 1893 р., після того як упродовж попереднього десятиліття ринок став відчувати надлишок нових будівель. У цей час Чиказька міська рада встановила високу межу для міських споруд у 130 футів; за наступні тридцять років цей поріг було збільшено до 260 футів (відповідно близько 40 і 80 метрів). У Нью-Йорку ж, після відміни у 1889 р. всіх висотних обмежень, єдиним обмеженням для архітекторів і будівельників стало небо. На 1913 рік на Манхеттені підносилися вже майже тисяча будівель від одинадцяти до двадцяти поверхів і п'ятдесят одна будівля від двадцяти одного до шістдесяти поверхів [145]. Відмова чиказьких властей від обмежень і дозвіл будівельним компаніям безперешкодно тягтися до небес були продиктовані необхідністю максимально збільшити дохід інвесторів від спекулятивних в економічному відношенні ділових будівель (такими були і в більшості своїй залишаються хмарочоси).

Функціональні вимоги, муніципальні постанови, фінансова збалансованість і норма прибутку стали тими чинниками, які поряд з естетичними канонами Чиказької школи комерційної архітектури сформували міський пейзаж з його рівновисокими багатопверховими будівлями [146]. Ціни на землю, що скажено скакали, та по чергові цикли економічного піднесення і спаду нерідко руйнували навіть найбільш грандіозні архітектурні проекти [147].

Однак комерційна природа хмарочосів не стала перешкодою на шляху до краси [148]. Як проголошував Рут: «Краса корисна, та її користь не завжди очевидна» [149]. Компанії, подібні до «Холлаберд» і «Рош» – мабуть, найбільш комерційно успішні і довговічні з архітектурних фірм міста – усвідомили важливість

правильної пропорції між комерцією та естетикою [150]. Їх прагнення до краси і прибутку характерне для всього Чикаго початку ХХ ст.

Муніципальне управління

Муніципальний уряд Чикаго був частиною федеральної системи, що припускала існування автономних структур і проведення незалежної фінансової політики. Чиказький міський уряд не підкорявся прямо ні графству Кук штату Іллінойс, ні федеральним властям США [151]. Тема муніципального облаштування в Чикаго детально розглядається в частині III. Тут же досить буде зазначити, що депутати законодавчих зборів і вищі чиновники на всіх чотирьох рівнях – муніципалітету, графства, штату і федерації – обиралися згідно з правилами, заснованими на всезагальному виборчому праві для чоловіків. Адміністративні працівники не обиралися, але часто призначалися обраними чиновниками.

Подрібнення юрисдикцій, що суперничали, привело до утворення великої кількості спеціалізованих агенцій і органів влади, які відали різними сферами соціальної і комунальної інфраструктури (водогін, каналізація, парки) по всьому Чикаго [152]. Райони з особливим податковим та емісійним режимом дали змогу містам і графствам Іллінойса обійти боргові обмеження, встановлені конституцією штату 1870 р. [153]. Уряд не справлявся з обсягом громадського обслуговування, що зростало, і часто перекладав частину відповідальності на спеціалізовані відомства, юрисдикція яких іноді виходила за муніципальні рамки. У такий спосіб законодавці-республіканці штату могли стримувати владу впливових у Чикаго політичних машин демократичної партії, обмежуючи можливості демократів щодо роздачі посад і постів за підтримку на виборах.

У результаті, як писав Мерріам, в Чикаго сформувався засекречений уряд. Через п'ятдесят років після Мерріама ще різкіше висловився Едвард Банфілд, зазначивши, що в чиказькому регіоні, зі строго формального погляду, взагалі немає уряду. Існують сотні, можливо, тисячі органів управління, кожний із яких наділений часткою юридично закріплених повноважень, і жоден з них не володіє владою тією мірою, щоб довести до кінця розпочату справу, якщо тому заважають інші органи [154].

У самому місті значний вплив у своїх районах мали окремі члени міської ради [155]. З погляду формальної влади чиказький мер був по суті досить слабкою фігурою: йому доводилося вести постійні переговори з членами ради, партійними босами, губернаторами штату і законодавцями [156]. Всюдисущі районні боси контролювали в Чикаго більше незалежних ресурсів, ніж сам мер.

Система міських доходів перебувала в плачевному стані [157]. Швидке зростання Чикаго потребувало нарощення обсягів муніципальних послуг, проте податкова система міста виявилася нездатною виробляти дохід, достатній для підтримання соціальної інфраструктури на належному рівні. У знаменитому «Звіті про дослідження муніципальних доходів у Чикаго», підготовленому для Міського клубу Чикаго в 1906 р., Мерріам відмічав, що в Чикаго порівняно з іншими американськими містами на кожну душу населення найнижчі податки, найнижчі податкові надходження, найнижчі доходи і найнижчі боргові зобов'язання [158]. Мерріам вивчав діяльність цілого ряду організацій, що збирали податки, включаючи уряд штату Іллінойс, графства Кук, міста Чикаго, так само як окремих комісій у справах бібліотек, шкіл, санітарної інфраструктури і парків [159]. Корпоративний дохід міста, який у 1880 р. складав половину всіх податкових надходжень у міський бюджет, у 1904 р. склав тільки чверть всіх податків, що їх збирали органи, яким це було доручено. Таким чином, в доларовому обчисленні поза сферою муніципальної влади залишилося три чверті місцевих адміністративних доходів.

Майже половина всіх урядових витрат, що їх здійснювали доходостворювальні відомства – ті, хто перебував у муніципальній юрисдикції або ж підкорялися графству, штату і федеральному центру, – розподілялася між державною охороною здоров'я, службами громадської безпеки і освітніми програмами [160]. Відносно низький (тільки 16 %) відсоток громадсько-державних витрат Чикаго йшов на обслуговування боргу по позиках і облігаціях. Мерріам характеризував міську структуру муніципальних фінансів як децентралізовану, безсистемну і безвідповідальну [161]. Він підсумовував, що доходостворювальні відомства Чикаго являють собою одну із найскладніших систем суспільних фінансів у світі і вже точно найбільш заплутану в Сполучених Штатах [162].

Удачливі чиказькі мери відігравали у цій надзвичайно роздібненій і децентралізованій системі роль брокерів. Їм вдавалося

здійснювати муніципальне управління не через владу, надану їм конституцією, а завдяки політичній і громадській підтримці місцевих співтовариств [163].

Багато хто з політичних чарівників Чикаго «позолоченого століття» стояли за смарагдовим екраном, обертаючи ручки і коліщатка і натискаючи на кнопки, щоб справити враження бурхливої діяльності. Конфлікти і конфронтація стали міською повсякденністю. Проте на відміну від Дороті Френка Баума, який потрапив в країну Оз, чиказьці не могли просто стукнути підборами і повернутися до мирної реальності. Політика прагматичного плюралізму вимагала більшого, ніж управління хитромудрими машинками, – вона вимагала тяжкої праці. Ті з політиків і громадських діячів, хто досягнув успіху на ниві прагматичної політики, залишили Чикаго багату спадщину, яка і по цей день служить городянам.

Примітки

1. Такий висновок зроблено у праці Хайзе: *Kenan Heise, A Sampling of Chicago in the Twentieth Century: Chaos, Creativity, and Culture* (Salt Lake City: Gibbs-Smith, 1998), pp. 13–14.

2. Походження назви міста звичайно пов'язують з похідним від топоніма, що його дали місцевості аборигени Америки, Чи-Кау-Гоу, який, як багато хто вважає, означає гостра дика цибуля, яка росте по берегах маленької річки, відомої тепер як Чикаго. Відповідно назву «Чикаго» можна орієнтовно перекласти як «поле дикої цибулі» або «поле смердючої цибулі». Див., наприклад, працю: *Lois Willie, Forever Open, Clear, and Free: The Historic Struggle for Chicago's Lakefront* (Chicago: Henry Regnery, 1972), p. 5. У пошуках більш авторитетних визначень Альфред Теодор Андреас у своїй тритомній монументальній історії міста, опублікованій між 1884 і 1886 роками, показує, що значення слова «Чикаго» залежить від мови аборигенів, обраного як вихідного. Топонім може означати, очевидно, і «святу річку». *Alfred Theodore Andreas, History of Chicago, Vol. 1* (Chicago: A. T. Andreas, 1884–1886), pp. 33–37.

3. На цій думці наголошується в таких роботах: *William Cronon, Nature's Metropolis: Chicago and the Great West* (New York: Norton, 1991), pp. 25–30; *Andreas, History of Chicago*; См також: *Michael P. Conzen, «A Transport Interpretation of the Growth of Urban Regions: An American Example»*, *Journal of Historical Geography* 1, no. 4 (1975), pp. 361–382.

4. Priscilla Parkhurst Ferguson, *Paris as Revolution: Writing the Nineteenth-Century City* (Berkeley: University of California Press, 1994), p. 35.

5. *Aleksandr Borisovich Lakier, A Russian Looks at America: The Journey of Aleksandr Borisovich Lakier in 1857*, trans. and ed. Arnold Schriber and Joyce Story. (Chicago: University of Chicago Press, 1979), p. 174.

6. Природні особливості Чикаго і роль льодовиків у формуванні фізичної географії його околиць описуються у роботі: *Donald L. Miller, City of the Century: The Epic of Chicago and the Making of America* (New York: Simon and Schuster, 1996), pp. 42–47.

7. Ця взаємодія стала предметом авторитетного дослідження Вільяма Крона, присвяченого екзогенному середовищу Чикаго і Середнього Заходу: *Nature's Metropolis*.

8. Більш детально про роль каналу в розвитку Чикаго див.: *Louis P. Cain, Sanitation Strategy for a Lakefront Metropolis: The Case of Chicago* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1978). Про роль каналу в процесі початкового накопичення капіталу в Чикаго див.: *Isaac N. Arnold and J. Young Scammon. William B. Ogden and Early Days in Chicago* (Chicago: Fergus Printing Co., 1882), pp. 10–31.

9. *Willie, Forever Open...*, pp. 7–10; *Andreas, History of Chicago, Vol. 1*, p. 70.

10. Вісімдесят вісім ранніх чиказьких бізнесменів походять з Нової Англії і середньоатлантичних штатів. Роль переселенців з цих областей розглядається в працях: *Rima Lunin Schultz, «The Businessman's Role in Western Settlement: The Entrepreneurial Frontier: Chicago, 1833-1872»* (Ph.D. diss., Boston University, 1985), pp. 65–97, 403; Див. також: *James Gilbert, Perfect Cities: Chicago's Utopias of 1893* (Chicago: University of Chicago Press, 1991), pp. 5, 28.

11. *Edward R. Kantowicz, Carter H. Harrison II: The Politics of Balance*, in Paul M. Green and Melvin G. Holli, eds., *The Mayors: The Chicago Political Tradition* (Carbondale and Edwardsville: Southern Illinois University Press, 1987), p. 17.

12. *Cronon, Nature's Metropolis*, pp. 97–259.

13. Чикаго розглядався як квінтесенція міста ХХ ст. багатьма дослідниками, включаючи Вітольда Рибчинського: *Witold Rybczynski, City Life: Urban Expectations in a New World* (New York: Scribner, 1995), p. 16. Така точка зору встановилася з появою в 1941 р. праці: *Siegfried Giedion, Space, Time, and Architecture: The Growth of a New Tradition* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1941), pp. 333–424. Про роль Гідіона у визначенні місця Чикаго в урбаністичній історії сучасності див.: *David Van Zanten, «Chicago in Architectural History»*, in *Elisabeth Blair MacDougall, ed., The Architectural History*

rian in America, *Studies in the History of Art*, no. 35. (Washington, D.C.: Center for Advanced Study in the Visual Arts, National Gallery of Art, 1990), pp. 91–99. Гідіон досліджував тему Чикаго, коли був професором кафедри поезії в Гарвардському університеті у 1938–1939 академічному році. Див.: *Eduard F. Sekler*, «Sigfried Giedion at Harvard University», in MacDougall, ed., *The Architectural Historian in America*, pp. 265–273. Пізніше ці ідеї розглядалися в праці Вільяма Кронона: *Nature's Metropolis*.

14. *Robert Higgs*, «Cities and Yankee Ingenuity, 1870–1920», in Kenneth T. Jackson and Stanley K. Schultz, eds., *Cities in American History*, (New York: Knopf, 1972), pp. 16–22.

15. *Lincoln Steffens*, *The Autobiography of Lincoln Steffens* (New York: Harcourt, Brace, and World, 1931), Vol. 2, p. 428.

16. Дістати уявлення про це змагання можна з праці: *Carl Abbott*, *Boosters and Businessmen: Popular Economic Thought and Urban Growth in the Antebellum Middle West* (Westport, Conn.: Greenwood, 1981).

17. Навпаки, міські предводителі Сент-Луїса і їх прибічники з південних штатів як і раніше вірили в ефективність річкового транспорту; під час Громадянської війни симпатії сентлуїсців розділилися між їх давніми діловими партнерами з південних штатів, що відкололися, і противниками рабства. *Wyatt Winton Belcher*, «The Economic Rivalry between St. Louis and Chicago, 1850–1880» (Ph.D. diss., Columbia University, 1947).

18. Там само, с 185.

19. Там само, с. 201–6.

20. Згідно з переписом 1890 р., Чикаго обійшов за кількістю населення Філадельфію. *Gilbert*, *Perfect Cities...*, p. 16.

21. Про революційні балочно-стійкові методи будівництва будинків див.: *Giedion*, *Space, Time, and Architecture...*, pp. 345–353; *Miller*, *City of the Century...*, pp. 81–87; *Clay Lancaster*, *The American Bungalow, 1880–1930* (New York: Abbeville, 1985), pp. 97–108. Про хмарочоси і конструкції із сталевих каркасів див.: *Frank A. Randall*, *History of the Development of Building Construction in Chicago* (Urbana: University of Illinois Press, 1949); *Miller*, *City of the Century...*, pp. 300–377. Про масову електрифікацію див.: *Harold L. Platt*, *The Electric City: Energy and the Growth of the Chicago Area, 1880–1930*. (Chicago: University of Chicago Press. 1991). Про розвиток харчової промисловості див.: *Louise Carroll Wade*, *Chicago's Pride: The Stockyards, Packingtown, and Environs in the Nineteenth Century* (Urbana: University of Illinois Press, 1987); а також глави про введення в дію зернових елеваторів і повну автоматизацію скотобоєн у праці Міллера *City of the Century...*, с. 106–9, 198–224.

22. *Frederic Cople Jaher*, *The Urban Establishment: Upper Strata in Boston, New York, Charleston, Chicago, and Los Angeles*. (Urbana: University of Illinois Press, 1982), p. 491. Більш детальні відомості про провідних підприємців Чикаго можна знайти в праці Міллера: *Miller*, *City of the Century....* Зокрема, короткі біографічні нариси великих комерсантів: *Вільям Батлер Огден* (с. 73–76), *Кірус Холл Мак-Кормік* (с. 103–106), *Густав Франклін Свіфт* (с. 205–211), *Філіп Денфорт Армор* (с. 211–216), *Поттер Палмер* (с. 137–141).

23. Чикаго був особливо привабливий для нащадків купців і майстрових людей. Див.: *Schultz*, *The Businessman's Role...*, pp. 1–15.

24. *Jaher*, *The Urban Establishment...*, p. 466.

25. Ця тема досліджена в праці: *Bessie Louise Pierce*, *A History of Chicago*, Vol. 3: «*The Rise of a Modern City, 1871–1893* (Chicago: University of Chicago Press, 1957), pp. 20–63. Новітня історіографія схильна сумніватися у зв'язку етнічного населення міста з навколишнім середовищем. Міські квартали і до настання автомобільної ери були більш «проникними», ніж прийнято вважати. Такий висновок зроблено в праці: *Kathleen Neils Conzen*, *Immigrants, Immigrant Neighborhoods, and Ethnic Identity. Historical Issues*, *Journal of American History* 66, no. 3 (1979), pp. 603–615. Тим не менше Чикаго був багатонаціональним містом, що підтверджується хоча б численними етнологічними дослідженнями. Див., наприклад, праці: *Florian Znaniecki and William I. Thomas*, *The Polish Peasant in Europe and America. 1918–20*. *Reprint*, ed. and abridged by Eli Zaretsky. (Urbana: University of Illinois Press, 1984); *Humbert S. Nelli*, *Italians in Chicago, 1880–1930: A Study in Ethnic Mobility* (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1970); *Glen E. Holt and Dominic A. Pacyga*, *Chicago: A Historical Guide to the Neighborhoods: The Loop and the South Side* (Chicago: Chicago Historical Society, 1979).

26. Як переконливо доводить Карл Сміт, класова боротьба, що загострилася в досліджуваний період, поряд з катастрофічною Великою пожежою, сформували американський погляд на місто як на витвір «цивілізації і прогресу», що перебуває під постійною загрозою бід і нещастя. Бурхливі виступи чиказьких робітників були не тільки місцевим, але і загальнонаціональним явищем. Уявлення про Чикаго як про середовище соціальних безпорядків і трагічних подій, разом з ностальгією за американським селом, посилювали антиурбаністичні настрої в національній культурі. Цей процес розглядається в праці: *Carl S. Smith*, *Urban Disorder and the Shape of Belief: The Great Chicago Fire, the Haymarket Bomb, and the Model Town of Pullman*. (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

27. Про значення робітничого руху в політичному житті Чикаго див. працю: *Maureen A. Flanagan*, *Charter Reform in Chicago* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), pp. 29–33. Про великий страйк залізничників у 1870-х роках див.: *Richard Schneirov*, «Chicago's Great Upheaval of 1877», *Chicago History* 9, no. 1 (Spring 1980), pp. 2–17; *Shelton Stromquist*, *A Generation of Boomers: The Pattern of Railroad Labor Conflict in Nineteenth Century America* (Urbana: University of Illinois Press, 1987). Про події на Хеймаркет див. такі праці: *Paul Avrich*, *The Haymarket Tragedy* (Princeton: Princeton University Press, 1984); *Miller*, *City of the Century...*, pp. 468–482; *Henry David*, *The History of the Haymarket Affair* (New York: Farrar and Rinehart, 1936); *Bruce C. Nelson*, *Beyond the Martyrs: A Social History of Chicago's Anarchists, 1870–1900* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1988), pp. 175–223; *Smith*, *Urban Disorder...*, pp. 99–174. Про страйк на заводі Пульмана див.: *Smith*, *Urban Disorder...*, pp. 175–279; Stanley Buder, *Pullman: An Experiment in Industrial Order and Community Planning, 1880–1930* (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1967), pp. 147–204; *Almont Lindsey*, *The Pullman Strike: The Story of a Unique Experiment and of a Great Labor Upheaval* (Chicago: University of Chicago Press, 1942). Про страйк на скотобойнях див.: *Jane Addams*, *Twenty Years at Hull-House* (1910, reprint, New York: New American Library, 1961), p. 164. Про зупинку роботи скотобоєн минулого літа див.: *Jane Addams*, *Problems of Municipal Administration*, *American Journal of Sociology* 10, no. 4 (January 1905), pp. 425–555: 433–436; Robert A. Slayton, «Back of the Yards: The Making of a Local Democracy» (Chicago: University of Chicago Press, 1986), pp. 92–94.

28. *Ira Katznelson*, *City Trenches: Urban Politics and the Patterning of Class in the United States* (New York: Pantheon, 1981). Про особливості американського уявлення про міський простір див.: *Rybczynsky*, *City Life...*

29. *Michael Wallace Homel*, «Negroes in the Chicago Public Schools, 1910–1941». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1971).

30. *James R. Grossman*, *Land of Hope: Chicago, Black Southerners, and the Great Migration* (Chicago: University of Chicago Press, 1989), p. 5.

31. *Paul Louis Street*, «Working in the Yards: A History of Classelations in Chicago's Meatpacking Industry, 1886–1943» (Ph.D. diss., State University of New York at Binghamton, 1993), p. 280.

32. З 1910 по 1919 рік кількість городян африканського походження зросла з 44 103 до 109 458. Charles Russell Branham, «The Transformation of Black Political Leadership in Chicago, 1864–1942». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1981), p. 16. Процент чорного населення

Чикаго виріс з 1,2 % в 1890 р. до 2 % в 1910 і до 4,1 % в 1920 р. Paul Kleppner, «Chicago Divided: The Making of a Black Mayor (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985), р. 17.

33. Про вплив на культуру Чикаго американців африканського походження у зазначений період див.: *William Howland Kenney*, *Chicago Jazz: A Cultural History, 1904–1930* (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1993).

34. *Branham*, «The Transformation of Black Political Leadership...», р. 64.

35. Там само, с. 94. Про подальшу кар'єру де Прієста див. там само, с. 94–140 и 240–292.

36. На 1920 рік дев'ять з десяти чорношкірих чиказьців жили в районах, які більш ніж на 80 % склалися з американців африканського походження. *Thomas Lee Philpott*, «The Slum and the Ghetto: Neighborhood Deterioration and Middle-Class Reform, Chicago, 1880–1930 (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1978), pp. 141–147.

37. Про заворушення 1919 р. див. там само, с. 170–180, а також такі важливі праці: *William M. Turtle, Jr.*, «Race Riot: Chicago in the Red Summer of 1919 (New York: Atheneum, 1970); «Contested Neighborhoods and Racial Violence: Chicago in 1919; A Case Study», in Jackson and Schultz, eds., *Cities in American History*, pp. 232–248.

38. У 1893 р. майже 41 % населення міста народилося за кордоном, і майже така ж кількість мешканців були нащадками тих, хто також народився за межами США. *Flanagan*, *Charter Reform...*, р. 28. Чикаго цього періоду був більш неоднорідним, ніж були 49 штатів усі разом у 1960 р.. Kleppner, *Chicago Divided...*, pp. 17–18.

39. Наприклад, чиказьці німецького походження склали в 1860 р. 20 % населення міста, а в 1890 – 15 %; до 1910 р. їх кількість упала до 5 %. *Andrew Jacke Townsend*, «The Germans of Chicago» (Ph.D. diss., University of Chicago, 1927), р. 6.

40. Про значимість етнічних общин в електоральній політиці Чикаго в цей період див.: *Claudius O. Johnson*, *Carter Henry Harrison I: Political Leader* (Chicago: University of Chicago Press, 1928), pp. 189–196, 292–93.

41. *Peter Hall*, *Cities in Civilization* (New York: Pantheon, 1998), р. 302.

42. *Smith*, *Urban Disorder...*, pp. 19–22. Опис пожежі див. у працях: *Robert Comie*, *The Great Fire* (New York: McGraw-Hill, 1958); *Miller*, *City of the Century...*, pp. 143–171.

43. *Smith*, *Urban Disorder...*, р. 22.

44. *Karen Sawislak*, *Smoldering City: Chicagoans and the Great Fire, 1871–1874* (Chicago: University of Chicago Press, 1995), р. 29.

45. Із 13800 будівель Північного округу – району дорогих особняків на березі озера і великої кількості робітничих котеджів, магазинів, маленьких заводів, церков, шкіл і салунів – залишилися неушкодженими лише 500. Тільки у північній частині Чикаго без даху над головою залишилися 74450 чоловік, чверть населення міста. *Perry R. Duis, Chicago; Creating New Traditions (Chicago: Chicago Historical Society, 1976), p. 14.*

46. Див. ґрунтовні дослідження цієї теми: *Ross Miller, American Apocalypse: The Great Fire and the Myth of Chicago (Chicago: University of Chicago Press, 1990); Sawislak, Smoldering City....*

47. *Smith, Urban Disorder..., pp. 19–98.*

48. *Edith Abbott, The Tenements of Chicago, 1908–1935 (Chicago: University of Chicago Press, 1936), pp. 20–22.*

49. *Odd S. Lovoll, A Century of Urban Life: The Norwegians in Chicago before 1930 (Northfield, Minn.: Norwegian-American Historical Association, 1988), p. 149.*

50. Плиський, що став, очевидно, завсідником чиказьких пивничок, закликав своїх співвітчизників не пропускати навколишніх пабів після важкого дня на Всесвітній виставці. Николай Плиський, Подробный путеводитель на Всемирную Колумбову выставку в Чикаго 1893-го года (СПб: Стефанов и Качка, 1893), с. 75.

51. *Abbott, The Tenements of Chicago...», pp. 20–22.*

52. Там само, с. 183.

53. Еббот наводить результати двадцятип'ятирічного дослідження умов проживання в 151 кварталі міста, де зібрана інформація по кожному будинку, всього по 18225 квартирах і односімейних будинках (там само, с. 183). 59,7% цих будівель були дерев'яними, 8,7% – частково цегляними (с. 184–89); 22,8% були одноповерховими будівлями «котеджного типу», 58,9% – двоповерховими, а 16,1% – триповерховими будинками (с. 199); 5,3% будинків склалися з однієї квартири чи жилої кімнати, 33,1% були двоблочними, а 16,1% склалися з трьох квартир (с. 202); приблизно половина квартир налічувала чотири кімнати (48, %), 16,2% – три кімнати і 13,3% мали по п'ять кімнат (с. 244). За даними Еббот і її колег, домовласники в цілому по Чикаго, включаючи багаті квартали, в 1890 р. склали 28,7%, в 1900 – 25,1%, в 1910 – 26,2%, в 1920 – 27% (с. 363).

54. *Robert Hunter, Tenement Conditions in Chicago: Report of the Investigating Committee of the City Homes Association (Chicago: City Homes Association, 1901).*

55. Там само, с. 1–20.

56. Там само, с. 21–24.

57. Там само, с. 51.
58. *Abbott*, *The Tenements of Chicago...*, pp. 171–174. Незважаючи на прийняті в 1910 р. муніципальні закони, що забороняли перебудову існуючих або будівництво нових будинків, які займали б більше 75 % відведеної ділянки чи 90 % від наріжних ділянок, 26,3% будівель Чиказького університету займали 70 і більше відсотків відведеної їм землі, а 30,1% займали від 50 до 70% зони будівель. Там само, с. 173–174.
59. *Hunter*, *Tenement Conditions...*, pp. 36–41.
60. Там само, с. 75.
61. Там само, с. 111.
62. *Abbott*, *The Tenements of Chicago...*, p. 206.
63. Ці закони часто ігнорували. Кілька департаментів, покликаних стежити за виконанням законів, мали більше зобов'язань, ніж можливостей для їх реалізації. Див.: *Hunter*, *Tenement Conditions...*, с. 161–163.
64. *Abbott*, *The Tenements of Chicago...*, p. IX.
65. *Donald S. Bradley and Mayer N. Zald*. *From Commercial Elite to Political Administrator: The Recruitment of the Mayors of Chicago*, *American Journal of Sociology* 71: 2 (September 1965), pp. 153–167; *Kleppner*, *Chicago Divided...*, p. 22.
66. *F. Herbert Stead*, «The Civic Life of Chicago», *Review of Reviews* 8 (July 1893), pp. 93–96.
67. *Steven J. Diner*, *A City and Its Universities: Public Policy in Chicago, 1892–1919* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980), p. 54.
68. *Garry Wills*, «Sons and Daughters of Chicago» (*New York Review of Books*, June 9, 1994), pp. 52–59: 52.
69. Там само. Хоча у багатьох американських містах, як зазначає Джейн Еддамс, соціологічні дослідження провадилися переважно не університетами, а центрами соціальної допомоги. *Jane Addams*, *The Second Twenty Years at Hull-House: 1910. September 1909 to September 1929, with a Record of a Growing World Consciousness* (New York: Macmillan, 1930), p. 405. Більш детально про розвиток міської соціальної науки в Чикаго див.: *John D. Fairfield*, *The Mysteries of the Great City: The Politics of Urban Design, 1877–1937* (Columbus: Ohio State University Press, 1993), pp. 158–224; *Carla Cappetti*, «Writing Chicago: Modernism, Ethnography, and the Novel» (New York: Columbia University Press, 1993), pp. 20–72.
70. *Gunthar Paul Barth*, *City People: The Rise of Modern City Culture in Nineteenth-Century America* (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1980), p. 15; *Kleppner*, *Chicago Divided...*, pp. 17–18.

71. *Kleppner*, *Chicago Divided...*, p. 29.
72. Детально описано в роботах: *Cronon*, *Nature's Metropolis...*, *Pierce*, *A History of Chicago...*, Vol. 3, pp. 64–107.
73. *Pierce*, *A History of Chicago...*, Vol. 3, p. 67.
74. Там само, с. 65. Про заводи Мак-Корміка див. такі праці: *William T. Hutchinson*, *Cyrus Hall McCormick* Vol. 1, «Seed-Time, 1809–1856» (New York: Century, 1930); *William T. Hutchinson*, *Cyrus Hall McCormick*, Vol. 2, «Harvest, 1856–1884» (New York: D. Appleton-Century, 1935); а також працю самого Мак-Корміка: *McCormick*, *The Century of the Reaper*» (Boston: Houghton Mifflin, 1931).
75. *Herbert N. Casson*, *Cyrus Hall McCormick: His Life and Work* (Chicago: A. C. McClurg, 1909), pp. 37–53.
76. Там само, с. 74.
77. *Pierce*, *A History of Chicago...*, Vol. 3, pp. 103, 108–9.
78. *Kleppner*, *Chicago Divided...*, p. 15.
79. *Holt and Pacyga*, *Chicago: The Loop and South Side*, pp. 28–37, 120–31.
80. *Wade*, *Chicago's Pride...*, pp. 47–60; *Stephen Longstreet*, *Chicago, 1860–1919* (New York: David McKay, 1973), pp. 56–60.
81. *George Edward Plumbe*, *Chicago: Its Natural Advantages as an Industrial and Commercial Center and Market* (Chicago: Civic-Industrial Committee of the Chicago Association of Commerce, 1910), p. 22.
82. *Wade*, *Chicago's Pride...*, pp. 62–78, 218–40; *Miller*, *City of the Century...*, pp. 198–224.
83. Така оцінка висловлена на основі даних праці: *Plumbe*, *Chicago: Its Natural Advantages*, p. 22.
84. *Wade*, *Chicago's Pride...*, pp. 352–369; *Charles Joseph Bushnell*, «The Social Problem at the Chicago Stock Yards (Ph.D. diss., University of Chicago, 1902).
85. Про це переконливо пише Джеймс Баррет: *James R. Barrett*, *Work and Community in the Jungle: Chicago's Packinghouse Workers, 1894–1922* (Chicago: University of Illinois Press, 1987), p. 20. Про особливу роль у промисловій революції Густава Свіфта див.: *Glenn Porter*, *The Rise of Big Business, 1860–1910*, 2d ed. (Arlington Heights, Ill.: Harlan Davidson, 1992), pp. 47–50; про роль Філіпа Армора у свідченнях сучасників див.: *Arthur Warren*, «Philip D. Armour: His Manner of Life, His Immense Enterprises in Trade and Philanthropy», «*McClure's Magazine* 2» (December 1893 – May 1894), pp. 260–280.
86. *Pierce*, *A History of Chicago...*, Vol. 3, pp. 117–118; *Longstreet*, *Chicago, 1860–1919*, pp. 71–76; *J. Ogden Armour*, *The Packers, the Private Car Lines, and the People* (Philadelphia: Henry Altemus, 1906), p. 25.

87. *Pierce*, A History of Chicago..., Vol. 3, pp. 158–161.
88. Там само, с. 161–177.
89. Там само, с. 184–191. А також див.: *Alfred Dupont Chandler, Jr.*, The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1977), pp. 217–231. Літературні портрети засновників мереж магазинів Ерона Монтгомері Уорда і Ричарда Уоррена Сіерса можна знайти в праці Міллера: *Miller*, City of the Century..., pp. 244–253. Читач може також звернутися до популярної біографії Уорда: *Nina Brown Baker*, Big Catalogue: The Life of Aaron Montgomery Ward (New York: Harcourt, Brace, 1956).
90. *Wayne Andrews*, The Battle for Chicago». (New York: Harcourt and Brace, 1946), pp. 208–209.
91. *Duis*, Chicago: Creating New Traditions, pp. 102–117
92. Там само, с. 117.
93. *Sharon Darling*, Chicago Furniture: Art, Craft, and Industry, 1833–1983 (New York: Norton, 1984), pp. 37–268.
94. Цей процес корпоративної консолідації досліджується в працях: *Olivier Zunz*, «Making America Corporate, 1870–1920 (Chicago: University of Chicago Press, 1990); *Chandler*, The Visible Hand...
95. *Zunz*, «Making America Corporate..., pp. 37–66.
96. Там само, с. 124–148.
97. *Heise*, A Sampling of Chicago..., pp. 20–21.
98. Там само, с. 21–22.
99. *Helen Lefkowitz Horowitz*, Culture and the City: Cultural Philanthropy in Chicago from the 1880s to 1917 (Lexington: University Press of Kentucky, 1976), pp. ix-x.
100. *Diner*, A City and Its Universities..., p. 56.
101. Там само, с. 56.
102. Там само, с. 176. Про участь чиказьців у політиці Нового курсу див. там само, с. 176–185.
103. *Walter Benjamin*, Reflections: Essays, Aphorisms, Autobiographical Writings, trans. Edmund Jephcott. (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978), p. 151.
104. *Sidney Appelbaum*, The Chicago World's Fair of 1893: A Photographic Record (New York: Dover, 1980), p. 1.
105. Див. також численні колонки «Листів з Америки» Варвари Мак-Гейгін у «Северном вестнике» за 1893 рік, а також працю І. М. Вешокова: Іллинойс и Чикаго, «Наблюдатель», 1893, № 5 (май), с. 257–272.
106. *Robert I. Goler*, Visions of a Better Chicago, in Susan E. Hirsch and Robert I. Goler, eds., A City Comes of Age: Chicago in the 1890s» (Chicago: Chicago Historical Association, 1990), pp. 90–153: 96–97.

107. *David E. Burg*, *Chicago's White City of 1893* (Lexington: University Press of Kentucky, 1976), p. XII.

108. *John P. Barrett*, *Electricity at the Columbian Exposition, Including an Account of the Exhibits*. (Chicago: R. R. Donnelley, 1894).

109. Блум з гумором і прямою пише про свою роль в організації виставки (він, до речі, змінив на посту організатора дивакуватого гарвардського етнографа, якогось професора Путнама, який вважав, що експонати на Мідвей Плезанс повинні мати «повчальний характер»). Замість цього Сол Блум швидко прийняв рішення «заснувати комерційно успішний парк розваг». *Sol Bloom*, *The Autobiography of Sol Bloom* (New York: G. P. Putnam, 1948), p. 119.

110. Детальне і дещо монотонне описання Мідвей Плезанс див. у роботі Міллера: *Miller*, *American Apocalypse...*, pp. 224–227. Про колесо огляду див.: *Miller*, *City of the Century...*, pp. 496–497.

111. Див., наприклад, такі праці: *Duis*, *Chicago: Creating New Traditions*, pp. 44–52; *Gilbert*, *Perfect Cities:...*, pp. 75–130; *Miller*, *American Apocalypse...*, pp. 195–250; *Carl S. Smith*, «Chicago and the American Literary Imagination, 1880–1920 (Chicago: University of Chicago Press, 1984), pp. 140–149; *Donald K. Hartman, ed.*, *Fairground Fiction: Detective Stories of the World's Columbian Exposition* (Kenmore, N.Y.: Motif, 1992); *Julie K. Brown*, *Contesting Images: Photography and the World's Columbian Exposition* (Tucson: University of Arizona Press, 1994); *R. Reid Badger*, *The Great America Fair: The World's Columbian Exposition and American Culture* (Chicago: Nelson-Hall, 1979).

112. *Arnold Lewis*, «An Early Encounter with Tomorrow: Europeans, Chicago's Loop, and the World's Columbian Exposition (Urbana: University of Illinois Press, 1997), p. 4.

113. Особливо цікава колекція фотографій виставки з'явилася в 1980 р., що збіглося з поступовим зростанням інтересу до історії Білого Міста, що досягнув піку до століття Всесвітньої виставки в 1993 р. Див.: *Appelbaum*, *Chicago World's Fair*; *Brown*, *Contesting Images:...*, pp. 67–78.

114. Короткий виклад цих перетворень можна знайти в працях: *Bob Tamarkin*, «Only the Market Knows», *Chicago Times Magazine* 1, no. 2 (November-December 1987), pp. 54–61: 58; *Jonathan Lurie*, *The Chicago Board of Trade, 1859–1905: The Dynamics of Self-Regulation* (Urbana: University of Illinois Press, 1979).

115. *Pierce*, *A History of Chicago...*, Vol. 3, pp. 192–233.

116. Там само, с. 207.

117. Там само, с. 207–210.

118. *Abbott*, *Boosters and Businessmen...*, p. 69.

119. *Pierce*, A History of Chicago..., Vol. 3, p. 240.

120. *Robert Herrick*, The Web of Life (New York: Macmillan, 1900), pp. 198–199. Опис «помпезних будинців» багатіїв див. у праці: *John Drury*, Old Chicago Houses (New York: Bonanza, 1941).

121. Детальне обговорення чиказької школи архітектури міститься в працях: *Daniel Bluestone*, Constructing Chicago (New Haven: Yale University Press, 1991); *Carl W. Condit*, The Chicago School of Architecture: A History of Commercial and Public Building in the Chicago Area, 1875–1925 (Chicago: University of Chicago Press, 1964); *John Zukowsky, ed.*, Chicago Architecture, 1872–1922: *Birth of a Metropolis* (Chicago: Art Institute of Chicago, 1987).

122. Про взаємовідносини між цими архітекторами див. у таких працях: *James F. Gorman*, Three American Architects: *Richardson, Sullivan, and Wright*, 1865–1915 (Chicago: University of Chicago Press, 1991); *Sibel Bozdogan Dostoglu*, «Towards Professional Legitimacy and Power: An Inquiry into the Struggle, Achievements, and Dilemmas of the Architectural Profession through an Analysis of Chicago, 1871–1909» (Ph.D. diss., University of Pennsylvania, 1983); *Wayne Andrews*, Architecture in Chicago and Mid-America: A Photographic History (New York: Atheneum, 1968); *Lewis Mumford*, Towards Modern Architecture», in Donald L. Miller, ed., The Lewis Mumford Reader, (New York: Pantheon, 1986), pp. 49–72; про розвиток архітектури хмарочосів див. також: *Miller*, City of the Century..., pp. 301–353.

Більшість цих архітекторів пережили свого, можливо найбільш талановитого, колегу Рута, який трагічно загинув молодим не доживши до сорока двох років, у січні 1891 р. Про значний внесок Рута в архітектуру Чикаго див. працю Гоффмана: *Donald Hoffman*, The Architecture of John Wellborn Root (Baltimore: John Hopkins University Press, 1973). Читачі можуть також звернутися до праці Ендрюса: *Andrews*, Architecture in Chicago..., pp. 40–43.

Кончина Рута, на думку багатьох, включаючи літописця Колумбової виставки Девіда Бурга, «стала більш важливим чинником у долі чиказької школи архітектури, ніж навіть Всесвітня Колумбова виставка... Зі смертю Рута Чикаго втратив одного з найбільш шанованих, яскравих і оригінальних архітекторів». *Burg*, Chicago's White City..., p. 306.

123. Справді, роль замовників у розвитку новаторських архітектурних стилів у Чикаго важко переоцінити. *Miles L. Berger*, They Built Chicago: Entrepreneurs Who Shaped a Great City's Architecture (Chicago: Bonus Books, 1992), pp. 23–194.

124. *Lewis Mumford*, «Sticks and Stones: A Study of American Architecture and Civilization (New York: Boni and Liveright, 1924).

125. Commercial Club of Chicago, *The Plan of Chicago* (Chicago: Commercial Club of Chicago, 1909). Про вплив генерального плану Чикаго на розвиток міського планування в інших регіонах Америки, зокрема в Нью-Йорку, див.: *David A. Johnson, Planning the Great Metropolis: The 1929 Regional Plan of New York and Its Environs* (New York: E. and F. N. Spon, 1996), pp. 48–55. Дещо упереджений огляд розвитку міста в наступні п'ятнадцять років можна знайти у звітах Комісії з планування Чикаго: *The Plan of Chicago in 1925* (Chicago: Chicago Plan Commission, 1925).

126. *Miller, City of the Century...*, pp. 354–377.

127. *Duis, Chicago: Creating New Traditions*, p. 19.

128. *Robert Fishman, Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia* (New York: Basic Books, 1987).

129. Корисний огляд історії Пульмана можна знайти в праці Стенлі Будера про Пульмана.

130. Короткий ілюстрований звіт про підприємства в місті Пульмана див. у: *Andrews, Architecture in Chicago...*, pp. 34–35. Про роль Бемана див.: *Miller, City of the Century...*, pp. 224–240.

131. *Janice L. Reiff, A Modern Lear and His Daughters: Gender in the Model Town of Pullman*, *Journal of Urban History* 23, no. 3 (March 1997), pp. 316–341.

132. *Richard Ely, «Pullman: A Social Study»*, *Harper's New Monthly Magazine* 70 (February 1885), pp. 453–466. Про свою весільну подорож Елі розповідає в автобіографії: *Richard Theodore Ely, Ground Under Our Feet: An Autobiography* (New York: Macmillan, 1938), pp. 166–171.

133. *Ely, «Pullman...»*, p. 454.

134. Там само, с. 461.

135. Там само, с. 462–463.

136. Там само, с. 464.

137. Пізніше Елі згадував про Пульмана – промисловця і місто – з висоти чотирьох десятиків років, що минули від часу його відвідання заводів залізничного магната, і називає пана Пульмана одним з найбільших промисловців свого покоління (*Richard Ely, Ground Under Our Feet: An Autobiography*, p. 170). Елі писав: «Про містера Пульмана не можна було сказати, що він свідомо прагнув досконалості. Але я думаю, що управління компанією Пульмана справді перевершує все, що нам довелося побачити в бізнесі упродовж двох останніх поколінь» (там само, с. 171).

138. *Zunz, «Making America Corporate...»*, pp. 103–124.

139. *William H. Birkmire, Skeleton Construction in Buildings, with Numerous Practical Illustrations of High Buildings* (New York: John Wiley, 1894), p. III.

140. *Carl W. Condit*, «The Two Centuries of Technical Evolution Underlying the Skyscraper», in Lynn S. Beddle, ed., *Second Century of the Skyscraper*, (New York: Van Nostrand Reinhold, 1988), pp. 11–24.

141. *Ray Stannard Baker*, *The Modern Skyscraper*, *Munsey's Magazine* 22 (October 1899), pp. 48–56.

142. *Carol Willis*, *Form Follows Finance: Skyscrapers and Skylines in New York and Chicago* (New York: Princeton Architectural Press, 1995).

143. Як писала Керол Уїлліс, в кінці 1960 р. «тільки в трьох інших [американських] містах було більше двох будинків вище 25 поверхів: у Детройті їх було вісім, у Філадельфії – шість і в Піттсбургу – п'ять». Там само, с. 9.

144. Там само. Див. також: *Mona Domosh*, *Invented Cities: The Creation of Landscape in Nineteenth-Century New York and Boston* (New Haven: Yale University Press, 1996), pp. 76–81; *Sarah Bradford Landau*, and *Carl W. Condit*, *Rise of the New York Skyscraper, 1865–1913* (New Haven: Yale University Press, 1996).

145. *Willis*, *Form Follows Finance...*, p. 9.

146. Там само, с. 10.

147. Грошове вираження вартості нових будівель у Чикаго виросло з 20 мільйонів доларів у 1887 р. до 63,5 мільйонів у 1892 (при підготовці до Колумбової виставки), потім упало до 28,5 мільйонів у 1893 і до 19,1 мільйона у 1900 р. Далі почалося стабільне зростання вартості будівель, яке досягло вершини у 112,8 мільйонів доларів у 1916 р. *Homer Hoyt*, *One Hundred Years of Land Values in Chicago: The Relationship of the Growth of Chicago to the Rise in its Land Values, 1830–1933* (Chicago: University of Chicago Press, 1933).

148. Таке спостереження висловлює, зокрема, Уїлліс у «Form Follows Finance...», спираючись на працю Барра Ферре (*Barr Ferree*), редактора *The Engineering Magazine*.

149. *John Wellborn Root*, *A Utilitarian Theory of Beauty*, in Donald Hoffman, ed., *The Meanings of Architecture: Buildings and Writings by John Wellborn Root* (New York: Horizon, 1967), pp. 172–174: 172.

150. Досягнення Холаберд і Рош лише недавно здобули визнання, якого заслуговували. Див., наприклад, чудову монографію Роберта Брегмана: *Robert Bruegmann*, *The Architects and the City: Holabird and Roche of Chicago, 1880–1918* (Chicago: University of Chicago Press, 1997).

151. Обговорення цих проблем див. у працях: *Flanagan*, *Charter Reform...*, *Charles E. Merriam*, «Chicago: A More Intimate View of Urban Politics» (New York: Macmillan, 1929); *Paul Michael Green*, «The Chicago Democratic Party, 1840–1920: From Factionalism to Political Organiza-

tion» (Ph.D. diss., University of Chicago, 1975); *Ann Durkin Keating*, «Governing the New Metropolis: The Development of Urban and Suburban Governments in Cook County, Illinois, 1831–1902» (Ph.D. diss., University of Chicago, 1984).

152. Положення, на яке звертає особливу увагу Чарльз Е. Мерріам у класичному дослідженні муніципальної влади в Америці: *Charles E. Merriam*, *Scrambled Government: Who Rules What in Chicago land?* (Chicago, 1934).

153. Відповідно до конституції штату Іллінойс, борги муніципалітету і графства не повинні перевищувати 5 % оцінної вартості власності в цій галузі. *Ester R. Fuchs*, *Mayors and Money: Fiscal Policy in New York and Chicago* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), p. 195.

154. *Edward C. Banfield*, *Political Influence* (New York: Greenwood, 1961), p. 235.

155. Ця тема знайшла яскраве відображення в праці: *Lloyd Wendt and Herman Kogan*, *Bosses in Lusty Chicago...* (Bloomington: University of Indiana Press, 1967).

156. Більш детально про це див.: *Green and Holli*, eds., *The Mayors...*; *Robin L. Einhorn*, *Property Rules: Political Economy in Chicago, 1833–1872* (Chicago: University of Chicago Press, 1991); *Frederick Rex*, *The Mayors of the City of Chicago, from March 4, 1837, to April 13, 1933* (Chicago: Chicago Municipal Reference Library, 1934).

157. *Flanagan*, *Charter Reform...*, p. 14.

158. *Charles E. Merriam*, «A Report on an Investigation of the Municipal Revenues of Chicago (Chicago: City Club of Chicago. 1906), p. XL

159. Там само, с. 19–20.

160. Там само, с. 29–32.

161. Там само, с. 35.

162. Там само, с. 71.

163. *Bradley and Zald*, *From Commerical Elite to Political Administrator...*, pp. 153–167: 160–161.

Ситцеве серце Росії

Пожежа, що стала початком відчайдушного, катастрофічного відступу наполеонівської Великої армії з Москви у 1812 р., знищила і останні сліди тієї винятковості, якою Москва володіла в житті Росії з часів Середньовіччя. За ціле століття до цього до Санкт-Петербурга, північної столиці Петра Великого, перемістилася формальна політична влада. В імперській системі, створеній Петром на початку XVIII ст. і удосконаленій Катериною Великою в кінці того ж століття, не було місця для політичних, економічних, соціальних чи культурних центрів впливу, що суперничали між собою. Відхід Наполеона у полум'ї пожеж, лише утвердив те, що тривало кілька десятиліть, згасання, авторитету колись найголовнішого із російських міст, прискоривши набуття ним провінційного статусу. В той же час вогонь гігантської пожежі в буквальному сенсі розчистив місце для нової Москви, яка мала стати промисловим і комерційним гігантом, містом кипучої діяльності, що одночасно і давала життя і убивала.

Протягом наступних ста років після пожежі 1812 р., до початку Першої світової війни в серпні 1914, статус Москви як другого міста Росії створив напруженість у відносинах із самодержавним урядом. Це велике село, яке стало домом для селян, що торгували, купців-старообрядців, німецьких і британських промисловців і авантюристів усіх мастей, яких ніколи б не прийняли в петербурзьке високе товариство, швидко розвинулося в одне з найбільших міст світу. Москва стала справжньою столицею в усіх сенсах, крім одного – політичного. Проте за будь-якої можливості, якої надавали їй неухважність, бездіяльність чи некомпетентність імперських чиновників, Москва, друга столиця, послідовно втілювала свою, доморощену ідею економічних і суспільних реформ. Представники московської ділової і культурної еліти бачили перед собою картини допетровської величі, коли Москва була, по суті, єдиним стратегічно і економічно значущим містом у Центральній Євразії. Поєднання комерційного динамізму і філософської консервативності викликало до життя те типове московське середовище, визначити яке виявляється нелегко і нині. Корені багатьох суперечностей в історії Москви криються в її розвитку від прикордонного сторожового поселення до столичного міста протягом XIV, XV і XVI століть.

Верховенство Москви, що рано утвердилося в житті Росії, частково пояснюється і тим, що місто розташувалося на периферії монгольських, новгородських і литовсько-польських земель. Користуючись тією обставиною, що іноземним загарбникам не просто було добратися до кордонів князівства, московські князі уміло розвивали свою цитадель, що з часом стала наймогутнішим містом у регіоні. Піднесення Москви підтверджує справедливність спостереження Пітера Холла про те, що нові міста, які слугують транзитними пунктами між розвиненими країнами і невідомим світом, який лежить за цими містами, що зароджуються, володіють потенціалом, що дає змогу розвинутися у великі урбаністичні центри [1].

Москва набула ознак великого поселення в часи тривалого періоду занепаду Київської Русі, що настав після смерті Ярослава Мудрого в 1054 р. [2]. В міру ослаблення центральної влади в Києві, на тлі феодалних чвар, що розгоралися, і міжусобиць, світ східних слов'ян ставав все більш понурим. На кінець XII ст. частина русичів, переселившись на північний схід, у лісисті і більш захищені від набігів області Верхньоволжя, заснували нову державу зі столицею у Володимирі. Та вже через п'ятдесят років, в кінці 30-х років XIII ст., велика частина руських земель потрапила під монгольське ярмо.

Згідно з переказом, Москва була заснована великим князем Київським і Суздальським Юрієм Долгоруким, який у 1147 р. вибудував брусову, соснового дерева фортецю, або *кремль*, на місці злиття річок Москви і Неглинної. Є підстави вважати, що ця місцевість, розташована на околиці ростовсько-суздальських земель, якими управляли із Володимира, була заселеною і до заснування Москви.

Поки монгольські хани руйнували багаті руські міста, Москва міцніла, перебуваючи у мнимій невідомості. Між 1325 і 1340 роком Іван I, прозваний Калитою (кошіль), зміцнив князівську владу і зосередив у Москві значні грошові кошти, а в 1380 р. великий князь Московський Дмитрій Донський вперше за історію Русі розгромив татаро-монгольське військо в жорстокій битві на Куликовому полі. Донський же і вибудував на місці колишньої дерев'яної фортеці перший кам'яний кремль.

Московське князівство встановило повновладне панування над північноруськими землями на час правління Івана III, відомого як Великий і який правив у 1462–1505 рр. При Івані III були зведені

найважливіші релігійні споруди Кремля. Іван IV, чи Грозний, утвердив роль Москви як політичного і економічного центру Росії, проголосив себе царем (етимологія слова походить від Цезар) у 1547 р. В 1589, всього тільки через п'ять років після смерті Івана Грозного, православна церква заснувала в Москві патріархію. Так Москва замінила Владимир в ролі духовного центру Росії, що об'єднувалася. Беззастережна першість Москви в усіх сферах російського життя перервалася тільки в 1712 р., коли Петро Великий переніс самодержавний престол у свою нову столицю, Санкт-Петербург [3].

Круто замішане міське середовище

Характерні ознаки Москви визначилися уже в період її безпрецедентного піднесення в XVI і XVII ст. Середньовічні московські вулиці, що розходилися від кріпосних стін Кремля і обгородженого Китай-города, і тоді не відзначалися сучасністю порівняно з іншими європейськими столицями [4]. Певна хаотичність була притаманна як архітектурному, так і культурному середовищу Москви. На кінець XVIII ст. давня Москва сприймалася більш провінційною і відсталою ніж раціональний Санкт-Петербург, що піднісся на північному заході Росії [5].

Літературний критик і публіцист XIX ст. Віссаріон Белінський сприяв поширенню таких поглядів. У 1845 р. він зазначав, що Москва залишається містом патріархальної відданості сімейному життю [6]. Через сто двадцять років Белінського підтримав американський русист Сідні Монас, який звернув увагу на те, що акцент у московському житті XIX ст. робився на приватне життя, на внутрішній світ [7]. В оповіданні Володимира Гіляровського – одного з найвидатніших майстрів опису міста, який залишив нам описання як московських закутків і підворіть, так і блискучих бальних залів і віталень, – герой скаржиться, повернувшись до Москви після дворічної відсутності: «Я йду вздовж Тверської, і все виглядає так само, як і раніше» [8].

Однак, вибираючи нові технології і залучаючи сезонних робітників, місто змінювалося, і ці зміни мали цілком драматичний характер [9]. Розташовуючись концентричними колами, місто росло вздовж радіальних променів на місцевості, яка, подібно до тієї, де був збудований Чикаго, не створювала топографічних перешкод

для його розвитку [10]. Поступово на фоні московського неба стали вимальовуватися такі притаманні місту силуети з високими маківками і банями церков, в тому числі масивна баня збудованого в XIX столітті Храму Спасителя [11]. Джон Белл Бутон, американець, який відвідав Москву з «епікурейською» поїздкою, писав, що місто ніби виростало з озера: «З її [Москви] поверхні, ніби то була водна гладінь, піднімалися незлічені куполи, башти і башточки, шпилі і зубчасті стіни укріплень» [12].

Ліберальний політичний діяч Павло Мілюков, який емігрував після революції, подібним чином висловлював здивування цією новою Москвою. В своїх спогадах він відмічає, що, повернувшись до Москви в 1905 р. після багатьох років прожитих за кордоном, був ошелешений: «Я заледве пізнавав місто. Завдяки купецькому стану в московській архітектурі виник новий стиль. Поряд із старими дворянськими особняками в стилі ампір, вздовж бульварів і вулиць виростили будівлі, що найвитонченішим чином відтворювали творіння європейської архітектури різних епох... Наприклад, тарасівський особняк на Спиридонівці дихав античним класицизмом Палладіо. Там же, на Спиридонівці, Іван Абрамович Морозов вибудував замок у готичному стилі, а на Пречистенці він же вибудував палац в дусі португальського Відродження. На Зубовському бульварі його брат Михайло звів палац з класичним фасадом, в якому кожна кімната була оздоблена відповідно до одного з історичних стилів» [13].

Мілюков міг не знати, що в другій половині XIX ст. московське купецтво перетворило своє місто, перебудувавши кожен п'ядь землі, яку можна було купити за гроші [14]. В центрі міста п'яти-і десяти поверхові житлові будинки і ділові будівлі прийшли на зміну старовинним, більш скромним і поважним дво- і триповерховим будинками [15]. Генрі М. Гроув, англієць який не один раз бував у Москві, так висловлював жаль у 1912 р.: «З кожним роком зникає все більше і більше старої Москви, і місто все менше нагадує старовинну столицю Росії. Якщо не рахувати випадкового старого будинку чи церковки, головні вулиці забудовані тепер сучасними будівлями на три, чотири і п'ять поверхів, а колись же Москва майже цілком була одноповерховою, з жменькою двоповерхових будівель» [16].

Відчуваючи страх перед пролетаріатом, поважні городяни, що не володіли достатками великих купецьких родів, селилися в гор-

бистій частині міста, на південний захід від Кремля. Воробйові гори, де тепер розташовується Московський державний університет, стали улюбленим пасторальним місцем відпочинку для багатих і просто забезпечених москвичів.

Місто обростало все новими кільцями, і найрізноманітніші сфери його життя оберталися навколо єдиного, чудового, центрального пам'ятника – Московського Кремля. Ці обриси так само добре упізнавали жителі Москви в кінці ХХ ст., як і на його початку.

Село, що розрослося

Бульвари, що оточують серце міста, поділені на три прогулянкові доріжки: то тут, то там виростає пам'ятник, а всюдишущі церкви і монастирі виконують роль орієнтирів у хитросплетінних міського лабіринту [17]. Недавно створені й переобладнані площі й сквери дарують втомленим москвичам короткі хвилини відпочинку, а також слугують для проведення громадських заходів [18]. Москва була містом, де чудернацькі краєвиди викликали у мандрівників німе зачудування [19]. Персонаж Івана Буніна, вражений пишністю міста, вигукує: «І пам'ятаю, як зараз: їхав я до Кремля, а Кремль був осяяний вечірнім сонцем, їхав через Кремль, повз собори, – ой, які ж гарні вони були, Боже мій! – потім по пахучій від всякої мускателі Ільїнці, де була вже вечірня тінь, потім по Покровці уже осяяній дзвоном і гулом дзвонів, що благословляли суєтний день, який щасливо закінчився, – їхав і не просто радів і самому собі, і всьому світові, а істинно потопавав у радості існування...» [20].

У той же час Москва поступово набувала репутації села, що розрослося. Як зазначає Джозеф Бредлі, тут співіснували образи європейського урбанізму і російської глибинки, наповнюючи двоякістю суспільну, політичну, культурну і економічну організацію міста [21].

В останній чверті ХІХ ст. багатоукладність московського життя за межами Садового кільця стала визначатися залізницями [22]. Для забезпечення транспортування сировини і готової продукції до залізниць потяглися фабрики [23]. Зосередження залізниць на сході міста визначало розміщення там і великих заводів. За ними рушили робітничі нетрі, що частково було викликано патерналізмом наймачів, які надавали робітникам ліжка в заводських бара-

ках, частково ж пояснювалося хронічною неефективністю громадського транспорту, що змушувало робітників добиратися до заводів пішки [24].

Це робітниче село, що безладно зростало, дивовижним чином нагадувало сільську місцевість. У 1912 р. майже всі з 4 564 міських будівель, що висотою доходили або перевищували три поверхи, розташовувалися всередині Садового кільця. Незважаючи на розмах будівництва в центрі, більше 90 відсотків усіх московських будівель залишалися одно- або двоповерховими. На місцевості, забудованій менш ніж наполовину, були розкидані невеликі дерев'яні і цегляні будинки. На лютий 1917 р. в пролетарському, квазіміському світі, що хаотично ріс, поза Садовим кільцем під сільськогосподарські потреби все ще було зайнято майже 15 відсотків землі [25]. Незадовго до цього система з майже двохсот ставків необхідним чином забезпечувала подачу води для сільськогосподарських робіт, що проводилися в межах міста. Чисті, а також так чарівно змальовані Михайлом Булгаковим у «Майстрі і Маргариті» Патріарші ставки стали центром престижних кварталів, своєю мальовничістю нагадуючи про такі недалекі дні сільської старовини [26].

На понурий світ московських околиць припадала значна частка промислового розвитку міста [27]. Якщо в 1871 р. майже половина міського населення жила в центральних районах, то на 1917 рік в упорядкованому і престижному центрі проживало менше чверті всіх москвичів [28]. Московські околиці стали домом для приїжджих селян, які все наполегливіше визначали обличчя міста. В 1902 р. тільки 27,6 відсотка московського населення були народжені в місті; ще третина жителів проживала тут не більше п'яти років [29].

Багато хто з робітників проживав у місті сезонно, періодично повертаючись в село і тим самим посилюючи нестійкий характер московського міського середовища [30]. Промисловий спад 80-х років ХІХ ст. і політична криза, що настала після вбивства царя Олександра ІІ в березні 1881 р., привів до погіршення соціально-економічних умов в аграрних областях Центральної Росії [31]. Москва як найбільший торговий і фабричний центр імперії стала найбільш привабливою метою для переселенців. Освячена десятиліттями традиція відхідництва, згідно з якою селяни відправлялися з рідних сіл на тимчасові заробітки, цілком відповідала

потребам московської промисловості у мобільній робочій силі і великій кількості сезонних робітників [32]. Зміцненню такої ситуації на ринку праці сприяв і розвиток національної мережі залізниць [33].

Не слід стверджувати, що всі московські робітники були найбільш кваліфікованими в країні, однак вони повною мірою відповідали потребам легкої промисловості, яка становила основу московського фабричного виробництва. В Москву приїздили і знову від'їздили з неї десятки тисяч селян, що не поривали зв'язки з сільським господарством і рідним селом [34]. Фабрика і село не були полярними протилежностями в Росії в цілому чи в Москві зокрема. Життя селянина на московській фабриці означало швидше життєвий етап, ніж зміну суспільного статусу [35].

Сезонні робітники приїжджали до Москви переважно з прилеглих до міста повітів Московської губернії, а також з Тверської і Ярославської губерній [36], і лише незначна їх частина прибувала з інших провінцій європейської Росії [37].

Барбара Андерсон справедливо застерігає від помилкової думки, ніби всі селяни, що прибували до Москви, були грубими селюками. Багато хто з приїжджих належав до суспільно активного прошарку своїх досить розвинених у культурному відношенні [38] поселень. Як переконливо показує Джеффри Брукс, Москва знаходилася в центрі народної культури, що розвивалася і все більше ґрунтувалася на грамотності [39].

Популярна література і бульварна преса, що росла як на дріжджах, створювали якесь загальне культурне середовище для багатьох із тих трьох чвертей чоловічого і чверті жіночого населення Москви, яке вважалось грамотним. Своїми копійчаними романами і газетами московські книжкові магнати Сергій Шарапов, Іван Ситін і Микола Пастухов, мабуть, більш сильно впливали на суспільну свідомість Росії, ніж висока література Петербурга. З усіх російських міст у Москві була зосереджена найбільша кількість книжкових лавок і магазинів [40]. Нікольський ринок у Москві став всеросійським центром поширення друкованої продукції.

Ті самі залізниці, що привозили до Москви селян і доставляли в село книги, змусили промисловців налагодити заводське виробництво в губернських містах, що кільцем оточували стародавню столицю [41]. Так, зв'язані з московськими ринками новими гілками залізниць, великими промисловими центрами стали Владимир, Іва-

ново-Вознесенськ, Ярославль і Тула [42]. В результаті населення центрального промислового регіону майже подвоїлося у період з 1863 по 1914 рік: від 7,6 мільйона жителів у Москві і прилеглих областях до 13 з невеликим гаком мільйонів жителів, значна частина яких виявилася залучена в економічну орбіту Москви [43].

Залізниці і фабрики стали новими ознаками російського ландшафту; їх розвиток не був би можливим без тісного співробітництва з державою [44]. Розгляд особливостей індустріалізації Росії виходить за рамки цього дослідження [45]. «Царський уряд здійснював контроль [держави] над економікою як орган, що уповноважує, регулює, виробляє і споживає, хоча він ніколи не підпорядковував собі економіку цілком» [46]. Вирішальну роль у розвитку російської промисловості відіграли іноземний капітал, вітчизняні монополії і держава [47]. У цьому відношенні російський досвід індустріалізації ближчий до досвіду Японії епохи Мейджі, ніж до досвіду Західної Європи, не говорячи вже про досвід Північної Америки [48].

Старообрядницький капіталізм

В історії розвитку російського промислового і торгового капіталізму Москва стоїть окремо, адже саме тут купецька еліта користувалася небаченою для Росії свободою в управлінні своїми фінансами і підприємствами [49]. Джо Енн Рукмен відмічає, що, говорячи про участь ділових кіл у різних сферах московського культурного і суспільного життя, слід насамперед мати на увазі найбільш впливову і найчисленнішу групу сімей, яка очолювала весь діловий прошарок міста. Знов і знов нам зустрічаються знакові прізвища... Ми можемо перелічити ці династії, що становили цвіт московської ділової еліти: Абрикосови, Алексеєви, Бахрушини, Боткіни, Вишнякови, Гучкови, Коновалови, Крестовникови, Мамонтови, Морозови, Найдьонові, Прохорови, Рукавишникови, Рябушинські, Солдатенкови, Третьякови, Ушакови, Хлудови, Щукіни і Якушникови [50]. Сімейна справа як феномен суспільного життя була особливо важливою саме в Москві, зокрема на підприємствах, що належали вузькому колу старообрядницьких родів та їхніх нащадків.

Під старообрядцями ми розуміємо сукупність схизматичних релігійних груп і церков у Росії, що відокремилися від Російської

православної церкви у XVII ст. в результаті жорстких реформ, що проводилися в часи царювання Олексія Михайловича, другого правителя з династії Романових і були спрямовані на централізацію церкви і держави [51]. Патріарх Никон, прагнучи до зміцнення московської релігійної культури перед лицем іноземного впливу, а також з метою встановлення більш послідовної і однорідної практики християнського богослужіння, провів реформу, спрямовану на вигнання з церковного життя забобонних, на думку патріарха, обрядів [52]. За порадою і допомогою Никон звернувся до численних учених і праведних мужів православного світу. Переконаний у правоті своєї справи, патріарх указом увів ряд змін у літургійний канон православної церкви: ці зміни стосувалися в тому числі напрямку процесії навколо церкви під час хресної ходи, написання імені Ісуса і заміни двоперсного складення пальців для хресного знамення триперсним. Укази Никона, багато з яких написані з імперською зверхністю, вразили основи московської релігійності, що ґрунтувалися на догматі тілесності ікон і обрядах більше, ніж на письмовому слові. Нововведення Никона викликали сильний спротив, і розкольники відмовилися підкоритися владі патріарха.

Православна церква і царський уряд гнівно переслідували розкольників упродовж кількох десятиліть; гоніння тільки посилилися, коли серед старообрядців виникла і дістала певне поширення ідея про те, що Петро Великий – втілений Антихрист. Старообрядницькі общини, що перебували в стані жорстокого протистояння церковній і світській владі, а тому перебували під постійною загрозою тюрми, катувань і смерті, висилалися на околиці імперії, зокрема на Далеку Північ. У цих ізольованих співтовариствах розвивалися дух першопрохідців, які покладаються лише на власні сили, і почуття глибокої солідарності.

Старообрядницькі сім'ї стали селитися в московських передмістях при Катерині Великій, коли правителі милостиво виявили політику відносної релігійної терпимості [53]. Після пожежі, що зруйнувала в 1812 р. Москву, приплив людей до міста зріс [54]. Руїни, в яких лежало місто після наполеонівського нашествия, знаменували поворотну мить в історії Москви, адже поряд з міськими будівлями в купи вугілля, що тліло, перетворився і старий порядок. В місто ринули переселенці, що сприяло оживленню міського господарства [55]. Серед новоприбулих були і майбутні московські

старообрядці-промисловці. Місто відтворило себе за класичними фасадами [56]. Уже на 1820 рік Москва якісно відрізнялася від міста, яке менше десяти років тому зазнало нападу французів.

У середині XIX ст., коли уряд Олександра II розширив громадянські свободи старообрядницьких общин, Москва поповнилася новими переселенцями-розкольниками. Пізніше, під впливом розпоряджень, що стали більш жорсткими, і з негласного громадського схвалення частина старообрядців повернулася в лоно офіційного православ'я. Політика їх асиміляції ширилася і затихала циклічно, аж до прийняття в 1905 р. Акту про віротерпимість, згідно з яким після революції 1905 р. общинам старообрядців була дарована повна релігійна свобода [57].

Глибока відданість принципам общинної солідарності поєднувалася у старообрядців з вірою у власні сили: ці якості сприяли утвердженню яскравої самобутності тих, хто походив із старообрядницького середовища московських купецьких сімей таких, як Рябушинські, Морозови, Гучкови і Коновалови. Ці якості дуже сприяли успішному веденню справ: у кінці XIX ст., на гребені російської індустріальної революції, бережливість і взаємовиручка добре прислужилися старообрядницьким сім'ям [58].

У циклі знаменитих лекцій 1986 р. Олександр Гершенкрон досліджував мнимі суперечності між теологічним консерватизмом і економічним новаторством старообрядців. Гершенкрон стверджував, що джерела старообрядницького капіталізму слід шукати не в якійсь строгій доктрині, а у віковому досвіді переслідувань і гонінь. Саме через те, що старообрядці протягом довгого періоду російської історії були об'єктом жорстокої нетерпимості, у них розвинулося почуття моральної переваги над чужаками, переваги, яку вони стверджували шляхом акуратності, чесності, надійності, бережливості, старання і працелюбства [59]. Як зазначає Джеймс Уест, багатство старообрядців було в їхніх власних очах чеснотою, яка давала змогу відрізнити істинно вірних від менш благополучних і менш удачливих «ніконіанців» [60]. Дух веберівського капіталізму* жив у старообрядцях не завдяки їхнім догматичним переконанням, але в

---

* Макс Вебер (1864–1920) – німецький соціолог, історик, економіст і юрист. У походженні західноєвропейського капіталізму вирішальну роль відводив протестантизму.

результаті засвоєної ними стратегії виживання в умовах жорсткого переслідування з боку держави [61].

У пошуках російської самотності

Пошуки національної самотності і романтичний консерватизм, притаманні московським інтелектуалам-слов'янофілам, знайшли відгук у старообрядців-промисловців і близьких до них підприємців [62]. Старообрядницькі сім'ї історично протиставляли себе західницькій державі Романових (хоча це і не стосувалося особистості монарха, який царював). Корені істинної російськості треба було шукати в епосі, що передувала Романовим та їх петербурзькому вікну в Європу.

Політичне життя і настрої купецького стану визначали діячі консервативного напрямку, які дотримувалися одверто реакційних і націоналістичних поглядів, подібно до Миколи Найдьонова, який довгі роки засідав у Московській міській думі [63]. Запеклий консерватор, Найдьонов до самої своєї кончини у 1905 р. залишався однією з найвпливовіших постатей в суспільному житті міста.

Реакційні погляди Найдьонова виявилися досить рано. Наприклад, восени 1882 р. він скаржиться в листі до Костянтина Побєдоносцева, найбільш, мабуть, відомого консервативного діяча епохи, що Московська міська дума перетворилася на подобу соціалістичного збіговиська і зробити що-небудь стало складно, якщо не неможливо [64]. Ці слова написані про орган влади, який обирався з числа найбільш багатих городян. Тим не менше, на думку Найдьонова, міська дума встигла перетворитися на теплицю для егалітаристів. Філософський і культурний консерватизм часто підштовхував економічні інтереси, що виражалося, наприклад, у послідовному обстоюванні високого ввізного мита, покликаного захищати міську економіку від конкуренції з іноземними товарами [65].

За відносної нечисленності у місті неслов'янських етнічних груп економічні успіхи старообрядницьких промислових кіл у поєднанні з захопленістю слов'янофільської інтелігенції російським Середньовіччям викликало до життя напружені духовні пошуки російської національної самотності, в яких Москві відводилася головна роль [66]. Павло Третьяков, Сава Мамонтов, Микола Рябушинський та інші магнати-колекціонери створили в Москві ринок творів мистецтва, сповнених чарівливості російських мотивів [67].

Успішні старообрядницькі сім'ї утворили те ядро купецьких династій, до якого тяглися інші московські нувориші.

Елізабет Крідл Валькенєє справедливо зазначає, що, розмірковуючи про старообрядницьку сутність московського купецтва, не варто перебільшувати. Старообрядницькі сім'ї, стверджує Валькенєє, не завжди залишалися вірними дідівським заповітам: деякі з їхніх представників стали агностиками, інші повернулися до офіційного православ'я [68]. Однак видатні старообрядницькі сім'ї формували той центр, навколо якого певною мірою оберталася московське життя, не зважаючи на те, що сам цей центр зазнавав змін.

Засновники кількох московських купецьких династій походили з кріпаків, тобто із залежного стану, як це часто трапляється у містах, що бурхливо зростають [69]. Сава Морозов, засновник роду, прибув до Москви незабаром після пожежі 1812 р.; Морозов починав комівояжером, торгуючи тканинами по домах [70]. Дещо пізніше почав торгувати, розносячи шкіряні вироби, Олексій Бахрушин в той час, як Алексєєви, Прохорови, Щукіни, Солодовникови і Третьякови вели свій рід від дрібних сільських підприємців, які приїхали в місто у XVIII ст. [71]. Вони переселилися до Москви, щоб мати можливість розпочати невелику торгівлю справою [72].

Інші походили із середовища вільних посадських людей [73]. Розвиток економіки привів цих дрібних торговців до виробництва, яке стало промисловим на кінець XIX ст. На початок XX ст. в активах великих сімей московських підприємців мануфактура займала багато більш важливе місце, ніж торгівля, хоча багато хто, як і раніше, широко займався оптовою і роздрібною торговою діяльністю [74].

Шлюби в середовищі купецтва сприяли перетворенню цих, тісно зв'язаних між собою династій, у складну, багаторівневу ієрархію, що впливала на всі сфери московського життя [75]. Значення зв'язків у московському житті важко переоцінити. Наприклад, дружба, що тривала все життя, Павла і Сергія Третьякових з Антоном і Миколою Рубінштейнами народилася під час їхніх літніх післяполудневих запливів, які хлоп'ята здійснювали на Москві-ріці, тікаючи із своїх убогих замоскворіцьких передмість [76].

У кінцевому підсумку особисті зв'язки стали набувати організаційного статусу через різні комерційні об'єднання і групи, такі як засноване після 1905 р. Торгово-промислове об'єднання [77]. Ді-

лові зв'язки тяглися і в інші великі російські міста, такі як Нижній Новгород, де московські купці відігравали провідну роль на знаменитому нижньогородському ярмарку [78]. Грошові ресурси в московських банках, заснованих з мінімальною державною підтримкою (слід зазначити, що підтримка держави була життєво необхідною для діяльності їхніх петербурзьких конкурентів), поступалися величиною тільки столичним [79]. Проте заплутаність та ієрархічність відносин у московському суспільстві підкреслювала різочу відмінність Москви від Санкт-Петербурга, адже, як висловився Євгеній Замятін, «нічия єдина воля не спрямовувала її [Москви] розвиток» [80].

Суперечності й загадки

У другій половині XIX ст., в міру того, як зростаюча мережа залізниць доставляла до Москви все більше сировини і робочої сили, міська промисловість – насамперед текстильна індустрія, металообробка і верстатобудування – збільшила обсяги виробництва більш ніж на триста відсотків [81]. На Москву і прилеглі території припадала майже чверть промислового обороту і майже вісімнадцять торгового обороту Росії [82]. Місцева промисловість орієнтувалася переважно на вітчизняний ринок збуту, цим пояснюється турбота московських ділових кіл про високі ввізні мита. З плином часу дістав розвиток експортний сектор економіки: це в першу чергу стосувалося текстильної продукції, що вироблялася для балканського, близькосхідного і монгольського ринків, а також для тих областей Польщі, що входили до складу Російської імперії [83].

Власне виробництво розташовувалося на великих фабриках та в порівняно невеликих ремісничих майстернях, де часто працювало менше 100 чоловік. У 1902 р. із 263 078 московських робітників 151 359 чоловік вважалися ремісниками, а не фабричними робітниками [84]. В економічному житті Москви домінувала текстильна промисловість – індустрія, що припускала існування великої кількості невеликих підприємств. Така орієнтація на середніх розмірів майстерні відрізняла Москву від Петербурга, де переважали великі заводи [85].

Москва була переважно містом робітників: у 1902 р. 60 процентів трудящих жителів визначалися як мануфактурні, заводські

або ремісничі робітники, і менше 20 процентів працюючого населення називалися підприємцями і спеціалістами [86]. Невеликі виробничі підприємства процвітали в Москві аж до початку Першої світової війни [87]. У широкій мережі майстерень і мануфактур, по сусідству з роздрібними і оптовими закупівельними центрами, працювали на тимчасовій чи постійній основі десятки тисяч робітників [88].

Революція 1905 р. знаменувала в Росії початок бурхливого розвитку профспілкового руху. У професійні спілки вступали найбільш освічені і кваліфіковані російські робітники, тоді як політизовані робітничі об'єднання стали з'являтися на хвилі страйків на рубежі століть [89]. Число профспілок неухильно зростало упродовж всього 1905 р., а після легалізації профспілок і об'єднань роботодавців 4 березня 1906 р. робітничий рух одержав новий імпульс. На початок 1907 р. в Москві функціонувало 63 професійних спілки, що налічували понад 52 тисячі членів. Незабаром, однак, заборонні політичні і законодавчі заходи самодержавства знов урізали права робітників на об'єднання. Деяке поживлення профспілкової діяльності спостерігалось в Москві напередодні Першої світової війни.

Каральна політика імперського уряду витіснила багатьох незадоволених робітників у підпілля, де вони поповнили ряди радикальних соціалістичних партій, як більшовики і меншовики, і правоекстремістські групи [90]. Користуючись загальною соціальною нестабільністю 1905–1906 років, бойові бандитські братства здійснили найстрашніші з московських погромів: їх кульмінацією став учинений чорносотенним Союзом російського народу 16 жовтня 1905 р. сумно відомий погром, метою якого було фізичне знищення якомога більшої кількості московських євреїв і соціалістів [91]. Упродовж усіх років, що становлять предмет дослідження цієї книги, крізь часом безтурботний образ Москви проступали риси неминучого розпаду Російської імперії. Однак соціальні відмінності між московськими підприємцями і робітниками були значно менш гострими, ніж у промислових містах, де переважала частка великих заводів.

Багата на нових мільйонерів Москва була містом багатіїв і пролетарів [92]. То було, по суті, найбагатше місто імперії, з найчисленнішим з усіх російських міст купецьким станом [93]. У Москві виявилось зосередженим понад чверть усіх торгових домів Росій-

ської імперії, при тому на долю Петербурга їх припадало не більше 13% [94]. На 1910 рік у Москві проживала і найбільша з усіх російських міст кількість людей із щорічним доходом понад 1000 рублів (у 1903 р. ця сума складала 515 доларів США) [95].

Таким чином, багатство і бідність існували в Москві поряд [96]. «Архітектурна і соціальна розмаїтість, властива російським містам взагалі, – пише Тімоті Колтон, – особливо яскраво виявлялася в Москві, і історики часто цим пояснювали порівняно низький рівень класової ненависті у московських робітників» [97]. Москва була містом великих фабрик і малесеньких майстерень, містом торговим і промисловим, містом багатства і бідності. В історії Москви вражає багатоманіття її людського досвіду, що, до речі, виявляється і в архітектурному обличчі міста.

Уже в 1882 р. московські бідняки, насамперед селяни, що перебралися в місто тимчасово чи назавжди із сіл, що розорилися, тупилися, де доведеться: у переповнених тимчасових будівлях, у підвалах, бараках і на сумнозвісних кутках (то були орендовані в кімнатах кутки в буквальному розумінні цього слова) [98]. Більш забезпечені пролетарські сім'ї влаштувалися трохи краще, тобто орендували кімнату або дві у двоповерховій дерев'яній будівлі, яка вміщувала дюжину квартир і близько восьми десятків пожильців (у будинках не було ванних і туалетів, кухні були комунальні, а по воду доводилося бігати на сусідню вулицю) [99]. Люди середнього достатку поселялися в нових багатоквартирних будинках, а купці-багатії віддавали перевагу надто міцним, надто прикрашеним і надто умебльованим особнякам, які не повинні були уподібнюватися палацам російської аристократії, але створювати новий, неповторний стиль [100]. Приватне житло москвичів усіх класів і станів показувало типово московський потяг до ексцентричності, театральності й несподіваності – ці самі якості ми зустрінемо в московських звивистих провулках, прихованих дворах, вигадливо вигнутих вулицях і на широких бульварах [101]. Спостережливе око Вальтера Беньяміна зобразило це плутане місто в експресивній прозі. Відвідавши Москву напередодні 1927 р., Беньямін побачив московські вулиці дуже цікавими, відмітивши, що російське село грається на них у піжмурки; між іншим такими ці вулиці були упродовж століть [102].

Незалежно від їх соціального становища, москвичі віддавали перевагу драматичним подіям перед повсякденністю. Схильність

до непередбачуваності просякла все московське життя; вона і по цей день значною мірою визначає обличчя Москви, стала і фізичним втіленням багатьох властивих місту суперечностей. У присвяченому Москві дослідженні Тімоті Колтону вдалося виявити деякі із складних загадок дореволюційного міста. Колтон окремо підкреслює невідповідність між складністю і динамізмом економічної і суспільної системи Москви і неефективністю її політичних інститутів. Колтон підсумовує, що, незважаючи на жах і несправедливості, яких, як не кажи, вистачало і в житті дореволюційного міста, «приватна» Москва хоробро протистояла суспільній кризі, що раз по раз загострювалася, і, безумовно, прагнула до задоволення потреб більшості своїх жителів. На жаль, політичну Москву очікувала інша доля [103]. Відгомін цієї невідповідності між приватною і державною Москвою не затихав ще ціле століття.

Управління Москвою

Муніципальний плюралізм у Москві – так само як політика терпимості у багатьох інших великих міських центрах – виник не стільки від бажання всезагальної справедливості, скільки з необхідності спільного виживання. Останнє стосується всього періоду, що розглядається в цій роботі, який починається 1873 роком, коли були впровадженні в життя проголошені Олександром II за три роки до цього настанови щодо муніципальної реформи [104]. Ліберальні реформи виявилися недовговічними [105]. Контрреформи 1892 р. знову урізали права місцевого самоврядування [106]. Більше того, в країні різко проявилися класові суперечності. Суспільні заворушення 1905–1907 років виявили глибокі відмінності між несумісними соціальними групами міста [107]. Осторонь від революції 1905-го не залишилась жодна із суспільних груп, зіткнення цього бурхливого року не обійшли жодну приватну чи державну установу [108]. В епіцентрі подій революції 1905 р. опинилося і саме муніципальне управління, адже офіційна влада в місті була тимчасово замінена радами робітничих, селянських і солдатських депутатів [109].

Легалізація в 1905 р. політичних партій вперше за час існування інститутів управління Москвою привела до виникнення партійної політики. Реакційна найдьяновська група на чолі з архіконсерваторами Миколою Найдьяновим, Григорієм Крестов-

никовим і членами сім'ї Боткіних протистояла молодим, прогресивним підприємцям, що групувалися навколо Рябушинських і Морозових [110]. Московські більшовики відзначалися більшою терпимістю, ніж їхні революційні побратими у Петербурзі [111]. Тим не менше фанатизм революцій 1917 р. змів більшу частину московських політичних і громадських утворень.

Упродовж усього відрізка часу, що розглядається в цій книзі, органи муніципального управління Москвою залишалися частиною високоцентралізованої бюрократичної і політичної машини Російської імперії [112]. Питання оптимального місця муніципальних властей в системі імперської адміністрації цікавило російських самодержців протягом десятиліть, якщо не століть. І якщо, як буде показано в наступних главах, можна досить впевнено говорити про компетентність і самостійність органів місцевої влади в Америці початку ХХ ст. і в Японії періоду Мейджі, це багато меншою мірою стосується самодержавної Росії [113].

Експерименти з місцевим самоврядуванням відбувалися в Росії протягом всієї епохи самодержавства, і періоди відносної автономії чергувалися з періодами жорсткішання центральної влади. У Москві найбільша лібералізація місцевого самоврядування припадає на час прийняття Олександром II у 1870 р. Акту про муніципальну і земельну реформу [114]. Згідно з цим законом управління Москвою покладалося на достатньо представницьку (від 160 до 180 депутатів) міську думу, що визначала політику міських властей, а та в свою чергу обирала правління чи думську управу (від семи до десяти членів), обов'язками якої було визначення порядку денного думських засідань і вирішення поточних питань [115]. Градоначальник, який обирався кваліфікованою більшістю голосів думців, головував як у думі, так і в управі. У чотирьох із найбільших міст імперії – Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі й Ризі – існувала також посада помічника градоначальника. Всі місцеві чиновники обиралися терміном на чотири роки.

Російські муніципальні власті залучали у міські добродійні фонди значні пожертви і подарунки за заповітами, частина яких передавалася в установи допомоги нужденним [116]. На 1900 рік добродійні пожертви на душу населення в Москві перевищили подібні показники для Парижа, Берліна і Відня [117]. Між 1863 і 1912 роками Московська державна дума залучила як пожертви понад 32,5 мільйона рублів. У 1912 р. для управління цими до-

брокчинними коштами міська дума створила Департамент управління міськими фондами; кошти, накопичені на добродчинних рахунках, складали на цей час понад третину всіх міських витрат на соціальні потреби. Загалом Москва витрачала більшу частину міського бюджету на програми з охорони здоров'я, освіти і соціальні; подібна ситуація простежувалася і в інших містах Росії [118].

Охорона здоров'я, освіта і соціальне забезпечення стали саме тими сферами російського життя, у яких найбільш діяльну участь брали жінки. Барбара Альперн Енгель зазначає, що, звичайно ж, в Росії XIX ст., як і в усій Європі бути жінкою означало насамперед бути дочкою, дружиною і, за рідкими винятками, матір'ю, а значить, перебувати у повній залежності від чоловіків у перших двох з перелічених суспільних станів. Проте, продовжує Енгель, «в Росії сімейна ієрархія і становище в ній жінки суттєво відрізнялися від ситуації, яку ми спостерігаємо в західноєвропейських країнах. Російські жінки певною мірою користувалися більшою самостійністю, оскільки зберігали майнові права і після одруження, а також залежно від суспільного становища, виконували багато зобов'язань, що мали ключове значення для підтримання економічного і соціального статусу сім'ї» [119].

З іншого боку, Енгель відмічає, що в багатьох відношеннях російські жінки були більш безпорадні ніж європейські через авторитарність, що була притаманна як політичній системі російського самодержавства, так і сімейному устрою в царській Росії. Тому не дивно, продовжує Енгель, що багато неосвічених і частково неграмотних жінок, переселяючись із села в місто, потрапляли у напівзалежне становище наймичок, куховарок і няньок [120].

Було б помилково вважати, що кожна москвичка на рубежі століть була готова чи здатна пожертвувати всім заради спільної справи. Проте викликає здивування кількість непересічних, чудових російських жінок, що відіграли в кінці XIX – на початку XX ст. не останню роль у революційній діяльності, медицині і мистецтві, які помітним чином вплинули на розвиток міської культури загалом [121]. Багато москвичок (їх кількість була неопорівнянно більшою, ніж в решті Європи) сприяли розвитку охорони здоров'я, освіти і програм громадської допомоги в рідному місті, не надаючи значення класовим відмінностям між своїми співгромадянами. Успіхи московського уряду в охороні здоров'я, освіти й соціальному розвитку міста значною мірою пояснюються самовід-

даною діяльністю жінок; на жаль, імена багатьох з них не збереглися в історії.

Імперські правила для місцевих властей

Незважаючи на значні успіхи в муніципальній сфері, діяльність міських властей перебувала в прямій залежності від багатьох несприятливих чинників. Губернатори, що їх призначав цар, були уповноважені подавати до Петербурга для розгляду всі муніципальні рішення, в той час як імперські чиновники володіли необмеженими правами анулювати місцеві законодавчі акти чи рішення [122]. Упродовж усіх останніх років існування Російської імперії консервативні московські генерал-губернатори всіляко стримували ліберальні ініціативи муніципальних властей [123].

Губернатори здійснювали нагляд за поліцією і мали право видавати обов'язкові для виконання укази, які часто суперечили муніципальним постановам. Князь Володимир Долгоруков, генерал-губернатор Москви з 1865 по 1891 рік, був, безумовно, найвпливовішою політичною фігурою в місті у період Великих реформ [124]. Беручи до уваги ті, майже необмежені повноваження, якими наділялись призначені з Петербурга губернатори, стає зрозумілим, чому по всій Росії саме вони, а не обрані на місцях градоначальники вважалися справжніми міськими головами [125]. Проте, як справедливо зазначає Ричард Роббінс, влада губернаторів все більше ставала заборонною, тобто владою права вето, а їх роль у формуванні майбутнього міста чи губернії часто зводилася до нуля [126].

Протиборство, що почалося в останній чверті XIX ст., між призначеними з центру губернаторами і обраними на місці градоначальниками і управами було однаково притаманне для суспільного життя Москви та інших російських провінцій, а також залежних від Російської імперії областей Східної і Центральної Європи [127]. Боротьба за місцеве самоврядування часто виявлялася пов'язаною з націоналістичними рухами. Москва одночасно потрапляла під загальні критерії розвитку і становила важливий виняток. Головними дійовими особами у древній столиці були все-таки росіяни, а тому протистояння засиллю центральних властей відрізнялося в Москві від боротьби національних меншин проти політики примусової асиміляції.

Реформа сільського самоврядування, що проводилася одночасно з муніципальною, привела до створення впливових і переважно ліберально-законодавчих органів у губерніях – земств [128]. Томас Портер і Вільям Глізон переконливо доводять, що інститут земства розхитував основи самодержавної влади і став причиною похвалення громадського життя в Росії [129]. Земські ради часто суперничали з міськими властями за право збирати місцеві податки – ці незгоди не стихали в Москві упродовж всього періоду, що розглядається [130].

Повноваження міських властей обмежувалися управлінням муніципальним господарством [131]. Під цю категорію підпадало здійснення загальноміських функцій і управління муніципальними підприємствами. Для московського бюджету останнє означало надзвичайно важливу незалежну статтю прибутків в умовах фіскальної системи, яка строго обмежувала збір місцевих податків [132]. На середину 70-х років XIX ст. міські прибутки безнадійно відставали від витрат, і на 1887 рік акумульований дефіцит приблизно дорівнював усьому муніципальному бюджету на цей рік [133].

На початок другого десятиліття XX ст. прибутки від майна, концесій і підприємств, що перебували в муніципальній власності складали понад 40 процентів прибутків московського міського уряду [134]. Ще швидше зростали прибутки від скотобоєн, муніципальної системи каналізації, водопостачання і транспорту, а також від реєстрації майнових прав [135]. Величезний прибуток почали приносити трамвайні лінії, що перебували у віданні міста, і це при тому, що в 1914 р. пасажирообіг трамвайних товариств перевищив 300 мільйонів чоловік [136]. Тим часом частка місцевих податків у міський бюджет ставала все меншою [137].

На початок 1890-х років поточний бюджет московського міського уряду перевищив бюджет інших російських міст. Наприклад, міський бюджет Москви за 1892 рік складав 11,2 мільйона рублів, тоді як муніципальні власті Петербурга розпоряджалися тільки 10,3 мільйона рублів. На третє місце серед міст імперії вийшов уряд Одеси, з бюджетом 3,3 мільйона рублів [138].

Виборче право в Росії залишалося дискримінаційним [139]. Більше того, Міністерство внутрішніх справ мало право втручатися в цю і без того складну виборчу систему і анулювати результати виборів, які здавалися неприйнятними в Петербурзі.

В основі виборів був становий принцип при тому, що великі платники податків мали значно більшу вагу в міській думі [140]. Російські стани мали тільки поверхову подібність з суспільними організаційними формами в Європі. Перехід з одного стану в інший був у Росії більш здійсненним, ніж у Західній Європі; за словами Грегорі Фриза, стани в Росії легко пристосовувалися до вимог суспільного і економічного розвитку [141].

Стани відзначалися вузькофункціональною спрямованістю, їхня роль була досить механістичною, і на думських засіданнях представники станів могли висловлюватися тільки з питань, що безпосередньо торкалися їх станів [142]. Таким чином, засновані на становому принципі політичні інститути не володіли і часткою того динамізму, що був притаманний самому російському суспільству, хоча і, повертаючись до думки Фриза, у пореформенній Росії стани не розчинялися в класах, як це традиційно постулюється в станово-класовій парадигмі [143]. Це твердження особливо справедливе стосовно Москви, одного з найбільш динамічних російських міст [144].

Описані вище законодавчі і адміністративні обмеження незвичайно знизили рівень участі міського населення в муніципальних виборах. Явка виборців залишалася шокуючо низькою – в 1888 і 1889 роках до урн прийшли тільки 8 % виборців [145]. У подібних умовах міська політична еліта, яка вперто трималася за владу, залишалася пихатою [146], не сприймала суспільної думки і була вразливою для волюнтаристських рішень імперських чиновників [147]. Між 1870 і 1917 роками шість з десяти московських градоначальників, у тому числі четверо з останніх п'яти, походили з купецького середовища [148].

Царським міністрам здалися надто демократичними навіть виборчі закони 1870 р., і в 1892 уряд ще більше звужив виборчі права і автономію місцевої влади, водночас розширивши повноваження імперських чиновників щодо відміни муніципальних і земських рішень [149]. У результаті нових постанов з виборчого цензу число допущених до виборів жителів Москви знизилося з 4,4 до 0,6 % населення [150]. Спроби проведення ліберальної політики в подібних умовах були приречені на провал. Тим не менше, як показують наведені далі в цій роботі соціологічні дослідження, московський міський уряд виявляв подиву гідну гнучкість та неперехідну турботу про суспільне благо в ті останні п'ятдесят років, що відділяли стару Росію від революцій 1917 р. [151].

Періодична системна криза

Непослідовність імперського уряду на всіх рівнях державної влади виявляла неготовність царя і царських міністрів до системних перетворень. Загальноросійська політична історія досліджуваного періоду – це історія агресивних спроб самодержавства утвердити монаршу волю в усіх сферах суспільного життя та вимушених поступок суспільству. Суспільне життя в Росії повільно формувалося в міру того, як загострювався або стихав конфлікт між суспільством і царською владою. Крістін Руан правильно визначила сутнісні ознаки цього періоду в таких рядках: «Незважаючи на непослідовність дій уряду, все більше російських громадян починали брати участь в економічному, громадському і політичному житті країни. Чоловіки і жінки, які одержали освіту в реформованих школах і училищах, шукали роботу в секторах російської економіки, які зростали, – у промисловості, торгівлі і сфері громадського обслуговування. Вони були частиною нової, сучасної Росії, вони хотіли створити нове громадянське поле, де стали б можливими утвердження і захист їхніх прав, де у формуванні суспільної думки могли б на законних підставах брати участь нові голоси» [152].

Москва перебувала в самому центрі конфлікту між державою і суспільством. Московські промисловці були в числі найзапекліших критиків петербурзьких властей [153]. У міській інтелігенції, селян, збіднілих дворян і робітників були свої, хоча і різні рахунки до самодержавства. В цьому дослідженні зроблена спроба показати, як в умовах нетерпимості і жорсткості імперської бюрократії Москві вдалося залишитися містом, яке з надзвичайною гнучкістю приймало і забезпечувало взаємодію між найрізноманітнішими і роздробленими соціальними групами.

Двічі на початку ХХ ст. російська політична і суспільна система занурювалася в глибоку кризу. Лютнева і Жовтнева революції 1917 р. знаменують початок нової Москви, вивчення якої виходить за рамки цієї праці, тоді як революція 1905 р. безпосередньо пов'язана з питаннями, що розглядаються далі.

Поразка Росії у війні з оновленою японською монархією стала тією іскрою, яка в жовтні 1905 розпалила багатомісячні громадянські заворушення. Згідно з велеречивим визначенням Абрахама

Ешера, глибинні причини безпорядків лежали в державній політиці, спрямованій на модернізацію економіки без будь-яких змін у політичних і суспільних інститутах, політиці, що привела до одночасного зародження організованого лібералізму і радикалізму [154]. Катастрофічний голод 1891–1892 років, а також епідемії холери і черевного тифу в 1892 та 1893 роках виявили повне безсилля уряду з тією самою очевидністю, що і поразка в Кримській війні за півстоліття до цього [155].

Соціальні групи російського суспільства, що дотримувалися різних, нерідко протилежних поглядів на майбутнє Росії, були цілком однастайні у своїй ворожості до самодержавства, і царський уряд платив суспільству тим самим [156]. Незважаючи на страйковий рух, що зростав, селянські заворушення і політичні вбивства, владі вдавалося стримувати суспільний рух – аж до принизливої поразки в російсько-японській війні [157]. Та сама війна, що стала поштовхом для бурхливого розвитку Осаки, посіяла хаос у Москві.

У вир революційних подій виявилися втягненими всі прошарки московського суспільства, і глибокі рани 1905 не заживали ще багато років. Події 1905 р. не були генеральною репетицією революції 1917, як пізніше стверджував Ленін. Навіть після реакційного столипінського перевороту 3 червня 1907 р., коли похованими виявилися багато демократичних завоювань попередніх місяців, у Росії залишалося кілька шляхів розвитку [158].

Микола II, ідучи за порадами своїх найбільш реакційних міністрів, розпустив Державну думу саме в цей день, 3 червня 1907 р., і багатьом у Москві – інтелігенції, робітникам, промисловцям і купцям – залишилося тільки відчайдушно боротися за свої інтереси, що зникали у крижаному вихорі реакції. Досягнуті в таких умовах успіхи в муніципальному розвитку Москви, доводять наскільки глибокою була відданість міста принципам громадянського суспільства, заснованого на плюралізмі і тверезому прагматизмі.

Примітки

1. *Peter Hall, Cities in Civilization* (New York: Pantheon, 1998), p. 302.
2. Нариси ранньої історії Москви можна знайти в книгах: *Kathleen Berton, Moscow: An Architectural History* (London: I. B. Tauris, 1990), pp. 11–59; *Иван Забелин, История города Москвы* (М., И.Н. Кушнерев,

1905). Чудовий історичний нарис розвитку міста знаходимо також у вступній частині монументальної праці Тімоті Колтона: *Timothy J. Colton*, Moscow: Governing the Socialist Metropolis (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), pp. 11–36.

3. Опис московських земель у цей період міститься у праці: *Галина Латышева и Михаил Рабинович*, Москва и Московский край в прошлом (М., Московский рабочий, 1973).

4. *Петр Васильевич Сытин*, Из истории московских улиц (очерки), 3-е изд. (М., Московский рабочий, 1958), 7.

5. *Микола Анциферов*, один із найбільш проникливих і красномовних російських дослідників, що зверталися до теми Санкт-Петербурга, часто розглядав у свої творах тему взаємовідносин двох столиць, особливо в ранньорадянський період. Його найважливіші праці перевидані 1991 р.: *Николай Павлович Анциферов* «Непостижимый город...» Душа Петербурга. Петербург Достоевского. Петербург Пушкина (СПб., Лениздат, 1991). Див. також не менш захопливу, хоча і написану з сучасного погляду працю Григорія Каганова: Санкт-Петербург: образы пространства (М., Индрик, 1995).

Катерина Кларк розглядає цю тему у вагомому дослідженні культури Петербурга першої третини ХХ ст. Див.: *Katerina Clark*, Petersburg: Crucible of Cultural Revolution (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), pp. 1–73. Прісцилла Рузвельт також розглядає питання протистояння Москви і Петербурга, але крізь призму провінційної Росії: *Priscilla R. Roosevelt*, Life on the Russian Country Estate: A Social and Cultural History (New Haven: Yale University Press, 1995), p. 26.

6. *Виссарион Белинский*, Петербург и Москва (1845), в сборнике Физология Петербурга, под ред. В. Г. Белинского и Н. А. Некрасова. (М., Советская Россия, 1984), с. 42–72: 57.

7. *Sidney Monas*, St. Petersburg and Moscow as Cultural Symbols, in Theophanis George Stavrou, ed., Art and Culture in Nineteenth-Century Russia (Bloomington: Indiana University Press, 1983), pp. 26–39: 29.

8. *Владимир Гиляровский*, Сожженная книга; В. А. Гиляровский, Сочинения в 4 томах, под общ. ред. В. М. Лобанова, подготовка текста и комментарии Е. М. Киселевой (М., Библиотека Огонек, изд. Правда, 1967), т. 3, с. 315–327: 318. Про самого Гиляровського див.: Я. М. Белицкий и Г. М. Глезер, Москва незнакомая (М., Стройиздат, 1993), с. 151–154.

9. Ці зміни в образі міста відображені в праці Ірини Ненарокової – співчутливо написаній пострадянській біографії купця, мецената і колекціонера Павла Третьякова: *И. Ненарокова*, Павел Третьяков и его галерея (М., Галарт, 1994).

10. Короткий, але вичерпний опис топографічних особливостей Москви у зазначений період міститься у праці Лаури Єнгельштейн: *Laura Engelstein*, Moscow, 1905; *Working-Class Organization and Political Conflict* (Stanford: Stanford University Press, 1982), pp. 43–51.

11. Про Храм Христа Спасителя див.: *Richard S. Wortman*, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy*, vol. 1: *From Peter the Great to the Death of Nicholas I* (Princeton: Princeton University Press, 1995), pp. 384–387.

12. *John Bell Bouton*, *Roundabout to Moscow: An Epicurean Journey* (New York: D. Appleton, 1887), p. 251.

13. *Павел Милоков*, *Политические воспоминания, 1905–1917*.

14. *Richard S. Wortman*, *Moscow and Petersburg: The Problem of Political Center in Tsarist Russia, 1881–1914*, in Sean Wilentz, ed., *Rites of Power: Symbolism, Ritual, and Politics since the Middle Ages* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985), pp. 244–271: 246.

15. Більш детальний опис цього процесу див. у: *William Craft Brumfield*, *Architectural Design in Moscow, 1890–1917*, in William Craft Brumfield, ed., *Reshaping Russian Architecture: Western Technology, Utopian Dreams* (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1990), pp. 66–110; *Евгения Ивановна Кириченко*, *Москва на рубеже столетий* (М., Стройиздат, 1977).

16. *Henry M. Grove*, *Moscow* (London: Adam and Charles Black, 1912), p. 79.

17. Дух московських дворів, вулиць і провулків переданий у праці Я.М. Белицького, де зроблена спроба простежити долю історичних московських кварталів. Див.: *Я.М. Белицкий*, *Забятая Москва* (М., Московский рабочий, 1994).

18. Про це пише Леонід Рапутов із Московського архітектурного інституту в кількох неопублікованих статтях, у тому числі: *Современная жизнь исторических площадей Москвы и сохранение их традиций* (1994). Вплив центральних площ Москви на сучасне міське життя розглядається в праці *О. Трущенко*: *Аккумуляция символического капитала в пространстве столичного центра* (*Российский монитор*, 3, 1993 г.), с. 145–165. Описання Москви на початку ХХ ст. див. у: *И.П. Машков*, *Путеводитель по Москве* (М., Московское архитектурное общество, 1913).

19. *A. S. Rappoport*, *Home Life in Russia* (New York: Macmillan, 1913), p. 173.

20. *Иван Бунин*, *Далекое*.

21. *Joseph Bradley*, *Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia* (Berkeley: University of California Press, 1985), p. 68.

22. Бульвари Садового кільця замінили кругові середньовічні укріп-

лення, що були розташовані приблизно за два кілометри від стін Кремля.

23. Про зростання залізниць і їх значення для Москви пише Колтон: Moscow: Governing the Socialist Metropolis, pp. 35–63.

24. Про залізничний транспорт у місті на початку занепаду Російської імперії див.: *И.П. Машков*, Путеводитель по Москве, с. 106–126.

25. *Петр Васильевич Сытин*, Коммунальное хозяйство. Благоустройство Москвы в сравнении с благоустройством других больших городов (М., Новая Москва, 1926), с. 52–53; *Е.Г. Болдина*, Статистический портрет Москвы на 1910 год. «Московский архив: историко-краеведческий альманах», под ред. А. Киселева и др. (М., Московское городское объединение архивов, 1996), с. 162–182.

26. *Михаил Булгаков*, Мастер и Маргарита; *Петр Васильевич Сытин*, История планировки и застройки Москвы. Том 3: Пожар Москвы в 1812 году и строительство города в течение 50 лет: 1812–1862 (М., Московский рабочий, 1972), 311.

27. *Robert Gohstand*, The Shaping of Moscow by Nineteenth-Century Trade, in Michael F. Hamm, ed., The City in Russian History (Lexington: University Press of Kentucky, 1976), p. 160–181: 163–165.

28. *Адольф Григорьевич Рашин*, Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки (М., Госстатиздат, 1956), 117.

29. Там само, 140.

30. *Bradley*, Muzhik and Muscovite, pp. 27–31.

31. *П. Г. Рынджинский*, К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX в. Социально-экономическое развитие России. Сборник статей к 100-летию со дня рождения Николая Михайловича Дружинина, под ред. Л. Тихвинского (М., Наука, 1986), с. 155–172; *Robert Eugene Johnson*, Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1979), p. 9.

32. *Johnson*, Peasant and Proletarian, pp. 12–16; и *Jeffrey Burds*, Peasant Dreams and Market Politics: Labor Migration and the Russian Village, 1861–1905 (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1998).

33. *Johnson*, Peasant and Proletarian, pp. 12–16; и *Е. А. Дуджинская*, Строительство железных дорог в России в экономической программе славянофилов. Социально-экономическое развитие России, под ред. Тихвинского, с. 172–183.

34. *Johnson*, Peasant and Proletarian, pp. 20–21, 29, 50–51.

35. Там само, с. 50–52; *Burds*, Peasant Dreams. В 1912 р. співвідношення між москвичами і москвичками складало 100 і 84 жителі відповідно, тоді як діти складали всього 16,8 процента населення міста.

А. Михайловский, Муниципальная Москва. По Москве. Прогулки по Москве и ее художественным и просветительским учреждениям, под ред. Н. А. Гейнике, Н. Елагина, Н. А. Ефимова и И. И. Шитц (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1917), с. 121–158: 122.

36. *Рашин*, Население России за 100 лет, с. 136–137.

37. *Barbara A. Anderson*, Who Chose the Cities? Migrants to Moscow and St. Petersburg Cities in the Late Nineteenth Century, in Ronald Demos Lee et al., eds., *Population Patterns in the Past* (New York: Academic, 1977), p. 277–296: 279.

38. Там само, с. 294.

39. *Jeffrey Brooks*, When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Culture, 1861–1917 (Princeton: Princeton University Press, 1985); и В. А. Куманев, Революция и просвещение масс (М., Наука, 1973).

40. В 1890 р. в Москві було 205 книжкових магазинів. За даними за той же рік, у Петербурзі їх було тільки 142. *Jeffrey Brooks*, When Russia Learned to Read, p. 110.

41. *R. Portal*, Industriels muscovites: le secteur cotonnier (1861–1914), *Cahiers du monde russe et soviétique* 4, nos. 1–2 (January – June 1963), pp. 5–46: 23–27.

42. *В.Я. Лаверичев*, Московские фабриканты и среднеазиатский хлопок (Вестник Московского университета 9, № 1, январь – февраль 1970), с. 53–72; *Michael Owen Gately*, The Development of the Russian Cotton Textile Industry in the Pre-Revolutionary Years, 1861–1913 (Ph.D. diss., University of Kansas, 1968), p. 34.

43. У Московський промисловий регіон входили Московська, Владимирська, Тверська, Нижньогородська, Костромська і Ярославська губернії. *Рашин*, Население России за 100 лет, 62. Див. також: *Bradley, Muzhik and Muscovite*, pp. 10–12.

44. *Валерий Иванович Бовыкин*, Зарождение финансового капитала в России (М., Издательство Московского университета, 1967).

45. Для більш глибокого вивчення історії російської індустріалізації читачі можуть звернутися до таких класичних праць: *Alain Besancon*, *La Russie et l'esprit du capitalisme* (*Cahiers du monde russe et soviétique* 8, no. 4, October – December 1967), pp. 509–527; *William L. Blackwell*, *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860* (Princeton: Princeton University Press, 1968); *William L. Blackwell*, *The Industrialization of Russia: An Historical Perspective* (New York: Thomas Y. Crowell, 1970); *Alexander Gerschenkron*, *Economic Development in Russian Intellectual History of the Nineteenth Century*, in *Alexander Gerschenkron, Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962), pp. 152–187; *Theo-*

dore H. von Laue, Sergei Witte and the Industrialization of Russia (New York: Columbia University Press, 1963); и *Theodore H. von Laue*, Why Lenin? Why Stalin? A Reappraisal of the Russian Revolution, 1900–1930 (Philadelphia: J. B. Lippincott, 1964).

46. *Jonathan Cooper Smith*, The Electrification of Russia, 1880–1926 (Ithaca: Cornell University Press, 1992), p. 11.

47. Різні погляди на роль іноземного капіталу та вітчизняних монополій у процесі індустріалізації Росії відображені, зокрема, в таких працях: *В.Я. Лавричев*, Некоторые особенности развития монополии в России (1900–1914 гг.) (История СССР, 1969, № 3), с. 80–97; *John P. McKay*, Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization, 1885–1913 (Chicago: Chicago University Press, 1970); и *Thomas C. Owen*, The Corporation under Russian Law, 1800–1917: A Study in Tsarist Economic Policy (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1991). Дослідження Мак-Кея та Оуена можуть становити особливий інтерес для тих, хто вивчає економіку перехідного періоду в сучасній, пострадянській Росії.

48. Інформативне порівняльне описання японського і російського досвіду індустріалізації та економічних перетворень міститься в роботі: *Cyril E. Black et al.*, The Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study (New York: Free Press, 1975).

49. *Исаак Ильич Левин*, Акционерные коммерческие банки в России (Петроград: И. П. Белопольский и Ко., 1917), том 1; *Г. Беляев*, Банки и финансы России, история. Русско-французские банковские группы в период экономического подъема 1909–1914 гг. (СПб: АО «Эн-Пи», 1995).

50. *Jo Ann Ruckman*, The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905 (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1984), p. 19.

51. Коротку історію старообрядництва і нарис сучасного становища старообрядницьких общин у Росії можна знайти у праці Роя Робсона: *Roy R. Robson*, Old Believers in Modern Russia (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995).

52. См.: *James L. West*, A Note on Old Belief, in James L. West and Iurii A. Petrov, eds., Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 13–18.

53. *А. Проворихина*, Московское старообрядчество (Москва в ее прошлом и настоящем, 12), с. 49–75.

54. *West*, A Note on Old Belief, pp. 16–17.

55. *Татьяна Алексеевна Молокова и Владимир Павлович Фролов*, История Москвы в памятниках культуры к 850-летию столицы (М.,

Московский лицей, 1997), с. 172–177; Александр Сергеевич Нифонтов, Москва во второй половине XIX столетия. Стенограмма публичной лекции, прочитанной 26 марта 1947 года в лекционном зале в Москве (М., Правда, 1947), 14–15.

56. *Евгения Ивановна Кириченко*, Архитектурно-градостроительное развитие Москвы в середине XIX – начале XX веков, в сборнике «Архитектурно-градостроительное развитие Москвы. Архитектурное наследство-42», под ред. Н. Ф. Гуляницкого (М., НИИТАГ, 1997), 144–184; Albert J. Schmidt, *The Architecture and Planning of Classical Moscow: A Cultural History* (Philadelphia: American Philosophical Society Press, 1989).

57. *Robson*, *Old Believers*, p. 57.

58. *Anthony Serge Beliajeff*, *The Rise of the Old Orthodox Merchants of Moscow, 1771–1894* (Ph.D. diss., Syracuse University, 1975); *West*, *A Note on Old Belief*, pp. 16–18.

59. *Alexander Gerschenkron*, *Europe in the Russian Mirror: Four Lectures in Economic History* (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1970), pp. 14–47: 34.

60. *West*, *A Note on Old Belief*, p. 16.

61. *Gerschenkron*, *Europe in the Russian Mirror*, p. 46. Подібну думку висловлює Блеквелл: Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization*, pp. 212–227.

62. Див. також дослідження, в яких розглядаються зв'язки московського купецтва і слав'янофілів: *Thomas C. Owen*, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905* (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1981), pp. 53–59, 71–106; *Andrzej Walicki*, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, trans. Hilda Andrews-Ruiecka (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1973), pp. 509–530; *В. Я. Лавричев*, *Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861–1900* (М., Мысль, 1974), с. 139–153; *Wortman*, *Scenarios of Power: Myth and Ceremony in Russian Monarchy, vol. 1: From Peter the Great to the Death of Nicholas I*, pp. 395–402; *Ruckman*, *The Moscow Business Elite*, pp. 125–129; *А. Воробьев*, *Московский университет (Москва в ее прошлом и настоящем, № 12)*, с. 76–105.

63. *Ненарокомова*, *Павел Третьяков*, 131–144; *Owen*, *Capitalism and Politics in Russia*, pp. 82–95; *Ruckman*, *The Moscow Business Elite*, pp. 141–143.

64. Як свідчить *В. Я. Лавричев*, *Крупная буржуазия...*, с. 155.

65. *Owen*, *Capitalism and Politics in Russia*, pp. 59–70; и *Owen*, *The Corporation under Russian Law*, pp. 102–104.

66. *Болдина*, Статистический портрет Москвы, с. 167–169.

67. Про подальший розвиток московських художніх колекцій див.: *John O. Norman*, *Pavel Tretiakov and Moscow Art Patronage, 1850–1900*, in *Edith W. Clowes, Samuel D. Kassow, and James L. West*, eds., *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia* (Princeton: Princeton University Press, 1991), pp. 93–107; *John E. Bowlt*, *The Moscow Art Movement*, там же, pp. 108–128; *Ненарокомова*, Павел Третьяков. Чудові замальовки московського художнього життя подані у праці початку ХХ ст.: Ю. И. Шамурин, *Художественная жизнь Москвы в XIX веке* (Москва в ее прошлом и настоящем, № 11), с. 91–116.

Джо Енн Рукмен пояснює, що інтерес московських колекціонерів до російських художніх мотивів був, мабуть, викликаний не тільки патріотичними почуттями. Наприклад, Третьяков почав свою колекцію з полотен європейських старих майстрів. Очевидно, його не раз обманювали, бо в подальшому він купував тільки ті художні твори, оригінальність яких встановлена достовірно; зробити це було багато простіше, якщо картини купувалися безпосередньо у художників. *Ruckman, The Moscow Business Elite*, p. 83.

Двоє з московських колекціонерів – Іван Морозов і Сергій Щукін – зібрали, мабуть, найбільш представницьку для того часу колекцію сучасних французьких художників, включаючи вагомі роботи імпресіоністів, Пікассо та інших майбутніх європейських знаменитостей. Пізніше ці картини утворили ядро кількох найбільших московських музеїв, а у випадку Морозова і Щукіна – також і чудового ермітажного зібрання мистецтва ХІХ і ХХ століть у Санкт-Петербурзі і колекції Вашингтонської національної галереї мистецтв. Про зібрання Морозова і Щукіна див. також: *Beverly Whitney Kean, French Painters, Russian Collectors: The Merchant Patrons of Modern Art in Pre-Revolutionary Russia* (London: Hodder and Stoughton, 1994). Про долю зібрань Морозова і Щукіна в Радянському Союзі див.: *Geraldine Norman, The Hermitage: The Biography of a Great Museum* (New York: Fromm International, 1998), pp. 114–132, 179–201.

68. *Elizabeth Kridl Valkenier*, Book Review: «Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie», edited by *James L. West and Iurii A. Petrov* (*Harriman Review* 10, no. 4, August 1998), pp. 38–40: 40.

69. *Hall, Cities in Civilization*, pp. 302–304.

70. *Белицкий и Глезер*, Москва незнакомая, с. 175–177; *Valentine T. Bill*, *The Forgotten Class: The Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900* (New York: Praeger, 1959), pp. 16–26; *James Lawrence West*, *The Moscow Progressists: Russian Industrialists in Li-*

beral Politics, 1905–1914 (Ph.D. diss., Princeton University, 1974), p. 57.

71. *Ненарокомова*, Павел Третьяков, с. 10–25; Павел Бурьшкин, Москва купеческая: записки (Репринт, М., Современник, 1991), сс. 102–129; West, The Moscow Progressists, pp. 76–77; *Евгений Захарович Баранов*, Московские легенды, записанные Евгением Барановым. Сост. Вера Бокова. (М., Литература и политика, 1993), 165–171. Незважаючи на присвоєний їй після заснування Петербурга статус другої столиці, Москва в катерининську епоху залишалася на диво живим містом. Про Москву в катерининську епоху див.: Albert J. Schmidt, Westernization as Consumption: Estate Building in the Moscow Region during the Eighteenth Century (Proceedings of the American Philosophical Society 139, no. 4, 1995), pp. 380–419.

72. Див. праці про дореформенний розвиток московського купецтва: *В. Я. Лавричев*, Крупная буржуазия в пореформенной России, 1861–1900 (М., Мысль, 1974), с. 63–71; а також *Василий Бахрушин*, Описание построения храма Св. Василия Исповедника в Москве за Рогожской заставой в Новой Деревне, Московский архив. Историко-краеведческий альманах, под ред. А. Киселева и др. (М., Московское городское объединение архивов, 1996), с. 131–153.

73. *Valkenier*, Book Review: «Merchant Moscow...», p. 40.

74. *Ruckman*, The Moscow Business Elite, pp. 49–51.

75. *Bill*, The Forgotten Class, pp. 99–102. Див. також пізніші статті, як то: *Сергей Рогатко*, Боткины (Былое, 1998, № 2), 7; *Валерий Осунов*, Река-кормилица (Былое, 1998, № 2), 8–9; *Павел Примаченко*, Наполеон книжного дела (Былое, 1998, № 2), 10; *Елена Шухова*, Дома дешевых квартир (Былое, 1998, № 2), 12.

76. *Ненарокомова*, Павел Третьяков, с. 18–19.

77. *Ruth AmEnde Roosa*, The Association of Industry and Trade, 1906–1914: An Examination of the Economic Views of Organized Industrialists in Prerevolutionary Russia (Ph.D. diss., Columbia University, 1967).

78. *Лавричев*, Крупная буржуазия, с. 86–108; Дмитрий Николаевич Смирнов, Нижегородская старина (Нижний Новгород, Нижегородская ярмарка, 1995), с. 484–518.

79. Про історію російської банківської справи див.: *И. Ф. Гиндин*, Банки и промышленность в России. К вопросу о финансовом капитале в России (М., Промиздат, 1927); *И. Ф. Гиндин*, Государственный банк и экономическая политика царского правительства, 1861–1892 годы (М., Госфиниздат, 1960); *Б. В. Ананьич*, Банкирские дома в России, 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства (Ленинград, Наука, Ленинградское отделение, 1991);

В. И. Бовыкин и Ю. А. Петров, Коммерческие банки Российской империи (М., Перспектива, 1994). Про історію ощадних об'єднань і банків див.: Ю. А. Петров и В. Калмыков, Сберегательное дело в России. Вехи истории (М. К. И. Т., 1995), с. 22–68.

80. Евгений Замятин, Советский еретик.

81. Bradley, Muzhik and Muscovite, pp. 70–99; Berton, Moscow (London: I. B. Tauris, 1990), p. 172.

82. Ruckman, The Moscow Business Elite, p. 2.

83. В. Я. Лаверичев, К вопросу об особенностях экспорта тканей из России в конце XIX – начале XX века (Вестник Московского университета, 9, № 6, 1965), с. 58–69; Б. Инно, Москва и Лондон. Исторические, общественные и экономические очерки и исследования (М., Университетская типография, 1888), с. 217–258.

84. Victoria E. Bonnell, Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900–1914 (Berkeley: University of California Press, 1983), p. 33.

85. Там само, с. 39.

86. Engelstein, Moscow, 1905, pp. 19–21.

87. Bonnell, Roots of Rebellion, p. 366.

88. Г. Васильич, Москва, 1850–1910 г. (Москва в ее прошлом и настоящем, 11), с. 2–38.

89. Victoria E. Bonnell, Radical Politics and Organized Labor in Prerevolutionary Moscow, 1904–1914 (Journal of Social History, 12, no. 2, 1979), pp. 282–300.

90. Don C. Rawson, Russian Rightists and the Revolution of 1905 (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1995).

91. Там само, с. 129–142.

92. Ruckman, The Moscow Business Elite, p. 18.

93. Michael F. Hamm, The Breakdown of Urban Modernization: A Prelude to the Revolutions of 1917, in Michael F. Hamm, ed., The City in Russian History, pp. 182–200: 192. Згідно з переписом 1897 р., до купців було віднесено 19 491 москвичів, тоді як купецтво Санкт-Петербурга складало тільки 17 411 жителів. А.Н. Боханов, Крупная буржуазия России (М., Наука, 1992), с. 31. Незважаючи на те, що цей показник змінювався разом з перемінами в російській і московській економіці, за кількістю купців, що проживали в місті, Москва зберегла першість серед російських міст аж до розпаду імперії. Лаверичев, Крупная буржуазия, с. 64.

94. За даними на 1904 рік, у Москві було 28 процентів торгових домів Росії. Боханов, Крупная буржуазия России, с. 99.

95. Таке співвідношення долара до рубля наводиться в книзі Анрі Труайя: Henri Troyat, Daily Life in Russia under the Last Tsar,

trans. Malcolm Barnes. (Stanford: Stanford University Press, 1979), p. 8.

Якщо бути точним, у Москві проживало 76 610 чоловік з річним доходом понад тисячу рублів, що на 285 чоловік перевищувало аналогічні показники для всієї Петербурзької губернії. Ліфляндія (куди входила сучасна столиця Латвії – Рига) була на третьому місці: тут проживало 72 234 жителі з річним доходом понад 1000 рублів. Від цих показників значно відставали Варшава, Херсонська губернія (включаючи Одесу) і Київ, де проживало 25 000 і 32 000 чоловік з такими ж доходами. Тому не дивно, що Петербурзька, Московська, Херсонська губернії і Ліфляндія були найбільш урбанізованими провінціями імперії, при тому, що дві столиці вважались урбаністичними більше ніж на 50 процентів. (Адольф Григорьевич Рашин, Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки (М., Госстатиздат, 1956), с. 101).

96. Як видно з описання Замоскворіччя, наведеного Ненарокомовою на с. 10–25 біографії Павла Третьякова (*Ненарокомова*, Павел Третьяков). Нариси сучасника див.: *Г. Васильч*, Улицы и люди современной Москвы (Москва в ее прошлом и настоящем, 12), с. 3–16.

97. *Colton*, Moscow: Governing the Socialist Metropolis, p. 44.

98. На 1882 рік тільки 26,2 процента міського населення були уродженцями Москви. *М. Я. Выдро*, Население Москвы (по материалам переписи населения, 1871–1970 гг.; М., Статистика, 1976), с. 11.

99. *Diane Koenker*, Moscow Workers and the 1917 Revolution (Princeton: Princeton University Press, 1981), pp. 54–55.

100. *John Russel*, The Twilight of the Russian Bourgeoisie (New York Times, May 19, 1991), pp. H35–H36.

101. *Ю. И. Шамурин*, Архитектура Москвы (Москва в ее прошлом и настоящем, 11), с. 117–125; *Г. Балтийский*, Внешний вид Москвы середины XIX века (Москва в ее прошлом и настоящем, 10), с. 9–76.

102. *Walter Benjamin*, Moscow Diary, ed. Gary Smith, trans. Richard Sieburth. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), p. 67. Детальніше про відвідання Москви Беньяміном див.: Bernd Witte, Walter Benjamin: An Intellectual Biography, trans. James Rolleston (Detroit: Wayne State University Press, 1991).

103. *Colton*, Moscow: Governing the Socialist Metropolis, p. 69.

104. *А. А. Кузеветтер*, Местное самоуправление в России. IX–XIX ст. Исторический очерк (М., Изд. Московского университета, 1910); *Walter Hanchett*, Tsarist Statutory Regulation of Municipal Government in the Nineteenth Century, in Hamm, ed., The City in Russian History, pp. 91–114, 196–207; *Larissa Zakharova*, Autocracy and the Reforms of 1861–1874 in Russia: Choosing Paths of Development, trans. *Daniel*

Field, in Ben Eklof, *John Bushnell, and Larissa Zakharova*, eds., *Russia's Great Reforms, 1855–1881* (Bloomington: Indiana University Press, 1994), pp. 19–39; *Valeriia A. Nardova* *Municipal Self-Government after the 1870 Reform*, trans. Lori A. Citti, там же, pp. 181–196.

105. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite*, pp. 175–210.

106. *Hanchett*, *Tsarist Statutory Regulation*, pp. 107–113; *Nardova* *Municipal Self-Government*, pp. 195–196.

107. *Engelstein*, *Moscow, 1905*, p. 4.

108. Там само, с. 10–15. Детальний аналіз громадських безпорядків у Петербурзі в той же період див.: *Joan Neuberger*, *Hooliganism: Crime, Culture, and Power in St. Petersburg, 1900–1914* (Berkeley: University of California Press, 1993). Див. також фундаментальну працю Абрахама Ешера: *Abraham Ascher*, *The Revolution of 1905*, 2 vols. (Stanford: Stanford University Press, 1988–1992).

109. Про заснування рад див.: *Oscar Anweiler*, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants, and Soldiers Councils, 1905–1912*, trans. Ruth Hein (New York: Pantheon, 1974). У названій роботі вміщено дослідження московських Рад у 1905–1907 рр. (с. 40–64). Про московську раду зокрема див.: *Robert Melville Slusser*, *The Moscow Soviet of Workers' Deputies of 1905: Origin, Structures, and Policies* (Ph. D. diss., Columbia University, 1963).

110. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite*, pp. 156–157; *В. Я. Лавричев*, *Московские промышленники в годы первой русской революции* (*Вестник Московского университета*, 9, №3, 1964), 37–53; *В. Я. Лавричев*, *По ту сторону баррикад (Из истории борьбы московской буржуазии с революцией)* (М., Мысль, 1967); и *West*, *The Moscow Progressists*.

111. *Robert C. Williams*, *The Other Bolsheviks: Lenin and His Critics, 1904–1914* (Bloomington: Indiana University Press, 1986).

112. *О. Кузовлева*, *Управлять Москвой непросто, «Московский архив»*, под ред. А. Киселева и др., с. 183–203.

113. *Anders Henriksson*, *The Tsar's Loyal Germans: The Riga German Community: Social Change and the Nationality Question, 1855–1905*, *East European Monographs*. (New York: Columbia University Press, 1983), p. 5.

114. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, pp. 45–76; *Nicholas J. Astrov*, *The Municipal Government and the All-Russian Union of Towns*, in Paul G. Gronsky and Nicholas J. Astrov, eds., *The War and the Russian Government* (New York: Howard Fertig, 1973), pp. 129–321 : 132–133. Про більш ранні спроби децентралізації див.: *S. Frederick Starr*, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870* (Princeton: Princeton University Press, 1972).

115. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, pp. 60–65; *Colton*, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*, p. 52–53; *Nardova Municipal Self-Government*, pp. 183–184.

116. *Galina Ulianova*, *Pages of History: Private Donations in the Municipal Funding of Moscow Charity Institutions at the Beginning of the Twentieth Century* (*World of Learning Forum: NGO Law in Brief*, 1, Winter 1995), pp. 9–10. Див. також: *Г. Н. Ульянова*, *Благотворительность московских предпринимателей, 1860–1914 гг.* (М., Издательство объединения Мосархив, 1999); *М. П. Щепкин*, *Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1887 годах. Историко-статистическое описание* (М., Московская городская типография, 1890).

117. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite*, p. 88.

118. *Bradley*, *Muzhik and Muscovite*, pp. 37–40.

119. *Barbara Alpern Engel*, *Mothers and Daughters: Women of Intelligentsia in Nineteenth-Century Russia* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1983), pp. 6–7.

120. *Barbara Alpern Engel*, *Between the Fields and the City: Women, Work, and Family in Russia, 1861–1914* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1994), p. 5.

121. З виходом у світ у 1863 р. знаменитого роману Миколи Чернишевського «Що робити?» жіноче питання з усією ясністю було внесене в програми радикальних політичних течій в Росії. Російські жінки вели гостру і часто безуспішну боротьбу за визнання їхніх політичних і освітніх прав: в середині XIX ст. багато видатних жінок, що належали як до середнього класу, так і до вищого світу, відправилися здобувати вищу освіту в Швейцарію. В пошуках незалежності, інтелектуального і духовного розвитку багато жінок зайнялися монастирською і релігійною діяльністю. З метою подальшого вивчення жіночого питання в Росії див.: *Richard Stites*, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930* (Princeton: Princeton University Press, 1978), pp. 82–90; *A. A. Кузевемпер*, *На рубеже двух столетий* (Воспоминания, 1881–1914) (Prague: Orbis, 1929), pp. 253–318; *Barbara Alpern Engel*, *Five Sisters: Women against the Tsar* (New York: Knopf, 1975).

122. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, pp. 65–70.

123. *Robert William Thurston*, *Urban Problems and Local Government in Late Imperial Russia, 1906–1914* (Ph.D. diss., University of Michigan, 1980), pp. 2–3. Надзвичайно змістовний опис взаємовідносин між імперськими губернаторами і міністрами і місцевими чиновниками в галузі вищої освіти можна знайти в праці Гвідо Хаусмана: *Guido Hausmann*, *Akademische Berufsgruppen in Odessa, 1850–1917*, in *Char-*

les McClelland, Stephan Merl, and Hannes Siegrist, eds., *Professionen im modernen Osteuropa* (Berlin: Duncker and Humblot, 1995), pp. 427-63.

124. *Owen*, *Capitalism and Politics in Russia*, p. 78.

125. Влада губернаторів у невеликих промислових містах відчувалася дужче, ніж в індустріальних гігантах. Захоплюючий літературний портрет таких персонажів відтворений у романі Василя Немировича-Данченка «Городской голова» (СПб, Изд. П. П. Сойкина, 1904).

126. *Richard G. Robbins, Jr.*, *The Tsar's Viceroys: Russian Provincial Governors in the Last Years of Empire* (Ithaca: Cornell University Press, 1987), pp. 16-17.

127. Це підкреслює Хенріксон, див.: *Henriksson*, *The Tsar's Loyal Germans*, p. IX.

128. *Petrov, Feodor A.* *Growing the Edifice: The Zemstvo, Local Self-Government, and the Constitutional Movement, 1864-1881*, trans. Robin Bisha, in Eklof, Bushnell, and Zakharova, eds., *Russia's Great Reforms, 1855-1881*, pp. 197-213. Огляд обширної літератури щодо земства див.: *Terence Emmons and Wayne S. Vucinich*, eds., *The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government* (Cambridge, U. K.: Cambridge University Press, 1982).

129. *Thomas Porter and William Gleason*, *The Zemstvo and the Transformation of Russian Society*, in Mary Schaeffer Conroy, ed., *Emerging Democracy in Late Imperial Russia: Case Studies on Local Self-Government (the Zemstvos), State Duma Elections, the Tsarist Government, and the State Council before end during World War One*, (Niwot: University of Colorado Press, 1998), pp. 60-87; *Thomas Porter and William Gleason*, *The Democratization of the Zemstvo during the First World War*, там само, pp. 228-242.

130. Про суперництво земських установ і думи див.: *Owen*, *Capitalism and Politics in Russia*, pp. 95-97. Точка зору земства на ці взаємовідносини наведена в спогадах предводителя московського губернського земства Дмитра Шипова: *Д. Н. Шипов*, *Воспоминания и думы о пережитом* (М., Печатная П. Яковлева, 1918).

131. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, p. 63.

132. *Astrov*, *The Municipal Government*, pp. 141-153; *Щепкин*, *Общественное хозяйство города Москвы*.

133. *Щепкин*, *Общественное хозяйство города Москвы*, 4-6 и прилагаемые таблицы.

134. *Engelstein*, *Moscow*, 1905, p. 52; *Г. Ярославский*, *Городское самоуправление Москвы* (Москва в ее прошлом и настоящем, 12), с. 17-48: 38-39.

135. *Михайловский*, *Муниципальная Москва*, с. 124-130.

136. Там само, 138–139; *Е. Кириченко*, Трамвай и градостроительное развитие Москвы, «Московский архив: историко-краеведческий альманах», под ред. Киселева и др., с. 204–217.

137. *Щепкин*, Общественное хозяйство города Москвы, 4–6 и прилагаемые таблицы.

138. *В. А. Нардова*, Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века (СПб, Наука, 1994), 49. Для порівняння з бюджетом Москви див. також дані про муніципальний бюджет Одеси в кінці XIX ст.: *Patricia Herlihy*, Odessa: A History, 1794–1914 (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986), с. 148–151.

139. Право голосувати надавалося тільки чоловікам 25 років або старше, громадянам Росії, які володіли міською нерухомістю і сплачували муніципальні податки на нерухомість, або ж володіли торговим чи промисловим підприємством у місті, яке уповноважене тією або іншою купецькою гільдією, або тими, хто прожили в місті два роки до дати виборів і платили порівняно невеликі муніципальні мита за різні ліцензії і дозволи на торгівлю і виробничу діяльність. *Hanchett*, Moscow in the Late Nineteenth Century, pp. 77–78.

140. Там само, с. 84–89.

141. *Gregory Freeze*, The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History, (American Historical Review, 91, no. 1, 1986), pp. 11–36: 24.

142. *Ruckman*, The Moscow Business Elite, pp. 25–30.

143. *Gregory Freeze*, The Soslovie (Estate) Paradigm, p. 36.

144. *Owen*, Capitalism and Politics in Russia, p. 77.

145. Там само, с. 77; *Hanchett*, Moscow in the Late Nineteenth Century, pp. 127–134; *Colton*, Moscow: Governing the Socialist Metropolis, pp. 52–53; и *Thurston*, Urban Problems, pp. 106–108. Такий низький рівень активності виборців переважав, однак, середній показник на 5,5 процента, зареєстрований у ті самі роки на муніципальних виборах у сорока великих і маленьких російських містах. *Nardova*, Municipal Self-Government, p. 187.

146. Як чітко видно на фотопортретах і в біографічних нарисах депутатів міської думи 1897 р., див.: *Александр Одинцов*, ред., Московская городская дума (М., Издание Александра Одинцова, 1897).

У новій Московській думі найважливішу роль відігравали купці, що становили дві третини всіх обраних депутатів. Цей показник був одним із найвищих серед російських муніципальних органів епохи, але поступався таким міським радам, як Владимирська, де місцеві купці складали більше 70 процентів депутатів. *Нардова*, Самодержавие и городские думы, с. 35–39.

147. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, pp. 135–179; *Colton*, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*, pp. 57–61; і *Engelstein*, *Moscow*, 1905, pp. 53–54.

148. Цими купцями-градоначальниками були: І. А. Лямін (1871–1873), Сергій Третьяков (1876–1882), Микола Алексєєв (1885–1893), К. В. Рукавишников (1893–1896), Микола Гучков (1905–1912) і Михайло Челноков (1914–1917). Див.: *Colton*, *Moscow: Governing the Socialist Metropolis*, pp. 53, 805.

149. *Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century*, p. III; *Astrov*, *The Municipal Government*, pp. 134–137. Див. також більш пізнє фундаментальнє дослідження, де, зокрема, розглядається значення муніципальних реформ 1892 р. для Санкт-Петербурга та інших міст: *Нардова*, *Самодержавие и городские думы*.

150. *Нардова*, *Самодержавие и городские думы*, с. 20.

151. Це переконливо показано в роботі Роберта Терстона: *Robert W. Thurston*, *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914* (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1987).

152. *Christine Ruane*, *Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914* (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1994), p. 4–5.

153. Детальніше про це див.: *Ruth AmEnde Roosa*, *Russian Industrialists in an Era of Revolution: The Association of Industry and Trade, 1906–1917*, ed. Thomas C Owen. (Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1997).

154. *Ascher*, *The Revolution of 1905*, Vol. 1: *Russia in Disarray*, p. 29.

155. Політична значимість кризи російської системи охорони здоров'я в кінці XIX ст. та історія медичних товариств у Росії розглядаються в праці Ненсі Фріден: *Nancy Mandelker Frieden*, *Russian Physicans in an Era of Reform and Revolution, 1856–1905* (Princeton: Princeton University Press, 1981). Про роль Кримської війни в підготовці Великих реформ початку 1860-х див. відповідні глави в: *Eklof, Bushnell and Larissa Zakharova*, eds., *Russia's Great Reforms*.

156. *Alfred J. Rieber*, *Interest-Group Politics in the Era of the Great Reforms*, in *Eklof, Bushnell, and Zakharova*, eds., *Russia's Great Reforms*, pp. 58–83.

157. *Ascher*, *The Revolution of 1905*, Vol. 1: *Russia in Disarray*, p. 42–45.

158. Це спостереження ґрунтується на праці Абрахама Ешера: *Ascher*, *The Revolution of 1905*, Vol. 2: *Authority Restored*.

Кухня для всієї країни

Затиснута в лабетах суперечностей XIX ст., Японія періоду Мейджі являє собою цікавий проміжний ступінь між Сполученими Штатами після Громадянської війни, де формувалося сучасне поняття капіталізму, та імперською Росією. Для Японії Мейджі був характерний такий же високий рівень адміністративної централізації, як і для Росії, однак Японія залишалася більш сприйнятливою до відкритих політичних інститутів, які становили відмітну рису американської системи, а саме до політичних партій і виборів. Еліта Мейджі, подібно до ділових кіл в царській Росії, часто відмовлялася від політики вільного капіталізму, що був невіддільний від американського мислення на початку XX ст. Як і Росія, Японія розривалася між традиціями і сучасністю. Історія успіхів і невдач Японії у період, що розглядається, є плідним контекстом для порівняльного дослідження, і дає змогу перекинути місток між такими, здавалось би, різними країнами, як Росія і Сполучені Штати.

У Японії існували різні стани. Токіо втілював ту ж бюрократичну владу, яка прагнула повністю підкорити собі всі сфери національного життя, що і Петербург в Росії. Осака, у свою чергу, була другою столицею, синонімом нестримного динамізму капіталістичного підприємництва. Осака в Японії, як і Москва в Росії, суперничала з імперською столицею в усьому, крім одного, – політичної влади. Не було року, щоб заводи Осаки виробили менше товарів, а фінансисти одержали менший прибуток, а осакські будинки вміщували менше жителів, ніж в Токіо. Тим не менше волею імперського чиновництва на вершині японської урбаністичної ієрархії залишалася східна столиця – Токіо, велике місто, колись відоме як Едо.

Завдяки статусу найбільшого порту, промислового і фінансового центру Осака приваблювала більш розрізнені соціальні елементи, ніж інші японські міста в ту саму епоху. Деякі особливості історії Осаки до реставрації Мейджі, що розглядаються в цій главі, проливають світло на своєрідність цього міста. На кінець XIX ст. друга столиця Японії дуже нагадувала транзитну зону, яка, згідно з визначенням Пітера Холла, розташовується між розвиненими країнами і містами, які лежать за невідомим світом міст, що зароджуються, де відбуваються постійні пошуки нового. Спостеріга-

ється надзвичайно високий рівень синергізму як між однодумцями, так і між зовсім різними соціальними, економічними і культурними групами [1]. Осака епохи Мейджі, Чикаго «позолоченого століття» і Москва срібного століття були, кожний по-своєму, архетипами відкритого суспільства [2].

Сібамура Ацукі зазначає, що Осака була величезним промисловим центром Японії, піонером індустріалізації країни і зв'язаною з нею соціальною трансформацією [3]. Осака, що займала між 1925 і 1932 роками перше місце в Японії як за кількістю населення, так і за рівнем промислового виробництва, стала першим в країні містом, якому довелося увійти в еру промислового капіталізму.

Значення Осаки як торгового центру Японії утвердилося задовго до цього. Місцеві фінансисти і купці, які обрали основною галуззю своєї діяльності дуже важливу для Японії торгівлю рисом, панували в економічному житті країни ще в епоху Токугава*. Винахідливі й динамічні осакські купці створили першу в Японії кредитну систему [4]. «Осакські банки уже в 1670-х роках відігравали дуже важливу роль в економіці країни, а залучені ними механізми кредитування і торгових операцій відзначалися такою досконалістю, що могли б затьмарити не одного трейдера з Уолл-стріт. «Осакські рисові брокери, – писав один такий чарівник з Уолл-стріт Ал Аллецхаузер, – мали цілком заслужену репутацію нестримних, хитрих і пронириливих торгашів» [5]. Наприклад, саме в Осаці XVII ст., а не в Чикаго XIX (як вважають багато американців), комерсанти ввели в ділову практику термінові (ф'ючерсні) контракти [6]. В епоху Токугава Осака повною мірою використовувала природні переваги, що витікали з її статусу головної військової бази країни і транзитного порту, через який по річці Йодо переправлялися в імперську столицю Кіото, а пізніше в Едо (Токіо) продовольчі, господарські товари і предмети розкоші [7].

Про роль міста у початковий період реставрації Мейджі розповідає американський бізнесмен Френсіс Холл. Він відвідав Осаку через кілька років після прибуття в Токійську гавань Чорної армади адмірала Метью Перрі в 1853 р. Оразу після прибуття Холл зазначає в щоденнику 26 квітня 1860 р.: «З погляду комерції і ба-

---

* Токугава – династія сьогунів – військово-феодалних правителів, які правили Японією в 1603–1867 рр.

гатства Осака [*sic!*] займає перше місце серед міст Ніхона [Японії]. Йедо [*sic!*] – це імператорська столиця, місто, де проживають савновники і правитель імперії, Осака – столиця торгова... Туди стікаються товари з різних провінцій, щоб потім, за необхідності, бути переправленими в інші області країни» [8].

Осака набула статусу першорядного міста уже в VI ст., коли в 593 р. правитель Сетокун Тайсі заснував тут, поблизу сучасного міського кварталу Теннодзі, один з найдавніших в Японії буддійських храмів. В кінці XVI ст., при Тоетомі Хидеесі, Осака стала укріпленою фортецею і тому виявилася втягнутою в жорстоку усобицю початку XVII ст. Зруйноване в 1614 і 1615 роках переможними військами Токугава Іеясу, місто було відбудоване заново і упродовж п'ятнадцяти наступних років перетворилося у найбільший торговий центр сьогуната Токугава. На час царювання Генроку (1688–1704) населення міста зросло до 350 тисяч чоловік; основним заняттям осакських купців була каботажна торгівля з Едо, що давала можливість уникнути незручних, а часом небезпечних сухопутних маршрутів [9].

Правителі сусідніх *ханів* (областей) будували в районі осакського порту величезні склади, що давало можливість прискорити доставку товарів на споживчий ринок Едо, який, здавалося, наситити неможливо [10]. Розвивалася складна ієрархія авторизованих брокерів і оптових купців: на 1866 рік тільки на знаменитому рисовому ринку Додзіма (сьогодні це центральний район Кіта-ку, що розташований між вокзалом Умеда і річковим островом Наканосіма) працювало близько 1300 торговців, які збиралися з усієї Японії за допомогою сигнальних вогнищ, прапорцевих сигналів і поштових голубів [11]. Торгівля починалася о восьмій ранку і продовжувалася доти, поки горів підвішений з головної балки ринку Додзіма навощений канат [12].

Такі методи ведення справ і котирування цін на рисовій біржі були успадковані й у XX ст. У туристичному довіднику, підготовленому до П'ятої національної промислової виставки 1903 р., відвідувачам Осаки радили спрямовувати погляди вгору, де у чітко визначені години дня на дахах деяких будинків і на спеціальних платформах можна було бачити людей, які енергійно розмахували різноколірними прапорцями; кілька помахів зліва направо, кругові рухи над головою, півдюжини знаків у протилежному напрямі, і ось уже десятки ринкових цін передані в ділові контори у

різних кінцях міста і подібним же чином доведені до відома торговців у інших областях країни – цікавий пережиток старовини в місті, де телеграфні і телефонні проводи розкреслюють кожну вулицю [13]. На рубежі ХХ ст. Осака, так само як і Москва, намагалася зберегти рівновагу між старим і новим.

Кір Алексеєв, агент російського міністерства фінансів, був зачарований осакською мозаїкою із новаторських рішень і традицій. У 1902 р. він доповідав у Петербург міністру фінансів Сергію Вітте про те, що місто відображає розвиток сучасної японської промисловості і одночасно зберігає статус традиційного купецького центру і хранителя національних звичаїв. Алексеєва вразило і те, що в місті, пронизаному найсучаснішими телефонними і телеграфними лініями, інформацію про ринкові обладки досі передають за допомогою сигнальних прапорців [14].

Так, поєднуючи новаторство і традиції, Осака зайняла провідне місце на рисовому ринку, що формувався, а пізніше і на фінансовому ринку країни. Місто, що межувало з найбільш розвинутими аграрними областями Японії епохи Токугава, розвивало свої зв'язки з фермерськими господарствами. Незабаром Осака стала найбільшим транспортним вузлом для сільськогосподарської продукції, особливо рису. Рис і торгівля були джерелом валюти у різному її вигляді. На час царювання сьогуна Канбуна (1661–1703) осакські міняли вигідно обертали золоті монети Едо в срібні монети Осаки, а багато хто з купців і взагалі торгував на мідні гроші власного виробництва. В міру того, як фінансисти Осаки відігравали все вагомішу роль в управлінні потоками готівки в Японії часів правління Токугава, місцеві торговці рисом поступово встановили монополію на цей основний харчовий продукт країни [15].

Місто для городян

Осака відрзнялася від двох інших найважливіших міст Японії, Кіото і Едо, тим, що, як писав Вільям Хаузер, це було місто для городян, місто, яке служило інтересам простих обивателів, які становили переважну більшість його населення [16]. Увага до простих городян сформувала характер Осаки. Відносно невелика кількість привілейованих купців сприяла у XVII ст. розвитку середнього купецького стану. Отже, Осака не знала ні довгої історії пов'язаних з аристократією привілейованих купецьких домів

як в Кіото, ні надмірного зосередження воїнів та їхніх інтендантів, як в Едо. Проте з початку епохи Токугава в місті сформувалася надзвичайно динамічна ділова культура [17]. Романіст Дзюнітіро Танідзакі проникливо помітив якимось, що Кіото і Осаку з'єднує річка Йодо, але їхній клімат і культура різні [18].

Традиції і звичаї Осаки також відрізнялися від більшості японських міст. Неотесані, грубі і вульгарні – за мірками двору в Кіото і політичної еліти в Едо – осакські купці та їхні домочадці виділялися своєю незвичайною для японської культури безпосередністю. «Жителі Осаки, – писав недавно автор дорожніх нотаток Алекс Керр, – нетерплячі й люблять порушувати правила» [19]. Жителям Осаки був властивий потяг до крикливої надмірності, нетиповий для їхніх співвітчизників [20]. Подібний підхід до життя виявлявся у насиченому театральному житті міста, унікальній для Японії традиції маріонеткового театру Бунраку, в характерному місцевому гуморі та осакському діалекті японської, який і сьогодні дає змогу вирізнити уродженця Осаки [21]. Осакці давно зрозуміли цілющу природу сміху і перетворили гумор у винятково важливий елемент ділових відносин. У Токіо, де превалює поняття статусу та елітарності, гумор часто сприймається як безчестя, що загрожує становищу людини в соціальній ієрархії [22].

Комерційні успіхи міста спонукали одну американську мандрівницю, Елізу Рухама Свідмор, порівняти Осаку з Чикаго: «“Японський Чикаго” – ось прізвисько більш доречне [ніж “японська Венеція”], бо хоча тут і нема м'ясопереробних заводів місто з насолодою займається гонитвою за ієною – всіма поважаним божеством, яке заміняє тут всемогутній долар; Осакська біржа – це найбільш захоплююче і бурхливе місце з-поміж усіх подібних установ імперії» [23].

Подібно до Чикаго і Москві, комерційне життя Осаки було спрямоване насамперед на місцевий споживчий ринок. Хаузер зазначає: «на останню чверть XVII ст. Осака склалася як місто, орієнтоване на економіку масового споживання. Товари, що тут вироблялися, призначалися для народу, а не для військової та аристократичної еліти. Так, харчові продукти, тканини, книги, предмети ужиткового мистецтва і домашнього призначення, ліки і господарські товари вироблялися в кількостях, необхідних для задоволення потреб жителів Осаки та інших міст» [24]. Внутрішньоміська торгівля в Осаці, стверджує далі Хаузер, набула зна-

чення навіть більшого, ніж загальновідомий статус міста як головного постачальника Едо [25].

Занепад і промислове відродження

Своєрідність Осаки не допомогла місту і його купцям уникнути складностей, пов'язаних із входженням Японії в індустріальну еру. Очевидно, місто пережило пік економічного піднесення в кінці XVIII ст. і на 1840-і роки перебувало в стані занепаду [26]. Безумовно, в епоху Токугава в Осаці проживало не мало чудових громадян. Взяти, наприклад, Огату Коана і його знамениту Школу голландських досліджень [27]. Однак осакські торговці, ремісники і фабриканти увійшли в пору випробувань задовго до того, як новий уряд Мейджі приступив до стабілізації фінансової системи Японії в 1871 р., що став відправною точкою для цього історичного нарису [28]. Економічні перетворення, що почалися, тяжко відбилися на Осаці – особливо на місцевих *фудасасі* (рисових брокерах і агентах), які раніше панували у такій важливій для Японії торгівлі рисом [29]. Осака тим не менше успішно переборолала економічні труднощі і стала великим промисловим центром, перетворившись з моря черепичних дахів на ліс димових труб [30]. Всього через чверть століття «японська Венеція» (названа так через складну систему каналів, по яких пересувалися містом торговці) перетворилася на місто печей, заводів і комерції; бурхливий казан сучасного духу промислового виробництва і підприємництва [31]. Ці економічні зміни якнайкраще характеризують Осаку в досліджуваній тут історичний проміжок часу.

Осака не була одинока в своїх труднощах, що випали на її долю в ранній період перетворень Мейджі; так, еволюція Едо в Токіо досить хворобливо вплинула на економіку і суспільне життя сучасної японської столиці [32]. Проте і тут Осаку виділяв ряд особливостей.

Спочатку Осаці призначалася роль нового міжнародного порту і столиці Японії в епоху Мейджі – місто вже тоді виробляло від 70 до 80 процентів національного доходу [33]. Цікаво, що саме з цієї причини новою столицею став Едо-Токіо. Вважалося, що Осака продовжить відігравати роль провідного економічного центру незалежно від того, чи стане вона політичною столицею; Едо-Токіо не був самодостатнім містом.

Величезні масштаби економічних і соціальних перетворень, швидкість з якою Осака перетворилася на промислову динамо-машину, вражають уяву. В Осаці і повсюди в Японії темпи економічного розвитку залишалися низькими до 1880-х років, коли японський уряд нарешті відмовився від спроб прямого контролю за промисловим виробництвом. З цієї причини розвиток економічних моделей, притаманних всім трьом містам, що досліджуються в цій праці, відбувався в Осаці з деяким запізненням. Зміна політики у 80-х роках XIX ст., заохочення державою приватних промислових підприємств шляхом створення мережі зв'язаних з урядом приватних банків, підготували Японію до ривка в індустріальну епоху [34]. Створення картелів привело до упорядкування ринкового попиту і цін, а водночас відповідало поведінковим стандартам традиційного для Японії сімейного бізнесу [35]. Осака, з її густою мережею взаємопов'язаних фінансових домів, повною мірою реалізувала переваги політики уряду Мейджі.

Звичайно, феноменальний економічний стрибок Японії сприятливо вплинув не тільки на Осаку. Упродовж півстоліття після консолідації влади Мейджі майже кожен японець брав безпосередню участь у підвищенні добробуту свого народу [36]. Той час є свідченням не лише вибухоподібного зростання особистих статків, а і диверсифікації споживчих моделей. Між 1870 та 1920 роками витрати на їжу, опалення і освітлення з бюджету середньої японської сім'ї знизилась, тоді як витрати на одяг, культурні заходи і розваги збільшились і в абсолютних, і у відносних цифрах [37].

Перехід в індустріальну епоху відбувався в Осаці особливо бурхливо; в 1882 р. на ділянці землі, розташованій на південний захід від тодішньої офіційної межі міста, Сібусава Еічі заснував свою величезну Осацьку бавовнопрядильну компанію [38]. Стурбований негативним сальдо платежів Японії після повстання Сацуми в 1877 р., Сібусава розглядав виробництво бавовни і тканин як можливість розширення японських експортних ринків [39]. Щоб привести в дію більше десяти тисяч парових прядильних верстатів на заводах Осацької бавовнопрядильної компанії використовувалися британські технології [40]. На середину 1880-х Сібусава забезпечив Осаці статус текстильного центру – Манчестера Далекого Сходу [41].

Сам Сібусава був людиною величезної енергії і незвичайних здібностей [42]. Син сільського підприємця з села Хіараїдзіма, який займався, серед іншого, торгівлею індиго, молодий Еічі був вихова-

ний як самурай. В 1867 р., двадцятисемилітнім молодим чоловіком, він зумів добитися місця в делегації князя із роду Токугава, що відправлявся у Францію; через рік Сібусава повернувся в Японію, негайно зайнявши важливий пост у новому міністерстві фінансів [44]. У 1872 р., у віці 32 років, він залишає роботу в уряді і стає президентом Першого національного банку, а потім одним з найбільших акціонерів чи керуючих більш ніж у 500 банках епохи Мейджі, а також одним із засновників Токійської товарної біржі [45].

Уже на кінець 1870-х Сібусава спонукає своїх колег-банкірів інвестувати у розвиток японської промисловості [46]. Наприклад, у 1877 р. у промові в Йокогамі він закликав банкірів звертати увагу на зростання національної промисловості... Так ми можемо сприяти зростанню виробництва в нашій країні, і, якщо нам це вдасться, наш обов'язок буде виконаний [47]. Син багатого селянина, Сібусава перший подав приклад: зібравши воедино капітали своїх численних банківських структур, він заснував текстильну промисловість, яка всього через півстоліття стала лідирувати у виробництві тканин по всьому світу.

Осака була серцем текстильної імперії Сібусава – його комерційні успіхи немало сприяли бурхливому зростанню міста. Перша в Японії електростанція стала постачати енергією Осацьку бавовнопрядильну компанію в 1886 р., за цілий рік до того, як електрика була подана у перші токійські будинки [48]. На початок століття в місті, в якому ще десять років тому не було жодного заводу, діяло п'ять тисяч промислових підприємств, на яких працювали шістдесят тисяч чоловіків і жінок. Осацькі рисова, бавовняна, цукрова і нафтова біржі встановлювали ціни по всій Японії, а Осацька фондова біржа успішно суперничала з токійською [49]. Населення міста потроїлось усього за двадцять років, що спричинило зростання будівельної індустрії [50]. У 1897 р., завдяки приєднанню до міста розташованих поблизу земель, територія Осаки розширилася в три з половиною рази [51].

Стрімкий розвиток і розширення виробничої бази міста не припинилось і з настанням нового, ХХ ст. Однак Сібусава був не єдиним успішним підприємцем в Осаці. Так само успішний перехід від багатого купецького дому в епоху Токугава до промислових капіталістів часів Мейджі здійснив клан Сумітомо; величезну промислову імперію створив барон Фудзіта Дензавуро (крім того, він зібрав чудову колекцію азійського мистецтва). На 1912 рік в Осаці

було зареєстровано 6 415 підприємств, що виробляли бавовняну та шерстяну тканини, метали, масла, кораблі, сірники, верстати, мило, тютюн, ліки, поїзди та трамваї, одяг, парасольки, засоби гігієни, фарби, меблі, папір, свічки, консерви, лаки, килими, сумки, сейфи, бочки, віяла, квіти, музичні і спортивні товари, лід, годинники та інші вироби [52]. У місті розташовувалися керівні контори двадцяти семи банків [53]. Саме в цей період – між 1901 і 1907 роками – загальна вартість промислової продукції міста виросла на 400 % [54]. Продовжувалося зростання текстильної промисловості – загальна вартість текстильної продукції виросла на 186,7 %. Відбувалася диверсифікація промислової бази міста: приріст виробництва верстатів складав 436,8 %, хімікатів – 464,3 %, харчових продуктів – 699,7 % [55]. Обсяг надання нових муніципальних послуг – газу та електрики – виріс на феноменальну величину, 5097 %, відображаючи як відносно пізню появу цих послуг на осакському ринку, так і вибухоподібний розвиток міста. Велика війна в Європі стала ще одним стимулом для осакських промисловців: на 1923 рік у місті працювала 21 600 заводів різних розмірів [56].

Фінансові барони

Поряд з такими промисловцями-банкірами, як Сібусава, в блискучу когорту осакських фінансистів входили також засновник Осакської фондової біржі Годай Томоацу і легендарні брати Номура – Токусічі (також відомий під ім'ям Сінносукке) та Дзіцусабуру. Годай, який разом з Сібусавою брав участь у Паризькій міжнародній виставці 1867 р., вважався одним із найвпливовіших осакських підприємців періоду раннього Мейджі [57]. Як і Сібусава, Годай почав кар'єру з роботи в уряді, а також використав свої політичні зв'язки в комерції. На 1890-ті роки Годай прямо чи опосередковано був засновником майже всіх великих підприємств Осаки [58].

Годай, на відміну від Сібусави, не був підприємцем класичного західного зразка. Він, як висловились Сугітара Сіро і Нісізама Тамоцу, швидше був бюрократом чи адміністратором..., який працює в неурядових колах [59]. Ділки подібні Годаяу, які виступали як посередники між урядом і приватним сектором, були необхідні в епоху швидкого, але примітивного накопичення капіталу під безпосереднім контролем держави.

Якщо історія Сібусави – це казка про селянського сина, який розбагатів, а Годая – про освіченого провінційного керуючого, то у саги сім'ї Номура ще більш виражений осакський колорит [60]. Батько Сінносукє і Дзіцусабуру – Токусічі-старший – народився в 1850 р. і був нащадком старовинного самурайського роду. Його батько, доглядач Осакського замку, належав до числа найбагатших людей в Японії. На нещастя для Токусічі, його мати була тільки простою служницею в домі батька. Батько відмовився признати Токусічі і передав дитину на виховання багатому землевласнику. Незважаючи на високе походження Токусічі, його дитинство було зовсім не безхмарним.

У віці десяти років Токусічі став учнем осакського міняйла Яхеї Осакая. В конторі міняли Токусічі виконував всю звичайну для учня чорну роботу і, мабуть, робив успіхи. В 1871-му, за рік до своєї смерті, Осакая усиновив двадцятиоднолітнього юнака. В наступному році, ставши на чолі маклерської справи Осакая, Токусічі заснував Номура Сотен (контору Номура) і одружився з дочкою бідного самурая, ім'я якого було добре відоме у фінансових колах. На початок економічних чудес Мейджі сім'я Токусічі уже була достатньо багатю.

Молодший Номура Токусічі, або Сінносукє, народився в 1878 р., коли його батько став учасником недавно створеної Осакської фондової біржі. Сінносукє був одним із п'яти дітей в сім'ї, включаючи його молодшого брата Дзіцусабуру. Сінносукє закінчив Осакську комерційну школу і, перш ніж став на чолі сімейної справи в 1904 р., вів досить безпутний спосіб життя. На велосипеді він об'їхав усю Осаку, намагаючись безпосередньо торгувати цінними паперами. Він і його брат відіграли помітну роль у розвитку негайної (ф'ючерсної) торгівлі цінними паперами, успішно зігравши на підвищення в 1906 р., одразу після закінчення російсько-японської війни. Номура та їхні клієнти вистояли під час краху фондового ринку в січні 1907 р., завоювавши тим самим глибоку відданість акціонерів [61]. На 1980-ті роки спадкоємці Токусічі і Дзіцусабуру перетворили «Цінні папери Номура» в один із найбільших фінансових домів світу.

Сага про Номура являє собою класичну історію про піднесення осакської сім'ї. Придбавши практичний досвід грошових маклерів задовго до настання епохи розвинутого капіталізму, представники роду Номура винахідливістю, хитрістю, зарозумілістю створили ве-

личезну фінансову імперію. Так само як фінансові доми Чикаго, Номура та багато інших осакських підприємців орієнтувалися насамперед на заможних клієнтів. Велосипедні прогулянки Сінносуке вулицями Осаки були свого роду японським еквівалентом діяльності Арморів, Свіфтів, Моррісів, Філдів і Уордів, які, як відомо працювали на американський середній клас. Титани осакського і чиказького ринків завоювали свою частку японської чи американської економіки, яка росла як на дріжджах, саме завдяки тому, що зуміли визначити новий вид потреб для середнього класу, що народжувався, для людей, які тільки недавно вирвалися з лабет бідності. Історія цих сімей – це і розповідь про комерційний геній їхніх міст в умовах масової економіки, що розвивалася. Хоча в 1870 р. поняття середнього класу в Японії зовсім не було відомим, уже на 1910-ті роки в японському суспільстві сформувався і утвердились нові соціальні прошарки.

Сім'я Номура належала до нової купецької еліти, яка все більше віддалялася від міської повсякденності [62]. У процесі того, як в Осаці з'являлися нові соціальні прошарки, невідомі до реставрації Мейджі, відбувалося розшарування і в середовищі великої буржуазії. Промислова еліта міста, чи точніше власники середніх і дрібних підприємств, що домінували в міській економіці, жили в сусідстві зі своїми заводами і робітниками. Трудові відносини на таких підприємствах – що не може не нагадати нам про Москву того ж періоду – були патерналістськими та майже родинними. Заворушення робітників відбувалися насамперед на великих заводах, розташованих поза традиційними межами міста, на підприємствах, що належали Сібусава, Номура та іншим власникам, які перейшли від виробництва до фінансів. Водночас розвиток мережі місцевих рейкових доріг сприяв переміщенню білих комерційних і професійних робітників у приміську смугу.

Децентралізація Осаки прискорилося в 1920-х роках, коли підприємства, а з ними і частина городян, переміщувалися у передмістя. Така ситуація не була унікальною ні для Осаки, ні для Японії, ні для інших міст, що розглядаються в цій праці [63]. Електричні трамваї почали розширювати міста задовго до появи двигуна внутрішнього згоряння [64]. Розширенню осакської міської агломерації сприяли також приватне і комерційне будівництво і фінансована урядом програма розвитку зелених міст-сателітів [65].

Децентралізація розглядалася як оптимальне вирішення проблеми міського перенаселення. Згідно з проведеним у 1921 р. Осацьким міським департаментом праці дослідженням на кожного місцевого робітника припадало в середньому 4,8 квадратних метра житлової площі, шкільні вчителі жили не в кращих умовах: на кожного припадало 6,3 квадратних метра. Учителі, однак платили більш високий житловий податок – 23,1 процента від загального доходу проти 15,6 процента для робітників. У звіті департаменту сказано: житлові умови робітників набагато гірші ніж житлові умови учителів, якою б незначною не здавалася різниця. Більше того, порівняно з іншими соціальними категоріями цей контраст ще більше вражає [66]. В Осаці, як і в інших містах, масова міграція у передмістя набула в риторичі захисників соціальних програм значення чудодійного засобу.

У перше десятиліття після російсько-японської війни змінилося як фізичне, так і соціальне обличчя Осаки – ці зміни поглиблювалися упродовж 1920-х і 1930-х років. З великого, традиційного японського міста Осака перетворювалася на мегаполіс* ХХ ст. [67].

Нова і стара меншина

У 1910-х роках в Осаці облаштувалися перші корейські іммігранти, які стали засновниками великої осакської – і найбільшої в Японії – корейської общини [68]. Її формування сягає своїм корінням в імперську експансію Японії, що досягла кульмінації під час тихоокеанської фази Другої світової війни. Корейський півострів став провінцією Японської імперії, що зростала, незабаром після закінчення переможних війн з Китаєм (1894–1895) і Росією (1904–1905). Одержавши статус великої держави і перетворившись на лідера Азії, Японія намірилася сіяти в Кореї просвіту, анексувавши її в 1910 р. [69]. Ще з 80-х років ХІХ ст. півострів був предметом територіальних спорів між Китаєм і Росією. Користуючись сприятливою політичною ситуацією, японський уряд ввів у Кореї колоніальне правління, запровадивши на півострові різні імперські адміністративні інститути, що були апробовані ще п'ятнадцять років тому на Тайвані.

---

* Вимова слова «мегалополіс» на японський манер.

Під маскою гіпотетичної культурної спорідненості двох народів і заснованої на асиміляції освітньої системи приховувалася жорстока реальність. Корею слід було сприймати як колоніальне володіння Японії, а її народ – як політично і культурно другорядний по відношенню до японців [70].

Нині, переставши бути іноземними підданими, корейці могли вільно іммігрувати в Японію. Обтяжені боргами перед поміщиками, які жили поза своїми маєтками, і, не маючи ніяких надій на майбутнє, збіднілі корейські селяни залишали свої господарства в пошуках роботи на островах. Японські заводи, що процвітали, – особливо в роки Першої світової війни – приваблювали доведених до нестатків корейців настільки ж, наскільки їх відштовхували власні поля. Якщо в 1910 р. в Японії проживала тільки жменька корейців, то на 1930-ті роки їх кількість досягла 400 тисяч, а в кінці Другої світової війни в Японії вже проживало більше 2 мільйонів корейців [71]. Більше половини осакських корейців прибули сюди з Чезу, користуючись відкритим у 1923 р. прямим пасажирським маршрутом між цим островом і Осакою [72].

Першим осакським підприємством, яке стало використовувати корейську найману робочу силу, став бавовнопрядильний завод Сетцу – корейські робітники-іммігранти з'явилися тут у 1911 р. [73]. Досить скоро, на початок 1920-х, місто стало домом для найбільшої в Японії корейської общини: тут проживали 21 984 корейці (тільки 57 з них не були зайняті у промисловому виробництві) [74]. Корейці і досі залишаються важливою складовою етнічної мозаїки Осаки – багато хто з них живе на порозі бідності і в соціальній ізоляції.

Маргінальність корейців особливо яскраво виявлялася в періоди соціальних загострень, наприклад під час руйнівного Токійського землетрусу 1923 р. Звіт дипломатичної місії США за той період містить відомості про масові гоніння на корейців по всій Японії, під час яких сотні корейців були вбиті і тисячі інтерновані без засобів до існування; 250 нещасних розділили на групи по п'ять чоловік, зв'язали по руках і ногах, посадили в старі джонки, які обмазали маслом і спалили живцем [75].

Прибуття такої кількості незаможних, найчастіше неписьмених і культурно несхожих іммігрантів, змінило обличчя осакської бідноти. Бідні сільські переселенці не мали жодних шансів підня-

тися по соціально-економічній драбині і вирватися із корейських гетто, що зростали в Осаці та її передмістях [76].

До корейських примикали інші групи осакських знедолених – *хінін* (бродяги, жебраки, повії та інші городяни, що скотилися на дно, яких називали нелюдами) і недоторканна каста *ета* [77]. Парії існували в Японії упродовж майже тисячі років – їх участь у житті країни обмежувалася роботою на скотобойнях і в дубильних майстернях. Низька каста *ета* перебувала під захистом феодалних правителів, які залежали від їхніх послуг у замкових містах епохи Токугава. Паріям були даровані повні громадянські права в серпні 1871 р., в рамках ранньої програми модернізації Мейджі, проте вони втратили привілеї і податкові пільги, що історично склалися [78]. Незабаром вони стали жертвами економічних потрясінь початкового періоду реставрації Мейджі.

Каста знедолених, або *буракумін*, як їх називали після громадянської емансипації, стали об'єднуватися в доморощені асоціації, що проголошували поширення грамотності, солідарність, бережливість і старанність. В Японії було і досі залишається багато поселень, приналежних до каста знедолених. Кансайські міста Кіото, Нара, Кобе і Осака історично служили пристанищем для великих общин *хінін*, *ета* і *буракумін* [79]. Напередодні Першої світової війни кансайські і, зокрема, осакські общини *буракумін* стали джерелом радикальних політичних настроїв.

Доведені до крайньої бідності і радикально налаштовані інші стали штурмовими загонами робітничого і студентського руху, що ширився в Японії [80]. Подібно до того як афроамериканська община Чикаго, що зростала, ставила під сумнів колишні погляди на природу міста, так і соціально знедолені прошарки Осаки самим фактом свого існування спростовували міф про культурну однорідність. Імміграція корейців у 1910-х роках, що зростала, а особливо у міжвоєнні десятиліття, неспростовно свідчила про те, що в Осаці мають місце не тільки класові відмінності. Підтримання муніципального миру було можливим тільки в умовах політики прагматичного плюралізму.

Цінності міжнародні та місцеві

Бурхливий розвиток Осаки в роки Першої світової війни вказує не тільки на зрослу індустріалізацію і диверсифікацію міського

господарства, а і на все більшу його залученість до міжнародної економіки. Як і після успішних для Японії китайсько-японської і російсько-японської воєн, між 1914 і 1918 роками обсяг експортних операцій Осаки зріс в ієновому еквіваленті у п'ять разів, імпорتنих – у два рази [81]. Двигуном економічного розвитку міста було бавовнопрядильне виробництво, що зростало, та експортна торгівля. На кінець Першої світової війни Осака стала відігравати визначальну роль у русі фінансових потоків і розвитку промисловості по всій Японії. Місто знаходилося в центрі японської економічної інтеграції.

Високою виявилася соціальна ціна осакського економічного дива. Глибока криза у відносинах між багатими і бідними спалахнула в липні і серпні 1918 р., коли по всій країні – від Хоккайдо до Кюсю – прокотилася хвиля «рисових бунтів», що почалися в рибацькому селищі на березі затоки Тояма [82]. Заворушення, спровоковані постійним підвищенням цін на рис, основний харчовий продукт в Японії, були особливо бурхливими в Осаці, де в зіткненнях з поліцією і військовими брало участь більше чверті мільйона чоловік. Так само як і чиказькі расові бунти 1919-го і московські революційні потрясіння 1917-го, рисові бунти в Осаці обмежують часові рамки цього дослідження і одночасно визначають межі терпимості і прагматичного плюралізму у великому місті. Соціальна, політична і економічна злагода не повинні обмежуватися формальними ознаками. Успішна плюралістична політика полягає не тільки в жестах доброї волі, а і в мудрому підході до розподілу ресурсів.

Незважаючи на зростаюче значення і залежність міста від міжнародної торгівлі і корейської робочої сили, Осака не перестала бути глибоко самобутнім японським містом [83]. Відповідно до угод, укладених в 1854 р. адміралом Перрі з японськими властями, іноземці одержували право створення поселень зі статусом екстериторіальності. Першого січня 1868 р. в Осаці відкрилося іноземне поселення; до перегляду нерівноправних угод Перрі в липні 1899 р. воно залишалося тільки маленьким, самокерованим анклавом [84]. На кінець 1870-х років більшість купців і дипломатів переїхали в Кобе, а в осакському поселенні залишилися переважно місіонери, які заснували тут чимало церков, шкіл, семінарій, сирітських притулків і лікарень, багато з яких і по цей день служать місту. Найбільшою етнічною групою на землях осакського поселення були китайці, хоча, на відміну від європейців і американців,

вони не брали участі в управлінні колонією, залишаючись простими спостерігачами [85]. Таким чином, міжнародне поселення в Осаці так і не набуло того значення і впливу, якого вихідцям із заходу вдалося досягти в Кобе та Йогогамі.

Проте місто вирізняли не тільки бурхливі темпи економічного зростання: Осака (як і сусідній Кіото) стала серцевиною інтелектуальних течій, заснованих на суто національному, японському досвіді. Вишукана колекція азійського мистецтва барона Фудзита Дензабуро була покликана підкреслити оригінальність, несхожість японської художньої культури, подібно до того, як московські колекції Третьякових і Мамонтових акцентували самобутність російського мистецтва. Наїто Конан, провідний синолог Японії довоєнної пори, який співробітничав у 1890-х роках з осакською газетою «Осака Асахі Сімбун», розробив ідеологічні концепції, які пізніше використовувались для виправдання гегемонії Японії в азійсько-тихоокеанському регіоні [86]. На Заході Наїто насамперед відомий запропонованою ним періодизацією китайської історії – історіографічною схемою, що пізніше була прийнята в усьому світі [87]. Із стін Кіотського університету, де в 1907 р. Наїто очолив новостворену кафедру східноазійських досліджень, він проголошував культурну перевагу азійської цивілізації. Для Наїто і багатьох інших японських інтелектуалів кансайські метрополіси Осака і Кіото зберігали привабливість саме тому, що вплив Заходу і модернізації відчувалися тут слабше, ніж в імперській столиці [88].

Осака, так само як Москва і Чикаго, вигідно використовувала переваги світової економіки, що розширялася, зберігаючи при цьому суто національну систему цінностей і культурних орієнтирів. Всі три міста розташувалися, як говориться в «Містах в цивілізації» Пітера Холла, на перетині відомого і невідомого світів.

У випадку Осаки місцева система цінностей часто ставила під сумнів концепцію грошей як головного арбітра людських відносин. Записане в 1915 р. спостереження Торстейна Веблена про Японію на рубежі століть повною мірою поширюється на Осаку. «Запозичені Японією західні новації, – писав Веблен, – не змогли перекроїти “інституційну” тканину японського суспільства, змінити ті етнічні цінності і традиційні норми поведінки, згідно з якими людина живе не хлібом єдиним» [89]. Те, що жителі Осаки жили не хлібом єдиним, виявилось у їхніх досить успішних спробах облаштувати власне місто, про що піде мова в наступних главах.

Управління Осакою в епоху Мейджі і Тайсьо

У 1890 імператор Мейджі (імператора Муцухіто так стали називати після смерті у 1912 р.) прийняв рішення про розширення повноважень асамблей в японських національних префектурах, що були засновані в 1878 р. Згідно з прийнятою 11 лютого 1889 р. конституцією було створено національний Імператорський парламент, що розпочав засідання у листопаді наступного року [90]. Про скликання Національних зборів було оголошено ще в 1881 р., проте, щоб підготуватися до їх урочистого відкриття, імператорському уряду потрібно було майже десять років [91]. Батьки реформ Мейджі сприймали парламент як віддушину для політичного і соціального фрондерства, а також як інститут, що сприятиме розвитку національної єдності [92]. Парламентські асамблеї знаменували входження Японії в число цивілізованих демократій. Виборче право, однак, залишалося досить обмеженим – так, всезагальне виборче право для громадян чоловічої статі старше двадцяти п'яти років було встановлено тільки в 1925 р. [93].

До 90-х років XIX ст., тобто до впровадження часткової муніципальної автономії, японські префектури залишалися тільки адміністративними департаментами імперського уряду. Статус органу місцевої адміністрації епохи Мейджі був визначений у законах, прийнятих між 1871 і 1888 роками, що містили основні положення про діяльність місцевого і регіонального уряду [94]. Як і у випадку багатьох інших урядових інститутів Мейджі, структури місцевої і регіональної адміністрації формувалися на множинній основі, при цьому сам процес залишався складним і непродуманим. Тим не менше, за всієї хаотичності реформ Мейджі, реальність диктувала нові форми [95]. Японія так і не змогла позбутися дореформеного, феодального минулого – люди і суспільні інститути з муками пристосовувалися до нового життя, відтворюючи себе в умовах нової економічної реальності [96].

Згідно з новими законами префектури і муніципалітети одержали часткову автономію і це при тому, що імператорський уряд в Токіо зберіг вирішальний вплив майже в усіх сферах місцевого життя. Скроєне за зразком наполеонівських законів про префектури у їхній дещо видозміненій, німецькій формі, законодавство 1888 р., зокрема, як і раніше визначало органи місцевого управління як частину національної унітарної держави. Наприклад, міс-

цеві чиновники залишилися службовцями центрального уряду, а не місцевих чи регіональних інститутів.

Провінційна знать, особливо ті її представники, котрі стали мерами чи депутатами місцевих зборів, користувалися деякими неформальними привілеями. Особливо це було помітно в аграрних районах, де землевласники як і раніше владарювали над місцевим населенням. Виборче право було доступне тільки чоловікам старше двадцять п'ять років, здатним сплачувати прямий щорічний податок у п'ятнадцять ієн – це забезпечувало домінуюче становище традиційних еліт у провінції [97].

Токіо, Кіото і Осака – як найбільші на той час міста Японії – залишилися поза муніципальними реформами 1888 р. і аж до 1898 р. перебували в прямому підпорядкуванні центрального уряду [98]. Значущість цих міських центрів була такою великою, що уряд Мейджі не знайшов за можливе надати їм навіть урізану автономію, передбачену реформами 1888 р. Крім того, в очах імперських чиновників провінційні поміщики були більш надійними провідниками токійської влади, ніж міська купецька еліта.

Нарешті в 1898 р. Токіо, Кіото і Осаці була надана муніципальна автономія [99]. За новими постановами, з якими традиційно пов'язують початок місцевого самоврядування в Осаці, обмежений електорат платників податків чоловічої статі обирав депутатів Муніципальних зборів, у яких засідало до дев'яноста депутатів. Муніципальні збори у свою чергу обирали виконавчий комітет із шести членів, включаючи головуючого на його засіданнях мера. Таким чином, мер як вища посадова особа в місті обирався Муніципальними зборами, але обіймав посаду тільки після схвалення його кандидатури міністром внутрішніх справ [100]. У кабінеті мера були радник, або *саньо*, а також кілька віце-мерів і податкових інспекторів, кожного з яких призначав мер на чотири роки, причому всі призначення необхідно було узгоджувати з губернатором префектури. Місто було поділене на ряд адміністративних округів, у повноваження яких входили нагляд за обліком населення, чисельністю місцевих підприємств, збиранням податків і освітою [101].

Освіта була передана у відання місцевої адміністрації ще в 1892 р. [102]. В той час Осака розподілялася на тридцять шість самофінансованих шкільних округів. Оскільки збирання податків здійснювалося по освітніх округах, саме вони – а не виборчі ок-

руги Осаки – стали каменем спотикання місцевої політики. Окружні освітні установи часто віддавали перевагу своїм інтересам були корумповані і перебували в руках вузького кола дрібних і середніх купців, що входили в число дієздатних платників податків, які мали право голосу на місцевих виборах. На час перших виборів до Муніципальних зборів у 1898 р. ця мережа купецьких громад була вже досить розгалуженою. Кліки, що сформувалися навколо окружних освітніх установ, утворювали коаліції і легко проводили до муніципальних зборів своїх висуванців. Після обрання депутати Муніципальних зборів без будь-яких труднощів забезпечували слухняний районним босам виконавчий комітет.

Влада осакського мера була нестійкою і розхитувалася згори – імперськими і губернаторськими чиновниками, а знизу – головами освітніх округів. Його єдиною винятковою прерогативою було крісло головуючого на засіданнях виконавчого комітету, в якому мереві належав тільки один голос із шести. До 1912 р. найбільш впливовою силою в місцевій адміністрації залишалися дрібні і середні купці і заводчики, тоді як посада градоначальника слугувала лише лаштунками до їхніх таємних махінацій. Жоден з перших чотирьох осакських мерів, обраних між 1898 і 1912 роками, не прослужив на посту чотирьох років [103]. Районні боси та їхні поплічники з Муніципальних зборів прокручували афери, які змусили б почервоніти навіть їхніх чиказьких колег. За умов, що дієздатний електорат складав не більше 20 процентів міського населення, механізми громадянського контролю в Осаці залишалися надзвичайно нерозвиненими.

Місцеві магнати

Влада в Осаці, як і в Чикаго, була розпорошена. До початку 1920-х років реальна влада і значні економічні ресурси були зосереджені в руках формальних і неформальних окружних босів [104]. Під впливом невіддільних нікому окружних магнатів та імперських бюрократів із Токіо в японських містах і префектурах сформувалася особлива політична субкультура [105]. Обов'язки мера Осаки зводилися, зрештою, до пошуків компромісів між різними суспільними силами і групами впливу. В подібних умовах успіх панівної політики безпосередньо залежав від практики прагматичного плюралізму.

Однак, незважаючи на могутність осакських окружних і освітніх босів, основою японської системи управління залишалися центральні бюрократичні інститути. Міністерство внутрішніх справ, міністерство освіти та інші токійські відомства ініціювали різноманітні соціальні програми і спонсорували ряд місцевих груп: їх надмірна патерналістська опіка поширювалася на все японське суспільство. То були «бюрократи турботи», чиї політичні погляди полягали в тому, що всі японські піддані повинні користуватися благами і поділяти обов'язки імперії [106].

Бюрократія проникла в усі сфери японської суспільної системи [107]. Реальність, що змінилася в результаті суспільної революції, змусила жителів Осаки переглянути концепцію міського управління, як спостерігаємо на прикладі історії затрат місцевого уряду в кінці XIX – на початку XX ст. Сібамура Ацукі переконливо довів, що міські витрати в зазначений період не тільки виростили в триста разів, а й що їхня структура стала більш сучасною [108].

Переважаюча частина муніципальних затрат у період, що розглядається, припадала на будівництво суспільно значущих будівель: до таких проектів належали, зокрема, реконструкція осакського порту в 1898–1902 рр. і проведення муніципального водогону і каналізації в 1907–1911 рр. Міський уряд взяв на себе відповідальність за розвиток мережі трамвайних і залізничних шляхів, запропонував нові проекти міської забудови і зміцнив позиції в галузі освіти і охорони здоров'я [109]. На початок Першої світової війни обсяги муніципальної відповідальності в Осаці цілком відповідали рівню метрополіса XX ст. Всього на два десятиліття раніше муніципальні витрати обмежувалися традиційними схемами безсистемних або суто цільових інвестицій. Число муніципальних службовців між 1900 і 1920 роками виросло у дванадцять разів [110]. За всієї повільності системних перетворень Осака переживала революцію в муніципальному управлінні. В 1920 р. місто вийшло на рівень муніципальної активності, про яку навіть не доводилося думати в 1900-му і навіть 1910 р. [111].

Розширення муніципальних функцій відбувалося ривками. Доходи місцевого бюджету часто виявлялися недостатніми для здійснення проектів міського розвитку, а податки з підприємств Осаки, які приносили дохід, як, зрештою, і Чикаго, і Москви, не були високими. В кінці 1910-х років різні служби міського підпо-

рядкування приносили тільки 40 процентів муніципальних доходів при тому, що недавно створена міська система трамвайного сполучення швидко стала найбільш прибутковим з муніципальних підприємств Осаки [112]. Більш сприятливі часи для міських властей настали тільки тоді, коли в Токіо були прийняті нові муніципальні закони.

Незалежні міські урядники

Закон 1911 р. про місцеве управління кардинальним чином посилив позиції міських урядників і звужив повноваження Муніципальних зборів. Уперше за історію існування посади міського голови, мер Осаки, як і його колеги в інших японських містах, дістав усю повноту виконавчої влади в місті. Законодавча реформа 1911 р. принесла стрункість у структуру адміністративної влади в Японії і розширила можливості центральних властей впливати на місцеву політику. Як зазначав історик Осаки Сібамура Ацукі, реформи 1911 р. дали можливість залучати до роботи в муніципальних адміністраціях професійних консультантів, яких призначав особисто мер [113]. Обмеживши роль місцевих асамблей, закон 1911 р. стримав зростання корупції серед окружних босів і депутатів муніципальних зборів.

Осака переживала період глибоких соціальних змін. Місцева текстильна промисловість вивела Японію в число індустріальних світових держав. Незабаром Осака стала найбільшим, багатим і промислово розвиненим урбаністичним центром Японії. Сімдесят процентів торгового обороту осакського порту припадали на Азію – головним чином на азійські регіони, що перебували в колоніальному володінні або під протекторатом Японії. Місто відображало всі проблеми, конфлікти і суперечності промислової революції. Саме на Осаці найбільше позначилися становлення і стрімкий розвиток японського промислового капіталу. Місцевий уряд змушений був реагувати на зміни в соціальній обстановці.

Нестримна індустріалізація породжує зовсім нові соціальні прошарки. Безправні осакські робітники виражали свою політичну волю шляхом розвитку тред-юніоністського руху або застосовували насильство. Після мирного договору, що поклав кінець російсько-японській війні, і який багато хто в Японії вважав несправедливим, в Осаці, як і в Токіо, почалися громадські закорушення.

Кульмінацією цього стали «рисові бунти» 1918 р. Відносно молодий прошарок менеджерів середньої ланки і білих комерційців вимагав проведення урядової реформи і припинення махінацій окружних заправил, подібно до того, як їхні колеги в Сполучених Штатах вимагали прогресивних реформ і хорошого міського врядування. Пошуки демократичних шляхів розвитку, в яких активну участь брали жителі Осаки, домінували в суспільному житті Японії упродовж всього періоду правління Тайсьо, який вступив на імператорський престол у 1912 р.

Муніципальні реформи 1911 р. створили законодавче середовище, в якому осакським прагматичним лідерам належало утримувати рівновагу між інтересами конкуруючих громадсько-політичних груп міста. За словами історика Сібамура, сформувався новий режим професіоналів міського адміністрування. Своїм виникненням та існуванням уряд професіоналів багато в чім зобов'язаний двом видатним осакським градоначальникам – Ікегамі Сабуро і Секі Хаджиме, які займали крісло мера з 1913 по 1935 рік, у період, коли в Токіо змінилося вісім мерів, в Кіото – шість, в Нагоя і Кубе – по три в кожному. Ікегамі і Секі успішно сформували плеяду фахівців, за участі яких завершився перехід Осаки з купецького центра епохи Токугава у промисловий гігант періоду Сьова*.

Ікегамі, який починав кар'єру простим поліцейським і дослужився до високого поліцейського чину, відповідального за підтримання громадського порядку в кансайському метрополісі, що бурхливо зростав, знав про соціальні проблеми Осаки не з чуток [114]. Служба в поліції навчила його цінувати знання і досвід експертів та професіоналів. Ставши мером і прагнучи консолідувати нові повноваження, даровані градоначальникам муніципальними законами 1911 р., Ікегамі найняв на роботу в уряді кількох провідних японських експертів у галузі гігієни, охорони здоров'я, транспорту і соціальних досліджень. Секі Хаджиме, який прибув до Осаки в 1916 р., щоб зайняти пост віце-мера, був одним із таких експертів-новобранців. З метою створення в Осаці режиму професіоналів Ікегамі і Секі разом вибудували коаліцію з найбільших бізнесменів, представників професійної і наукової еліти міста. Все більшу роль в суспільному житті Осаки стали відігравати політичні партії: їх роль помітно зросла після запровадження в Японії

---

* Час правління імператора Сьова 1926–1989, прижиттєве ім'я – Хірохіто.

у 1925 р. і на місцевому рівні в 1926-му, всезагального виборчого права для чоловіків старше двадцяти п'яти років.

Професійний уряд Ікегамі – Секі і його прагматична етика контролю шляхом соціальних реформ пустила глибоке коріння в політичному житті Осаки. Така система ґрунтувалася на авторитарній владі спеціалістів та експертів, які бачили оптимальні шляхи розвитку міського співтовариства, та залишалася демократичною в тій мірі, в якій ця стратегія відповідала соціальним інтересам і потребам городян. То був різновид м'якої чи освіченої бюрократичної деспотії, якої часто шукали американські міські прогресисти, але у випадку з Чикаго не могли встановити її через всезагальне чоловіче виборче право.

Так, маневруючи між імперськими і місцевими інтересами, осакські мери добивалися виділення центральним урядом необхідних бюджетних коштів. По суті, основними завданнями міського управління став торг з чиновниками в Токію, які здійснювали нагляд, і мобілізація місцевих фінансових ресурсів. В осакській політиці простежується більше схожості з Москвою, ніж з Чикаго, оскільки вирішальне слово в усіх основних питаннях міського життя залишалось за імперськими властями. Проте виборча база в Осаці, яка збільшувалася упродовж всього розглядуваного періоду, була значно ширшою за московську. Санкції імперських чиновників поступово набували формального характеру, і рішення місцевих властей були меншою, порівняно з Росією, мірою підвладні сваволі центрального уряду [115]. У функціонуванні міста зростала роль політичних партій та інших інститутів, що супроводжували вільні вибори [116]. У владних структурах міста все більший вплив мали експерти-професіонали.

Влада в Осаці у зазначений період являла собою проміжну форму між демократично обраним урядом Чикаго і високоцентралізованими, авторитарними владними структурами Москви. Квазідемократичні інститути втягали в політичне життя Осаки все більше городян. Лідери другої столиці Японії намагалися розв'язати надзвичайно гострі питання управління містом з допомогою прагматичних, цільових коаліцій. Міська політика стала джерелом практики плюралізму, заснованого на тверезому розрахунку.

Примітки

1. *Peter Hall*, *Cities in Civilization* (New York: Pantheon, 1998), p. 302.
2. Там само.
3. Цю тезу висловив професор історії університету Момояма-гакуїн Сібамура Ацукі у своєму інтерв'ю автору 14-го квітня 1996 р. в Ібараті.
4. *Kenneth B. Pyle* *The Making of Modern Japan*. (Lexington, Mass: D. C Heath, 1978), pp. 30–31.
5. *Al Yamamura*, «A Study of Samurai Income...», pp. 139. *The Inside Story of the World's Most Powerful Company*. (London: Bloomsbury, 1990), p. 27.
6. Думка про те, що Торгова біржа Чикаго – найстаріша у світі щодо ф'ючерсних торгів, часто зустрічається в історичних працях, присвячених економіці Чикаго. Див., наприклад: *Bob Tamarkin*, «The New Gatsbys: Fortunes and Misfortunes of Commodity Traders». (New York: Morrow, 1985); *Jonathan Lurie*, *The Chicago Board of Trade, 1859–1905: The Dynamics of Self-Regulation*. (Urbana: University of Illinois Press, 1979), p. 24. Вісімдесят два бізнесмени, які створили у перший понеділок квітня 1848 р. Торгову біржу Чикаго (Tamarkin, «The New Gatsbys...», p. 19), безперечно, не знали про осакські експерименти.
7. *Reiko Hayashi*, *Provisioning Edo in the Early Eighteenth Century: The Pricing Policies of the Shogunate and Crisis of 1733*, in James L. McClain, *John M. Merriman*, and *Kaouru Ugawa*, eds., *Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era* (Ithaca: Cornell University Press, 1994), pp. 211–233; *Takeo Yazaki*, *Social Change and the City in Japan: From Earliest Times through the Industrial Revolution*. (Tokyo: Japan Publications, 1968), pp. 233–240; *Takeo Yazaki*, «The Japanese City: A Sociological Analysis». (Rutland, Vt.: Japan Publications, 1963); *Jeffrey E. Hanes*, «From Megalopolis to Megaroporisu». *Journal of Urban History* 19, no. 2 (February 1993), pp. 56–94: 59–65.
8. *F. G. Notehelfer*, ed., *Japan Through American Eyes: The Journal of Francis Hall, Kanagawa and Yokohama, 1859–1866*. (Princeton: Princeton University Press, 1992), p. 157.
9. *Yazaki*, *Social Change and the City...* pp. 233–240; William B. Hauser, «Osaka Castle and Tokugawa Authority in Western Japan In Jeffrey P. Mass and William B. Hauser, eds., *The Bakufu in Japanese History*, (Stanford: Stanford University Press, 1985), pp. 153–172, 242–45.
10. Очевидно, Френсіс Холл був зачарований побаченим, про що він пише у щоденниковому записі від 26 квітня 1860 р. Див.: Notehelfer, ed., *Japan Through American Eyes...* p. 158.
11. *Alletzhauser*, *The House of Nomura...* p. 26.

12. Там само, с. 27.
13. *Osaka-fu*, The Souvenir Guide to Osaka and the Fifth National Industrial Exhibition (Expressly for the Use of the Foreign Visitors; Osaka: Hakurankai Kyosankwai, 1903), p. 97.
14. Каблограма К. А. Алексеева міністру С. Ю. Вітте, лютий 1902 (ЦДА СРСР, папка 460, 29, 233, 1.1–15), як зазначено в роботі: *B. V. Anan'ich*, Foreign Loans and Russia's Economic Development, 1864–1914 (The Gold Standard and Railway Construction; доповідь на десятому міжнародному конгресі з економічної історії, Бельгія, 1990), p. 21, п. 4.
15. *Yazaki*, Social Change and the City... pp. 233–240.
16. *William B. Hauser*, «Osaka: A Commercial City in Tokugawa Japan». *Urbanism Past and Present* 5 (Winter 1977–78), pp. 23–36.
17. Там само, с. 24.
18. *Tanizaki Junichiro*, «The Reed Cutter and Captain Shigenioto's Mother». Trans. Anthony H. Chambers, (New York: Vintage, 1993), p. 10.
19. *Alex Kerr*, Lost Japan. (Oakland. Calif.: Lonely Planet, 1996), pp. 216–228: 217.
20. *Tanizaki Junichiro*, Quicksand». *Trains*. Howard Hibbett. (New York: Vintage, 1993), p. 38.
21. *Shiraishi Bon*, «Merchants of Osaka». *Japan Quarterly* 5 (1958), pp. 169–177: 170–171.
22. *Inoue Hiroshi*. «Rakugo, Manzai and Kigeki. The Arts of Laughter». *Japan Foundation Newsletter* 23, no. 4 (January 1996), pp. 1–4, 15. У праці 1958 р. Сірасі Бон так пояснює відмінність купців із Осаки від інших японських купців: «Купці з Осаки, на відміну від купців Едо та інших міст-фортець, не були купцями “за покликанням”. Насамперед вони були оптовиками або брокерами, що розподіляють товари по всій країні: рис, олію, бавовну, медикаменти тощо. ...Вони віддавали перевагу невеликому, але стабільному прибутку упродовж тривалого часу». «Merchants of Osaka», pp. 170–171.
23. *Eliza Ruhamah Scidmore*, *Jinrikisha Days in Japan*. (New York: Harper, 1891), p. 331.
24. *Hauser*, *Osaka: A Commercial City...*, pp. 23, 26.
25. Там само, с. 31.
26. Там само, с. 32–36. Хаузер детально описує економічне падіння Осаки після ери Токугава у праці: *William B. Hauser*, *Economic Institutional Change in Tokugawa Japan: Osaka and the Kinai Cotton Trade*. (Cambridge. U.K.: Cambridge University Press, 1974).
27. *Tetsuo Najita*, *Visions of Virtue in Tokugawa Japan: The Kaitokyo Merchant Academy of Osaka*. (Chicago: University of Chicago Press, 1987).

28. *Milton W. Meyer*, Japan: A Concise History (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 1991), p. 151.

29. *Johannes Hirschmeier*, The Origins of Entrepreneurship in Meiji Japan». (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964), pp. 28–37; *Г. В. Навлицкая*, Осака (М., Наука, 1983), с. 130–134; *E. Herbert Norman*, Japan: Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period». (New York: Institute of Pacific Relations, 1940), pp. 54–58, 107–111.

30. *Jeffrey Eldon Hanes*, «Seki Hajime and the Making of Modern Osaka». (Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1988), p. 1.

31. *Mortimer Menpes*, Japan: A Record in Colour». (London: Adam and Charles Black, 1905), p. 102.

32. *Henry D. Smith II*, «Tokyo as an Idea: An Exploration of Japanese Urban Thought until 1945». Journal of Japanese Studies 4, no. 1 (Winter 1978), p. 53–57.

33. *Henry D. Smith II*, «The Edo-Tokyo Transition: In Search of Common Ground». In Marius Jansen and Gilbert Rozman, eds., Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji (Princeton: Princeton University Press, 1986), pp. 347–374: 353–56; *Michio Umegaki*, After the Restoration: The Beginning of Japan's Modern State». (New York: New York University Press, 1988), pp. 33–51.

34. *Henry Rosovsky*, Capital Formation in Japan, 1868–1940». (Glencoe, Ill.: Free Press, 1961), p. 21.

35. *W. Mark Fruin*, Kikkoman: Company, Clan, and Community (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 51–67.

36. *Hugh Patrick*, «An Introductory Overview, in Hugh Patrick, ed., with the assistance of Larry Meissner, Japanese Industrialization and Its Social Consequences, (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 1–17; Irwin Scheiner, Christian Converts and Social Protest in Meiji Japan». (Berkeley: University of California Press, 1970), p. 2.

37. *Hiroshi Hazama*, «Historical Changes in the Life Style of Industrial Workers». In Hugh Patrick, ed., with Meissner, Japanese Industrialization..., (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 21–51: 38.

38. *Johannes Hirschmeier*, «Shibusawa Eiichi: Industrial Pioneer». In William W. Lockwood. ed., The State and Economic Enterprise in Japan: Essays in the Political Economy of Growth, (Princeton: Princeton University Press, 1965), pp. 209–247: 215–227.

39. Там само, с. 225.

40. Там само, с. 226. *Yasuzo Horie*, «Modern Entrepreneurship in Meiji Japan, in William W. Lockwood, ed., The State and Economic Enterprise

in Japan: Essays in the Political Economy of Growth, (Princeton: Princeton University Press, 1965), pp. 183–208.

41. *Dallas Finn*, *Meiji Revisited: The Sites of Victorian Japan*. (New York: Weatherhill, 1995), pp. 118–121; Hauser, *Economic Institutional Change...*; *E. Patricia Tsurumi*, *Factory Girls: Women in the Thread Mills of Meiji Japan*. (Princeton: Princeton University Press, 1990).

42. *Pyle*, *The Making of Modern Japan*, pp. 87–88.

43. *William Jones Chambliss*, *Chiaraijima Village: Land Tenure, Taxation, and Local Trade, 1818–1884*. (Tucson: University of Arizona Press, 1965), pp. 113–122; *Kozo Yamamura*, «A Study of Samurai Income and Entrepreneurship: Quantitative Analyses of Economic and Social Aspects of the Samurai in Tokugawa and Meiji Japan». (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1974), pp. 139–143.

44. *Yamamura*, «A Study of Samurai Income...», pp. 139.

45. *Alletzhauser*, *The House of Nomura...*, pp. 34–35.

46. *Yamamura*, «A Study of Samurai Income...», pp. 140–141.

47. *Charles Lanman*, *Leading Men of Japan with an Historical Summary of the Empire*. (Boston: D. Lothrop, 1883), pp. 216–220.

48. *Ryoshin Minami*, «The Introduction of Electric Power and Its Impact on the Manufacturing Industries: With Special Reference to Smaller Scale Plants». In Patrick, ed., with Meissner, *Japanese Industrialization*, pp. 299–325.

49. *Souvenir Guide to Osaka*, p. 51.

50. Там само, с. 54.

51. *Yazaki*, *Social Change and the City...*, p. 469.

52. *Osaka Hotel Company*, *A Guide to Osaka Japan* (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1913), p. 35.

53. *Present-day Osaka* (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1915), p. 36.

54. *Yuzo Mima*, «Meiji Koki Osaka no Kogyo, in *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi 7* (Osaka: Osaka City Government, 1994), ch. 2, sec. 2, sub. 1, pp. 234–246: 235.

55. Там само.

56. *Great Osaka: A Glimpse of the Industrial City*. (Osaka: Osaka Shiyakusho (municipal office), 1925), p. 45.

57. *Sugihara Shiro and Nishizawa Tamotsu*, «In the «Commercial Metropolis» Osaka: Schools of Commerce and Law, in *Chuhei Sugiyama and Hiroshi Mizuta*, eds., *Enlightenment and Beyond: Political Economy Comes to Japan*, (Tokyo: University of Tokyo Press, 1988), pp. 189–207.

58. Там само, с. 190–192.

59. Там само, с. 190.

60. *Alletzhauser*, *The House of Nomura...*, pp. 25–38, 36–51.

61. Той рік став свідком економічної депресії в усьому світі; на Японії вона позначилася особливо важко: сумарна вартість акцій японських компаній знизилася на 80 %.

62. Автор вдячний Хотта Акіо, заступнику директора Центру історії міста Осаки, за матеріали, надані під час бесіди в Осаці 11 квітня 1996 р.

63. Теза Джеймса Р. Скобі про вплив електричного транспорту на конфігурацію та заселеність Буенос-Айреса цілком може бути застосований і до Осаки. «Розвиток приміських зон говорить про нову еру в історії міста... У 1910 р. тільки 10 % з 1 230 000 жителів міста жили в його центрі». *James R. Scobie*, *Buenos Aires: Plaza to Suburb, 1870–1910*. (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1974), pp. 191–192. Про подальші перспективи зростання столиці Аргентини див.: *Charles S. Sargent*, *The Spatial Evolution of Greater Buenos Aires, Argentina, 1870–1930*. (Tempe: Center for Latin American Studies, Arizona State University, 1974); а також збірник статей про спадщину архітектора Мартіна Ноеля, який містить кілька праць про фізичну і соціальну еволюцію Буенос-Айреса на початку ХХ ст. *Ramon Gutierrez, Margarita Gutman, and Victor Perez Escolano*, eds. *El arquitecto Martin Noel: Su tiempo y su obra*. (Seville: Junta de Andalucia, 1995).

64. *Shibamura Atsuki*, «Dai-Osaka no Kensetsu». In *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi* 7, chp. 1, sec. 1, sub. 1, pp. 3–25: 4–6.

65. *Toru Kodama*, «The Experimentation of the Garden City in Japan». *Kikan Keizai Kenkyu* 16, no. 6 (Summer 1993), pp. 22–46.

66. Там само, с. 40–41.

67. Як зазначає Джеффри Хейнс, слово «мегаропо́рісу» є японізованою формою слова «мегаполіс». Див.: *Hanes*, «From Megalopolis to Megaropolisu».

68. Див. також: *Michael Weiner*, *The Origins of the Korean Community in Japan, 1910–1923*. (Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press International, 1989).

69. Там само, с 3, 17–18.

70. Там само, с. 22.

71. Там само, с. 43.

72. Інтерв'ю Сібамура Ацукі.

73. *Weiner*, *The Origins of the Korean Community*... p. 57.

74. Там само, с. 63.

75. Лист Флойда В. Томкінса (президент Ліги друзів Кореї, Філадельфія, Пенсильванія) Чарлі Евансу Хагесу, секретарю штату, від 20 листопада 1923 р. Department of State, General Records, RG59.894.4016/3, National Archives, pp. 1–6.

76. *Weiner*, *The Origins of the Korean Community*, p. 202.

77. *John Price*, «A History of the Outcaste: Untouchability in Japan, in *George De Vos and Hiroshi Wagatsuma. eds., Japan's Invisible Race: Caste in Culture and Personalit*, (Berkeley: University of California Press, 1966), pp. 6–30.

78. *George O. Totten*, and *Hiroshi Wagatsuma*. «Emancipation: Growth and Transformation of a Political Movement, in *De Vos and Wagatsuma, eds., Japan's Invisible Race... pp. 33–68.*

79. На початок XIX ст. в Осаці налічувалося 4423 безпритульних проти менше ніж тисячі безпритульних у Токіо. На 1920 рік в Осаці знаходили прихисток 47 909 «буракумінів», що удвічі перевищувало кількість корейців, які в той час проживали у місті. Для порівняння: в тому ж році в Хіого проживало 107 608 «буракумінів»; у Фукуоке – 69 345; Кіото – 42 179; Нагі – 32 676; в Токіо – 7 658. *Hiroshi Wagatsuma and George De Vos, The Ecology of Special Buraku, in De Vos and Wagatsuma. Eds., Japan's Invisible Race... pp. 112–128: 115–116.*

80. *Weiner*, *The Origins of the Korean Community... pp. 99–126; Totten and Wagatsuma. «Emancipation...*

81. *Yazaki*, *Social Change and the City... p. 469.*

82. Див.: *Michael Lewis*, *Rioters and Citizens: Mass Protest in Imperial Japan». (Berkeley: University of California Press, 1990).*

83. На 1900 рік в Осаці було офіційно зареєстровано тільки 418 чоловіків і 72 жінок іноземного походження. Їх етнічний склад був таким: 14 англійців і 18 англійок, 26 американців і 24 американки, 6 французів і 3 французенки, 369 китайців і 27 китайок, два швейцарці та один кореець (хоча, очевидно, що в цей час в місті проживало набагато більше корейців). *The Souvenir Guide to Osaka, p. 96.* На 1916 рік число іноземців, що постійно проживали у місті, виросло до 1538 чоловік (в тому числі 1380 китайців, 75 американців, 37 британців, 16 французів, 16 німців, 9 швейцарців, 2 португальці, один данець, один голландець і один бельгійець). *Foreign Population of Osaka, The Japan Chronicle (Kobe), January 13; 1916, p. 50.*

84. *Jan Vandercammen*, «The Osaka Foreign Settlement: A Study of the Osaka Municipal Council Based upon the Minutes of the Council Meetings, 1869–1899». (Osaka, 1996), pp. 1–8.

85. Там само, с. 8–9.

86. *Joshua A. Fogel*, *Politics and Sinology: The Case of Naito Konan (1866–1934)». (Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1984), pp. 61–77.*

87. Там само, с. XV–XXIV.

88. Там само, с. 115–116.

89. *Thorstein Veblen*, «The Opportunity of Japan, in Thorstein Veblen, *Essays in Our Changing Order*», ed. Leon Ardzrooni (New York: Augustus M. Kelley, 1964), pp. 248–266: 252.

90. *Kenneth B. Pyle* «The New Generation in Meiji Japan: Problems of Cultural Identity, 1885–1895». (Stanford: Stanford University Press, 1969), p. 44.

91. *Bernard S. Silberman*, «The Structure of Bureaucratic Rationality and Economic Development in Japan, in Hyung-ki Kim, Michio Muramatsu, T. J. Pempel, and Kozo Yamamura, eds., *The Japanese Civil Service and Economic Development*, (Oxford, U.K.: Clarendon, 1995), pp. 135–173; *Nobutaka Ike*, *The Beginnings of Political Democracy in Japan*». (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1950), pp. 70–101; *George Akita*, *Foundations of Constitutional Government in Modern Japan, 1868–1900*». (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967).

92. *Andrew Fraser*, «The House of Peers (1890–1905): Structure, Groups, and Role, in Andrew Fraser, R. H. P. Mason, and Philip Mitchell, *Japans Early Parliaments, 1890–1905. Structure, Issues, and Trends*, (London: Routledge, 1995), pp. 8–36.

93. *Sally Ann Hastings*, *Neighborhood and Nation in Tokyo, 1905–1937*». (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995), p. 11.

94. Ця теза ґрунтується на інтерв'ю з Сібамура. Див. також: *Neil L. Waters*, *Japan's Local Pragmatists: The Transition from Bakumatsu to Meiji in the Kawasaki Region*». (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 82–87; *James C Baxter*, *The Meiji Unification through the Lens of Ishikawa Prefecture*». (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1994), esp. pp. 161–200; *Walter Wallace McLaren*, *A Political History of Japan During the Meiji Era, 1867–1912*». (New York: Scribner's, 1916), pp. 112–152.

95. *Baxter*, *The Meiji Unification*, p. 3.

96. *Michio Umegaki*, *After the Restoration: The Beginning of Japan's Modern State*». (New York: New York University Press, 1988).

97. *Marius B. Jansen and Gilbert Rozman*, *Overview*, in Jansen and Rozman, eds., *Japan in Transition*, pp. 2–36: 19.

98. Інтерв'ю з Сібамура.

99. *Great Osaka*, pp. 6–8; *An Outline of Municipal Administration of the City of Osaka, 1930* (Osaka: Osaka Shyakusho, 1930), pp. 9–10.

100. *Akizuki Kengo*, *Institutionalizing the Local System: The Ministry of Home Affairs and Intergovernmental Relations in Japan*», In Kim, Muramatsu, Pempel, and Yamamura, eds., *The Japanese Civil Service... pp. 337–366: 339.*

101. *Great Osaka*, p. 9.

102. Інтерв'ю з Сібамура.

103. Там само.
104. Автор вдячний професору політології Міського університету Осаки Камо Тосіо, який звернув увагу на цей приклад під час нашої бесіди 11 квітня 1996 р.
105. *Ronald Aqua*, *Mayoral Leadership in Japan: What's in a Sewer Pipe?* In Terry Edward MacDougall, ed., *Political Leadership in Contemporary Japan*, (Ann Arbor: Center for Japanese Studies, University of Michigan, 1982), pp. 115–126.
106. *Hastings*, *Neighborhood and Nation in Tokyo...*, pp. 12–13; T. J. Pempel and Michio Muramatsu, «The Japanese Bureaucracy and Economic Development; Structuring a Proactive Civil Service». In Kim, Muramatsu, Pempel, and Yamamura, eds., *The Japanese Civil Service...* pp. 19–76.
107. *Hastings*, *Neighborhood and Nation in Tokyo...* p. 4.
108. *Shibamura Atsuki*, «Gyozaisei no Kozo Henka». In *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*. *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), vol. 6, chp. 1, sec. 5, sub 1, pp. 120–134: 124.
109. Там само.
110. Інтерв'ю з Сібамура. Див. також: *Shibamura Atsuki*, «Zaisei Kiki no Sinko to Osakashi Zaisei». In *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*, *Shinshu Osakashishi* vol. 7, chp. 1, sec. 1, sub. 2, pp. 25–41: 31.
111. *Akio Hotta*, «Shushi jijo to Shichosa no Kensetu, in *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*, *Shinshu Osakashishi* vol. 6, chp. 1, sec 1, sub, 3, pp. 19–33: 28–29; *Nakao Toshimitsu*, «Dai-gokai Naikoku Kangyo Hakurankai to Shisei, in *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*, *Shinshu Osakashishi*, chp. 1, sec. 2. sub. 1, pp. 34–38: 38–39; *Nakao Toshimitsu*, «Senso to Gyozaisei, in *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*, *Shinshu Osakashishi*, chp. 1, sec. 2. sub. 2, pp. 48–63: 50–51; *Shibamura Atsuki*, «Gyozaisei no Kozo Henka», pp. 124, 128–129.
112. Інтерв'ю з Сібамура.
113. Там само.
114. Там само. Історія життя Ікегамі досить примітна. Син збіднілого самурая зі сходу Японії, Ікегамі брав участь у боях з імператорськими військами на боці армії Токугава, що терпіла поразку. Опинившись у складі армії, що програла, Ікегамі відправився в Осаку і вступив на службу в поліцію. Він пройшов шлях від рядового патрульного до начальника поліції міста Осаки, посади, що передувала його обранню мером у 1913 р. Оука Ікегамі пізніше вийшла заміж за члена імператорської сім'ї.
115. *Akizuki*, *Institutionalizing the Local System...*
116. Про виникнення національних партій в Японії див.: Peter Duus, *Party Rivalry and Political Change in Taisho Japan* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 1968).

Частина II

УСПІХИ І ДОСТАТОК

Битва за транспорт

Майже чотири десятиліття потому після епічного протистояння з трамвайним магнатом Чарльзом Тайсоном Йеркесом п'ятиразовий мер Чикаго Картер Генрі Гіррісон-молодший згадував про боротьбу за громадський контроль над транспортними контрактами Чикаго як про найбільшу битву свого життя [1]. «Транспортні війни» фактично визначали політичне життя Чикаго упродовж півстоліття і багато в чому стали вираженням вирішальної битви між приватною і громадською концепціями розвитку міста [2]. Тільки у період з 1901 по 1908 роки чиказькі виборщики одинадцять разів відправлялися до виборчих урн, щоб визначити статус власності міських трамвайних шляхів. І щоразу – за винятком останнього, вирішального референдуму – вони висловлювалися за те, щоб залишити транспортну інфраструктуру в муніципальній власності [3].

«Трамвайні війни» в Чикаго були свого роду втіленням спроб метрополіса справитися з власним бурхливим зростанням: прагматичні політики шукали компромісів і брали хабарі, коли виникала така можливість; приватні інвестори старалися максимально збільшити норму прибутку; профспілкові лідери прагнули до демократизації трудових відносин; інженери будували більш ефективні транспортні системи; нарешті, рядові пасажери просто хотіли одержати зручніший спосіб пересування по величезному місту. Без огляду на голосні заяви про прагнення до суспільного

блага, в чиказькій битві за транспорт майже не залишилося місця для колективних інтересів.

Цей факт бентежить багатьох дослідників американської історії. Спеціалісти з транспорту прямо вказують на історичний момент, в який системі громадського транспорту Чикаго було завдано вирішального удару, що визначив її поразку в конкурентній боротьбі з автомобілями і автострадами. Прогресивно налаштовані історики визначають той час, коли фінансова олігархія з Уолл-стріту успішно опустила фундаментальне поняття демократії до рівня дрібних чвар, викликаних суперництвом за споживацькі інтереси. Інші, більш консервативні автори, ті самі події трактують як перемогу суспільних інститутів – завдяки напівзаходам чиказьцям вдалося уникнути крайнього антагонізму, який потягнув би за собою вирішальну перемогу одних і повний розгром інших учасників боротьби. «Транспортні війни» – лакмусовий папірець, який безпомилково визначає сприйняття тим або іншим автором цього періоду чиказької історії. Більше того, «транспортні війни» – це сага, наповнена людськими пристрастями і драматичними переживаннями. Битва за транспорт у другому американському мегаполісі часто виходила за межі міста, втягуючи в махінації владу в Спрінгфілді (столиці штату Іллінойс), і врешті-решт досягла сивих стін Верховного суду Сполучених Штатів. Питання про муніципальний контроль над чиказькими трамваями постало внаслідок передачі у 1865 р. прав на управління міським транспортом у приватні руки строком на дев'яносто дев'ять років. Це була драматична історія місцевих інтриг і одночасно вона відображала конфлікт, що не стихав у міській Америці упродовж всієї прогресивної ери – конфлікт, предметом якого стало визначення точних контурів приватних інтересів у сфері громадських послуг [4].

«Транспортні війни» в Чикаго – це розповідь про підкуп, корупцію і політичний патронаж в умовах фрагментованої політичної культури. Для цього епізоду політичної історії характерні також певні філософські й ідеологічні суперечності [5]. Численні економічні, соціальні, етнічні і політичні групи Чикаго пропонували зовсім різні шляхи вирішення питання про дотримання приватних і громадських інтересів у сфері пасажирського транспорту. На одному полюсі знаходилися трамвайні компанії, що заявляли про свої недоторканні права на ведення бізнесу і встановлення експлуатаційних стандартів; на другому були захисники муніципаль-

ної власності на транспорт, до яких примикали тред-юніоністи, що відзначалися все більшим радикалізмом [6]. Слід додати, що боротьба за вплив у сфері громадських послуг мала місце тоді в усіх великих і малих містах Сполучених Штатів [7].

«Транспортні війни» в Чикаго, що занапали не одну політичну кар'єру, тривали так довго саме тому, що ставка в грі була дуже високою. Транспортний конфлікт майже не залишав поля для компромісів, проте громадські діячі, схильні до переговорів і практики плюралізму, зуміли знайти якусь точку рівноваги. Зокрема це знайшло вираження в доктрині приватного володіння і громадського контролю в сфері транспорту. Підсумки чиказьких трамвайних війн доводять, що в період високої соціальної фрагментації плюралістична політика здатна обстоювати інтереси суспільства.

В основі конфлікту лежали, зрозуміло, гроші. Хто виграє від незручностей чиказького пасажира? Якою мірою? Хто в уряді міста і штату збагатиться за рахунок франшизних угод? Якими будуть проїзні тарифи? Які міські квартали будуть процвітати і хто з інвесторів у сфері нерухомості одержить до них доступ? Які квартали занепадуть? Який зв'язок між транспортними орендними угодами і надзвичайно вигідними підрядами в сфері газо-, водо-, а пізніше електропостачання? [8]. Винахідливі підприємці і продажні політики не упустили жодної можливості пригорнутися до цього джерела добробуту.

«Транспортні війни» в Чикаго з їх темною судовою тяганиною, ревізіями, що суперечили одна одній, дикими сценами на засіданнях міської ради і Муніципальних зборів штату, підкупом у надзвичайних розмірах і персонажами, гідними шекспірівських драм, в буквальному сенсі послужили матеріалом для літературних творів. Романи Теодора Драйзера «Фінансист» (1912) і «Титан» (1914) ґрунтуються на історії чиказького трамвайного магната Чарльза Тайсона Йеркеса. Йеркес Драйзера – «Френк Алджернон Каупервуд – від народження був насамперед розсудливим егоїстом, хоча до цих його властивостей почасти додавалося доброзичливе і ліберальне ставлення до людей. Егоїзм і переважання інтелектуальних запитів, на нашу думку, сприяють діяльності в різних галузях мистецтва. Фінансова діяльність – це також мистецтво, складна сукупність дій людей інтелектуальних і егоїстичних» [9]. Для Драйзера Каупервуд був у якомусь сенсі втіленням Чикаго: в «Ти-

тані» межа між долею головного героя і міста поступово розмивається. Драйзер пише: «Чикаго – місто, з розвитком якого так нерозривно буде пов'язана доля Френка Алджернона Каупервуда!.. Місто, як полум'я, що вирує, місто – символ Америки, місто-поет у ковбойських наштаниках з оленьчої шкіри, грубе, природне, справжній Титан, вогонь, а не місто!» [10].

В очах Картера Гаррісона-молодшого його давній недруг Йеркес володів блискучим розумом, багатю уявою і особистою привабливістю [11]. Однак, подібно герою античної трагедії, приваблива особистість Йеркеса відзначалася темною рисою. «В своєму зверхньому цинізмі, – пише Гаррісон, – Йеркес наближав власне падіння. Незважаючи на весь його таланти і роки спілкування з високоосвіченими людьми, Барон так і не знайшов себе» [12].

Гаррісон, в свою чергу, був ще одним цікавим персонажем транспортної саги. Сучасні критики і деякі давні джерела подають його як пестунчика, ледаря, нерішучого сина знаменитого батька: проте Гаррісон-молодший не тільки успішно управляв містом (так само як і його батько він п'ять разів обирався мером Чикаго), але й запровадив деякі нові стандарти, за допомогою яких можна було судити про діяльність чиказьких градоначальників. Гаррі Уїллс зазначає, що для визначення діяльності Картера-молодшого найкраще застосувати його кредо, яке цілком можна прикласти і до Ричарда Дейлі, і до багатьох інших наступників Гаррісона: «Я використовую пройдисвітів, але сам я не пройдисвіт» [13].

Гаррісон ворогував не тільки з Йеркесом. У чиказькому вестерні тих років чорні капелюхи лиходіїв не завжди можна було відрізнити від білих капелюхів позитивних героїв. Найбільш ненависним ворогом Гаррісона був Роджер Саллівен, зв'язаний зі злочинним світом оточуваний бос, який, на відміну від багатого Гаррісона, використовував політичні махінації для особистого збагачення [14].

Саллівен приїхав до Чикаго з іллінойської глушини в 1879 р., коли йому було дев'ятнадцять, і знайшов роботу в залізничних депо Вест-сайда [15]. Володіючи хорошими організаторськими здібностями, він старанно вибудовував свою справу, в якій бізнес щільно переплітався з політикою, що було досить характерним для Чикаго того часу. Спільниками Саллівена у прибуткових махінаціях з міськими підрядами були республіканський олдермен Мартін Б. Медден і, що найважливіше, Джон П. Гопкінс, про якого мова піде далі. Жовчний Гарольд Л. Ікес називав Меддена, який

помер через кілька років, займаючи пост голови комітету з асигнувань конгресу США, «безсовісним ватажком шайки піратів-рекетирів» [16].

Фіктивна «Огден Газ Компані», якою володіли Саллівен, Гопкінс і Медден спонукала молодшого Гаррісона назвати Саллівена «газовим чоловіком» – принизливе прізвисько, що закріпилося за Саллівеном на все життя. Все-таки іноді Саллівену вдавалося підноситися над міркуваннями чистої вигоди: так, у 1912 р. він сприяв висуненню Вудро Вілсона кандидатом у президенти від демократичної партії, а все тому, що син Саллівена, який навчався в Принстонському університеті за ректора Вілсона, вважав губернатора Нью-Джерсі «великою людиною» [17]. Пристрасні любителі Чикаго Білл і Лорі Грангери порівнювали Саллівена з чиказьким гангстером епохи «сухого закону» Аль Капоне: за їх словами обидва вони створили «несімейний синдикат людей, об'єднаних спільними цілями» [18].

Гопкінс, обраний мером після вбивства старшого Гаррісона, і Саллівен зробили все можливе, щоб підбурити проти «машини Гаррісонів» ірландське населення Чикаго – їхня агітація стала особливо запеклою після першого обрання молодшого Гаррісона на пост мера. Через півстоліття Ікес згадував, як Гопкінс і Саллівен запрошували в свої кабінети місцевих журналістів і «лаяли Картера Гаррісона на всі заставки. І яка ж це була сенсаційна лайка для уважних вух! Виявляється, Гаррісон не тільки усунув їх від усякої участі в політичному житті міста, але і позбавив їхніх прибічників цілком законних прав на підкуп і хабарництво» [19].

«Красивий, не одружений і багатий» Гопкінс прибув до Чикаго із Буффало, штату Нью-Йорк, у віці двадцяти двох років [20]. Він влаштувався працювати в компанію «Пульман Палас Кар» і з надзвичайною швидкістю пройшов шлях від рядового табельника до головного скарбника [21]. Незабаром Гопкінс зайнявся «вуличною політикою», яка і вивела його на політичну арену Чикаго. Для Гопкінса місцева політика полягала насамперед у накопиченні грошей. Якимось він заявив, що міські олдермени можуть за добу без особливих труднощів зібрати для власних потреб мільйон доларів [22].

Саллівен, Гопкінс та їхні ірландські друзі з Вест-сайда звузили етнополітичну базу Гаррісона, мобілізувавши, зокрема, могутню політичну машину дев'ятого округу Чикаго на чолі з Джонні «де Пау» Пауерсом. У свою чергу, молодий Гаррісон зруй-

нував плани Саллівена стати першою особою в чиказькій демократичній партії; в цьому Гаррісона підтримали власники салунів – історичні прибічники його батька [23].

Гаррісон і Саллівен ворогували до самої смерті останнього в 1920 р.: так, Гаррісон перешкодив обранню Саллівена мером Чикаго і сенатором США, а Саллівен не дав здійснитися сокровенній мрії Гаррісона – стати кандидатом в президенти від демократичної партії. За словами Пола Майкла Гріна, Гаррісон і Саллівен «були політичними противниками і особистими ворогами. Вони не тільки прагнули вигнати один одного з політики і керівництва демократичною партією, але і робили все можливе, щоб принизити і всіляко нашкодити один одному. Подібно до лицарів на турнірах у феодалній Англії вони ображали, лаяли і допікали один одного при всьому чесному народі. Їхні дуелі ускладнювали політичне життя в місті і перешкоджали створенню єдиної демократичної партії» [24].

Саллівен був політичним спільником Гопкінса, що був обраний мером після вбивства Картера Гаррісона-старшого. Гопкінс, у свою чергу, був зв'язаний з Йеркесом. Таким чином, молодий Гаррісон і Йеркес, незалежно від їхніх особистих якостей були приречені на непримиренну ворожнечу.

Кар'єра мера Гопкінса демонструє недовговічність політичних альянсів у хаотичному світі Чикаго 1890-х років. Колись Гопкінс був улюбленим співробітником Джорджа Пульмана і жив у пульманівському «сразковому місті» на півдні Чикаго. Однак як мер він став відданим захисником робітничого руху і виступав від імені робітників у час заворушень і страйків на заводах Пульмана в 1894 р. [25].

Фракційність і патерналізм невіддільні від політичного життя Чикаго того часу: фракційними були обидві найбільші партії США аж до Першої світової війни, коли єдності було досягнуто і в рядах демократів, і в рядах республіканців [26]. Складні переплетення особистих зв'язків пояснюють, чому такі підручні партійних босів з низів, як Джон Кафлін «Банщик» і Майкл Кенна «Малюк», залишалися вірними концепції реформ і протидіяли Йеркесу, відмовляючись приймати його надто привабливі подарунки.

Жадоба наживи була однією з основних, але не єдиною причиною «транспортних війн». За прагненням одержувати максимальний прибуток приховувалися водночас гострі незгоди щодо

принципів суспільного блага і чесної вигоди. Поширена думка про доцільність і ефективність приватного володіння в сфері суспільних послуг привнесла в «транспортні війни» ідеологічну складову, що виключало можливість швидкого досягнення компромісів [27]. Як і в інших американських містах XIX ст., поборники необмеженого вільного підприємництва протистояли «муніципальним соціалістам», для яких поняття приватної вигоди і суспільних послуг абсолютно не поєднувалися [28].

Не дивлячись на видиму подібність з війнами за «трамвайні права» в інших американських містах, транспортне протистояння в Чикаго мало власну специфіку [29]. Фізичні розміри міста, швидкість демографічного зростання, рівнинна місцевість, особливості місцевого законодавства і правової системи означали, що історія «транспортних війн» в Чикаго, хоча і показова для міських політико-економічних процесів у США на рубежі століть, гідна окремого дослідження [30].

На підтвердження сказаного вище наведемо спостереження Клея Мак-Шейна, який, розглядаючи історію міського транспорту, звернув увагу на позірні незначні відхилення чиказької системи від «звичайної» практики в американських містах. За Мак-Шейном, в Чикаго, на відміну від інших міст, для забезпечення експлуатаційних прав трамвайні компанії були зобов'язані одержувати дозвіл не тільки міської ради, але і власників двох третин об'єктів нерухомості, що прилягають до території проєктованих маршрутів [31]. У результаті цього компанії змушені були вступати в затяжні переговори з олдерменами міської ради, партійними босами у виборчих округах і власниками нерухомості. Не дивно, що такі переговори являли собою клубок найрізноманітніших приватних інтересів. У транспортній історії Чикаго були присутні всі мислимі відтінки політичного спектра – від ревних прибічників вільної економіки до захисників суспільної власності. Крім того, інтрига розвивалася в період, коли вибори міських чиновників відбувалися кожні два роки, що підвищувало залученість виборців у транспортний конфлікт.

Гроші, ідеологія, виборча і кар'єрна політика зіштовхувалися завжди, коли в центр громадської думки потрапляли питання, пов'язані з «трамвайними угодами». Тисячі переселенців – нових чиказьких городян – створювали ажіотажний попит, який не змогла б задовольнити і найрозвиненіша транспортна система того

часу. Кожного року в місті з'являлося стільки нових пасажирів, що їх не могли б до ладу обслужити навіть найбільш справні транспортні компанії, а тим часом жоден з чиказьких перевізників не ставив перед собою гуманних цілей. Технічний прогрес – від конок до кабельної тяги і ліній електропередач – змушував до здійснення негайних, часто надто дорогих проєктів, і це при тому, що технологічні зміни відбувалися кілька разів упродовж життя одного олддермена чи керівного працівника транспортної компанії [32].

Зі свого боку, реформатори бачили у розвитку трамвайної інфраструктури можливість розосередити населення Чикаго, зменшити затори і перенаселеність у центрі міста і створити нові райони для середнього класу та іммігрантів-робітників на обширних землях прерії [33]. Трамваї стали невід'ємною складовою соціальних реформ, надто важливою, щоб залишити їх на відкуп хижацьким корпораціям і їхнім продажним політичним агентам [34].

«Головним злочинцем у політичній реальності Чикаго останнього десятиліття XIX ст. і першого десятиліття XX ст. були трамвайні корпорації», – зазначає Георг Лейденбергер у дисертаційній роботі 1995 р., присвяченій чиказькій транспортній політиці тієї епохи [35]. «Практично всі чиказькі, за винятком хіба що транспортних магнатів, – продовжує Лейденбергер, – визнавали необхідність протистояти могутності й політичним махінаціям трамвайних компаній, проте розв'язання цієї проблеми, що на кінець десятиліття пропонували різні політичні сили, виявилися абсолютно різними».

Суспільне незадоволення станом транспортної галузі створило соціальну і політичну базу для громадянських реформ, здатних змінити баланс політичної та економічної влади в місті [36]. Драйзер виявився правий: піввікові «транспортні війни» в Чикаго були темою високої драми.

Оренда на дев'яносто дев'ять років

Все почалося з досить невинного епізоду в 1855 і 1856 роках, коли міська рада Чикаго санкціонувала експлуатацію перших у місті трамваїв на кінній тязі строком на двадцять п'ять років за умови одержання керівництвом компанії дозволу від власників нерухомості, що прилягає до проєктованих маршрутів [37]. Дозволи спізнаювалися, і олддермени змінили правила гри, що стало першим

інцидентом у політичній боротьбі навколо міського транспорту: міська рада дозволила компаніям прокладати рейкові шляхи без згоди власників будівель, що примикали. Цей акт було відмінено, і він став першим із заборонених судом, після того як в 1859 р. Законодавчі збори штату Іллінойс зареєстрували Чиказьку компанію міських рейкових доріг. Ця компанія була уповноважена прокладати рейкові шляхи і експлуатувати конки на будь-яких вулицях Сайт-сайду і Вест-сайду упродовж двадцяти п'яти років і з дозволу міської ради. Незабаром після цього Законодавчі збори зареєстрували Північночиказьку компанію міських рейкових доріг, а в 1861 р. заснували Західночиказьку компанію міських рейкових доріг, якій перейшли права на експлуатацію рейкових доріг у Вест-сайді [38]. Ці дії до такої міри розмили межу між громадським і приватним секторами, повноваженнями штату і міста, що судова тяганина стала неминучою.

На середину Громадянської війни в Чикаго працювали три великих оператора трамваїв на кінній тязі (конок), кожний з яких відповідав за один із географічних районів міста, утворених закрутами річки Чикаго (тобто області на півночі, півдні і заході від річки; східного району не існувало – чиказький «Іст-сайд» знаходився під водами озера Мічиган) [39]. Три компанії – Чиказька компанія міських рейкових доріг, Північночиказька компанія міських рейкових доріг і Західночиказька компанія міських рейкових доріг – експлуатували конки згідно з франшизою (пільговою) угодою зі штатом Іллінойс, термін дії якої закінчувався в лютому 1884 р. [40]. Взимку 1865 р. ці три компанії, маючи довгострокові цілі, звернулися до Законодавчих зборів Іллінойсу в Спрінгфілді, коли до закінчення їхніх франшизних угод залишалось від дев'ятнадцяти років до двадцяти одного року. Була проведена таємна кампанія з продовження дії франшизних угод до дев'яносто дев'яти років. Законодавчі збори штату поступилися вимогам компаній: це була, за словами Чарльза Меррієма, політолога Чиказького університету, реформатора, олдермена і кандидата в мери Чикаго, видатна подія в шеругу дрібних зрад [41]. Картер Гаррісон-молодший, давній опонент Меррієма, висловився більш різко. У 1935 р. Гаррісон згадував: «Домагаючись безневинної на перший погляд мети, три транспортні компанії спільно звернулися до Законодавчих зборів, домігшись продовження строку дії франшизних договорів до дев'яносто дев'яти років. Те, що акт про

продовження був результатом хитромудрих махінацій, цілком очевидно, якщо згадати що його прийняли в обхід вето, яке наклав губернатор Ричард Йейтс. То був перший із законів у сфері транспорту, прийнятий шляхом неприхованого підкупу» [42].

Як говориться в мемуарах Гаррісона, прийнятий шостого лютого 1865 р. закон продовжував строк дії франшизних угод на управління чиказькими конками до 1954 р. [43]. Його спішно провели через обидві палати Законодавчих зборів ще до того, як чиказькі муніципальні чиновники встигли приїхати у Спрінгфілд. Так само швидко (і, безперечно, не без щедрих подарунків законодавцям) закон подолав губернаторське вето [44]. Пізніше губернатор Йейтс стверджував, що йому пропонували 100 тисяч доларів тільки за те, щоб він не накладав на закон вето [45].

Акт про оренду на дев'яносто дев'ять років надзвичайно ускладнив політичну ситуацію у галузі транспорту і викликав незадоволення в суспільстві [46]. Закон був погано написаний і містив чимало незрозумілостей, що могли б призвести до судових справ. Зокрема, було абсолютно незрозуміло, чи стосуються права і пільги трьох компаній та їхніх правонаступників тільки трамваїв на кінній тязі. Врешті-решт закон про оренду на дев'яносто дев'ять років, цей виплід підкупу і дурості, спонукав законодавців внести в 1880 р. статтю в конституцію штату Іллінойс, згідно з якою всі франшизні угоди підлягали обов'язковому схваленню місцевими властями [47].

Міська влада проігнорувала закон про оренду на дев'яносто дев'ять років, продовжуючи вести себе так, нібито франшизні угоди закінчувалися в 1884 і 1886 роках. Компанії, в свою чергу, робили ставку на продовження строку дії франшиз до середини ХХ ст. Тим часом у місті почали працювати й інші, менші транспортні компанії, а конку поступово витісняли трамваї на кабельній тязі. З юридичного погляду все залишалося незрозумілим.

Вперше Гаррісон-старший був обраний чиказьким міським головою в 1879 р.: в місті тоді проживало 491 516 чоловік. На той час, як він вперше залишив кабінет мера у 1887-му, ця цифра зросла до 760 тисяч душ [48]. Гаррісону-старшому довелося протистояти різним гострим проблемам міського життя, включаючи наслідки кривавого бомбометання на площі Хеймаркет у 1886 р. Транспорт ніколи не входив у число його політичних пріоритетів.

За рік до обрання Гаррісона мером чиказької власті ввели річний податок у 50 доларів на кожний міський трамвай [49]. Транспортні компанії з усіх сил чинили опір введенню податку: на рішення суду нижчої інстанції, який добре ставився до міста, була подана касаційна скарга у Верховний суд США. Гаррісон розсудив, що йому не вдасться домогтися вирішальної перемоги як у цій судовій тяжбі, так і в питанні про дев'яностодев'ятилітню оренду. Тому він вирішив діяти так, ніби нічого не сталося, враховуючи, що спочатку франшизні угоди на оренду були укладені в 1859 і 1861 роках. Мер розпочав переговори про продовження строку їх дії на двадцять років [50]. Тим часом наближався строк укладання договорів на управління іншими муніципальними мережами, в тому числі системами газо- і електропостачання, що створювало благодатний ґрунт для збагачення схильних до підкупу олддерменів [51].

У липні 1883 р. Гаррісону вдалося добитися укладення нових франшизних угод на міські трамваї: він схилив транспортні компанії і чиказьких олддерменів до угоди, за якою компанії були зобов'язані виплачувати річний податок у 25 доларів з кожного трамвая протягом п'яти років, починаючи з 1878 р., після чого податок зростав до 50 доларів. Усі чинні на той момент рішення продовжувалися до 1903 р. [52]. Так Гаррісон забезпечив безперерйну роботу трамваїв і податкові надходження і уникнув дорогої і непередбачуваної тяганини стосовно акту про оренду на дев'яносто дев'ять років. Для того, щоб виграти час, він застосував політику компромісів. Але часу все одно не залишалось. Послуги міського транспорту треба було поширити на околиці, кабельні технології наступали по всьому фронту, пасажиробіг і, відповідно, скарги городян росли з кожним днем. Більше того, незабаром в Чикаго зі Східного побережжя прибув Йєркес з кишнями, що лопалися від грошей.

Прибуття Чарльза Йєркеса

Коли в 1880-х роках Йєркес з'явився в Чикаго, йому вже було за сорок [53]. У своїй рідній Філадельфії він встиг зібрати і втратити статок, а в 1871 р. відсидів строк за розтрату. За одностайними відгуками сучасників він був шалений, чарівний, розумний і аморальний. Літописець Чикаго Стівен Лонгстріт написав якимось,

що порівняно з зухвалістю жахливого містера Йеркеса тьмяніє слава всіх злочинних баронів. Йеркесу була притаманна майстерність у всьому, чи то продаж «розводнених» акцій (в одному з імітованих ним траншів акцій на суму 518 мільйонів доларів акції на 72 мільйони не мали достатнього забезпечення або і взагалі були фіктивними) чи підкуп судових приставів і присяжних, які виносили в справах з покриття втрат вердикти проти жертв пригод на трамвайних коліях... Зухвалість Йеркеса вражала [54]. Йеркес помер в Лондоні у 1905 р., де він брав участь у проекті розвитку міської підземки.

Для одержання позик від філадельфійських і нью-йоркських фінансистів Йеркес широко використовував свою привітність і зухвалість. Він представляв філадельфійський трамвайний синдикат, який фінансував Пітер Уайденер і Вільям Елкінс, які прагнули встановити контроль над транспортною системою Чикаго, міста, що на той час зростало в Америці а, можливо, навіть у світі, найдинамічніше [55]. Незабаром Йеркес уже володів контрольним пакетом акцій у чиказьких трамвайних компаніях: вся його діяльність була спрямована на одержання максимальної вигоди за мінімального обсягу послуг, що надавалися. Серед його акціонерів і спонсорів були представники кращих сімей Чикаго [56]. Втім, Йеркес не обмежувався трамваями; він був одним з головних гравців на спекулятивному і дуже прибутковому міському газовому ринку [57].

Йеркес робив усе можливе, щоб одержати монопольний контроль над трамвайною системою Чикаго [58]. Він став головним акціонером транспортних компаній, що працювали у північному і західному округах міста. Пізніше він заснував Північну чиказьку трамвайну компанію, яка 24 травня 1886 р. одержала, терміном на 99 років, право оренди всієї власності, прав, франшиз і привілеїв, що належали компаніям-попередникам. Те саме він проробив у західному окрузі, заснувавши 20 жовтня 1887 р. Західну чиказьку трамвайну компанію. Першого червня 1899 р. ці дві компанії злилися в одну – Чиказьку єдину транспортну компанію. В кінці кінців, Західна чиказька компанія з будівництва вуличних і залізничних тунелів надала його фірмам строком на ті ж 99 років переважне право управління тунелем на Джексон-стріт, який перебував ще на стадії проектування.

Незабаром компанії Йеркеса впровадили кабельну технологію, інтегрували і впорядкували фрагментований ринок транспортних

послуг у північному і західному округах. На 1898 рік Йеркес завершив фінансування, організував, збудував і відкрив знамениту надземну рейкову дорогу навколо центру міста – чиказький Луп. Ця дорога довжиною у дві милі з'єднала чотири інші дороги, кожна з яких мала форму букви L. Перша в місті надземна рейкова дорога відкрилася в Саут-сайді в 1893 р., під час проведення Всесвітньої Колумбової виставки. Незабаром були створені інші L, а в 1895 р. відкрилася перша в країні надземна електрична рейкова дорога [59]. У 1892–1906 рр. у Чикаго було прокладено 80 миль електричних рейкових доріг – то була автономна система, яка функціонувала відповідно до цілого зводу законів і постанов урядових агентств, в юрисдикції яких перебували трамвайні шляхи [60]. «Юніон Елевейтид» Йеркеса і знаменита надземна дорога Луп, що повторювала маршрут старих наземних шляхів, об'єднали ці рейкові дороги у єдину транспортну систему.

Все це дало привід деяким пізнішим коментаторам приписати Йеркесу заслугу модернізації чиказької системи трамвайного сполучення [61]. Його методи, однак, засновувалися на корупції і торгівлі незабезпеченими акціями, що навряд можна назвати тактикою, спрямованою на розвиток міського співтовариства. Для простого городянина Йеркес був дияволом, який з нутрощами купив багатьох місцевих політиків. Як би там не було, а зовні все виглядало саме так. Досить згадати, що Де-Вітт Крейгер, мер Чикаго у 1889–1891 рр., раніше служив директором Західної чиказької трамвайної компанії Йеркеса [62].

Компаніям Йеркеса не вдалося встановити монополію над усім чиказьким рейковим транспортом: наприклад, їх вплив не поширювався на Саут-сайд. Проте в 1890-х роках компанії Йеркеса панували на більшості із 164 трамвайних маршрутів, якими користувалися городяни [63].

На початок 1890-х Йеркес, хоча він уже був транспортним бароном, забажав ще більшої влади [64]. Назривала нова битва з політиками-реформаторами. На початок 1890-х років припадає найстрашніший моральний розпад як чиказької міської ради, так і законодавчих органів штату Іллінойс, що, звичайно, лило воду на млин Йеркеса [65]. І на рівні штату, і на муніципальному рівні законодавці регулярно продавали свої голоси, тоді як сили реформаторів залишалися розрізненими. Транспортна тема виявилася для реформаторів саме тим питанням, яке дало змогу консоліду-

вати громадянське суспільство міста. Як буде показано далі у главі, присвяченій розгляду пропонованої реформи міської хартиї, війни за право управління системою трамвайного сполучення, газовими та електричними мережами міста, сприяли розвитку і розширенню громадянських основ недавно створених реформаторських організацій, наприклад Ліги муніципальних виборців [66].

Законодавчі ініціативи

Ситуація як і раніше залишалася невизначеною. Завдяки лізинговим угодам, піраміді з незабезпечених акцій і облігацій та хитромудрим махінаціям Йєркес вибудував власну транспортну імперію. На початку 1890-х років жителі Чикаго, на додачу до мережі приміських рейкових доріг, могли скористатися послугами вісімнадцяти трамвайних компаній, в експлуатації яких перебувало 41,95 миль доріг з кабельною тягою, 255,64 милі електрифікованих доріг і 18,46 миль доріг з кінною тягою [67]. Подальше зростання транспортної мережі було зумовлене введенням в дію надземних рейкових шляхів [68]. Тим часом система юридичних взаємовідносин, пов'язаних з франшизними угодами, залишалася безнадійно заплутаною, а правомірність акту про оренду на дев'яносто дев'ять років 1865 р. ще належало довести в суді.

У 1895 р. трамвайні компанії здійснили ще один наступ: діючи в інтересах транспортних магнатів, сенатор штату Іллінойс від графства Кук Чарльз Х. Кроуфорд висунув законопроект, який давав міським радам право надавати трамвайні франшизи на термін до дев'яносто дев'яти років проти двадцяти років, що передбачені чинним законодавством. Біль Кроуфорда також передбачав розширення прав і привілеїв за існуючими орендними угодами, надаючи орендарям переваги в майбутніх переговорах з муніципальними властями. Біль був схвалений в обох палатах Законодавчих зборів штату, проте губернатор Джон Пітер Алтгельд наклав на законопроект вето. Алтгельд заявив: «Я люблю Чикаго і не буду кувати ланцюг, який назавжди і без всякої надії на порятунок прив'яже городян до коліс трамвайних монополій» [69]. Через багато років Едвард Ф. Данн, який на посаді чиказького мера і губернатора штату і сам відіграв важливу роль у битвах за транспорт, згадав про бесіду, яка відбулася у нього з Алтгельдом

у дешевому чиказькому ресторані. Згідно з Данном, Алтгельд сказав йому, що якби він [Алтгельд] дозволив білю [білю Кроуфорда] стати законом, то без найменшого труда і ризику для власної кар'єри поклав би в кишеню 500 000 доларів [70].

Алтгельд виявив стійкість: його не зламали ні фінансові втрати, яких він зазнав у результаті економічної депресії 1893 р., ні складна ситуація в уряді штату, ні хронічна хвороба [71]. Остання спроба подолати губернаторське вето провалилася в стінах нижньої палати Законодавчих зборів. Невдала атака транспортних компаній згуртувала громадськість Чикаго: подальші законодавчі ініціативи уже не могли проходити таємно.

Майже через два роки, в лютому 1897-го, компанії зробили спробу повністю обійти міську владу: сенатор штату Джон Хамфрі запропонував законопроект, яким запроваджувалася комісія штату з трьох чоловік, у відання якої переходили всі питання, що були так чи інакше пов'язані з регулюванням транспортної сфери [72]. Згідно з актом Хамфрі існуючі орендні угоди продовжувалися на п'ятдесят років, починаючи з грудня 1897 р. В законопроекті була присутня і популістська нота: плата за проїзд заморожувалася на рівні п'яти центів. Транспортні компанії не приховували своєї ролі у підготовці акту Хамфрі. Навпаки, на підтримку законопроекту була організована галаслива кампанія у пресі. Сенат Іллінойсу схвалив законопроект, однак після місяця публічних слухань нижня палата відмовилася його ратифікувати.

Компанії прийшли до висновку, що їм не вдасться скинути з рахунку міський уряд Чикаго. Вони перестали шукати захисту в законодавців штату Іллінойс і перенесли бойові дії в чиказьку міську раду, де, як здавалося, вони зможуть «купити» достатню кількість олдерменів, щоб провести будь-яку бажану їм постанову. Мабуть, з погляду політичної етики цей період був найбільш ганебним у міській історії; чиказькі журналісти, а серед них і Гарольд Ікес, ядуче відзначали, що міська рада була виставлена на торги – олдермени тільки і чекали покупців [73].

Одразу після поразки акту Хамфрі делегат нижньої палати Законодавчих зборів Іллінойсу Г. А. Аллен запропонував законопроект, якому судилося дістати назву закону Аллена [74]. Ральф Хельман так резюмує основні положення цього закону: «Закон... передбачав, що місцеві власті мають право наділяти привілеями трамвайні компанії на термін, що не перевищує п'ятдесяти років,

проте будь-які подаровані права обумовлювалися згодою більш ніж половини власників землі, що прилягає до вулиць, якими мають пройти трамвайні маршрути, при тому, що раз надана угода не могла бути відкликана. Плата за проїзд установлювалася у розмірі п'яти центів і не могла бути змінена упродовж строку дії будь-якої орендної угоди, у випадку ж продовження будь-якої чинної угоди, плата за проїзд залишалася на рівні п'яти центів упродовж перших двадцяти років. Для нових угод плату за проїзд встановлювала міська рада, і вона не могла перевищувати п'яти центів і не підлягала змінам упродовж двадцяти років» [75].

Закон Аллена був схвалений обома палатами і вступав у дію після підписання губернатором Джоном Таннером у червні 1897 р. Спікер нижньої палати Законодавчих зборів не був присутній під час проведення вирішального голосування, пославшись на те, що страждає від карбункула [76].

Комісія Гарлана

З прийняттям закону Аллена в Спрінгфілді дія знову перенеслася до Чикаго. Упродовж двох тижнів роль головного переговорника виконував олдермен міської ради, по-реформаторському налаштований республіканець Джон Мейнар Гарлан (син судді Верховного суду Сполучених Штатів Джона Гарлана і батька другого майбутнього судді – також Джона Гарлана). Гарлан, колишній знаменитий центр-форвард студентської футбольної команди у Принстоні, був шести футів зросту і відзначався підкреслено вишуканими манерами – сьогодні це назвали б пихатістю [77]. Однак в місцевих республіканських колах він мав стійку репутацію реформатора.

Місцевий республіканський бос Вільям Лорімер – «білявий бос» Чикаго – був головним супротивником Гарлана всередині партії і заклятим ворогом республіканського реформатора Мерріема [78]. Лорімер, чия сім'я емігрувала з англійського Манчестера під час депресії 1865 р., почав свою кар'єру в річковому (шостому) окрузі чиказького Вест-сайда, пройшовши шлях від робітника пральні і рознощика вугілля до помічника круп'є і фасувальника на м'ясопереробному заводі. У 1880 р. він одержав посаду в трамвайній компанії і звідти увійшов в організаційні структури республіканської партії. На середину 1890-х Лорімер став найбільш впливо-

вим лідером республіканців у графстві Кук: на цей час припадає масовий перехід американців із демократичної партії у стан республіканців, викликаний панікою 1893 р. Джон Фермер Хамфрі, який запропонував нещасливий законопроект Йеркеса в сенат Законодавчих зборів Іллінойсу, був людиною Лорімера.

Двічі, в 1895–1901 і в 1903–1909 роки Лорімер засідав у палаті представників конгресу США. В 1909 р. Генеральна асамблея штату Іллінойс обрала його до сенату США. В 1912 р. Лорімера вигнали із сенату в результаті розслідування, яке показало, що білявий бос купив голоси іллінойських законодавців, що забезпечили йому проходження у вищій законодавчий орган влади країни. У Чикаго вигнаного сенатора зустріли як героя – царський прийом влаштував Лорімеру його протеже, що набирав силу, майбутній мер Чикаго і близький приятель Аль Капоне Великий Білл Томпсон.

Тим часом Гарлан поступився Картеру Гаррісону під час напружених виборів градоначальника у 1897 р. Гарлан провів активну виборчу кампанію на місцях, проте не дістав підтримки босів своєї рідної республіканської партії [79]. Одразу після виборів Гарлан запропонував міській раді створити комісію з п'яти чоловік, яка відповідала б за вивчення стану трамвайних франшиз. Комісія Гарлана явила світу вичерпний звіт, який був представлений увазі міської ради 28 березня 1898 р. [80]. Політична ситуація в місті досягла своєї межі [81].

Вибори 1898 р. в законодавчі органи міста і штату виявилися катастрофічними для Йеркеса і прихильників закону Аллена. В Законодавчі збори штату не пройшло більше десяти senatorів і шістьдесят чотири члени нижньої палати, які голосували за закон Аллена [82]. Крім того, сорок два з шістьдесяти восьми місць у чиказькій міській раді зайняли супротивники Йеркеса, що драматичними чином змінило баланс сил [83]. У раду були обрані дев'ятнадцять олддерменів із списку, що нараховував двадцять одну кандидатуру, який був представлений Лігою муніципальних виборців – у міській раді утворилася сильна фракція прибічників реформ [84]. Гаррісон-молодший вивчав механізми влади, доступні йому як меру міста. Він ненавидів Йеркеса, який, як згадувалося раніше, був тісно зв'язаний з Роджером Саллівеном, головним суперником Гаррісона в чиказькій демократичній партії.

Наближалася кульмінація «транспортних війн»: вирішальні битви повинні були відбутися на трьох фронтах. По-перше, олдермен Гарлан і четверо його колег по недавно створеній комісії Гарлана уважно вивчали всю доступну інформацію, що стосувалася історії чиказьких транспортних угод. По-друге, представники Чикаго домагалися відміни закону Аллена у Спрингфілді. По-третє, Йєркес і його союзники робили все можливе, щоб одержати схвалення нового пакету транспортних угод безпосередньо від чиказької міської ради.

Звіт комісії Гарлана містив детальне, всебічне дослідження транспортних угод: особлива увага надавалася питанням капіталізації, прибутків, дивідендів, орендних договорів, привілеїв транспортних компаній та обслуговування пасажирів. Звіт став основою для наступних дебатів у міській раді і надав реформаторам таку необхідну інформацію про їхніх опонентів [85]. Гарлан і його колеги, безумовно, відіграли позитивну роль у подальшому розвитку транспортної політики міста. Комісія Гарлана стала взірцем для заснованої в грудні 1899 р. транспортної комісії міської ради і її правонаступника – впливового комітету з місцевого транспорту, що був створений у травні 1901 р. [86].

Ці законодавчі комісії довели, що зусилля, спрямовані на пошук спільної позиції, слугують інтересам міського співтовариства більше, ніж постійні чвари чотирьох попередніх десятиліть. Наприклад, звіт трамвайної комісії 1900 р. передбачав можливість створення юридичної бази для передачі трамвайної інфраструктури в муніципальну власність, але не закликав до негайного створення муніципального керівного органу. В звіті говорилося: «По суті, комісія твердо дотримується тієї думки, що нині було б не розумно передавати міські рейкові шляхи в управління муніципалітету. Крім того, комісія не має жодних підстав вважати, що городяни Чикаго, якби їм була надана можливість висловити свою думку з цього питання на референдумі, погодилися би на негайне муніципальне управління» [87].

Після виборів 1898 р. відміна закону Аллена уявлялася досить легкою справою. В березні 1899 р. Законодавчі збори анулювали закон переважною більшістю голосів. Після відміни закону Аллена трамвайні битви знову перенеслися у міську раду Чикаго. Невідворотно наближався строк закінчення двадцятилітніх транспортних франшиз 1883 і 1884 років; сторони готувалися до вирішального засідання чиказької міської ради [88].

Петлі в залі міської ради

Після підкупу цілого ряду партійних босів і олддерменів Йеркес і його колеги були майже переконані, що доб'ються продовження орендних договорів на їхніх умовах. Джон Пауерс («Джонні де Пау») з італо-ірландського округу Чикаго, людина Йеркеса у міській раді, пишався своєю репутацією «короля хабарників» [89]. Олдермен «де Пау» – союзник Саллівена – ненавидів Гаррісонів, батька і сина, які очолювали помірно реформаторську фракцію в демократичній партії, що обмежувала поле діяльності короля підкупу. Пауерса вважали «холоднокровним, хитрим і абсолютно нерозбірливим у засобах» політиком, при цьому про нього говорили, що він «добрий і веселий товариш» [90]. «Уявіть собі приземкуватого не високого чоловіка з сивою зачіскою помпадур, – писала газета «Аутлук» в 1898 р., – з гладенько виголеним обличчям, важкими рисами і неспокійними очима, який чергує перед будинком міської ради з піднятим кулаком, намагаючись поставити синець під оком меру, і ви одержите достовірний портрет Джонні Пауерса» [91]. Пауерс управляв своїм «королівством» за допомогою батого і пряника. Якось під час зборів у дев'ятнадцятому окрузі ватага його молодчиків навіть погрожувала стягнути з трибуни Гарлана, але «м'язистий» Гарлан тільки зміряв їх поглядом і змусив замовкнути.

У Гаррісона були свої підозрілі союзники – серед них особливо виділялись «Банщик» Кафлін і «Малюк» Кенна [92]. Можливо, було б добре розглядати перемогу Гаррісона над Йеркесом у міській раді як перемогу реформ над корупцією. Проте насправді все було не так просто. Як пише Пол Майкл Грін, «було б помилкою протиставляти в чиказькій історії хороших хлопців (реформаторів) поганим хлопцям (політикам). Сім'я Гаррісонів, наприклад, належала до обох таборів» [93].

У ті роки Гарольд Л. Ікес, який пізніше став «найманцем» Франкліна Делано Рузвельта у Білому домі, працював репортером і перший досвід набув у чиказькій політиці. Він дослідив усі ходи і виходи місцевої фракційної політичної машини і вважав Гаррісона достойним чоловіком. «Ніхто і ніколи не звинувачував його в хабарництві, – писав Ікес в автобіографії. – Проте партійна машина демократів, очолювана Боббі Берком, була занадто неприємним інститутом. То була політична клоака і знищити сморід, що з

неї виходив було не можливим» [94]. І Гаррісон, і Кафлін, і Кенна були частиною цієї системи.

Кафлін і Кенна залишилися вірними Гаррісону, незважаючи на спокусливі пропозиції заскочити на бойову колісницю Йеркеса. Їхня відданість меру частково пояснювалася власними конфліктами з «де Пау», Саллівеном і подібними до них. Проте, зазначав історик Едвард Кантович, якби «Гаррісон був довершеним циніком, він не зайняв би таку відкриту і недвозначну позицію» [95].

Гаррісон мав широку підтримку і в більш шанованих колах. Видавець «Дейлі ньюс» Віктор Лоусон був, мабуть, найбільш стійким противником Йеркеса [96]. Тим часом викривальні статті про транспортну імперію Йеркеса друкувалися і в «Чикаго Трибюн» Джозефа Медділа, і в «Чикаго Таймс-Геральд» Геррімана Кольсаата [97].

Гаррісон з допомогою своїх союзників Кенна і Кафліна зруйнував плани Йеркеса на продовження франшизних договорів під час бурхливого засідання міської ради, яке відбулося в середині грудня 1898 р. [98]. Пізніше Гаррісон згадував, що це захоплююче засідання пройшло в присутності величезної кількості людей [99]. Балкони зали засідань були заповнені вщерть: у перших рядах сиділи прибічники Гаррісона, які в ключові хвилини дебатів спускали з перил балконів вірвовки з петлями. Мер Гаррісон і сам вийшов на трибуну, розмахуючи вірвовкою вішателя; народ скандував: «На шибеницю їх! На шибеницю!» [100]. Перед будівлею Міської ради крокував німецький оркестр, виконуючи патріотичні марші. За ним ішов натовп городян зі смолоскипами і палицями. Щомиті спалахували вогники фотографів [101].

Для Йеркеса XIX ст. закінчилося низкою поразок: в грудні 1898 р. його розгромили прибічники Гаррісона в чиказькій міській раді, а в березні наступного року – противники закону Аллена в законодавчих зборах штату в Спрингфілді. Незабаром «транспортний барон» назавжди залишив Чикаго. Гаррісон залишався в кріслі мера до 1905 р., а потім працював чиказьким градоначальником ще чотири роки – з 1911-го по 1915-й. Гаррісон, між іншим, ніколи не намагався цілком розв'язати транспортну проблему, віддаючи перевагу, очевидно, бажанню ще і ще раз пережити свою перемогу на Йеркесом [102].

Багато в чому єдиним переможцем на цій стадії «транспортних війн» був олдермен Гарлан. Його комісія довела переваги зваже-

ного і менш емоційного підходу до розв'язання складних технологічних, інженерних і правових питань, пов'язаних з регулюванням транспортної інфраструктури [103].

Чесний суддя Данн

Після того, як пішов Йеркес і настало затишшя в законодавчих битвах з транспортними компаніями в Спрингфілді і Чикаго, громадськість звернула свою увагу на можливість повернення трамвайних шляхів у муніципальне управління. Політичний авторитет Гаррісона танув на очах: він неохоче визнав це, відмовившись виставити свою кандидатуру на виборах 1905 р. [104].

Тим часом у Чикаго почав формуватися радикальний рух «нового юніонізму». В 1902 р. Джон Фітцпатрік і група молодих прогресивних реформаторів взяли під контроль Чиказьку федерацію праці, усунувши від керівництва групу корумпованих профспілкових чиновників [105]. Під керівництвом Фітцпатріка, який очолював федерацію до своєї смерті у 1946 р., місцеві тред-юніони перетворили нову концепцію муніципальної власності у засіб боротьби із засиллям корпорацій.

Георг Лейденбергер вважає, що повернення транспортної теми на перші шпальти чиказьких газет було заслугою міського «нового юніонізму» [106]. В русі за муніципалізацію прогресисти з середнього класу поступово поступалися місцем учителям початкових шкіл, водіям міського транспорту, виготовникам рукавиць і друкарським складальникам, які недавно організували профспілки. Зусилля юніоністського руху, спрямовані на об'єднання різних неорганізованих груп робітників, перетворювали Чикаго на «тред-юніоністську столицю світу», де профспілки об'єднували представників усіх робітничих професій, обох статей і певною мірою, всіх рас. Питання про муніципальну власність дало змогу юніоністам вимагати встановлення нових демократичних відносин між капіталом і суспільством, не обмежуючись традиційною парадигмою відносин між наймачами і робітниками.

Місцеві компанії відчайдушно накинулися на «муніципалістів», особливо коли Чиказька федерація праці почала проводити об'єднані пікети. У дисертаційній роботі 1929 р., присвяченій утихомиренню робітничого руху в Чикаго, Говард Бартон Майєрс стверджував, що «навіть чи знайдеться багато міст, де сторони,

які протиборствували в трудових конфліктах, діяли з такою ж непогамовністю, жорстокістю і безпринципністю, як в Чикаго» [107]. Розглянувши більше двох десятків великих страйків, що мали місце в Чикаго з 1877 по 1925 рік, Майєрс доходить висновку, що «після 1898 р. настала епоха промислового благоденства. Тред-юніони швидко росли, і з 1902 р. для Чикаго почався період найбільш напружених в історії страйків. У 1902–1906 рр. місто перебувало в постійному неспокої. Хоча страйки не були такими численними як в 1886 р., наслідки заворушень цього періоду виявилися набагато більш серйозними» [108].

Майєрс також зазначає, що «апатія, брак досвіду і некомпетентність прокурорів, суддів окружних судів, а також нездатність чиказького мера і різних чиновників міста і штату належним чином виконувати свої обов'язки були виявами загальної проблеми, що виражалася в неефективності і корумпованості місцевого уряду» [109].

Страйк транспортних робітників Саут-сайду в кінці 1903 р. сколихнув усе місто, після того як мер Гаррісон кинув на страйкарів сили поліції [110]. Едвард Данн був найвидатнішим політиком міста, який виражав погляди реформаторів-юніоністів з цілого ряду питань, охоплюючи транспортний конфлікт. Протистояння робітників і капіталістів досягло найвищої точки під час жорстокого страйку 1905 р., ініціаторами якого були водії вантажного транспорту, що виступали проти створення «відкритих» підприємств (тобто, підприємств, що відкривалися без колективного договору з профспілкою). Ці трудові конфлікти в Чикаго відображали загальноамериканські тенденції робітничого руху тієї епохи, вони відзначалися особливою жорстокістю. Те, що наймачі спиралися на штрейкбрехерів афроамериканського походження, які, тим часом, і не могли б вступити у «білі» профспілки, на ціле покоління отруїло расові відносини в Чикаго і призвело до руйнівних расових конфліктів у майбутньому. Перші битви в чиказьких трудових війнах залишилися за хазяями – у боротьбі з тред-юніонами наймачі залишалися переможцями аж до закінчення Першої світової війни [111].

Суддя Едвард Ф. Данн, гарячий прихильник муніципальної власності в сфері громадських послуг, був обраний мером Чикаго в квітні 1905 р. завдяки підтримці пролетаріату. Водночас Данн представляв інтереси прошарку багатих ірландських городян, частка яких зростала [112]. Здавалось, що остаточне розв'язання транспортної проблеми вже близько.

Данн прийшов до влади як щирий прихильник принципів муніципальної власності на всіх підприємствах сфери громадських послуг, включаючи транспортну систему [113]. У березні 1902 р. він заявляв: «Без тіні сумніву я підтримую ідею про муніципальне володіння і управління на чиказьких підприємствах трамвайного транспорту, телефонної мережі, газо- і електропостачання за умови, що ними завжди буде управляти чесна і строга цивільна служба. Громадськість вимагає, щоб системі управління цими комунальними послугами були притаманні дві ознаки: по-перше, ефективність і комфорт; по-друге, тарифікація за мінімальною ціною, порівняною з належним рівнем ефективності і комфорту» [114].

Данн переміг на виборах, випередивши олдермена-республіканця Джона Гарлана всього на 35 тисяч голосів: по суті вибори чиказького мера 1905 р. можна з повним правом назвати референдумом про муніципальне володіння міським трамвайним транспортом [115]. Гарлан давно мріяв зайняти крісло чиказького мера, особливо після того, як він з невеликим відривом програв Гаррісону на виборах 1897 р. Однак лідери республіканської партії не змогли пробачити йому «минулих чвар» [116]. Поразка Гарлана на виборах не в останню чергу пояснювалася його ворожнечею з місцевою політичною машиною республіканської партії, яку очолював «Білявий бос» Лорімер [117].

П'ятдесятидвохлітній Данн, колишній окружний суддя, був сином ірландських іммігрантів [118]. Більшу частину життя він провів в Іллінойсі, за винятком короткого періоду студентства в Трініті-коледжі в Дубліні, де він не зміг закінчити навчання через тяжкі фінансові втрати, яких його сім'я зазнала в Штатах. Сучасники вважали Данна чесним і розумним, але дещо впертим. Пол Майкл Грін зазначав, що у Данна не було «ні організаційного таланту Саллівена, ні здатності Гіррісона вселяти у людей почуття відданості» [119]. Однак не варто сприймати Данна непохитним прибічником реформ, оскільки його успіх на виборах мера Чикаго в 1905-му і губернатора штату Іллінойс у 1912 р. ґрунтувався на союзі з «королем підкупу» Саллівеном [120].

Дворічне перебування Данна на посту мера запам'яталося як складний час в Чиказькій історії: радикальні реформатори виявилися нездатними ефективно керувати містом. До речі, Данн був останнім мером, обраним на два роки. В листопаді 1905 р. була

прийнята постанова про чотирирічний строк для градоначальників, і в квітні 1907 р. чиказький мер обирався вже на чотири роки [121].

При мері Данні Чикаго вважався «найбільш радикальним містом Америки», в якому правив мер-«соціаліст», який наповнив міський уряд «довговолосими друзями і стриженими жінками» [122]. Його постійні зусилля, спрямовані на повернення трамвайної інфраструктури під контроль муніципальної влади привели до закінчення транспортних війн. Апелюючи до прихильників муніципалізації, різних етнокультурних і класових сегментів міста, Данн в 1905 р. зумів мобілізувати демократичну партію Чикаго і створити власну електоральну базу. Навіть такий цинічний оглядач, як Ікес, визнавав, що Данн з усією щирістю намагався дотриматися своїх обіцянок [123]. Мова, якою Данн говорив з місцевою владною елітою, була мішаниною лексики передового католицького соціалізму і популістської демократичної риторики [124]. Зрештою його адміністрація зазнала невдачі.

Згодом оглядачі, наприклад історик Джон Д. Бюнкер, висловлював сумнів, що Данн взагалі міг досягти успіху у своїй транспортній реформі. «Нам видається маловірогідним, – писав Бюнкер, – що більшість чиказьких виборців будь-коли одноставно підтримували концепцію негайної передачі транспортної системи в муніципальне володіння» [125]. Хоча здавалося, що транспортна тема зазнає подальшої поляризації між демократичними ідеалістами і діловими прагматиками [126], ініціативи Данна сприяли пошуку компромісів. Саме коли він був мером, почалася діяльність транспортних комісій міської ради, що виростили з комісії Гарлана.

Комісія міської ради негайно розпочала вивчати можливість передачі міського трамвайного транспорту в муніципальну власність [127]. Зокрема, комісія знову розглянула акт про оренду на дев'яносто дев'ять років, правомірність якого ніколи не обговорювалася в суді. Багато питань залишалося невирішеними – так, було не зрозуміло, чи треба співвідносити акт про оренду на дев'яносто дев'ять років тільки з транспортом на кінній тязі. На 1901 рік олдермени міської ради пройнялися такою повагою до роботи комісії, що вона була перетворена на постійно діючий орган, в юрисдикцію якого входив весь місцевий транспорт. Новостворений комітет місцевого транспорту залишався важливим органом чиказької транспортної політики аж до Другої світової війни [128].

Від Аллена до Мюллера

Одним з перших кроків комісії в справах місцевого транспорту став інженерний звіт, замовлений Бьону Дж. Арнольду. Звіт повинен був містити всі фінансові і наукові факти, практичні викладки і статистичні дані, що стосувалися існуючої системи трамвайного сполучення, а також опис заходів, що пропонувалися для розширення транспортної мережі міста [129]. Звіт Арнольда, робота над яким завершилася 19 листопада 1902 р. став суттєвим внеском у розвиток дискусії про долю міського транспорту [130]. По-перше, звіт містив розрахований до 1930-х років план дій з прокладання нових маршрутів. По-друге, в ньому наголошувалося на бажаності і практичній доцільності знищення, в контексті трамвайних перевезень, кордонів між північним, західним, і південним округами міста. По-третє, гаряче захищався принцип єдиних проїзних тарифів в усій системі трамвайних сполучень. По-четверте, була доведена фінансова доцільність плану передачі існуючої транспортної мережі в муніципальне управління. По-п'яте, деякі з найбільш конфліктних питань були переведені в інженерне русло – віднині ними повинні були займатися не політики, а спеціалісти. Таким чином, Арнольд створив політичний простір для компромісів [131].

Тим часом по-реформаторському налаштована Громадянська федерація Чикаго замовила власний звіт про стан транспортної системи. Після відміни закону Аллена Громадянська федерація поставила вимогу, щоб Йеркес та інші власники транспортних компаній відкрили свої бухгалтерські книги для повної аудиторської перевірки. Власники підкорились [132]. Всебічне дослідження, проведене Міло Рой Молтбі та Едмундом Ф. Бардом, виявило заплутану фінансову систему транспортних компаній [133]. Зусиллями Молтбі і Арнольда структура трамвайного транспорту Чикаго стала прозорою для громадськості [134]. Компанії, в свою чергу, охоче йшли на поступки реформаторським групам із середнього класу, щоб не стати жертвою радикального робітничого руху. Не з'ясованими залишалися багато юридичних питань, зокрема статус угод про оренду на дев'яносто дев'ять років.

На цей же час припадає укрупнення транспортних компаній: у новостворену Об'єднану чиказьку трамвайну компанію «Чикаго Юніон Трекшн Компані» увійшли Північна і Західна чиказькі

транспортні компанії. Трамвайна інфраструктура Саут-сайду залишилася поза новою компанією. Під час формування «Чикаго Юніон» знову набули актуальності нерозв'язані юридичні питання, зокрема правомірності акту про оренду на дев'яносто дев'ять років на територіях, приєднаних до міста Чикаго після прийняття цього закону. Рішення судів нижчої інстанції допускали подвійне тлумачення, і в 1905 р. справа дійшла до Верховного суду Сполучених Штатів. Вердикт Верховного суду від 12 травня 1906 р. підтримав позицію міської влади, в результаті муніципалітет дістав практично необмежений контроль над трамвайною інфраструктурою міста (за винятком кількох шляхів у західному і південному округах) [135]. Акт про оренду на дев'яносто дев'ять років було поховано назавжди.

Основний правонаступник імперії Йєркеса – Об'єднана чиказька трамвайна компанія була передана в тимчасове управління. Управляючі домоглися продовження орендних угод на двадцять років (так звані Тимчасові приписи 1904 р.), які підлягали перегляду після розв'язання різних юридичних спорів [136]. Сторони, що боролися в транспортному конфлікті, почали шукати компроміси.

У травні 1903 р. Законодавчі збори штату Іллінойс забезпечили ще одну обов'язкову умову для закінчення «транспортної війни» [137]. Прийнятий в цьому місяці закон Мюллера давав містам Іллінойсу, включаючи Чикаго, право володіти трамвайними шляхами і експлуатувати їх як безпосередньо, так і через лізингові угоди. Проте закон обумовлював, що міські власті мають право взяти транспортну сферу під свій контроль тільки після схвалення його трьома п'ятими виборців. З метою передачі транспорту у ведення міст муніципальним властям було дозволено брати позики [138]. Чиказька міська рада відреагувала негайно, і 5 квітня 1904 р. виборці схвалили придбання містом трамвайних шляхів згідно з положеннями закону Мюллера [139].

Отже, на час вступу мера Данна на посаду все було готове до передачі транспортної системи у відання муніципальних властей. Виставляючи свою кандидатуру на посаду мера, Данн обіцяв діяти негайно. «Муніципальне володіння і управління – не пуста мрія, – проголосував він. – Ми не повинні розглядати муніципальне володіння як якусь абстракцію... Нам відомо, що скрізь, де був дотриманий цей принцип, муніципальне володіння одержало

обов'язкову підтримку громадськості і привело до зниження вартості проїзду, більш швидкого і ефективного обслуговування і зростання заробітної плати транспортних службовців» [140]. Юридичні й правові перешкоди були подолані завдяки законодавчим ініціативам, завершилася робота над техніко-економічним обґрунтуванням проекту, ось-ось мали вступити в силу фінансові угоди. Прийшов час діяти.

Спонукана Данном міська рада схвалила емісію «трамвайних сертифікатів» на суму 75 мільйонів доларів, які відповідно до закону Мюллера дали б можливість місту здійснити придбання існуючих шляхів [141]. У квітні 1906 р. емісія цих облігацій була схвалена на референдумі чиказькими виборцями. Муніципалізація трамваїв здавалася неминучою, особливо з приходом до влади мера, який так старанно захищав ідею муніципального володіння. Важливу роль у чиказькій кампанії за муніципалізацію відіграли Чиказька федерація праці і відомий громадський діяч Вільям Рендольф Херст, який раніше балотувався на пост мера Нью-Йорка від Ліги муніципальної власності [142]. Тим часом якість послуг, що їх надавав чиказький трамвайний транспорт, погіршувалася мало не з кожним днем.

«Найбрудніші в світі трамваї»; «Тисячі на зупинках; вагони заповнені вщерть»; «Перетворимо чиказьців на сардини»; «Хай живе поганий громадський транспорт!» – такі заголовки раз по раз з'являлися в «Чикаго Трибюн» [143]. Стара газета Йєркеса «Інтер-Оушн» була більш прихильна до транспортних компаній, але нарікала на політиків. Її передовиці проголошували: «Міська рада вимагає, щоб транспортна проблема була вирішена за місяць»; «Суд затыгає транспортний вузол»; «Натовп з мотузками погрожує міській раді» [144]. Чиказьці обурювались і вимагали конкретних дій. Кожного дня в ранкові й вечірні години «пік» обурення городян сягав крайньої межі.

Ніколи раніше ідея муніципальної власності на транспорт не мала такої підтримки виборців, проте настрої городян були непрості. На відміну від Данна, який з ідеологічних міркувань виступав за муніципалізацію всієї сфери громадських послуг, чиказькі пасажири лише прагнули до створення більш ефективної транспортної системи. Тому городяни були готові підтримати будь-який план, який полегшив би їхню долю.

Після схвалення на референдумі емісії обумовлених законом Мюллера сертифікатів мер Данн виклав програму подальших дій

з муніципалізації в листі від 27 квітня 1906 р., що був адресований голові комітету з місцевого транспорту Чарльзу Верно [145]. В «листі Верно» наголошувалося на намірі Данна здійснити «якнайшвидше і всебічне поліпшення» трамвайного транспорту шляхом його муніципалізації [146]. Мер пропонував компаніям підвищити якість послуг перед продажем транспортної інфраструктури місту. Першими у списку рекомендованих Данном поліпшень стояли уніфікація послуг, які надавали різні компанії, і створення мережі єдиних перевезень [147]. Данн також настійливо просив комітет Верно почати перемовини про викуп транспортної мережі містом.

Дотримуючись духу і букви листа, Верно негайно розпочав перемовини, проте їхні результати помітно різнилися від завершення, якого очікував Данн [148]. Як це бувало в історії муніципального управління, висновки, до яких приходять команди професійних експертів, нерідко відрізняються від висновків політиків [149]. П'ятнадцятого січня 1907 р. після місяця напруженої, складної і часом нервової роботи експерти Верно надали увазі міської ради проекти двох приписів [150]. Згідно з останніми транспортні компанії одержували транспортні франшизи строком на двадцять років за умови негайного ремонту рухомого складу і дотримання експлуатаційних стандартів, що обумовлені в проектах угод між містом і власниками компаній. Компанії надавали місту 5 мільйонів доларів для початку робіт з будівництва підземки в центрі Чикаго, власником якої буде місто [151]. Новостворена інженерна рада повинна була здійснювати нагляд за діяльністю компаній, зокрема за дотриманням установлених стандартів, включаючи щорічне прокладання нових шляхів в обумовленому обсязі [152]. Таким чином, комітет Верно пропонував компроміс, за яким приватна власність поєднувалася з громадським контролем. Розлючений Данн наклав вето на приписи, проте 11 лютого 1907 р. міська рада подолала вето 57 голосами проти 12 [153]. Тепер долю «транспортних війн» мали вирішувати чиказькі виборці на референдумі.

Знаменний для Чикаго день виборів – 2 квітня 1907 р. – виявився чорним днем для мера Данна. По-перше, він програв на виборах мера Фреду А. Бюссу («Товстуну Фредді»): за чинного мера проголосувало 151 779 чиказьців, за республіканського кандидата – 164 702 громадянина, а 19 449 голосів були віддані іншим кандида-

там; по-друге, Компромісні приписи, проти яких так гаряче виступав Данн, були прийняті більшістю виборців: 167 367 голосів «за» і 134 281 – «проти» [154]. Муніципалізація трамвайних компаній, яка здавалася справою вирішеною під час вступу Данна на посаду, стала практично нездійсненою. Останній гвіздок у домовину муніципального володіння був забитий через шістнадцять днів після виборів: Верховний суд Іллінойсу постановив, що емісія транспортних сертифікатів на суму 75 мільйонів доларів, яка планувалася згідно із законом Мюллера, була неконституційною, оскільки при емісії заборгованість міста вийшла б за межі, передбачені конституцією штату [155].

Поразка Данна була повною і частково пояснювалася його впертістю. Данн і один з його транспортних радників, Кларенс Дерроу, не припускали компромісів [156]. Вони відвернулися від політики прагматичного плюралізму і, по суті, покарали самих себе. У спогадах Данн пише, що залишив «кабінет мера з чистою совістю, чистими руками, твердим серцем і усвідомленням того, що ні в чому не обманув довір'я людей. Я виконав свій обов'язок і не порушив жодної обіцянки» [157].

Потім Данн став успішним губернатором Іллінойсу: в 1912 р. його як демократа із табору Вудро Вілсона обрали губернатором штату за широкої підтримки робітників і не без сприяння давнього ворога Гаррісона – партійного боса Роджера Саллівена [158]. Такі ненависні Данну Компромісні приписи були прийняті в результаті однієї з найбільш широких агітаційних кампаній в історії Чикаго [159]. Вибори на пост глави міста 1907 р. Данн програв нічим не примітному республіканцю із фракції Лорімера – «Товстуну Фредді» Бюссу [160]. Бюсс переміг на виборах, попри те, що не міг особисто брати участь у виборчій кампанії – незадовго до її початку він потрапив у залізничну катастрофу. Політичною базою Бюсса був населений німцями чиказький район Норт-сайд [161].

Приземкуватий і тупий Бюсс був «грубим і нечесним» «позаштатним партійним політиком» із Норт-сайда, колишнім скарбником і сенатором штату [162]. В його округ входили чиказький «Золотий берег» біля Лейк-шор-драйв і прилегла територія «переважно забудована нетрями, спотворена салунами, гральними домами і борделями» [163]. Саме в цій «перехідній зоні» на захід від Кларк-стріт Бюсс почував себе найзатишніше. Його «природним середовищем перебування були дешеві ресторанчики. Він був хуліганом із

забігайлівки» [164]. Проникливий Гарольд Ікес зазначає, що стратегія Бюсса полягала в тому, щоб видаватися «грубуватим, але дієвим політиком», одночасно переконуючи своїх багатих прибічників у приозерному районі, що йому «не чужі проблеми і устремління тих, хто народжений у пурпурі» [165]. Бюсс надзвичайно відрізнявся від свого попередника – догматичного судді-мера Данна.

Непримиримість Данна у транспортному питанні, незважаючи на деякі незгоди перед прийняттям Компромісних приписів, відкрила дорогу для компромісу між комітетом з місцевого транспорту і трамвайними компаніями. Уолтер Фішер, ще один транспортний радник Данна, брав активну участь у виробленні умов угоди. (Пізніше Фішер став секретарем з внутрішніх справ в адміністрації Тафта.) [166] Діяльність комітету підтримували й інші відомі громадські діячі Чикаго, зокрема Гаррісон, Ікес, Арнольд і знаменитий тренер футбольної команди Чиказького університету Амос Алонсо Стегг. Коаліційна політика привела до закінчення піввікового конфлікту, що полягав у виявленні прийнятних меж суспільного блага і приватної вигоди.

Згідно з так званими Компромісними приписами була створена Інженерна рада, на чолі якої став Арнольд. В очах переважної більшості чиказьців Арнольд мав бездоганну репутацію. Однак наглядові функції ради не були визначені до кінця, що створило чимало проблем у майбутньому. Нова система не була достатньо гнучкою, щоб підтримати якість транспортних послуг на належному рівні.

Оповідаючи про кар'єру електричного магната Семюеля Інсулла, Гарольд Л. Платт оцінює 1905–1907 роки як поворотний пункт чиказької політичної історії: «Жорстокі суперечки про майбутнє міста досягли найвищої точки. Старі моделі політичних відносин виявилися зламаними, привівши в кінцевому підсумку до створення структури етноцентричної влади Антона Кермака і демократичної партії... Битва за муніципальні реформи завершилася» [167].

Висновок Платта засновується на аналізі кількох одночасних процесів у чиказькій політиці, включаючи описану в розділі III цієї праці боротьбу за прийняття міської хартії. Реформи ніколи не були простим вибором між «добром» і «злом». Чиказьці вчилися поступатися владою заради збереження тієї ж влади у фрагментованому світі міста, що стрімко змінювалося. Вони ставали прагматичними плюралістами.

Трамваї і автомобілі

Здавалося, що після утвердження Компромісних приписів у системі міського трамвайного сполучення намітився прогрес. Зокрема в місті почались роботи з оновлення рухомого складу, прокладання і введення в дію нових трамвайних шляхів [168]. Історик транспорту Пол Баррет, який розглядав історію «трамвайних війн» через сімдесят п'ять років після їх закінчення, виявляє меншу терпимість до чиказьців тієї епохи [169]. Для нього транспортний конфлікт у Чикаго – всього лише епізод в загальноамериканському процесі упорядкування міської транспортної політики, в результаті якого громадський транспорт став регульованою приватною сферою економіки, тоді як державні субсидії було спрямовано на розвиток автомобільного транспорту [170]. Таким чином, політичні перемоги прибічників регулювання на рубежі віків прирекли громадський транспорт на поразку в конкурентній боротьбі з автомобілями.

Баррет зневажливо називає мера Гаррісона-молодшого «франтуватим і солодкомовним» політиком, який «хоч і відзначався особистою чесністю, але терпимо ставився до корупції, що процвітала в місті», а у «питаннях транспортної політики не мав чіткої позиції за винятком стійкого неприйняття Йєркеса» [171]. Історику імponує відданість Данна ідеї муніципального володіння, тому що Данн був принциповий і, на відміну від дилетанта Гаррісона, прекрасно розбирався у транспортних питаннях.

Баррет визнає, що Данн «надто довіряв видимій схильності чиказького суспільства до ідеї муніципального володіння і не терпів ніяких заперечень, коли справа торкалася його улюбленого дітища» [172]. «Мер Данн, – продовжує Баррет, – не припускав можливості вільної дискусії, і жорстко критикував опонентів за те, що вони не мають єдиної позиції. І республіканці, і демократи з табору Гаррісона затаїли на нього глибоку образу» [173]. Баррет, до речі, набагато більш терпимий до Йєркеса, ніж решта учасників «транспортних війн». Для Баррета Йєркес був людиною, здатною «об'єднати і раціоналізувати міську транспортну систему» [174].

Баррет пише про те, що чиказька громадськість була розгнівана станом міського транспорту, але вважає цей гнів невиправданим. Основна проблема, на думку Баррета, полягала в тому, що Чикаго ріс надто швидко, а центральна ділова частина міста зали-

шлася надто скупченою, і реформи інфраструктури не встигали за попитом, що зростав. Баррет не вважає, що муніципальне володіння було виходом із ситуації, що склалася. Він вказує на успіхи «великої трійки» Східного побережжя – Бостона, Нью-Йорка і Філадельфії – міст, де державні інвестиції поєднувалися з муніципальним контролем за приватними транспортними компаніями, що управляли транспортом [175]. Такий змішаний підхід привів до створення транспортної інфраструктури, яка справно працює і нині, через сто років. В інших містах, де державне регулювання не супроводжувалося муніципальними інвестиціями, транспортним компаніям так і не вдалося «відірватися» від поверхні вулиць і перебороти заборонні заходи властей. Так у боротьбі за міський простір громадський транспорт незабаром програв приватним автомобілям. Чиказькі «Лупи» – надземні рейкові дороги – це лише виняток, що підтверджує висновки Баррета [176].

Аналіз Баррета становить інтерес як думка спеціаліста, насамперед стурбованого проблемами раціональної транспортної політики. В історії чиказьких «транспортних війн» Компромісні приписи 1907 р. означали тільки коротку перерву. Гарольд Платт нагадує читачам, що і через десять років після затвердження приписів транспортні компанії «все ще страждали від політичної спадщини Чарльза Йеркеса» [177]. Гарольд Госнелл в дослідженні чиказької політики епохи Великої депресії також зазначає, що транспортні проблеми були бичем Чикаго і в 1930-х роках [178]. Баррет, зі свого боку, віддав перевагу більш зрозумілому і послідовному підходу до транспортних проблем, ніж компроміси, які передбачав Гаррісон.

Праця Баррета переконливо засвідчує, що через роки великі політичні перемоги часто уявляються пірровими – мабуть, це спостереження справедливе стосовно міської політики в усій Америці початку ХХ ст. і підтверджується, зокрема, дослідниками програм післявоєнного муніципального житлового будівництва і оновлення американських міст у 1950-х роках [179]. Плин часу, накопичення знань, технологічні, політичні та соціальні переміни можуть за яких-небудь двадцять п'ять років поставити під сумнів найбільш «раціональну» політику.

У дослідженні чиказьких «транспортних війн» Георга Лейденбергера Компромісні приписи 1907 р. критикуються з іншої позиції [180]. Праця Лейденбергера заслуговує на увагу всіх учених,

які цікавляться цією главою чиказької історії. Він пов'язує останню стадію транспортного конфлікту з більш широкою темою – розвитком радикального «нового юніонізму» в Чикаго початку століття, а також агресивною позицією приватного капіталу стосовно робітничого руху, що наростає. Чиказька федерація праці і стрімко зростаючі тред-юніони учителів і водіїв поширювали ідеологію юніонізму за межі традиційних ремісничих об'єднань. Гасло «Негайна передача в муніципальну власність!» мало для робітників особливу привабливість.

Жорстокий страйк водіїв у 1905 р. і кампанія по виборах мера знову вивели транспортний конфлікт на авансцену місцевої політики. Обрання Данна не було простою випадковістю, пов'язаною з відмовою мера Гаррісона добиватися переобрання. Вибори 1905 р. стали вершиною в русі робітничого прогресивізму, що вимагав розширення громадянських прав. У цей період чиказькі робітники почали організовувати «солідарні страйки»: так, могутні тред-юніони водіїв часто підтримували страйки більш слабких об'єднань, наприклад профспілки покоївок [181].

Для Лейденбергера так само, як і для активного робітничого руху, про який він пише, негайна передача транспорту в муніципальну власність означала перемогу демократії. Лейденбергер стверджує, що боротьба за муніципалізацію підбурила суспільство проти великих фінансових трестів і корпорацій, які надавали місту послуги у життєво важливих сферах. «Транспортні війни» в Чикаго – це епізод у більш широкому русі за демократизацію американського капіталізму. На думку представників радикальних течій тієї епохи, муніципальна власність ослабила б засилля Уолл-стріту в житті людей. «По суті, – пише Лейденбергер, – битва за чиказькі трамваї, що досягла апогею під час виборів 1907 р., велася за політичний контроль і полягала у принципово відмінному підході до поняття демократії. В ці два роки [1905–1907] реформатори консервативного напрямку, вступивши в коаліцію з транспортними і будівельними компаніями, а також з великими групами наймачів, здійснили успішний наступ на громадські групи, які виступили за муніципальний контроль над важливими галузями міської економіки» [182].

Лейденбергер підсумовує, що прийняття Компромісних написів знаменувало поразку нового юніонізму в боротьбі за розширення демократії. Корпораціям вдалося схилити консервативних реформаторів з середнього класу до транспортної політики, засно-

ваної на ідеї громадського контролю, а не громадської власності. Тим самим демократична громадянська участь звелася до економічних інтересів «споживацького суспільства». У праці Лейденбергера мер Гаррісон постає всього лишень хамуватим сином багатого і знаменитого батька. Олдермен Гарлан і транспортний експерт Арнольд поряд з іншими спеціалістами, що ратували за прийняття приписів, стають маріонетками в руках американського приватного капіталу. Городяни Чикаго, принаймні та чоловіча меншість, яка володіла правом голосу, втратили історичний момент, коли значущі демократичні реформи в муніципальному житті були можливими.

Для Лейденбергера, Баррета і ряду інших спеціалістів у галузі громадського транспорту Компромісні приписи – це ще одна невдала спроба міста Чикаго виробити оптимальну транспортну політику. Для Баррета оптимізація означає програму, яка сприяє більш ефективній, з погляду транспортного спеціаліста, роботі транспортної системи. Лейденбергер сприймає оптимальний кінець як здійснення кроків, спрямованих на демократизацію місцевого політичного життя і розвиток громадянської участі.

У цій праці пропонується інший висновок: здатність перетворити сутичку за основоположні принципи демократії у питання про споживацькі переваги слід розглядати як перемогу, а не як поразку чиказьців тієї епохи. Альтернативою описаних тут «півзаходів» стало б загострення жорстокого протистояння, в якому переможці одержали, а ті, хто програв, втратили б усе. Епізоди, розглянуті в частині III цієї праці, ілюструють руйнівні наслідки політики, що ґрунтується на принципі «все або нічого».

Для багатьох, якщо не для більшості чиказьців – і, безумовно, для більшості з тих, хто прийшов голосувати 2 квітня 1907 р., – Компромісні приписи *справді* співвідносилися зі споживацькими перевагами. Рядових чиказьців того часу цікавили насамперед цілком побутові питання, як-то: дійти до найближчої трамвайної зупинки, доїхати до пункту призначення у комфортабельному, швидкому трамваї і повернутися додому в чистому, не забитому вщерть вагоні. Транспортним компаніям удалося уникнути муніципалізації свого майна завдяки удосконаленням, що були внесені ними в трамвайну інфраструктуру.

Здатність перетворювати фундаментальні «ціннісні» незгоди у рішення, що обертаються навколо споживацьких інтересів, лежить

в основі життєздатної і стабільної демократичної системи. Трансформація непримиренної боротьби між принципами, що взаємно виключають один одного, у регулювання економічної сфери створює простір, в якому здатні мирно співіснувати особистості і співтовариства, що дотримуються діаметрально протилежних поглядів.

Політика прагматичного плюралізму, тобто головна тема цієї праці, полягає в стратегії, яка приводить до результатів, ненависних для такого «прогресивного» дослідника, як Лейденбергер: вона сприяє перетворенню громадян у споживачів. Прагматичний плюралізм усуває глибокі незгоди в питаннях політики і цінностей у високофрагментованому суспільстві, зводячи їх до тривіальних понять. Можливо, особистості і співтовариства виграють менше, але меншими є і їхні втрати.

Лейденбергер правильно визначає подібний підхід як «консервативний», бо він не прагне мети кардинально змінити баланс сил в суспільстві. Револьюційні зміни виникають не з муніципальної політики. У трьох розглянутих у цій книзі містах багатство і влада на рубежі століть належали нетрадиційним елітам. В кожному суспільстві переможці та переможені народжувалися не з муніципальної політики, а з економічних і технологічних змін. Альтернативи прагматичній політиці були багаті на страшні наслідки, як показано, зокрема, у тій главі цієї книги, що присвячена Москві.

Баррет і Лейденбергер применшують складність, з якою пов'язане здійснення послідовної політики у фрагментованому метрополісі. «Транспортні війни» в Чикаго можна розглядати як політичний «успіх», тому що їхні головні учасники, наприклад мер Гаррісон, видавець Віктор Лоусон і олдермен Гарлан, знайшли спільну мову там, де цього не змогли зробити більш прогресивні політики і спеціалісти. Той факт, що майбутні муніципальні лідери не змогли пристосуватися до нової реальності і захистити громадський транспорт в еру автомобілів, вартий співчуття. Проте це не принижує високих досягнень громадських діячів – адептів прагматичного плюралізму в Чикаго на рубежі століть.

Примітки

1. *Carter H. Harrison, Jr., Growing Up with Chicago*. (Chicago: Ralph Fletcher Seymour, 1944), p. 289.

2. Значення «транспортних війн» у встановленні балансу між громадськими і приватними інтересами в житті Чикаго досліджується в праці: Georg Leidenberger, *Working Class Progressivism and the Politics of Transportation in Chicago, 1895–1907*» (Ph.D. diss., University of North Carolina, Chapel Hill, 1995). Цього аспекту торкається Перрі Дуйс в своєму каталозі виставки, присвяченої двохсотлітнім роковинам Чиказького історичного товариства: Perry R. Duis, *Chicago: Creating New Traditions*». (Chicago: Chicago Historical Society, 1976), p. 49.

3. *David Macrum Maynard*, «The Operation of the Referendum in Chicago». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1930), p. 6.

4. Цей висновок міститься, наприклад, у таких працях: *Paul Barrett*, *The Automobile and Urban Transit: The Formation of Public Policy in Chicago, 1900–1930*». (Philadelphia: Temple University Press, 1983); *Ernest Griffith*, *A History of American City Government: The Progressive Years and their Aftermath, 1900–1920*». (New York: National Municipal League: Lanham, Md: University Press of America, 1983), pp. 85–99

5. *Hugo Grosser*, «The Movement for Municipal Ownership in Chicago». *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January 1906, pp. 72–90.

6. *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...*

7. *Samuel P. Hays*, *The Response to Industrialism, 1885–1914*, 2d ed. (Chicago: University of Chicago Press, 1995), pp. 130–32.

8. Ліцензування чиказьких електромереж розглядається в роботі Платта: *Harold L. Platt*, *The Electric City: Energy and the Growth of the Chicago Area, 1880–1930*». (Chicago: University of Chicago Press. 1991); розвиток системи водопостачання розглядається в праці Кітінг: *Ann Durkin Keating*, «Governing the New Metropolis: The Development of Urban and Suburban Governments in Cook County, Illinois, 1831–1902». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1984), pp. 213–228.

9. *Theodore Dreiser*, *The Financier* (1912; reprint New York: Signet, 1967), p. 120.

10. *Theodore Dreiser*, *The Titan* (New York: John Lane, 1914), p. 6.

11. *Carter H. Harrison, Jr.*, *Stormy Years: The Autobiography of Carter H. Harrison, Five Times Mayor of Chicago*». (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1935), p. 111.

12. Там само, с. 151.

13. *Garry Wills*, «Sons and Daughters of Chicago». (*New York Review of Books*, June 9, 1994), pp. 52–59: 52.

14. Взаємовідносини між Саллівеном і Гаррісоном розглядаються в таких працях: *Ralph R. Tingley*, «From Carter Harrison 11 to Fred

Busse: A Study of Parties and Personages from 1896 to 1907». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1950); *Paul Michael Green*, «The Chicago Democratic Party, 1840–1920: From Factionalism to Political Organization». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1975); *Paul Michael Green*, *Irish Chicago: The Multi-Ethnic Road to Machine Success*, in Melvin G. Holli and Peter d'A. Jones, eds., *Ethnic Chicago*, (Grand Rapids, Mich.: William B. Eerdmans, 1984), pp. 412–59; *Loomis Mayfield*, «The Reorganization of Urban Politics: The Chicago Growth Machine after World War II». (Ph.D. diss., University of Pittsburgh, 1996), pp. 51–53.

15. *Bill Granger and Lori Granger*. *Lords of the Last Machine: The Story of Politics in Chicago*. (New York: Random House, 1987), pp. 40–45.

16. *Harold Ickes*, *The Autobiography of a Curmudgeon*. (New York: Reynal and Hitchcock, 1943), p. 83.

17. *Granger and Granger*. *Lords of the Last Machine...*, p. 45.

18. Там само, с. 58.

19. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 37.

20. Там само, с. 35.

21. *Green*, *Irish Chicago...*, pp. 426–430.

22. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 37.

23. *Green*, «The Chicago Democratic Party...», pp. 1–3, 204–358.

24. Там само, с. 85.

25. *Janice L. Reiff*, *A Modern Lear and His Daughters: Gender in the Model Town of Pullman*. *Journal of Urban History* 23, no. 3 (March 1997), pp. 316–341: 330–334.

26. *Tingley*, *From Carter Harrison II to Fred Busse*, p. 227; *Mayfield*, *The Reorganization of Urban Politics*, pp. 51–53.

27. *Ralph E. Heilman*, «Chicago Traction: A Study of the Efforts of the Public to Secure Good Service». *American Economic Association Quarterly* 9, no. 2 (1908), pp. 313–409.

28. *John D. Fairfield*, *The Mysteries of the Great City: The Politics of Urban Design, 1877–1937*. (Columbus: Ohio State University Press, 1993), pp. 83–86; *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...* Битва між муніципальними властями і приватним капіталом за нью-йоркську підземку розглядається у праці Хеммака: *David C. Hammack*, *Power and Society: Greater New York at the Turn of the Century*. (New York: Russell Sage Foundation, 1982), pp. 243–251. Інфраструктура Нью-Йорка – ще один вдалий приклад політики прагматичного плюралізму на муніципальному рівні.

29. *Paul Barrett*, *The Automobile and Urban Transit: The Formation of Public Policy in Chicago, 1900–1930*. (Philadelphia: Temple University Press, 1983), pp. 5–8.

30. Подібні диспути не обмежувалися США. В Японії Токіо також пережив болісний конфлікт між приватними і комунальними власниками трамвайних шляхів. У свою чергу, міські збори Осаки розв'язали цю проблему, побудувавши перші трамвайні шляхи за рахунок власних фондів, і подальша експлуатація трамвайних ліній здійснювалася в межах міського бюджету Осаки. Прибуток від трамвайного транспорту був важливим джерелом поповнення бюджету в 1930-х роках. Інтерв'ю Сібамура Ацуки з автором 14 квітня 1996 р.

31. *Clay McShane*, «Transforming the Use of Urban Space: A Look at the Revolution in Street Pavements, 1880–1924». *Journal of Urban History* 5, no. 3 (May 1979), pp. 279–307: 287.

32. Канатна тяга почала замінити в Чикаго лінії кінної тяги на початку 1882 р., а електричний транспорт з'явився на п'ятнадцять років пізніше. *Brian J. Cudahy*, *Cash, Tokens, and Transfers: A History of Urban Mass Transit in North America*. (New York: Fordham University Press, 1990), pp. 22–34, 74–75.

33. *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...*, pp. 1–15; *Fairfield*. *The Mysteries of the Great City...*, pp. 83–86; *Ann Durkin Keating*, «Governing the New Metropolis», pp. 242–278, 330–338; *Ann Durkin Keating*, *Building Chicago: Suburban Developers and the Creation of a Divided Metropolis*. (Columbus: Ohio State University Press, 1988), pp. 3–12. 22–26.

34. Постачання електрикою приміських районів відіграло вирішальну роль у зростанні передмість. Див.: *Platt*, *The Electric City...*

35. *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...*, p. 25.

36. *Platt*, *The Electric City...*, p. 94.

37. *Alfred Theodore Andreas*, *History of Chicago*, vol. 2. (Chicago: A. T. Andreas, 1885), pp. 118–121; *Robin L. Einhorn*. *Property Rules: Political Economy in Chicago, 1833–1872*. (Chicago: University of Chicago Press, 1991), pp. 217–218; *Henry P. Weber*, comp., *An Outline History of Chicago Traction*. (Chicago: Chicago Railway Company, 1936), pp. 5–7.

38. *Andreas*, *History of Chicago*, vol. 2, pp. 118–121.

39. *Alfred Theodore Andreas*, *History of Chicago*, vol. 3 (Chicago: A. T. Andreas, 1886), pp. 164–166; *Keating*, *Building Chicago*, pp. 23–24.

40. *Samuel Wilber Norton*, *Chicago Traction: A History Legislative and Political*. (Chicago, 1907), pp. 16–25.

41. *Charles E. Merriam*, «Chicago: A More Intimate View of Urban Politics». (New York: Macmillan, 1929), p. 14.

42. *Harrison*, *Stormy Years*, p. 109.

43. *Einhorn*. *Property Rules*, pp. 220–222.

44. *Heilman*, «Chicago Traction», pp. 315–319.

45. Там само, с. 315.
46. *Weber*, comp., *An Outline History of Chicago Traction*», pp. 8–9.
47. Там само, с. 318–319; *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 28–45.
48. *Frederick Rex*, *The Mayors of the City of Chicago from March 4, 1837. to April 13, 1933*». (Chicago; Chicago Municipal Reference Library, 1934), pp. 65–69.
49. Там само, с. 67; *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 319–320.
50. *Harrison*, *Stormy Years*, pp. 110–111.
51. *Platt*, *The Electric City*, pp. 41–51. “*Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 320–323.
52. *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 320–323.
53. *Wayne Andrews*, *The Battle for Chicago*». (New York: Harcourt and Brace, 1946), pp. 176–185; *Donald L. Miller*, *City of the Century: The Epic of Chicago and the Making of America*». (New York: Simon and Schuster, 1996), pp. 268–273.
54. *Stephen Longstreet*, *Chicago, 1860–1919*». (New York: David McKay, 1973), p. 8L
55. *Cudahy*, *Cash, Tokens, and Transfers...*, p. 131.
56. *Harrison*, *Stormy Years...*, pp. 110–242; *Frederick Cople Jaher*, *The Urban Establishment: Upper Strata in Boston, New York, Charleston, Chicago, and Los Angeles*». (Urbana: University of Illinois Press, 1982), pp. 481–482.
57. *Plan*, *The Electric City...*, pp. 50–51.
58. Цей висновок ґрунтується на працях: *Norton*. *Chicago Traction...*, pp. 61–64; *Bessie Louise Pierce*, *A History of Chicago. Vol. 3: The Rise of a Modern City, 1871–1893*». (Chicago: University of Chicago Press, 1957), pp. 216–220.
59. *Cudahy*, *Cash, Tokens, and Transfers...*, pp. 70–75; *Brian J. Cudahy*, *Destination Loop: The Story of Rapid Transit Railroading in and around Chicago*». (Brattleboro, Vt.: Stephen Greene, 1982), pp. 10–42; *James Leslie Davis*, *The Elevated System and the Growth of Northern Chicago*». *Northwestern University Studies in Geography*, no. 10, (Evanston, 111.: Northwestern University Department of Geography, 1965), pp. 1–17.
60. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...* pp. 15–16; *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago*, pp. 70–72; *Pierce*, *A History of Chicago. Vol. 3...*, pp. 219–220.
61. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*, pp. 16–17
62. *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, pp. 73–75.
63. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*, pp. 15–16. *Edward C. Banfield*, *Political Influence*». (Westport, Gr.: Greenwood, 1961), p. 92.

64. *Grosser*, «The Movement for Municipal Ownership...», pp. 73–76.
65. *John A. Fairlie*, «The Street Railway Question in Chicago». *Quarterly Journal of Economics* 21 (1907), pp. 371–404.
66. *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 70–75; *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 32–25; *Pierce*, *A History of Chicago*. Vol. 3, pp. 221–225.
67. Чикаго – незвичайне місто: воно стає то більшим, то меншим залежно від залізничного транспорту. Таким чином, приміське залізничне сполучення відіграє велику роль у формуванні метрополіса. Більш детально про приміське залізничне сполучення див.: *Keating*, «Governing the New Metropolis...», pp. 116–124.
68. *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, p. 87.
69. *Norton*, *Chicago Traction...*, p. 70.
70. *Edward F. Dunne*, *Illinois: The Heart of the Nation*. 5 vols. (Chicago: Lewis, 1933), Vol. 3, p. 219.
71. *Harvey Wish*, «Altgeld and the Progressive Tradition». *American Historical Review* 46, no. 4 (July 1941), pp. 813–831: 823–830. *Waldo R. Browne*, *Altgeld of Illinois: A Record of His Life and Work*. (New York: B. W. Huebsch, 1924). *John Peter Altgeld*, *Reasons for Pardoning Fielden, Neebe and Schwab*. (Springfield, 111.: Governor's Office, 1893).
72. *Grosser*, «The Movement for Municipal Ownership...», pp. 74–75; *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 325–328.
73. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 82.
74. Там само, с. 329–333; *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 91–93.
75. *Heilman*, *Chicago Traction...*, p. 328.
76. *Harrison*, *Stormy Years...*, p. 146.
77. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 82.
78. *Arthur Joel Tarr*, *A Study in Boss Politics: William Lorimer of Chicago*. (Urbana: University of Illinois Press, 1971).
79. *Ickes*, *The Autobiography...*, pp. 85–88.
80. *Dunne*, *Illinois...* Vol. 2, pp. 221–223; *Grosser*, «The Movement for Municipal Ownership...», p. 74; *Weber*, *corp.*, *An Outline History of Chicago Traction*, pp. 24–25; *Report of Special Committee of the City Council of Chicago on Streetrail Franchises and Operations*. (Chicago: Chicago City Council, 1898).
81. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 329–333.
82. Там само, с. 332–333. *Maureen A. Flanagan*, *Charter Reform in Chicago*. (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), pp. 43–44; *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...*, pp. 36–43.
83. *Barrett*, *The Automobile and Urban Transit...*, pp. 21–22.
84. *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 99–100.
85. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 331–332.

86. *Norton*, Chicago Traction..., pp. 100–110; Grosser, «The Movement for Municipal Ownership...», p. 86–89.

87. Chicago City Council Street Railway Commission, Report of the Street Railway Commission to the City Council of the City of Chicago». (Chicago: Chicago City Council, 1900).

88. *Heilman*, Chicago Traction..., pp. 234–235; *Norton*, Chicago Traction..., pp. 100–105.

89. *Lloyd Wendt and Herman Kogan*, Bosses in Lusty Chicago; The Story of Bathhouse John and Hinky Dink». (Bloomington: University of Indiana Press, 1967), pp. 38–39.

90. *Ray Stannard Baker*, Hull House and the Ward Boss». Outlook 58 (March 26, 1898), pp. 769–771: 769.

91. Там само.

92. *Wendt and Kogan*, Bosses in Lusty Chicago..., pp. 171–183.

93. *Green*, «The Chicago Democratic Party...», p. 2

94. *Ickes*, The Autobiography..., pp. 89–90.

95. *Edward R. Kantowicz, Carter H. Harrison II*: The Politics of Balance, in Paul M. Green and Melvin G. Holli, eds., The Mayors: The Chicago Political Tradition (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), p. 26.

96. *John Franch*, «Opposite Sides of the Barricade». Chicago History 24, no. 2 (Summer 1995), pp. 38–57.

97. Там само.

98. *Andrews*, Battle for Chicago, p. 184

99. *Harrison*, Stormy Years..., p. 174. См. также: *Ickes*, The Autobiography..., p. 38.

100. *Longstreet*, Chicago..., p. 92.

101. *Harrison*, Stormy Years..., p. 174; *Andrews*, Battle for Chicago, p. 184; *Cudahy*, Cash, Tokens, and Transfers..., pp. 131–133.

102. *Richard Edward Becker*, «Edward Dunne: Reform Mayor of Chicago, 1905–1907». (Ph.D. diss., University of Chicago. Chicago, 1971).

103. *Norton*, Chicago Traction..., pp. 105–108; *Weber*, corp., An Outline History of Chicago Traction», pp. 24–25; *Dunne*, Illinois..., Vol. 2, pp. 221–223.

104. *Tingley*, From Carter Harrison II to Fred Busse, pp. 168–184.

105. *Julia Wrigley*, Class, Politics, and Public Schools: Chicago, 1900–1950». (New Brunswick, N.J.: Ruteers University Press, 1982), pp. 26–27.

106. *Leidenberger*, Working Class Progressivism..., pp. 44–232.

107. *Howard Barton Myers*, «The Policing of Labor Disputes in Chicago: A Case Study». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1929), p. 5.

108. Там само, с 1192.
109. Там само, с. 1187.
110. Там само, с. 384–432; *Leidenberger*. Working Class Proeressivism..., pp. 131–146.
111. Подальше піднесення організованого робітничого руху досліджується в праці Коен: *Lizabeth Cohen*, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919–1939*. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990).
112. *Green*, *Irish Chicago...*, p. 427.
113. *Dunne*, *Illinois...*, Vol. 2, pp. 224–255.
114. *Edward F. Dunne*, *Advantages of Public Ownership of Utilities: Statement to the Public, March 29, 1902*, in *Edward F. Dunne*, *Dunne: Judge, Mayor, Governor*, сопр. and ed. William L. Sullivan. (Chicago: Windemere, 1916), p. 137.
115. *Grosser*, «The Movement for Municipal Ownership...», p. 81.
116. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 90.
117. *Tingley*, *From Carter Harrison II to Fred Busse*, pp. 181–184.
118. *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, pp. 93–97; *Becker*, «Edward Dunne: Reform Mayor of Chicago...»; *John D. Buenker*, *Edward F. Dunne: The Limits of Municipal Reform in Green and Holli*, eds., *The Mayors...*, pp. 33–49.
119. *Green*, «The Chicago Democratic Party...», pp. 111–120.
120. Там само, с. 111–121, 169–218; *Becker*, «Edward Dunne: Reform Mayor of Chicago...»; *Michael F. Funchion*, «The Political and Nationalist Dimensions» in Lawrence J. McCaffrey, *Ellen Skerret*, Michael F. Funchion and Charles Fanning, eds., *The Irish in Chicago* (Urbana: Unuversity of Illinois Press, 1987), pp. 61–97: 66–69. Особистим секретарем Данна під час його перебування на посаді мера був молодший брат «боса» Саллівена. *Robert A. Slayton*, «Back of the Yards: The Making of Local Democracy». (Chicago: University of Chicago Press, 1986), pp. 153–154.
121. *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, p. 96.
122. *Buenker*, *Edward F. Dunne:...*, p. 33.
123. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 107.
124. *Buenker*, *Edward F. Dunne...*, p. 34.
125. Там само, с. 43.
126. *Plan*, *The Electric City...*, p. 124.
127. *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 105–107; *Weber*, сопр., *An Outline History of Chicago Traction*, pp. 35–41.
128. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*, p. 23.
129. *Norton*, *Chicago Traction...*, p. 118.
130. *Bion Joseph Arnold*, *Report of the Engineering and Operating fea-*

tures of the Chicago Transportation Problem, Submitted to the Committee on Local Transportation of the Chicago City Council in November 1902. (New York: McGraw, 1905).

131. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*, pp. 28–31.

132. *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 113–114; *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 335–338.

133. *Milo Roy Maltbie, ed.*, *The Street Railways of Chicago: Report of the Civic Federation of Chicago*. (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1901).

134. *Lloyd Henry Demarest*, *The Chicago Traction Question*. (Chicago; George Waite Pickett, 1903).

135. *Harrison*, *Stormy Years...*, pp. 242–245; *Norton*, *Chicago Traction...*, pp. 193–202; *Weber, comp.*, *An Outline History of Chicago Traction*, p. 55; *Leidenberger*, *Working Class Progressivism...*, pp. 206–207.

136. *Norton*, *Chicago Traction...*, p. 191.

137. *Weber, comp.*, *An Outline History of Chicago Traction*, pp. 46–52; *Demarest*, *The Chicago Traction Question*.

138. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 339–345; *Willard E. Hotchkiss*. «Chicago Traction. A Study in Political Evolution». *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 28, no. 3 (1906), pp. 27–46.

139. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 344–345; *Hotchkiss*, «Chicago Traction...», pp. 37–38.

140. *Edward F. Dunne*, *Accepting Nomination as Mayor of Chicago: Address before Chicago Democratic Convention, February 23, 1905*, in *Dunne, Dunne: Judge, Mayor, Governor*, pp. 177–185: 177.

141. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 347–354.

142. *Cudahy*, *Cash, Tokens, and Transfers...*, p. 128. *Michael W. Brooks*, *Subway City: Riding the Trains, Reading New York*. (New Brunswick, N. J.: Rutgers University Press, 1997), pp. 74–105.

143. *Chicago Tribune*, November 11, 1906, p. 1; November 14, 1906, p. 7; November 29, 1906, p. 2; January 12, 1907, p. 1.

144. *The Inter-Ocean*, December 4, 1906, p. 1; January 27, 1907, p. 4; January 28, 1907, p. 4.

145. *Norton*, *Chicago Traction...*, p. 215.

146. Див. лист Верно в роботі: *Dunne, Dunne: Judge, Mayor, Governor*, pp. 286–294.

147. *Heilman*, *Chicago Traction...*, pp. 354–356.

148. *Becker*, «Edward Dunne...», p. 119; *Weber, comp.*, *An Outline History of Chicago Traction*, pp. 58–79.

149. *Кетлін М.* *Жустино* розповідає про напруженість, що виникла між експертними співтовариствами і муніципальними політиками в

Празі в той самий період. *Cathleen M. Giustino*, Architects and the Task of Urban Planning in Late Imperial Czech Prague, 1866–1900: Winning Jurisdiction from Below» (manuscript, 1995).

150. *Heilman*, Chicago Traction..., pp. 357–377.

151. Див.: *John W. Stamper*, Chicago's North Michigan Avenue: Planning and Development, 1900–1930». (Chicago: University of Chicago Press, 1991), pp. 2–5.

152. *Heilman*, Chicago Traction..., pp. 377–383.

153. Текст заборонної резолюції мера Данна міститься в працях: *Dunne*, *Dunne: Judge, Mayor, Governor*», pp. 329–335; *Dunne*, *Illinois... Vol. 2*, pp. 281–288.

154. *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, p. 98.

155. *Heilman*, Chicago Traction..., p. 387.

156. Звіт Дарроу про ці події наведений в його праці: *Clarence S. Darrow*, «The Chicago Traction Question». *International Quarterly* 12 (October 1905 – January 1906), pp. 13–22.

157. *Dunne*. *Illinois... Vol. 2*, p. 197.

158. *Dunne*, *Dunne: Judge, Mayor, Governor*», pp. 1; *Dunne*, *Illinois... Vol. 2*, pp. 308–379; *Green*, «The Chicago Democratic Party...», pp. 169–199.

159. *Heilman*, Chicago Traction..., pp. 38–39.

160. *Tarr*, *A Study in Boss Politics...* pp. 172–199.

161. *Maureen A. Flanagan*, *Fred A. Busse: A Silent Mayor in Turbulent Times in Green an Holli*, eds., *Mayors...*, pp. 50–60; *Rex*, *The Mayors of the City of Chicago...*, pp. 98–102.

162. *James W. Errant*, «Trade Unionism in the Civil Service of Chicago, 1895 to 1930». (Ph.D. diss., University of Chicago, 1939), p. 6.

163. *Ickes*, *The Autobiography...*, p. 93.

164. Там само, с. 107.

165. Там само, с. 93.

166. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*, pp. 37–45.

167. *Platt*, *The Electric City...*, p. 136.

168. *Weber*, comp., *An Outline History of Chicago Traction*», pp. 380–420; *Alan R. Lind*, *Chicago Surface Lines*, 3d ed. (Park Forest, 111.: Transport History Press, 1979)Грр. 26–33.

169. *Barret*, *The Automobile and Urban Transit...*

170. Там само, с. 6.

171. Там само, с. 22.

172. Там само, с. 35.

173. Там само, с. 36

174. Там само, с. 16.

175. Про історію транспортної системи Нью-Йорка див.: *Clifton Hood, 722 Miles: The Building of the Subways and How They Transformed New York* (New York; Simon and Schuster, 1993).

176. *Barret, The Automobile and Urban Transit...*, p. 26. Про історію «лупів» див.: *Bruce G. Moffart, The «L»: The Development of Chicago's Rapid Transit System, 1888–1932* (Chicago: Central Electric Railfans' Association, 1995); *George Krambles and Arthur H. Peterson* 6 CTA at 45: *Recollections of the First 45 Years of the Chicago Transit Authority* (Oak Park, 111.: George Krambles Transit Scholarship Foundation, 1993).

177. *Platt, The Electric City...*, p. 218.

178. *Harold F. Gosnell, Machine Politics: Chicago Model* (1937), reprint (New York: AMS, 1969), pp. 142–144.

179. *Lois Wiliie, Forever Open, Clear, and Free: The Historic Struggle for Chicago's Lakefront*. (Chicago: Henry Regnery, 1972), pp. 71–81; Dennis H. Cremin, «Chicago's Front Yard». *Chicago History* 37, no. 1 (Sprina 1998), pp. 22–44.

180. *Leidenberger, Working Class Progressivism...*

181. Див. також: *Dorothy Sue Cobble, Dishing It Out: Waitresses and Their Unions in the Twentieth Century*. (Urbana: University of Illinois Press, 1991), pp. 66–67.

182. *Leidenberger, Working Class Progressivism...*, p. 199.

Освіта московських робітників

Освіта народних мас у Москві срібного століття стала тією важливою сферою, яка об'єднала динамічне громадянське суспільство і неповороткий муніципальний уряд, що згуртувався в дієвий союз проти реакційних чиновників із імперського міністерства народної освіти. Освіта була галуззю, де без особливих втрат для власних інтересів впливові москвичі могли на практиці реалізувати свої давні культурні та релігійні уявлення про сенс доброчинності і благочестя. Громадська освіта в Москві, на відміну від Чикаго того самого періоду, стала галуззю, де суспільна згода і спільні, цілеспрямовані дії різних прошарків суспільства часто ставилися вище ідеологічних переваг і вузьких соціальних інтересів. Радикали і консерватори разом виступали за навчання міських жителів грамоти. Освіта в московському житті на рубежі віків виявилася тією сферою, де громадянськість виходила за межі класової свідомості.

Звільнення кріпаків у 1861 р. зі всією гостротою поставило перед російським суспільством питання про народну освіту. Щоб вижити, звільнені від кріпосної залежності чоловіки і жінки повинні були прилучитися до грамоти. Моральні, політичні, соціальні та економічні проблеми, пов'язані з відміною кріпосного права, були цілком очевидними. Проте забезпечення елементарними умовами існування багатомільйонної і вільної в пересуваннях маси селян було дуже складним завданням.

Російські кріпаки не одержали тієї повної свободи, до якої, можливо, прагнули. Часто вони залишалися прикутими до своїх сіл складною системою взаємних зобов'язань і громадських зв'язків. Проте невдалі спроби сільськогосподарських общин створити економічно життєздатну аграрну систему виштовхували із середньої полоси Росії все більше селян [1].

Ще в 1914 р. показники загальної грамотності в Росії залишалися сумно низькими – тільки 9,8 процента жінок і 25,1 процента чоловіків селянського походження в Російській імперії уміли читати і писати [2]. У Москві склалася більш сприятлива ситуація: з 1880 по 1908 рік грамотність чоловічого населення Московської губернії виросла з 33 % до 76,2 %, а грамотність жінок пролетарського походження виросла за той же період з 4,7 до 26 %. Освітній рівень у самому місті в цей період був ще вищий.

За дещо пізнішими оцінками, на початок Першої світової війни кожний восьмий з десяти москвичів, а також більше половини жіночого населення міста були грамотними [3].

Незважаючи на те, що точність подібних підрахунків залишається під питанням, загальна картина зрозуміла: значна частина населення Москви оволоділа навиками читання і письма і застосовувала їх щоденно. Загальна грамотність являє собою високе досягнення російського суспільства, де з незвичайною гостротою стояло питання про освіту як сільських дітей, так і селян, які перебралися до міста.

Не вірно було б стверджувати, нібито росіяни були байдужими до долі народної освіти. Для піднесення рівня загальної грамотності робилися численні спроби, спрямовані на скорочення горезвісного розриву між освіченими росіянами і народом, який сприймався як відсталий, культурно убогий і потенційно небезпечний [4]. Мотиви, які пояснювали подібну просвітницьку діяльність, відзначались тією ж різноманітністю, що і політичні програми, тобто варіювалися від турботи про суспільний порядок до прагнення підвищити продуктивність праці і намірів сприяти особистісній самореалізації народу.

Спроби підняти освітній рівень простих росіян як на селі, так і в містах не можна назвати невдалими. Загальний рівень відвідування шкіл в європейській частині Росії виріс з 1,5 процента від загальної кількості населення в 1880 до 4,5 процента в 1911 р. Ці досягнення, на жаль, виглядають убого порівняно з аналогічними показниками в інших країнах тієї епохи, що розвивалися, таких як Сполучені Штати, де рівень відвідування шкіл між 1900 і 1910 роками виріс до 19,4 процента, Великобританія (17,4 процента), Німеччина (17 процентів), Австро-Угорщина (15,7 процента), Франція і Швеція (14,2 процента) і Японія (11 процентів) [5]. Метафоричний освітній стакан Російської імперії пізнього періоду був одночасно наполовину повним і напівпорожнім.

Успіхи освіти були особливо очевидні серед певних сегментів населення. Джеффри Брукс відзначає в чудовому дослідженні «Коли Росія навчилася читати» (When Russia Learned to Read), присвяченому питанням грамотності в Російській імперії пізнього періоду, що загальна грамотність у Росії помітно виросла у період від відміни кріпосного права до більшовицької революції [6]. Наприклад, грамотність серед армійських новобранців на 1913 рік

становила 68 процентів – проти 21 процента в 1874 р. [7]. Перепис 1920 р. дітей у віці від дванадцяти до шістнадцяти років, тобто останнього передреволюційного покоління, що проживали в європейській частині Росії, показав, що 71 процент хлопчиків і 52 процента дівчаток уміли читати і писати – видатний, хоча і недостатній прогрес з 1861 р. [8].

І все-таки якість освіти – чи в земських, чи в церковноприходських, чи державних безплатних школах часто могла б бути кращою. Для оволодіння технологіями нових галузей промисловості, що розвивалися, дорослим робітникам у таких містах, як Москва, потрібна була додаткова професійна освіта. Московські купці і підприємці вкладали значні кошти у програми підвищення грамотності робітників. Ці зусилля підтримували загальнодержавні освітні починання і знаменували свідоме прагнення дуже багатих сімей міста сприяти розвитку бідних прошарків населення.

Великі реформи 1861 року і освіта

Відміна кріпосного права в 1861 р. супроводжувалась багатьма додатковими реформами, покликаними перетворити царське суспільство: з-поміж них були важливі акти 1864 і 1874 років, що регулювали систему початкової освіти [9]. У сферу дії законодавчих реформ потрапляли заклади початкової, середньої і вищої освіти по всій Російській імперії. Треба, однак, відмітити, що в результаті перегляду державних законів, а також прийняття супутніх указів і настанов найбільш докорінній перебудові була піддана саме система початкової освіти.

Реформи в галузі початкової освіти були пов'язані із заснуванням інституту земств: турбота про освіту і охорону здоров'я входила в число прямих обов'язків новостворених земських рад, що обиралися [10]. Від ратифікації першого земського статуту 1 січня 1864 р. і до фактичного заснування рад місцевого самоврядування минуло дванадцять років. Суперечки про значення земства почалися майже відразу після прийняття закону і тривали довго. Чи стало земство ще одним представницьким органом самодержавного уряду в провінції? Чи розвивали земські ради цілком нові для Росії інститути громадянського суспільства? Чи могло земство впливати на політику? Чи воно виступало провідником політики, що

нав'язувалася місцевій адміністрації згори? Наскільки справедливими були земські вибори? Наскільки залежними були штатні земські службовці від столичних чиновників?

Бен Еклоф зазначає, що «в суперечках про походження і роль земства розлито багато чорнила, однак нам не слід забувати про те, що земські інститути були створені з метою заповнити адміністративний вакуум у провінції» [11]. Не залишається жодних сумнівів у тому, що за дуже рідкими винятками земські інститути не представляли місцеве суспільство, особливо після 1890 р., коли була відмінена система прямих виборів селянських делегатів сільськими громадами.

Найбільш значних успіхів земство досягло в галузі освіти. До 1864 р. початкова освіта була найбільш болісним явищем у політиці сільських адміністрацій, і земству вдалося заповнити прогалину. Для Брукса, наприклад, «початкова школа являла собою найбільше завоювання земства, а напередодні Першої світової війни витрати на освіту стояли в земських бюджетах на першому місці» [12].

Доходи земства склалися із зборів з земель, фабрик, тракторів, торгових підприємств і присадибних господарств, а також з дрібних побічних доходів [13]. Збирання земських податків здійснювалося місцевою поліцією, і, крім того, земський бюджет підлягав обов'язковому затвердженню урядом. У результаті земства часто відчували брак коштів, а податки надходили з великими затримками.

Земство було не єдиною установою, що поширювало знання в російській провінції [14]. Розраховуючи на фінансову підтримку громадськості, з земськими школами змагалося чимало приватних, церковнопарафіяльних і міністерських шкіл. Згідно з прийнятим у 1869 р. законом міністерство освіти призначило в кожну губернію інспекторів початкових шкіл, завданням яких була координація діяльності всіх освітніх закладів [15]. Через це в сільських областях склалася досить фрагментована система освіти, за якої рівень викладання різнився від школи до школи. В кінцевому підсумку це позначилося і на російських містах, оскільки в пошуках роботи сюди стікалися селяни з дуже різним освітнім рівнем.

Після кількох десятиліть масової селянської міграції предводителі міст все гостріше відчували соціальні та економічні наслідки неписьменності. По всій країні стали виникати «комітети грамотності». В 1894 р. Василь Вахтьоров, інспектор шкіл міста

Москви і член Московської земської комісії з освіти, закликав до впровадження в Російській імперії всезагальної освіти [16].

Промова Вахтьорова, звіти про неї та інші звернення і публікації «наелектризували» громадську думку, і питання про подолання неграмотності виявилось в центрі уваги всієї Росії [17]. Торкнувшись питань про територіальну доступність шкіл, вартості і якості обов'язкової освіти, шкільний інспектор Вахтьоров стверджував, що Росія в змозі запровадити всезагальну освіту. Він заявив, що обов'язкову початкову освіту більше не можна розглядати як утопічний ідеал і що вона необхідна умова соціального добробуту. Погляди Вахтьорова стали причиною його відставки з посади шкільного інспектора в 1896 р. Згодом він виїхав з Москви і викладав у кількох повітових і губернських містах. Після революції 1905 р. він брав участь в організації Союзу вчителів, а закінчив свою кар'єру, навчаючи грамоти червоноармійців на початку 1920-х років.

Виголошена у 1894 р. промова Вахтьорова – тільки один приклад того, наскільки з часів Великих реформ 1860-х змінилося ставлення росіян до проблем освіти. У промові Вахтьорова відбилися настрої багатьох москвичів. Він і його колеги із Московського комітету грамотності належали до того широкого громадського руху, метою якого було заповнити освітні «лакуни», що виникли в результаті недосконалості державної і церковної шкільної системи. Слід зазначити, що така громадська діяльність була близькою для багатьох прибічників освітніх реформ в Чикаго і Осаці.

Спільником міського уряду в справі народної освіти виступило московське купецтво. Купецькі сім'ї опікувалися початковими школами для дітей, брали участь у розвитку державних і громадських закладів середньої освіти і сприяли поширенню грамотності загалом. Багаті й просто заможні москвичі з ентузіазмом підтримували програми загальної і спеціальної освіти для дорослих. У цьому їм не рідко сприяли політичні і церковні діячі, лідери профспілок.

Уже через кілька років рівень грамотності у Москві перевищив середньоросійські показники і наблизився до міжнародних стандартів. Зрослий рівень освіченості міського населення змінив суспільну і культурну палітру Москви – цей факт часто залишався поза увагою на фоні революційних і соціальних потрясінь початку ХХ ст. Масова освіта і подолання неписьменності стало сферою діяльності, що стимулювала на рубежі століть розвиток прагма-

тичного плюралізму у надзвичайно різноманітних прошарків московського суспільства. Крім того, саме в цій сфері сталися прямі зіткнення великої московської буржуазії з консервативними чиновниками імперського міністерства освіти [18].

Часи реакції

Російські міністри освіти пізньоімперського періоду являють собою галерею відсталих реакціонерів та ідеологів самодержавства. Головний інспектор навчальних закладів Санкт-Петербурга і міністр народної освіти при Миколі I з 1833 по 1849 рік Сергій Уваров точно виразив сутність автократичної державної ідеології в знаменитій фразі, що була розіслана всім освітнім чиновникам: Православ'я, самодержавство, народність [19]. Граф Дмитрій Толстой, міністр освіти з 1866 по 1882 рік, був класичним російським реакціонером: у кожному студенті університету він бачив прихованого терориста [20]. Вийшовши у відставку, граф Толстой був призначений обер-прокурором Святійшого Синоду, а з 1882 до своєї смерті в 1889 р. служив міністром внутрішніх справ і одночасно займав посаду президента Російської академії наук.

Граф Толстой створив реакційну систему освіти, яка увійшла в історію під його ім'ям: російські реформатори відчайдушно боролися з системою Толстого, поки, на всезагальну радість, з нею покінчила революція 1905 р. [21]. Томас Дарлінгтон, британський спеціаліст з питань освіти початку ХХ ст., вважав Толстого основною постаттю в історії російської освіти. «Рік 1866, коли граф Дмитрій Толстой змінив Головіна на посту міністра народної освіти, – писав Дарлінгтон, – може розглядатися як поворотний пункт в освітній історії імперії. Політика попереднього глави освітнього відомства була спрямована на всіляке співробітництво з освіченими прошарками суспільства, сприяла найширшому вияву ініціативи у провінції і розвитку самоврядування. З приходом Толстого цій політиці прийшов кінець» [22].

Толстой прагнув обмежити доступ до середньої і вищої освіти, вважаючи, що зменшення кількості студентів може сприяти охороні громадського порядку [23]. Він не був оригінальним мислителем, але сприйняв і захищав кредо Уварова – православ'я, самодержавство, народність. Завоювання Великих реформ він вважав трагічною помилкою [24]. Толстой самовіддано виступав за ру-

сифікацію народів, що населяли Російську імперію. В цілому він був архетипом консервативного бюрократизму в Росії XIX ст. [25].

Ідеологічний спільник Толстого Костянтин Победоносцев ніколи не займав пост міністра освіти, проте його вплив на російську освітню політику тієї епохи був дуже великий. Будучи обер-прокурором Святійшого Синоду з 1880 по 1905 рік (він вийшов у відставку за два роки до смерті), Победоносцев був членом численних міністерських комісій з освітніх питань [26]. Наставник двох царів – Олександра III і Миколи II – Победоносцев відзначався понурим поглядом на людську природу і недосконалі суспільні інститути [27]. Його закулісна діяльність привела до прийняття багатьох консервативних рішень в освітній сфері. Багато хто сприймав його як ненависний символ царського режиму. Победоносцев пережив п'ять замахів на своє життя.

У 1882 р. Победоносцев відіграв ключову роль у призначенні на пост міністра освіти Івана Делянова [28]. Делянов, який дотримувався помірно ліберальних поглядів, раніше служив директором Імператорської публічної бібліотеки. Йому належить основна заслуга в одержанні монаршого дозволу на прийняття прогресивного університетського статуту 1863 р. [29]. Делянов намагався внести щось раціональне у надто складну освітню систему, ратуючи за розвиток професійної освіти, введення єдиних стандартів навчання і ліквідацію неграмотності селян [30]. Водночас він намагався поставити освітню систему імперії під контроль очолюваного Победоносцевим Святійшого Синоду, був поборником русифікації і гаряче виступав проти надання жінкам права навчатися у вищих навчальних закладах. У цілому політика Делянова засновувалася на основоположних для Російської імперії принципах віри, порядку і самодержавності. В 1897 р. серцевий напад змусив його піти з посади міністра. В наступному році він помер.

Якщо, як зазначає Дарлінгтон, поворотним моментом в історії російської освіти був прихід у міністерство графа Толстого, то не менше значення мало для неї те, що пішов Делянов. Американський історик Джеймс Мак-Клелланд говорить, що те, що пішов Делянов стало знаменним для російських опозиціонерів. «Політика Толстого, Победоносцева і Делянова, – стверджує Мак-Клелланд, – викликала різке незадоволення серед учителів, учнів і освітянської громадськості загалом. Проте ці міністри цілком могли дозволити собі зневажити опозицію, яка була нечисленною,

роз'єднаною і залишалася непомітною» [31]. Ситуація докорінним чином змінилася напередодні революційної пори 1905 р.

За небажання відчутти вітер змін наступник Делянова, Микола Боголепов, поплатився життям. Новопризначеного міністра Боголепова, який раніше викладав право в Московському університеті, вважали ще однією реакційною маріонеткою Победоносцева [32]. Як міністр він в усьому дотримувався толстовської системи, яка надзвичайно жорстко обходилася з університетськими студентами і викладачами, які протестували (на початку 1901 р. Боголепова вбив виключений з університету студент). Тим не менше на відміну від своїх попередників Боголепов усвідомлював, що заворушення мають глибокі причини [33].

Нерідко чиновники міністерства народної освіти і представники інших урядових відомств були схильні обмежувати освітню сферу школами, заснованими при російській православної церкві. Росія існувала у ворожому міжнародному оточенні і не могла зберегти статус великої держави без радикальних внутрішніх перетворень; проте структурні реформи загрожували стабільності режиму, без якого збереження міжнародного становища імперії було немислимим. Освіта стала одним із джерел найгостріших суперечностей російської дійсності [34].

Відставка Победоносцева, піднесення Сергія Вітте і революція 1905 р. сприяли залученню більш значних державних ресурсів у сферу початкової і середньої освіти. Після 1905 р. церковноприходські школи все більше відтіснялися на узбіччя освітньої політики; православна церква виявилася нездатною надати необхідні ресурси і забезпечити рівень навчання, необхідний для належної підтримки російської освітньої системи [35]. Одним із виявів внутрішньоросійських суперечностей в цій галузі стали полеміка і гостра конкуренція в освітньому житті Москви.

Значення освіти

Захисників народної освіти з числа заможних москвичів часто цікавили не стільки питання гуманітарного розвитку, скільки необхідність підготовки кваліфікованої і дисциплінованої робочої сили для своїх заводів і фабрик. Для освітньої політики Росії пізньоімперського періоду характерні, насамперед, програми підтримки професійної освіти і шкіл для дорослих. Історик Ніколас

Ганс зазначає, що, незважаючи на відсутність прямого зв'язку між політичною реакцією і професійною освітою, в Росії ці поняття виявилися спорідненими. Реакціонери, які з підозрою ставилися до народної освіти, намагалися спрямувати жагоду знань в русло професійного навчання. Їх мотиви, вважає Ганс, швидше були політичними, ніж освітніми. Для подальшого промислового зростання Росії потрібні були тисячі кваліфікованих ремісників і майстрових, проте насправді такі освітні програми мали політичний підтекст [36]. У свою чергу, російські ліберали обережно ставилися до освітніх ініціатив, не пов'язаних із загальногуманітарною концепцією освіти [37].

Початком загальноросійської програми професійної освіти слід вважати указ Олександра II 1878 р., в якому міністру фінансів доручалося підготувати фінансовий план для впровадження ремісничого навчання в існуючих школах [38]. Через десять років, у березні 1888 р., імператор схвалив запровадження нових початкових, середніх і вищих технічних курсів і шкіл [39]. Однак, як це часто буває, російське суспільство розвивалося швидше, ніж офіційна політика.

Якщо професійна освіта сприймалася як щось реакційне, то загальноосвітні програми для дорослих часто вважалися революційними. Сьюзен Бронсон правильно помітила, що для всіх суспільно активних громадян навчальні програми для дорослих бачилися спробою соціального розвитку народу, що відповідало конкретному баченню російського майбутнього [40]. Головною метою вважалася освіта трудящих мас Росії: освітня діяльність стала полем для змагання різноманітних сил, які прагнули реформувати або трансформувати трудящі маси [41]. В той час як цар і міністри бачили у професійній освіті можливість обмежити вплив грамотності і, отже, знизити темпи соціальних змін, їхні опоненти із ліберального і соціалістичного таборів мали на меті широке залучення дітей і дорослих в освітній процес.

Перша хвиля освітніх програм для дорослих припадає на 1870–1880 роки і пов'язана з неформальним рухом з відкриття недільних шкіл з викладанням основ грамотності [42]. Втручання міністерства обмежило розвиток недільних шкіл: на початок 1890-х років багато з них було закрито. Захисники освіти перейшли до більш формальних програм, засновуючи так звані комітети грамотності [43]. Курси підвищення кваліфікації, відкриті народні

університети, неформальні жіночі курси і публічні лекції і дискусії прийшли в Росію з-за кордону [44]. В 1897 р. в Росії був опублікований переклад книги президента Тічерс-колежа Колумбійського університету Джеймса Рассела «Розвиток університетського викладання в Англії і Сполучених Штатах» (The Extension of University Teaching in England and the United States); у великих містах імперії відкривалися освітні заклади відповідно до різноманітних зарубіжних аналогів, від британських курсів підвищення кваліфікації до американських шкіл Чаутауква. У Петербурзі і Москві російське громадянське суспільство, що зароджувалося, заперечувало виняткове право самодержавної влади на навчання неписьменних.

На початку ХХ ст. суспільство наполегливо вимагало впровадження нових і більш передових підходів до народної освіти. Освітня політика стала ще одним виміром загострення політики між російськими лібералами, консерваторами, радикалами і реакціонерами. В 1905 р., використовуючи сприятливу політичну ситуацію, захисники масової освіти, насамперед учителі, зробили для здійснення освітньої реформи все можливе [45].

Реакція і розвиток муніципальної освіти

Столипінський переворот 3 червня 1907 р., коли консерватори на чолі з прем'єр-міністром Петром Столипініним поховали ліберальні виборчі закони, нав'язані царському уряду під час заворушень 1905–1906 років, ознаменував кінець прогресивної соціальної політики. Реакція була особливо жорстокою в сфері трудових відносин: у підпілля пішли як радикальні, так і помірковані профспілкові групи. Протистояння в суспільстві до краю загострилося після 4 квітня 1912 р., сумно відомої дати розстрілу робітників на Ленських золотих копальнях [46]. За іронією долі саме в 1907–1912 рр. у Росії були досягнуті значні успіхи в галузі народної освіти.

Прийнятий 3 травня 1908 р. закон нарешті запровадив у Росії загальну середню початкову освіту [47]. Коли б не Перша світова війна і дві революції, накреслений царем обережний план переходу до загальної обов'язкової початкової освіти був би здійснений тільки на 1922 рік. Імперські чиновники зберегли право втручатися в політику місцевої влади, тоді як значна час-

тина фінансових витрат на розвиток шкіл лягла на плечі муніципальних органів [48].

У 1911 р. Столипін повів атаку на московських реформаторів на іншому фланзі [49]. Консервативний прем'єр-міністр звільнив ректора і двох проректорів Московського університету після того, як ті не змогли ввести в дію урядовий указ, який забороняв студентські демонстрації. Заборона, у свою чергу, була викликана рядом демонстрацій, що відбулися восени, коли після смерті Льва Толстого студентство виступило за відміну смертної кари [50]. Упродовж кількох днів демонстрації студентів у пам'ять Толстого привели до зриву занять. У виступах за відміну смертної кари взяло участь більше чотирьох тисяч московських студентів, незважаючи на попередження університетських властей про те, що їм загрожує виключення. Вуличні сутички між студентами і поліцією призвели до страйку, який фактично паралізував роботу Московського та інших російських університетів. У відповідь влада виключила з російських вищих навчальних закладів приблизно 5 % студентів [51]. Багато з виключених навчалися в Московському університеті. Дії властей викликали вибух обурення в середовищі студентів і викладачів. Адміністрація університету перебувала в сум'ятті.

Столипін стверджував, що має повне право карати університетську адміністрацію і професуру, що перебуває на державному утриманні, за те, що її представники брали участь у політичних маніфестаціях. Третина професорсько-викладацького складу Московського університету, включаючи двадцять п'ять професорів і сімдесят чотири доценти, пішли у відставку. Більшість з них знайшли роботу в московських вищих навчальних закладах, що не були підпорядковані міністерству освіти, таких як Московський комерційний інститут і недавно створений Народний університет Шанявського (про значення якого мова піде далі).

На фоні загостреного в суспільстві протистояння і політичних заворушень московська муніципальна влада намагалася впоратися із зрослим обсягом обов'язків перед освітніми установами. З 1903 по 1913 рік муніципальні витрати на освіту виросли майже в чотири рази, тоді як число учнів зросло більше ніж удвічі [52]. Витрати на освіту не обмежувалися оплатою класних приміщень. На 1913 рік на сніданки для бідних учнів, які становили майже половину від загального числа тих, що навчалися, місто щорічно витрачало 199 тисяч рублів [53].

Центральні міністерства фінансували лише 10 % московських освітніх витрат, а різницю зобов'язане було покривати місто [54]. У 1909 р. міська дума поставила за мету досягти безплатної початкової освіти: на 1916 рік бюджетні витрати на освіту виросли до 7,5 мільйона рублів (у Петербурзі, місті з більшою кількістю населення, витрати на освіту складали в той час 6,9 мільйона рублів) [55]. Незважаючи на всі досягнення, на 1910 рік Москва могла забезпечити освіту тільки 2,7 % свого населення. Для порівняння, у Філадельфії, порівнянню в ті роки з Москвою, освітніми програмами було охоплено до 10 % населення [56].

Багато з московських досягнень у галузі освіти тих років були прямим наслідком діяльності градоначальника Миколи Гучкова [57]. Гучков був обраний міським головою 19 листопада 1905 р., всього за кілька днів до того, як Москва занурилася в хаос. Гучков залишався на посту градоначальника до 18 грудня 1912 р., мужньо намагаючись залікувати соціальні, фізичні, економічні і психологічні рани, що їх завдали революційні заворушення.

Гучков походив із старообрядницької купецької сім'ї, родоначальником якої був Федір Гучков, торговець сукном, що мав селянські корені, який залишив поміщицьке село і переїхав на початку XVIII ст. до Москви, назустріч багатству і впливові [58]. У Гучкових налагодилися тісні зв'язки з багатьма купецькими сім'ями Москви, вони повернулися в лоно православної церкви і на початок XX ст. керували заводами, банками і промисловими об'єднаннями. Микола, зокрема, деякий час служив головою Російсько-Американської торгової палати і перебував у дружбі з кількома представниками видатної сім'ї Боткіних, які дотримувалися консервативних поглядів [59].

На той час, як колеги по міській думі обрали його міським головою, Гучков уже мав більш ніж десятилітній досвід громадської роботи. Він представляв місто в московському провінційному земстві і брав активну участь у діяльності різноманітних комісій з надання допомоги бідним. У 1935 р. у віці сімдесяти п'яти років він у забутті помер у Парижі.

Гучков вважав, що у сфері освіти йому пощастить досягти єдності різних соціальних груп (іншою такою галуззю був розвиток інфраструктури міста, проблемам якої уряд Гучкова приділяв багато уваги). Гучков усвідомлював, що бідним необхідна освіта, бачив, що багато хто із заможних москвичів готовий підтримувати

програми загальної освіти з гуманістичних міркувань і розумів, що промисловцям потрібні грамотні, кваліфіковані робітники. При нестачі грошових коштів для здійснення тих або інших проектів Гучков застосовував силу особистої привабливості. В результаті під час його перебування на посаді градоначальника Москва пережила небачене зростання шкільних закладів.

Традиційний образ колег Гучкова по купецькій гільдії погано поєднується з ідеями просвітництва. Московських купців часто зображали надзвичайно обережними, стриманими і заглибленими у власні справи [60]. Турбота про освіту була тією сферою, де сходилися інтереси купців, спеціалістів, чиновників міського уряду, інтелектуалів і навіть радикалів. Парадоксально, що глибокий культурний консерватизм купецтва зумовив його нерідко просвітницькій погляд на цінність освіти.

Московська благодійність

Одним із виявів консерватизму московського суспільства була присутність у місті великої, заможної старообрядницької громади, а також піетет, який тут традиційно відчували до слов'янофільських ідей. Як стверджує Адель Лінденмейр, російське православ'я не засуджувало і не схвалювало багатство, але приймало керівну роль заможних прошарків суспільства. Сприйняте як дар небес, багатство не означало якоїсь вищості; навпаки, воно накладало обов'язок використовувати його на загальне благо – зокрема з метою благодійності [61]. Така його роль цілком могла виродитися в розкладницький патерналізм, та так воно часто і було. Основуючись на концепції обміну між тими, хто дає, і тими, хто одержує, московські філантропи схилилися до тих форм благодійності, які мали на увазі якусь взаємну вигоду, наприклад підтримку освіти.

Серед заможних москвичів срібного віку було багато визначних філантропів. На початок другого десятиліття ХХ ст., зазначає Лінденмейр, московські купці утримували дванадцять богаділень, один притулок для монашок, два заклади, які надавали безкоштовне житло, лікарню на 150 ліжок і шість шкіл; у 1899 р. московське купецтво надало грошову допомогу бідним на суму в 107 тисяч рублів [62].

Питання, звичайно, не в тому, чи були багаті москвичі щирими захисниками радикальних освітніх реформ: у більшості ви-

падків це було не так. Їхній інтерес до знань заради знань був не такий і великий. Громадський діяч і поборник загальної грамотності Лев Клайнборт скаржився у своїх спогадах, що, хоча на потреби початкових шкіл у довоєнній Москві витрачалися мільйони, тут було відкрито тільки сорок публічних бібліотек (у місті, де існувало понад 1400 пивних і трактирів) [63]. Вкладення коштів у навчання дорослих і професійну освіту пояснювалося насамперед тверезим економічним розрахунком і прагматичними міркуваннями, що виходили за рамки ідеології.

Благодійна діяльність, спрямована на підтримку шкіл, лікарень і будинків для бідних, створювала в Москві якесь протогромадянське поле, що було досить незвично для царської Росії: тут поєднувалися прагматизм і релігійність, радикалізм і консерватизм. У цьому контексті цікаво розглянути кроки, які робилися в Москві для освіти дорослих, включаючи проекти з навчання грамоти, професійну і загальногуманітарну освіту.

Роль учених товариств

Інтелектуальне життя Москви зосереджувалося, в першу чергу, навколо місцевого університету. Заснований Михайлом Ломоносовим у 1755 р., Московський університет до середини XIX ст. мав статус провідного вищого навчального закладу Росії. На середину століття Петербурзький і Казанський університети перевершили Московський з цілого ряду дисциплін: у другій половині XIX ст. в Москві не було професорів, що були рівні за своїми науковими заслугами петербурзькому хіміку Менделєєву чи казанському математику Лобачевському. Проте можна з певною визначеністю стверджувати, що за загальним рівнем професури і студентів у найрізноманітніших дисциплінах Московський університет перевершував Казанський і навіть Петербурзький університети [64].

Загалом російські університети XIX ст. все ще поступалися європейським закладам вищої освіти. Європейські студенти не їздили здобувати знання на схід, тоді як багато росіян здобували освіту за кордоном. Однак російським університетам не доводилося наймати іноземних професорів для забезпечення належного рівня викладання. Російські професори повноправно брали участь у загальноєвропейському науковому житті, читали лекції і публікувалися на

Заході. Традиційно сильними у Московському університеті залишалися математика, фізика, хімія, геологія і біологія: багато хто з московських учених завоювали всесвітнє визнання. На 1830-ті роки університет уже був центром інтелектуальної і політичної діяльності імперії.

Московський університет, більш ніж будь-який інший вищий навчальний заклад Російської імперії, був зорієнтований на прикладні наукові дослідження: навчальний план відзначався чіткою практичною спрямованістю. Після університетської реформи 1835 р. на факультетах було створено лабораторії, безпосередньо зорієнтовані на розв'язання прикладних завдань. Як і в Чикаго, наука сприймалася в Москві не лише як інструмент пізнання, а і як керівництво до дії. Так само, як в Чикаго, університет був частиною наукового співтовариства.

У Московському університеті та інтелектуальному товаристві, що його оточувало, культивувались ліберальні погляди і допитливість, що виходили за рамки академічних інтересів. Університет займав перше місце серед російських вишів за обсягом програм суспільної допомоги. Ще в 1804 р. університетські викладачі почали читати публічні лекції – громадська активність московської професури залишалася високою упродовж всього ХІХ ст. В цьому їх підтримували інші представники освіченої частини суспільства, в тому числі московські фабриканти. На середину 1840-х років у Москві існувало більше двох десятків заводських шкіл, де навчалася понад тисяча робітників [65]. Московський університет був віддзеркаленням свого часу і водночас творчо змінював його.

У 1847 р. Московське сільськогосподарське товариство заснувало Московське товариство грамотності; через чотирнадцять років, у 1861-му, Сергій Лошкарьов та Імператорське вільне економічне товариство організували Петербурзький комітет грамотності [66]. На протязі другої половини ХІХ ст. обидва ці товариства підтримували різноманітні програми з навчання грамоти місцевих робітників і сприяли розвитку громадської дискусії про долю освіти. Подібні ініціативи призводили до частих зіткнень з міністерством освіти, поки нарешті у листопаді 1895 р. останнє не взяло під свій контроль і Петербурзький і Московський комітети грамотності.

Водночас московські міські чиновники з симпатією ставилися до місцевих поборників грамотності та їхніх починань. Наприклад, депутату міської думи Михайлу Духовському вдалося вищу-

кати бюджетні кошти на відкриття школи для заводських робітників у районі Пречистенки [67]. Подібні проекти виходили за межі багатих кварталів: багато шкіл відкривалося безпосередньо на робітничих околицях.

Духовський був популярним професором кримінального права у Московському університеті. На організовану ним школу для робітників, що відкрилася 12 жовтня 1897 р., жертвували гроші кілька московських заводчиків. У перший день на уроки прийшло більше трьохсот робітників, і кількість учнів продовжувала збільшуватися в міру того, як новина про школу поширювалася містом. У кількох робітничих районах у школи для дорослих були переобладнані закинуті будівлі, початкові навчальні заклади і заводські кухні: основи грамоти викладалися тут з восьми ранку до десяти вечора. На 1902 рік в школах для робітників, створених за зразком пречистенської школи Духовського поряд з навчанням грамоти проходилися заняття з геометрії, хімії, фізики, історії та літератури.

Крім того, в Москві робилися спроби заснувати аналоги американських будинків побуту, а також британських, німецьких і французьких народних домів [68]. Відомим діячем у галузі освіти був видатний економіст, професор економіки Московського університету Іван Янжул. Він і його колеги відіграли важливу роль у проведенні Другого з'їзду російських діячів професійно-технічної освіти, який відбувся у Москві в грудні 1895 – січні 1896 р. [69].

Навчання грамоти і викладання початків знань робітникам і нужденним було одним із першочергових завдань московських освітніх закладів у XIX ст. В цій роботі брав участь не кожний професор Московського університету і не кожний московський промисловець, але число захисників народної освіти було досить великим. Турбота про те, щоб московський робочий люд навчився читати і писати, була тією сферою суспільного життя, в якій різні політичні і філософські погляди могли втілитися у справи. Ще одним подібним завданням була освіта для жінок. У цій галузі московські прибічники рівних освітніх прав, що жили в кінці XIX ст., також відіграли видатну роль.

Жінки в університетах

Питання про жіночу освіту набуло в Росії радикального політичного забарвлення після публікації в 1862 р. знаменитого роману

Миколи Чернишевського «Що робити?» [70]. У ньому автор вивів тип сильних жінок, що розраховують тільки на власні сили і втілюють достоїнства праці і незалежності. Роман дав поштовх жорстким суперечкам в середовищі російської інтелігенції про майбутнє країни і, зокрема, про «жіноче питання». Поряд з героїзмом жінок очільників грудневого повстання 1825 р., що відправилися за чоловіками в сибірське заслання, роман з надзвичайною гостротою змусив зазвучати в російській громадській свідомості питання про жіночу самостійність і самовідданість. Завдяки Чернишевському питання про емансипацію жінок стало частиною революційної думки.

До 1891 р. питання про те, в якому обсязі освіта має бути доступною жінкам різного соціального походження, залишалося загалом без уваги, принаймні в офіційних колах. Водночас після заснування Катериною Великою при Воскресенському Смольному жіночому монастирі в Петербурзі Інституту шляхетних дівчат (первинно – Виховне товариство благородних дівчат) в Росії було відкрито ще декілька середніх шкіл для дочок дворян і купців [71].

У багатьох заможних сім'ях дочок навчали спеціально найняті вихователі і наставники. До 1860-х років у Росії не було державних жіночих шкіл і гімназій, але вже на середину 1870-х у таких школах навчалася 27 тисяч дівчаток. Проте тільки лічені російські жінки здобули формальну освіту, необхідну для вступу до вищих навчальних закладів.

Самодержавний уряд ні за яких умов не міг дозволити навчатися в університетах навіть найбільш освіченим з російських жінок. Тому у дівчини, яка прагнула одержати вищу освіту, залишалося тільки два виходи. Вона могла, по-перше, переконати університетського професора дозволити їй відвідувати його курси як вільна слухачка і, по-друге, могла поїхати за кордон. І в першому і в другому випадку молоді представниці шляхетного стану вступали в боротьбу з бюрократичним апаратом імперії.

Деякі російські жінки втрачали всяку надію домогтися перетворень шляхом реформ і примкнули до народницького та інших радикальних революційних рухів. Інші зустріли співчуття у найбільш передових російських університетах, наприклад найбільшому в країні медичному освітньому закладі – Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії. Нарешті, багато жінок відправилися в Цюрих, де поповнили ряди студентів Політехнічної школи. Добропорядне швейцарське місто банкірів поступово стало великим

центром російського революційного руху [72]. Уже на середину 1870-х в Росію із Швейцарії повернулося немало молодих, енергійних жінок з медичним або інженерним дипломом [73].

Професура російських університетів робила спроби відгукнутися на зрослі освітні потреби, що їх виявляли жінки із заможних сімей. У 1876 р. жіночі курси були організовані при Казанському університеті, через два роки – при Петербурзькому і Київському університетах [74]. Міністерські чиновники у Петербурзі робили все, що від них залежало, щоб обмежити або зовсім ліквідувати такі курси, відмовляючи слухачкам в університетських дипломах, незважаючи на їхні академічні успіхи. У Москві університетські професори на чолі з Володимиром Гер'є зуміли обійти драконівські постанови, організувавши жіночі курси поза юрисдикцією міністерства освіти.

З 1868 р. і до своєї відставки у 1904 р. Гер'є (він помер у 1919-му у віці 82 років) був провідним викладачем європейської історії в Московському університеті [75]. Після закінчення Московського університету Гер'є упродовж трьох років навчався за кордоном – в Німеччині, Італії і в Парижі. Він повернувся до Москви, де завершив освіту в Першому кадетському корпусі. Історичні праці Гер'є відзначалися широким культурним кругозором, а його викладацький талант приніс йому заслужену славу. Зокрема, йому приписується заслуга заснування перших у Росії університетських семінарів з вивчення історії.

За своїми політичними поглядами Гер'є завжди залишався лібералом і не визнавав революційного шляху розвитку Росії. Він підтримував ідею місцевого самоврядування, виступав на захист ліберальних університетських кодексів 1863 р. і заснував найбільш відомі в країні семінарські курси для жінок. З 1872 по 1888 рік, після того як імперський уряд змусив Гер'є закрити університетський семінар, він займався організацією відкритих вищих курсів для жінок в галузі гуманітарних і суспільних наук. Упродовж цих довгих років Гер'є залишався головним натхненником «громадських Вищих курсів для жінок у Москві». Його проект увінчався успіхом багато в чому завдяки фінансовій підтримці багатих москвичів і професійному сприянню колег з Московського університету [76].

Так і не одержавши офіційного визнання, московські курси Гер'є стали важливою суспільною і культурною ініціативою. Гер'є відновив курси у 1900-му і керував ними аж до 1905 р. [77]. Проте

питання про вищу освіту для жінок в Російській імперії так і не дочекалося необхідного вирішення – про це в 1909 р. критично писав Дарлінгтон [78].

Як уже зазначалося, рівень освіченості жінок загалом у Росії залишався надзвичайно низьким. Москва виділялася на цьому фоні головним чином завдяки численним приватним чи напівдержавним освітнім проектам, які мали підтримку муніципального уряду і місцевого купецтва. Але обговорення питання про початкову і середню освіту для жінок відбувалося в московській міській думі до самої революції 1905 р. [79].

Турбота купців про жіночу грамотність диктувалася передусім егоїстичними мотивами. Багато московських підприємств легкої промисловості залежали від відносно дешевої жіночої робочої сили. В останні десятиліття XIX і перші десятиліття XX ст. в місто приїхало багато сільських жінок. Тих жінок, що приїхали до Москви із сіл Центральної Росії, найчастіше чекала доля домашньої служниці або робітниць на одній із текстильних фабрик. Те, що московські купці і промисловці вкладали невеликі кошти в освітні програми для жінок, оберталася в кінцевому підсумку вкладанням у власну робочу силу.

Незважаючи на властиву згаданим освітнім проектам частку цинізму, справа цим не вичерпувалася. Жінки, які жили в миру, і ті, що жили в церковних обителях, брали активну участь у філантропічній діяльності в Росії загалом і в Москві зокрема. Адель Лінденмейр зазначає, що «роль, яку жінки відігравали в добродійній і громадській діяльності епохи реформ важко переоцінити... Для багатьох жінок організована добродійна діяльність була єдиним способом, що дістав “офіційне схвалення”, для вияву “благочестя і патріотизму”» [80]. Жінки із середніх прошарків суспільства часто учителювали, особливо в початкових школах [81]. Для московських жінок освітня сфера стала природною галуззю застосування їхніх талантів і громадянських устремлень.

В освітніх програмах для жінок поєднувалося багато елементів московського прагматичного плюралізму. Багаті допомагали бідним знайти місце в житті. В результаті рівень освіти жінок у Москві на багато перевищував середні показники по Росії. Москвички в найширшому сенсі брали участь у благодійній діяльності й політичному житті тієї епохи – жінки брали участь у ліберальних і радикальних політичних і громадських рухах. Роль москов-

ських жінок у становленні громадянської культури стародавньої столиці величезна – вони немало сприяли створенню соціального простору, необхідного для виникнення прагматичних союзів, які виходять за межі класових і станових відмінностей.

Народний університет

Як показує історія громадських дебатів про жіночу освіту, вони становили частину ширшої проблеми, що хвилювала освічену Москву на рубежі століть, – масової освіти. Переселення в місто тисяч селян не могло не змінити обличчя промислових підприємств і робітничих околиць. Водночас, грамотність робітників спонукала їх до удосконалення професійних навичок. Уміння читати було необхідною умовою залучення до бурхливої урбаністичної культури Москви. В затяжних баталіях і дебатах про долю народної освіти брали участь громадські активісти і ліберальні професори, прагматичні муніципальні політики і реакційні емісари з Петербурга. Результатом стало химерне поєднання досягнень і розчарувань, чудових успіхів і повних провалів. На 1910 рік у Москві, безумовно, сформувалося масове культурне середовище, гідне столичного міста, яке вже мало поступалося в освітній галузі європейським і північноамериканським містам [82].

Успіх московських проектів масової освіти залежав від діяльності широких громадянських коаліцій, в яких брали участь політики муніципального рівня. «Батьки» міста енергійно закликали впливових москвичів сприяти освітнім програмам. Проте більш відчутним досягненням в освітній сфері часто ставали на перешкоді нестача фінансових ресурсів, бюрократичне втручання згори, соціальна і політична конфронтація в російському суспільстві, що загострювалася.

В історії створення Народного університету Шанявського знайшли відображення найбільш показові і проблемні сторони міських освітніх проектів. У сучасних термінах університет, так само як і інше видатне культурне досягнення Москви в цей період – Третьяковська галерея, – являв собою зразок співробітництва держави з приватним капіталом. Такі заклади допомагали Росії навести мости в *інше* майбутнє – майбутнє, якому, на жаль, не судилося відбутися через соціальну і політичну напруженість, фрагментованість і нетерпимість, що зростали.

Альфонс Шанявський, на відміну від колекціонера Павла Третьякова, не був представником старообрядницької купецької еліти Москви. Поляк, що провів багато років у Сибіру на службі в імператорській армії, Шанявський після своєї відставки у 1875 р. зайнявся торгівлею золотом. Незабаром у нього налагодилися тісні і взаємовигідні стосунки з Василем Сабашніковим, батьком Михайла і Сергія Сабашнікових, які мали заснувати одне з престижних академічних видавництв Москви [83].

Москва Шанявського і Сабашнікових відрізнялася від Москви старообрядницького купецтва. Шанявський і Сабашнікови уособлювали ту найбільш успішну і енергійну «велику буржуазію», яку породжують чи приваблюють міста, що стрімко розвиваються. Подібні їм персонажі зустрічаються і в історії Чикаго і Осаки: про них розповідається у відповідних главах цієї книги. Їх піднесення свідчило про зростаючу неоднорідність Москви – багатоманітність, яка імпонувала Шанявському і яка покликана була підсилити значення того дарунка, що він заповів Москві.

Шанявський народився в 1837 р. у родовому маєтку поблизу польського міста Седльце. Хлопчик походив із шляхетної сім'ї, і у віці дев'яти років батьки віддали Альфонса на навчання до Тульського кадетського корпусу [84]. Військову освіту він завершив у Академії генерального штабу в Санкт-Петербурзі, з відзнакою закінчивши її в 1861 р. Шанявський відмовився від посади викладача в столичному військовому училищі і відправився на схід – досліджувати Амурську область в складі експедиції, очолюваної графом Миколою Муравйовим-Амурським. В Сибіру і на Далекому Сході пройшла військова кар'єра Шанявського, який пішов у відставку в чині генерал-майора.

Шанявський щиро вірив у популярні серед російських інтелігентів покоління 1860-х ідеї прогресу шляхом освіти [85]. Ще в Сибіру він активно підтримував проекти в галузі народної освіти. Він одружився з Лідією Миколаївною Родственною, однією з перших російських феміністок, сім'я якої володіла кількома невеликими золотими копальнями в Сибіру [86]. Частина прибутків з копалень Шанявський і його дружина використовували з філантропічною метою. Одне з перших починань на освітній ниві – організація в Сибіру школи для бурятів – завершилося плачевно. Міністр освіти граф Толстой розпорядився закрити школу ще до початку занять.

Альфонс і Лідія поселилися в Москві, живучи на доходи від золотих копалень і міської нерухомості, яка їм належала [87]. Свій чудовий особняк на Арбаті вони перетворили на центр благодійності, щедро допомагаючи різним освітнім установам, у тому числі жіночим курсам Гер'є [88].

Після урядової кризи у 1905 р. Шанявські відчули, що громадсько-політична ситуація в країні сприяє розвитку освітніх проєктів. Втім, здоров'я Альфонса різко погіршилося, і він помер у тому ж 1905 р., не доживши до втілення своїх честолюбних задумів. Він заповів свою московську нерухомість і суму в 300 тисяч рублів міському уряду з умовою, що міська дума запровадить у Москві заклад вищої освіти, незалежний від міністерства освіти і відкритий для всіх громадян старше шістнадцяти років, незалежно від станової приналежності, віросповідання чи освітнього цензу [89]. Крім того, Шанявський мудро визначив кінцевий строк виконання заповіту – і це змусило думу діяти [90].

Те, яким Шанявські бачили своє дітище, відповідало уявленням про «народні університети» епохи революції 1905 р. [91]. У грудні 1905 р. Товариство цивільних інженерів створило Всеросійське товариство народних університетів, а наступної весни було засновано Московське товариство народних університетів. Захисники ідеї масової освіти сприймали такі заклади як незалежні інститути, покликані поширювати знання на позааудиторній основі, шляхом спеціалізованих курсів, відкритих лекцій, екскурсій, відвідань бібліотек і читальних залів та іншого. Шанявські мали намір зробити наступний крок – надати своїм слухачам всі права і привілеї, якими були забезпечені студенти державних університетів.

Міська дума прийняла дар Шанявського, заснувавши з метою здійснення проєкту компетентну комісію на чолі з князем Володимиром Голіциним (до складу комісії входили Лідія Шанявська і друг сім'ї Михайло Сабашніков) [92]. У фонд університету надійшло чимало щедрих пожертв; читати лекції дали згоду багато представників академічних кіл Москви [93]. Проте міністерство освіти довго відмовлялося зареєструвати новий університет, і політичні баталії затягнулися до 1908 р. [94]. В результаті університету було відмовлено в праві видавати дипломи, а попечителям довелося погодитися на умови петербурзьких властей, згідно з якими університет підлягав інспектуванню міністерством освіти.

Комісії попечителів удалося захистити принцип вільного прийому: на навчання допускалися всі зацікавлені громадяни старше шістнадцяти років незалежно від їх освітнього рівня [95]. Статусні питання були нарешті врегульовані на осінь 1908-го, і 2 жовтня того ж року університетські аудиторії відкрилися для слухачів [96].

Успіх нового університету перевершив усі сподівання. Народний університет Шанявського мав три факультети – соціальних наук, історико-філософський і природничо-науковий, на яких проводилися відкриті лекції і одночасно пропонувалася більш формальна, академічна форма освіти. Лекційні курси призначалися для студентів з незакінченою середньою освітою, причому майже половину тих, що навчалися, складали робітники. Академічна програма була розрахована на три роки і завершувалася присвоєнням ступеня, аналогічного університетському. Якщо в 1910 р. до університету було прийнято 1735 студентів, то на 1916 рік набір становив більше семи тисяч чоловік [97]. Фонди університетської бібліотеки вирости за неповні десять років до 35 тисяч томів [98].

Через кілька років міська дума і приватні благодійники збудували для університету величезний будинок на Міуській площі, який спроектував Іларіон Іванов-Шиц [99]. У 1912 р. на всезагальну радість, нова університетська будівля прийняла перших студентів. Більшовики закрили університет в кінці 1918 р. і реквізували будинок під власні освітні потреби. В радянські часи комплекс будівель на Міуській площі вміщував кілька освітніх установ комуністичної партії, в тому числі Вищу партійну школу, поки у 1991-му рішенням Мосради він не був переданий новоствореному Російському державному гуманітарному університету.

Упродовж всієї історії існування Народний університет Шанявського залишався більшом на оці міністерства освіти. Міністерські чиновники бачили в ньому розсадник політичного радикалізму. В 1911 р., після зіткнення прем'єр-міністра Століпіна з керівництвом Московського університету, Народний університет Шанявського прийняв на роботу багатьох опальних професорів. На факультетах Народного університету викладали видатні представники московської ліберальної інтелігенції, в тому числі агрономи Климент Тимірязев і Олександр Чаєнов, біолог Микола Кольцов, хімік Микола Зелінський, геохімік Олександр Ферсман, геофізик Петро Лазарєв, історики Олександр Кізоветтер і

Микола Сперанський, один з родоначальників гідро- і аеродинаміки Микола Жуковський, юрист Анатолій Коні, літературознавець Матвій Розанов, невропатолог Володимир Рот, лікар Петро Лебедев, поет Сергій Єсенін, а також академічний видавець і близький друг Шанявського Михайло Сабашніков.

Саме цим ученим і їхнім колегам удалося створити в російській освітній системі, скомпрометованій на той час доктринерською нетерпимістю, незалежний інтелектуальний простір. Кізеветтер, наприклад, згадував про роки, проведені в стінах університету Шанявського, як про найсвітліший час свого багатого на події життя – такої думки дотримувалися і багато його студентів і колег [100].

Народний університет Шанявського був, безумовно, найважливішим із громадських і приватних починань у московському міському житті, які прагнули удосконалити національну систему освіти. Проект увінчався успіхом завдяки тісному співробітництву муніципального уряду, приватного капіталу і блискучого інтелектуального співтовариства. Сам факт існування університету Шанявського, Пречистенської школи для робітників, Вищих жіночих курсів Гер'є і благодійних освітніх програм Московського університету свідчить про виникнення і плекання в Москві громадянської культури, невідконтрольної імперському уряду.

Доля університету Шанявського та інших освітніх проєктів, що уникали нагляду бюрократів міністерства освіти, нагадує про інший історичний аналог – фрондуєчі навчальні заклади і неортодоксальні літературні й філософські товариства, що активно діяли в Манчестері й Шотландії напередодні Англійської буржуазної революції. У своєму дослідженні закономірностей урбаністичного розвитку Пітер Холл стверджує, що «периферійні» освітні заклади і співтовариства вчених створюють інтелектуальний простір, в якому можуть вільно розвиватися підприємці «із глибинки», які, як підказує нам історичний досвід, часто стоять біля джерел технологічних проривів. Згідно з Холлом, присутність у графстві Ланкашир нонконформістів, диссентерів, конгрегаціоналістів (індепендентів)*, а також їхніх асоціацій і шкіл забезпечила Манчестеру «явні переваги над містами-суперниками» на зорі промислової революції у Великобританії [101].

---

* Назви осіб і організацій в Англії, які не визнавали вчення і обряди офіційної англіканської церкви.

Підтримка, яку багате московське купецтво, надавало різноманітним освітнім програмам і філософським течіям свідчила про їхній благочестивий потяг до філантропії, і про тверезий економічний розрахунок, що полягав у необхідності підвищення освітнього рівня місцевих робітників. Успішні дії муніципальних політиків, спрямовані на об'єднання в освітній сфері зусиль найрізноманітніших, а іноді протилежних громадських груп, заперечують думку про повну неспроможність політики компромісів в останні роки існування царської Росії. У питаннях масової грамотності і народної освіти провідну роль у міській політиці часто відігравали саме прагматичні плюралісти.

Друкарська культура Москви

Багато вчених, зокрема Джеффри Брукс, Деніел Брауер, Стівен Френк, Роуз Глікман, Луїз Мак-Рейнольдс і Марк Стайнберг, які вивчають питання грамотності і «друкарської» культури надавали особливої ваги муніципальним і благодійним освітнім програмам у Москві. Дослідження показують, що, незважаючи на складності, властиві переходу від аграрного до індустріального суспільства, міська культура дореволюційної Москви зовсім не була примітивною, домодерною і «селянською».

Глікман, наприклад, показує, що на 1914 рік одну п'яту російських промислових робітників становили жінки – це стрімкий стрибок від колишнього патріархального ладу, який, на жаль, негативно позначився на структурі сімейних відносин [102]. На противагу поширеній думці, заробітна плата жінок не надто відставала від заробітків чоловіків. Так, на початок Першої світової війни заробітна плата жінок, зайнятих у виробництві бавовняних, шерстяних і лляних тканин, складала від двох третин до трьох чвертей заробітної плати чоловіків. Більше того, як зазначалося раніше, рівень грамотності в Москві наближався до рівня грамотності у найбільших північноамериканських містах.

Письменність та інтерес до друкованого слова були притаманні усім прошаркам московського суспільства. Хитрий і грубуватий Микола Пастухов зібрав величезний статок, задовольняючи смаки «нової публіки, що читає» на сторінках своєї надзвичайно популярної бульварної газети «Московский листок». «Московский листок», що ряснів яскравими заголовками і живими історійками, так

само як і інші газети Москви і Петербурга, ні на йоту не поступалися популярній журналістиці американських чи європейських міст [103]. Марк Штейнберг і Стівен Франк правильно зазначають, що «на рубежі століть читання стало невід'ємною частиною пролетарської культури» [104].

У роботі «Коли Росія навчилася читати» Джеффри Брукс досліджує книжкову культуру Москви кінця XIX – початку XX ст. Попри всі пережитки патріархальності, Москва впевнено вступала в «сучасний» світ промислового капіталізму. Місто стало осердям комерційної, масової друкарської культури, що породила не один великий статок. Книговидавництво і торгівля друкованою продукцією виявилися дорогою до багатства для кількох москвичів з більш ніж скромним родоводом [105]. Видавець Іван Ситін, «російський Джоозеф Пулітцер», що походив із селян, став власником найбільшого в країні видавничого дому і поважаної ліберальної газети «Русское слово» [106]. Газетний магнат Микола Пастухов втілював тип жорсткого ділка, що вибився з низів і був зобов'язаний успіхом тільки самому собі [107].

У 1914 р. в Росії було випущено 133 561 886 примірників книг – утричі більше, ніж за два десятиліття до цього [108]. Популярна преса відзначалася все більшою «світськістю, раціональністю і космополітизмом» – московські бульварні газети несли в маси ідеї Просвітництва і європейських буржуазних революцій. Поширення грамотності і розвиток столичних по духу газет свідчив про розвиток московської громадянської свідомості, здатність виходити за рамки класових і станових упереджень.

Спостереження Петера Фріцше про роль берлінської щоденної преси у створенні міського співтовариства повною мірою можуть бути застосовані й до Москви. Фріцше пише, «столична газета допомагала читачам орієнтуватися в місті, не сковуючи їх при цьому якими-небудь рамками. Хоча місто в цілому уявлялося ареною театрального дійства, спостерігати цей спектакль можна було з різних точок зору. Жінки середнього класу, білі комірці і пролетарі – кожен вибирав свій шлях... Проте об'єднавчим принципом була думка про те, що місто – казкова країна, і всі її жителі здатні пуститися в мандри невідомими, нехай і добре знайомими вулицями, збираючи побіжні мальовничі образи і пізнаючи самих себе» [109].

Москва – ця «казкова країна» – була країною споживання в Росії, яка поступово мінjala пейзаж найбільших російських міст.

Селянам, робітникам, купцям і аристократам нікуди було подітися від повсюдних вивісок, що проголошували, за визначенням Джеффри Бердса, догмати «нової біблії споживацтва» [110]. Модний одяг ставав джерелом гордості і для міських буржуа, і для міщан. Споживати означало підніматися по соціальній драбині.

Про розвиток нової російської міської культури свідчили і звичаї споживання алкоголю, які змінилися. Пиття вина перетворилося на обов'язковий атрибут міського життя, породивши «алкогольну хвилю», що захлеснула Росію в 1890-х роках [111]. Виробництво алкоголю, що колись перебувало в руках ремісників, виросло в цілу галузь промисловості: міські трактири, кабаки і «рюмочні» стали такою ж визначальною ознакою «урбаністичності», як і бульварна преса. Микола Горін стверджує, що в цей період у росіян змінився власне характер споживання алкоголю – пиття вина перестало асоціюватися з сезонними святами і урочистими сільськими обрядами [112]. Пияцтво стало соціальним феноменом не тільки в Москві, але і в інших великих російських містах.

Московські освічені жінки-робітниці, газетні магнати, читачі бульварних листків, пролетарські поети, обивателі і маргінали – всі вони брали участь у створенні урбаністичної громадянської культури, що часто виходила за межі станових розбіжностей і класових суперечностей. Носії цієї міської культури далеко не завжди відчували себе в категоріях «класової приналежності». Урбаністичність Москви мала хаотичну природу. Слуги самодержавства справедливо бачили в бурхливому міському житті древньої столиці загрозу своєму порядку. В історії дореволюційної індустріалізації Росії багато прикладів жорстоких, нерозв'язних конфліктів. І все-таки прагматичним плюралістам у Москві краще, ніж іншим росіянам, вдавалося знаходити вихід із уявних тупикових ситуацій.

Успіх прагматиків

У Москві на рубежі століть народна освіта стала сферою загальних устремлінь і спільних дій громадянського суспільства, що розвивалося, і неспокоїного муніципального уряду, які нерідко протистояли реакціонерам з імперського міністерства освіти. Подібно до трудового законодавства і суспільної охорони здоров'я, народна освіта стала одним із численних тестів, що дають змогу

визначити справжнє ставлення багатих москвичів до своїх менш успішних співгромадян. Саме в галузі освіти москвичі могли без шкоди для власних інтересів реалізувати на практиці свої уявлення про добродійність і благочестя. На відміну від інших проблем міського життя, що викликали чимало серйозних суперечок, проблема народної освіти в Москві (цим, до речі, Москва докорінно відрізняється від Чикаго початку ХХ ст.) являла собою сферу суспільного життя, де прагнення до спільних цілей і спільні зусилля перемагали ідеологічні бар'єри і вузькі класові інтереси. Навчити народ грамоти прагнули і радикали, і консерватори.

У всіх сферах народної освіти – чи то курси грамотності для робітників, освітні програми для жінок чи проекти, спрямовані на лібералізацію університетської освіти, – можна знайти приклади того, як впливові громадські лідери та енергійні поборники суспільного блага створювали конструктивні й дієві коаліції, долаючи, здавалось би, непереборні труднощі. Їхній успіх, тим часом, спричиняв до жорстоких конфліктів між представниками московської еліти і петербурзькими чиновниками, які в будь-якій формі освіти схильні були бачити джерело політичного радикалізму [113].

Проте багато хто із прибічників освітніх програм залишалися переконаними прихильниками самодержавства. Вони зовсім не були радикалами і революціонерами, яких так боявся імперський уряд. Подібно до героїв «транспортних війн» у Чикаго Василь Вахтєров, Михайло Духовський, Володимир Гер'є, Микола Гучков, Альфонс Шанявський і їхні менш відомі соратники не прагнули радикальних реформ, а тим більше повалення режиму. Більше того, їхні погляди відзначалися справжнім консерватизмом, вони намагалися тільки удосконалити існуючу суспільну модель.

Московські освітні діячі були прагматичними плюралістами – подібно до Картера Гаррісона, Джона Гарлана і Бйона Арнольда в Чикаго. Як і в Чикаго, їхній успіх не можна назвати повним. Проекти навчання грамоти широких прошарків населення набули вирішального значення для московської міської культури в той самий час, коли загальнодержавна система освіти балансувала на краю прірви.

Поки москвичі билися за здійснення освітніх проектів, імперський уряд у Петербурзі не упускав жодної можливості, щоб обмежити місцеву ініціативу. Політика Петербурга дещо пом'якшилася після революції 1905 р., проте реакція посилилася після

парламентського перевороту, здійсненого Столипінім 3 червня 1907 р. Вахтьоров закінчив свої дні в 1920-х, навчаючи грамоти червоноармійців при новому більшовицькому режимі. Гер'є помер у Москві, яку роздирали революція і Громадянська війна, не поступившись своїми ліберальними принципами. Гучков вступив до Білої армії і боровся проти Радянської влади до самої своєї смерті в еміграції в 1930-х роках. Незважаючи на його величезну популярність, більшовики закрили Народний університет Шанявського. Ці сумні події – наслідок краху політичного ядра Російської імперії, викликаного військовою поразкою, політичною недалекоглядністю і повною адміністративною некомпетентністю.

Невдача, яка спіткала прагматичний плюралізм у масштабі всієї російської держави, ще яскравіше висвічує описані тут досягнення московського суспільства. Для освітньої політики Москви був властивий прагматичний плюралізм, що приніс благо місту і його жителям. У Москві срібного століття освіта стала тією єдиною галуззю, де громадянська свідомість – нехай тимчасово – цілком пододала рамки класових відмінностей.

Примітки

1. Більшість цих проблем розглядається в таких працях: *Joseph C. Bradley, Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia.* (Berkeley: University of California Press, 1985); *Jeffrey Burds, Peasant Dreams and Market Politics: Labor Migration and the Russian Village, 1861–1905.* (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1998); *Robert E. Johnson, Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century.* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1979).

2. *Rose L. Glickman, Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914.* (Berkeley: University of California Press, 1984), pp. 111–112.

3. *Рашин Адольф Григорьевич, Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки.* (М., Госстатиздат, 1956), с. 299.

4. *Susan Bronson. Enlightening the Urban Poor: Adult Education in Late Imperial Russia, 1859–1914.* (Ph.D. diss., University of Michigan, 1995), p. 1.

5. *Ben Eklof, Russian Peasant Schools: Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861–1914* (Berkeley: University of California Press, 1996), p. 292.

6. *Jeffrey Brooks*, *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Culture, 1861–1917*. (Princeton: Princeton University Press, 1985).

7. Там само, с. 4.

8. Там само.

9. Цей нарис освітніх реформ 1864 і 1874 років ґрунтується на таких працях: *Eklof*, *Russian Peasant Schools*, pp. 50–69; *Jeffrey Brooks*, *The Zemstvo and the Education of People*, in Terence Emmons and Wayne S. Vucinich, eds., *The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government*, (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1982), pp. 243–278.

10. Більш детально про земське самоврядування див.: *Emmons and Vucinich*, eds., *The Zemstvo in Russia*, а також працю: *S. Frederick Starr*, *Decentralization and Self-Government in Russia, 1830–1870*. (Princeton: Princeton University Press, 1972).

11. *Eklof*, *Russian Peasant Schools...*, p. 56.

12. *Brooks*, *The Zemstvo...*, p. 243.

13. *Eklof*, *Russian Peasant Schools...*, p. 63.

14. *Brooks*, *The Zemstvo...*, pp. 245–246.

15. *Eklof*, *Russian Peasant Schools...*, pp. 66–67.

16. Про спостереження Вахтьорова і його увагу до цих проблемам див. там само, с. 110–115.

17. Там само, с. 110; «*Vakhterov Vasilii Porfir'evich*», in Joseph Wieczynski, ed., *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, 61 vols. (*Gulf Breeze*, Fla.: Academic International, 1976–97), Vol. 41, p. 157.

18. Цей конфлікт глибше досліджується в праці: *Robert W. Thurston*, *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914*. (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1987), pp. 154–180.

19. *James T. Flynn*, *Tuition and Social Class in the Russian Universities: S. S. Uvarov and "Reaction" in the Russia of Nicholas I*. *Slavic Review* 35, no 2 (1976), pp. 232–248; *James T. Flynn*, *Uvarov, Sergei Semenovich* in Wieczynski, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 41 (1986), pp. 147–251: 147.

20. *Patrick L. Alston* *Education and the State in Tsarist Russia*. (Stanford: Stanford University Press, 1969), pp. 107–117; *William H. E. Johnson*, *Russia's Educational Heritage*. (Pittsburg: Carnegie Press, 1950), pp. 148–153; *James C McClelland*, *Autocrats and Academics: Education, Culture, and Society in Tsarist Russia*. (Chicago: University of Chicago Press, 1979), pp. 9–17.

21. *Alston* *Education and the State...*, pp. 153–165.

22. *Thomas Darlington*, *Education in Russia*. *Special Reports on Educational Subjects*. (London: Great Britain Education Board, 1909), p. 90.

23. *Nickolas A. Hans*, *A History of Russian Educational Policy (1701–1917)*». (New York: Russell and Russell, 1931), pp. 110–130.
24. *William L. Mathes*, Tolstoi, Dmitrii Andreevich, in *Wieczynski*, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 39, pp. 101–115.
25. Там само, с 101.
26. *Hans*, *A History of Russian Educational Policy...*, pp. 140–164; Robert D. Warth, Pobedonostsev, Konstantin Petrovich, in *Wieczynski*, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 28, pp. 139–142.
27. *Warth*, *Pobedonostsev...* p. 141.
28. *Paul W. Johnson*, Delianov, Ivan Davidovich, in *Wieczynski*, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 9, pp. 34–37.
29. *Johnson*, *Russia's Educational Heritage*», pp. 153–183.
30. *Johnson*, *Delianov...*
31. *McClelland*, *Autocrats and Academis...*, p. 29.
32. *James T. Flynn*, Bogolepov, Nikolai Pavlovich in *Wieczynski*, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 5, pp. 34–36.
33. Там само; *Johnson*, *Russia's Educational Heritage*», pp. 183–186.
34. *Eklof*, *Russian Peasant Schools...*, p. 119.
35. Там само, с. 168; *Brooks*, *The Zemstvo...*
36. *Hans*, *A History of Russian Educational Policy...*, p. 151.
37. *McClelland*, *Autocrats and Academis...*, p. 32.
38. *Hans*, *A History of Russian Educational Policy...*, pp. 151–152.
39. Там само. Описання курсів можна знайти в праці: *Darlington*, *Education in Russia*», pp. 460–497, 505–528.
40. *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, p. 2.
41. Там само, с. 5.
42. Там само, с. 25–33.
43. Там само, с. 87–91.
44. Там само, с. 87.
45. *Scott J. Seregny*, *Professional Activism and Assotiation among Russian Teachers, 1864–1905*». In Harley D Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1996), pp. 169–196.
46. Хронологія освітніх реформ наведена у праці: *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, pp. 171–175.
47. *Robert William Thurston*, *Urban Problems and Local Government in Late Imperial Russia: Moscow, 1906–1914*». (Ph.D. diss., University of Michigan, 1980), p. 203.
48. *Thurston*, *Liberal City, Conservative State...*, pp. 154–180.
49. Ця теза ґрунтується на праці Касова: *Samuel Kassov*, *Professionalism among University Professors*», in Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class...*, pp. 197–222.

50. Значення виступу Льва Толстого проти смертної кари розглядається в праці: *Jeffrey Peter Brook, Liberalism, Literature, and Idea of Culture: Russia, 1905–1914*. (Ph.D. diss., Stanford University, 1972), pp. 200–220, 460–473.
51. Там само, с. 469–470.
52. *Thurston, Urban Problems...*, p. 203.
53. *Thurston, Liberal City, Conservative State...*, p. 157.
54. У 1913 р. уряд Росії забезпечував 11 процентів бюджету початкових шкіл Москви і 9 процентів решти витрат на освіту в місті. Там само.
55. *Nicholas J. Astrov, The Municipal Government and the Ail-Russian Union of Towns*. In *Paul G. Gronskey and Nicolas J. Astrov, eds., The War and the Russian Government*, (1929; reprint, New York: Howard Fertig, 1973), pp. 129–321, 156.
56. *Thurston, Liberal City, Conservative State...*, p. 158.
57. *Писарькова Любов Федоровна, Городские головы Москвы (1863–1917 гг.)*. Отечественная история, 1997, № 2, с. 3–19: 12–14.
58. *I. F. Gindin, Guchkov Family*, in *Wieczynski, ed. The Modern Encyclopedia*, Vol. 13, pp. 187–188.
59. *Теребов О.В., Павлов Д.Б. и Боханов А.Н.* Гучковы, под ред. Шмидта С.О. и др., Москва: энциклопедия (М., Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1977), с. 240–241.
60. Див. наприклад: *Joseph C. Bradley, Merchant Moscow after Hours: Voluntary Associations and Leisure*, in *James L. West and Iurii A. Petrov Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie*, (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 133–143: 133.
61. *Adele Lindenmeyr, Poverty Is Not a Vice: Charity, Society and State on Imperial Russia*. (Princeton: Princeton University Press, 1996), p. 8.
62. Там само, с. 58.
63. *Клайнборт Л. М.* Очерки рабочей интеллигенции. Том 1: 1905–1916. (Петроград, Начатки знаний, 1923), p. 49.
64. *William L. Blackwell, The Beginnings of Russian Industrialization, 1800–1860* (Princeton: University Press, 1968), pp. 354–364.
65. *Лаверичев В. Я.* Царизм и рабочий вопрос в России, 1861–1917. (М., Мысль, 1972), с. 16.
66. *Bronson, Enlightening the Urban Poor...*, pp. 15–42.
67. Там само, с. 60–64; *Victoria E. Bonnell, Roots of Rebellion: Workers' Politics and Organizations in St. Petersburg and Moscow, 1900–1914*. (Berkeley: University of California Press, 1983), pp. 69–72.
68. *Bronson, Enlightening the Urban Poor...*, pp. 64–73
69. Там само, с. 74–76.
70. *Lindenmeyr, Poverty Is Not a Vice...*, pp. 127–130.

71. *Richard Stites*, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860–1930*. (Princeton: Princeton University Press, 1978), p. 4.

72. Там само, с. 79–84.

73. *Barbara Alpern Engel and Clifford N. Rosenthal*. *Five Sisters: Women against the Tsar*. (New York: Knopf, 1975).

74. *Stites*, *The Women's Liberation Movement...*, pp. 82–84.

75. *Christine Johanson*, Ger'e (Guerrier) Vladimir Ivanovich, in *Wieczynski*, ed., *The Modern Encyclopedia...*, Vol. 12, pp. 149–151.

76. *Крашенинникова А. П.* Высшее земское образование в Москве, Москва в ее прошлом и настоящем, № 12, с. 106–120.

77. *Johanson*, Ger'e (Guerrier)...

78. *Darlington*, *Education in Russia*, pp. 426–459

79. Постанови про розвиток жіночої освіти, прийняті в цей період, можна знайти в матеріалах засідань міської думи, що проходили 8 лютого 1900, 21 берзня 1900, 23 січня 1901, 6 лютого 1901, 20 лютого 1901, 28 вересня 1901, 18 грудня 1901, 5 лютого 1902 і 12 лютого 1902 р. і опублікованих в Стенографических отчетах о собраниях Московской городской думы (М., Городская дума, 1889–1908).

80. *Lindenteur*, *Poverty Is Not a Vice...*, p. 125.

81. *Christine Ruane*, *Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914*». (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1994), pp. 32–33.

82. *Jeffrey Brooks*, *When Russia Learned to Read...*

83. *Белов С. В.* Сабашниковы; под ред. Шмидта и др., *Московская энциклопедия*, с. 710–711.

84. *Князев Евгений*. Вольный университет, Ваш выбор, 1995. № 1, с. 34–36.

85. Сучасники Шанявського наголошують на його твердій вірі в прогрес і свободу; подібні погляди виглядають символічними для покоління 1860-х років. Див., наприклад, *Кизеветтер А. А.* На рубеже двух столетий (Воспоминания 1881–1914), (Прага: Орбис, 1929), с. 471–74, и *Михайловский А.* Муниципальная Москва». Под ред. Гейнике Н. А., Елагина Н. С., Ефимова Н. А. и *Шитц И. И.* По Москве. Прогулки по Москве и ее художественным и просветительским учреждениям, (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1917), с. 121–158.

86. *Кизеветтер*, На рубеже двух столетий..., с. 474.

87. *Белицкий Ю. М. и Г. М. Глезер* Москва незнакомая (М., Стройиздат, 1993), с. 208–211.

88. *Белицкий Ю. М.* Забытая Москва (М., Московский рабочий, 1994), ее. 16–17.

89. *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, p. 109.
90. *Кизеветер*, *На рубеже двух столетий...*, с. 478–479.
91. *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, pp. 105–109.
92. Тексти відповідних рішень і постанов думи можна знайти в Стенографических отчетах о собраниях Московской городской думы за 10 января 1906, 21 февраля 1906, 30 мая 1906, 13 июня 1906, 20 июня 1906, 22 августа 1906, 5 сентября 1906, 13 февраля 1907, 29 мая 1907, 21 августа 1907, 6 ноября 1907 и 27 ноября 1907 года.
93. Шанявский университет, под ред. Шмидта и др., Москва: Энциклопедия, с. 908.
94. *McClelland*, *Autocrats and Academics...*, pp. 93–94.
95. Шанявский университет, с. 908.
96. *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, pp. 114–115.
97. *Князев Евгений*, *Вольный университет*, с. 36.
98. *Bronson*, *Enlightening the Urban Poor...*, p. 184.
99. Шанявский университет, с. 908.
100. *Кизеветтер*, *На рубеже двух столетий...*, с. 468–501.
101. *Peter Hall*, *Cities in Civilization* (New York: Pantheon? 1998), pp. 336–342.
102. *Glickman*, *Russian Factory Women...*, p. 2.
103. *Louise McReynolds*, *The News under Russia's Old Regime: The Development of a Mass Circulation Press* (Princeton: Princeton University Press, 1991); *Daniel R. Brower*, *The Penny Press and Its Readers in Stephen P. Frank and Mark D. Steinberg, eds., Cultures in Flux: Lower-Class Values, Practices and Resistance in Late Imperial Russia*, (Princeton: Princeton University Press, 1994), pp. 147–167.
104. *Mark D. Steinberg* and *Stephen P. Frank*. «Introduction», in Frank Stephen and Mark D. Steinberg, eds., *Cultures in Flux...*, pp. 3–10: 4.
105. *Brooks*, *When Russia Learned to Read...*, pp. 94–104.
106. *Charles A. Ruud*, *A Russian Entrepreneur: Publisher Ivan Sytin of Moscow, 1851–1934*. (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1990).
107. *Brooks*, *When Russia Learned to Read...*, pp. 118–129.
108. Там само, с. 61.
109. *Peter Fritzsche*, *Reading Berlin, 1900* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996), p. 49.
110. *Burds*, *Peasant Dreams and Market Politics...*, p. 147.
111. *Горин Николай*. Русское пьянство как социально-культурный феномен, «Власть», 1998, № 3, с. 50–57.
112. Там само.
113. *Thurston*, *Liberal City, Conservative State...*

Осака – гавань процвітання

Великомасштабні проекти міського розвитку засновуються на політиці компромісів. Розвиток, що змінює обличчя міст, потребує великих капіталовкладень, важкої праці, інтелектуальних проливів. Розвиток міст є похідним від докорінних системних, технологічних і економічних перетворень, а також особистого вибору багатьох людей. У першу чергу це стосується міст, що прагнуть по-новому визначити своє місце в світі, урбаністичних центрів, у яких честолюбні задуми і компроміси втілюються в цеглі, камені, сталі і бетоні. Тому не дивно, що питання міського розвитку були в центрі уваги японського суспільства на протязі всіх п'ятдесяти років, що розглядаються в цій праці.

Ще в 1888 р. такі передові журналісти, як Судзукі Сікахіро, почали писати про нелюдські умови життя в осакських нетрях Нагомачі [1]. Незабаром з'явилися статті інших журналістів і виступи реформаторів, які щиро відгукнулися на заклики англійського мислителя Ебенізера Ховарда розвивати самодостатні міста-сади, куди можна було б переселити частину містян [2]. В Осаці, як і всюди у світі, розвиток передмість – в їх комерційному і реформаторському аспектах – зумовлювався розширенням мережі приміських залізниць. Між 1893 і 1900 роками в Осаці було збудовано одинадцять великих залізниць, що сприяло центроспрямованим тенденціям розвитку Осаки на початку ХХ ст. і її експансії на території навколишніх префектур [3].

Поступово електричні залізниці і трамвайні шляхи охопили все місто, хоча цей процес, подібно до історії Чарльза Йеркеса і його партнерів у Чикаго, супроводжувався голосними корупційними скандалами [4]. Один із найбільш драматичних епізодів – зміна трамвайного маршруту між Кудзо і Коцу – закінчився відставкою мера Осаки Уемура в 1912 р. [5]. Пропоновані зміни маршруту були заблоковані з Токіо в результаті таємної угоди з газовою компанією, яка прагнула одержати необмежений контроль над мостом, що був розташований на шляху слідування трамвая. Громадянські об'єднання Осаки негайно висловили протест проти відмови Токіо надати необхідні дозвільні документи [6]. Запахло скандалом, коли в серпні 1912 р. в Осаці за підозрою в підкупі депутатів муніципальних зборів в інтересах газової компанії були заарештовані п'ятеро відомих городян [7].

Спочатку осакські муніципальні збори підтримали мера Уемуру, засудивши газову компанію і її агентів і висунувши кандидатуру Уемури на другий термін [8]. Скандал затягнувся до осені. Нарешті в січні 1913 р. муніципальні збори приступили до виборів нового градоначальника. Коли мером Осаки замість відставленого Уемури був обраний барон Кімоцукі, дебати перейшли в бійку [9]. Політичні бійки надають міській історії Осаки, як, до речі, й історії Чикаго, своєрідного колориту. Однак зупинити розвиток трамвайних і залізничних шляхів було неможливо. Транспортна інфраструктура, що розширялася, стала запорукою урбаністичної експансії [10].

Комунальні споруди

Традиційні аспекти міського планування, такі як розвиток центру і околиць, становили лише частину великомасштабних планів осакської еліти вбудувати в економічне зростання фізичне планування Осаки. Архітектори, політики, будівельні компанії і фірми, що спеціалізувалися на інвестиціях у нерухомість, шукали нові просторові рішення, які відповідали б вимогам індустріальної епохи. Осака змінювалася на очах.

Батькам міста не вдалося досягти повної єдності стосовно політики, покликаної регулювати просторові аспекти економічного і урбаністичного розвитку. Деяким місцевим лідерам, зокрема не один раз обраному мером Осаки Ікегамі Сабуро, вдалося здійснити масштабну програму розвитку міської інфраструктури, що принесла безумовну користь багатьом осакським городянам. Ікегамі, про якого в 1913 р. його політичні супротивники говорили, що він занадто чесний і чистий, щоб бути успішним мером Осаки [11], краще багатьох сучасників розумів, що місцева політика стала багатомірною грою, у якій суперничають не тільки осакські і токійські громадські організації, але і приватні компанії, профспілки і дрібні ділки. Історія Осаки на рубежі століть – це розповідь про успішну мобілізацію ресурсів навколо обмеженої кількості суспільно значимих будівельних проектів.

Як і у випадку з транспортними битвами в Чикаго, успіх осакських муніципальних програм в історичній перспективі може видатися ілюзорним. Будівництво міського водоканалу і системи каналізації не встигало за попитом на муніципальні

послуги, що постійно зростали, а осакська гавань, що зазнала повномасштабної реконструкції, виявилася технологічно застарілою одразу після закінчення будівельних робіт. Тому критики цих проектів мали всі підстави для їх осуду. Однак майже через сто років після закінчення будівництва, і незважаючи на його явні недоліки, згадані об'єкти цивільної інфраструктури продовжують служити Осаці і прилеглим районам – вони витримали руйнівні бомбування Другої світової і Великий кансайський землетрус 1995 р.

Перший генеральний план розвитку Осаки, план Ямагучі 1899 р., названий так на честь токійського чиновника, що здійснював нагляд за проектом, увінчав десятирічну кампанію за благоустрій міста. В 1894 р. в осакських районах Сенба і Сіманучі були прокладені каналізаційні труби, в 1895-му вступив у дію новий водогін [12]. Перша міська система водопостачання забезпечувала водою 610 тисяч осакців, а на 1901 рік нею було охоплено все місто [13]. Грандіозний проект реконструкції осакського порту 1897 р., про який мова піде далі, перетворив Осаку у важливий центр міжнародної торгівлі і судноплавства.

Муніципальне управління у період Мейджі

Місцеві ініціативи в галузі міського планування були підпорядковані високоцентралізованій політичній системі, що сковувала автономію муніципальних властей. Реставрація Мейджі привела до централізації адміністративних функцій по всій Японії, особливо після інституційних реформ 1880-х років [14].

Влада місцевої еліти помітно зміцніла під час затяжної агонії сьогуната. Тецуо Надзіта висловив припущення, що осакські купці з більшою, ніж правляча аристократія, точністю і проникливістю оцінювали структуру і зміст японського політичного життя, зміцнюючи тим самим своє становище по відношенню до владних відомств режиму сьогунів Токугава [15]. Реставрація Мейджі докорінно змінила ситуацію. Централізовані заходи з реформування адміністративної системи здійснювалися завдяки прагненню нового режиму вивести країну на шлях економічної модернізації [16].

Централізації сприяли ті відносно нечисленні соціальні групи, які більше за інших постраждали у бурхливому для Японії 1868 р. Місцева еліта з готовністю прийняла революційні зміни, що від-

бувалися в країні [17]. Мовчазне схвалення знаттю адміністративних реформ Мейджі стало однією з ознак переходу до нового режиму. Маріус Б. Янсен і Гільберт Розман стверджують, що метою становлення в країні в кінці 1880-х років високоцентралізованої адміністративної системи було виведення Японії на сучасний шлях розвитку [18]. Кінцевою метою реформ проголошувалося набуття Японією статусу першорядної держави [19].

Згідно з обіцяною в 1881 і прийнятою 1889 р. Конституцією Мейджі в Японії встановлювалися асамблеї префектур та Імператорський парламент [20]. На національному рівні японський електорат був обмежений за статевим і майновим цензом: правом голосу наділялися чоловіки, здатні заплатити щорічний прямий податок у п'ятнадцять ієн. Знаменно, що за такої системи загальне число виборців по всій країні майже збіглося з числом глав самурайських сімей за старого режиму [21]. Ще на початку ХХ ст. політичний клас в Японії відзначався надзвичайною закритістю. Значною неформальною владою володіли також боси і місцеві бізнесмени, тому муніципальне управління здійснювалося в рамках високоцентралізованої державної і ретроградної місцевої системи, що суттєво звужувало поле для політичних маневрів. Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що політичні процеси в Осаці поєднували в собі деякі особливості московської і чиказької місцевої політики.

З 1860 по 1890 роки близько 260 японських областей різних розмірів і з різним ступенем суспільно-економічної складності, були перетворені в нові адміністративні одиниці: три столичних міста і сорок дві більш менш подібні префектури [22]. Всередині префектур були визначені межі великих і дрібних міст, а також міських і сільських районів, наділених єдиними повноваженнями щодо вибору місцевих асамблей, регулювання роботи поліції, шкіл та ін. Місцеві адміністративні відомства підкорялися єдиним управлінським стандартам, що визначалися чиновниками в Токіо. Правом обирати і бути обраним до місцевої асамблеї наділялися повнолітні платники податків чоловічої статі. Токіо, Кіото і Осака одержали офіційний статус столичних міст, причому в кожному з них запроваджувався уряд структурою і функціями подібний до урядів префектур.

Проте на 1898 рік центральний уряд прийшов до висновку, що три столичних міста переросли свою початкову адміністративну

конфігурацію. Тому парламент прийняв ряд окремих постанов, згідно з якими в усіх трьох містах вводився новий режим управління [23]. Губернатор осакської префектури приймав на себе обов'язки осакського мера доти, поки городяни, які мають право голосу, не оберуть нового градоначальника і муніципальні збори. Саме від цього часу прийнято розпочинати історію місцевого самоврядування в Осаці.

Мер, як найвища посадова особа міста, обирався муніципальними зборами, але обіймав посаду тільки з санкції міністерства внутрішніх справ у Токіо і після схвалення його кандидатури губернатором осакської префектури. Характерно, що з часом губернатори все більше і більше виступали в ролі представників центральної влади в Осаці, ніж представляли місцеві інтереси перед токійським урядом. При тому, що жоден з тринадцяти губернаторів осакської префектури, які займали цей пост з 1867 по 1905 рік, не був випускником Токійського університету, зі стін цього навчального закладу вийшло вісім з дев'яти осакських губернаторів з 1905 по 1925 рік, що, безумовно, вказувало на їхню приналежність до столичної еліти [24].

Формування нової кадрової системи привело до ротації керівних працівників у багатьох японських містах. Для Осаки, проте, характерна стабільність її вищого посадового складу. Мер Ікегамі, як і його наступник Секі Хаджиме, прослужив на посту градоначальника більше десяти років [25]. Місто було поділене на адміністративні округи, кожною із яких керував начальник управи, який відповідав за ведення перепису, збирання податків і освіти [26].

Формування сучасної Осаки

Попри слабкість місцевих властей у жорстко централізованій адміністративній системі періоду Мейджі, осакським лідерам часом вдавалося умовити токійський уряд надати їм свободу дій у здійсненні тих або інших муніципальних проєктів. Не менш важливо відмітити і експоненціальне зростання муніципальних витрат, які навіть перевищили темпи економічного і демографічного розвитку міста. У 1889 р., за десять років до прийняття законів, що поклали початок осакському муніципальному уряду, органи місцевого управління витратили на міські потреби 197 043 ієни. У 1898-му, в рік надання Осаці самоврядування, цей показник складав

3 098 318 ієн і продовжував зростати, досягнувши суми у 9 152 798 ієн через десятиліття і 20 984 725 ієн на закінчення воєнного буму в 1918-му [27]. Муніципальні доходи у зазначений період росли нарівні з витратами. Примітним є і те, що затрати на розвиток Осаки зростали паралельно до розширення програм міського планування. Транспортна стаття бюджету, якої не існувало до 1903 р., виросла до 34,7 % міського бюджету в період з 1907 по 1911 рік, коли в Осаці з'явилося трамвайне сполучення, і стабілізувалося на рівні 26 % у 1920–1924 роках [28]. У 1918 р. в Осаці було засновано перше, тоді ще досить скромне управління з міського планування; на початок 1920-х затрати на міське планування досягли 6 мільйонів ієн на рік, склавши 7,3 % всіх міських витрат за 1920–1924 роки [29]. Обсяг муніципальних вкладень зріс також у сфері охорони здоров'я і освіти.

Ініціативи в галузі міського планування здійснювалися під егідою муніципальної системи, в якій остаточне рішення залишалося за токійськими властями, зокрема за міністерством внутрішніх справ. Підготовка і здійснення муніципальних проектів не рідко зустрічали протидію з боку вороже налаштованих токійських бюрократів. Враховуючи складну економічну і соціальну структуру міста, легко передбачити, що такі проекти далеко не завжди були морально чистими.

Роль Осаки як центру економічної інтеграції забезпечила їй місце у загальнояпонській адміністративній системі, що розвивалася, і в якій економічна влада поєднувалася з політичною [30]. Впливові постаті японської політики і ділового світу з розрахунком і планомірно вибудовували капіталістичну ієрархію. Для Осаки перемоги Японії у війнах з Китаєм (1894–1895) і Росією (1904–1905), а також обережний альянс з країнами-переможницями у Першій світовій війні, обернулися небаченим економічним зростанням – багатством, яке було реінвестовано в промислову базу міста, що динамічно розвивалася. Економічна еліта міста збагатилася і за рахунок панівного становища у торгівлі з колоніальними володіннями Японії в Азії.

Осакська буржуазія інвестувала не тільки у власні підприємства так само як капіталісти в інших країнах, місцеві багатії прагнули прикрасити навколишнє міське середовище, що часто виявлялося в ізолюванні міської бідноти і її нетрів. Наведені Субасі Масаесі і Тайра Кодзі описи осакських проектів щодо поліп-

шення міського середовища проживання цілком можна прийняти – замінивши кілька власних імен – за описи великих паризьких бульварів Жоржа-Ежена Османа, американських автострад Роберта Моузеса або площі Тянь Ань Минь Мао Цзе-дуна [31].

«Упродовж багатьох років після реставрації Мейджі, – повідомляють Субасі і Тайра, – місто Осака як і раніше займало невелику площу, що не виходила за межі нинішнього кільця Національної залізниці (Осака кандзо-сен). У 1888 р., відповідно до нового законодавства, Осака одержала статус «сучасного міста». Щоб відповідати критеріям «сучасності», в місті активно здійснювалась програма з розчищення нетрів. У 1897 р. Осака уже займала значні нові площі як всередині, так і поза залізничним кільцем.

«В епоху становлення “сучасної” Японії – продовжують Субасі і Тайра – до “бідних” відносили майже одну шосту населення Осаки. Місто було також сумно відоме найстрашнішими в Японії нетрями, так званім районом Нагомачі (викривлене від Нагомачо епохи Токугава). Сьогодні тут розташований фешенебельний квартал Ніхонбасі-судзі, що простягається від добре відомого району Дотонборі на півдні до парку Теннодзі... У 1899 р. у Нагомачі було 2 255 будинків, де тулися 8 532 чоловіки, майже удвічі більше, ніж у найбільшому з токійських гетто». Ситуація радикально поліпшилася після початку реалізації програми жорсткого поліцейського нагляду за громадським санітарним станом [32].

Бідність залишається

Бідні, звичайно ж, не зникли – косметичні заходи не можуть ліквідувати бідність. Навпаки, острівці бідності і грона нічліжок (дойя) для поденних робітників оточили все місто. Суворі будівельні норми і правила привнесли чистоту і порядок в осакський міський пейзаж, тоді як бідність просто сховалася у дворах. У нічліжках на кожне татамі [солом'яну циновку] припадало більше однієї людини, – відмічають Субасі і Тайра. Тим часом невідповідність між зовнішнім виглядом і сутністю багатьох міських кварталів була прямим наслідком «декоративної» політики осакських властей [33].

Бідні не завжди задовольнялися живогінням у важкодоступних резерваціях. Сили ринкового капіталізму не могли не змінити

традиційні відносини між хазяями і робітниками. Промисловий пролетаріат міста, особливо на великих підприємствах, все частіше ремствував і вливався в ряди профспілкового руху, що ширився в Японії. До незалежності прагнули і осакські службовці. Суперечності промислового капіталізму ставали всезагальними.

Капітал все більше концентрувався на вершині фінансової піраміди – в руках нечисленних, стрімко зростаючих корпорацій, які намагались встановити монополістичний контроль над своїми секторами економіки. Картельні угоди укладалися шляхом складної системи холдингових компаній, що об'єднували промислових монополістів з фінансовими гігантами, які, у свою чергу, поглинали банківський сектор. Нарешті, банківський і промисловий капітал намагався знайти політичних союзників у Токіо. На початок Першої світової війни в Японії сформувалося п'ять найбільших банків (Міцуї, Міцубісі, Ясуда, Сумітомо і Даїсі), які мали утворити ядро так званої системи *дзайбацу* [34]. Один з них, банк Сумітомо, базувався в Осаці. Фінансова та індустріальна організація Японії епохи Мейджі відображала централізацію адміністративних і політичних функцій.

Монополії *дзайбацу* були зосереджені у великих містах: звідси, з сімейних і корпоративних штаб-квартир поширювався їхній фінансовий і політичний вплив. Більшість груп *дзайбацу* вросли завдяки тісним зв'язкам з урядовими кабінетами раннього періоду Мейджі, які дали їм змогу скуповувати державні підприємства за заниженими цінами. Могутність багатьох холдингів простала саме з цих спонсорованих державою оборудок. Стрімке накопичення і концентрація капіталу відбувалося за сценарієм, відомим з історії капіталістичного розвитку європейських і північноамериканських країн.

Частина *дзайбацу* облаштувалися в Токіо, що ще більше посилило провідну роль міста в житті японського суспільства. Поряд з кількома середніми і дрібними картелями тут розташовувалися штаб-квартири таких гігантів, як Міцуї, Міцубісі і Ясуда. По суті, *дзайбацу* Сумітомо в Осаці був єдиним з нетокійських картелів, масштаби і могутність якого могли рівнятися з токійськими гігантами. Крім того, в Осаці розташувалися багатопрофільні заводи барона Фудзита Дензабуро, фінансові групи Номура і Ямагучі, а також суднобудівельні картелі Оказакі і Ямасіта. За обсягами виробництва і масштабами діяльності такі підприємства і фінансові

організації були, звичайно, національними і навіть наднаціональними – Осаці тільки відводилася роль їх рідного міста. Так, картель Сумітомо, заснований удачливим купецьким сімейством в Осаці в епоху Токугава, як і раніше брав активну участь у муніципальних справах. Міська влада не наважувалася ігнорувати ці фінансово-промислові групи, як не могла не рахуватися з імперським урядом у Токіо.

Отже, управління Осакою звелось до підтримання рівноваги між конкуруючими інтересами центрального уряду, місцевих *дзайбацу*, інших могутніх економічних груп міста, профспілок та громадських організацій, окружних заправил, політичних партій, що зростали, а також різних фракцій в уряді міста і префектури. Всі великі проекти міського розвитку – наприклад, грандіозний проект реконструкції осакської гавані, який ми розглянемо далі, – вимагали створення і підтримання крихких альянсів між цими конкуруючими, а іноді й антагоністичними групами. Для досягнення успіху політики повинні були будувати коаліції, здатні вистояти на всіх стадіях здійснення проектів. Зрозуміло, що зусилля місцевих політиків з формування таких союзів зростали прямо пропорційно складності і масштабам проекту.

Успіх проектів міського розвитку залежав від участі в них політичних і фінансових «хрещених батьків»: така закономірність простежується, наприклад, у проекті П'ятої національної промислової виставки, що була проведена в 1903 р. у Теннодзі за прямої участі Цурухара Судакічі, чи у проекті реконструкції гавані, у якому ключову роль відіграв бізнесмен Нісімура Сітезо [35]. В 1909 і 1915 роках в районі Теннодзі, на південь від Осакського замку, розташувалися перші в місті великий парк і зоологічний сад [36]. Осакські політики, імена яких збереглися в історії завдяки важливим проектам міського розвитку, виступали як діяльні прибічники політики компромісів і прагматичного плюралізму.

Міське планування у добу Мейджі

Концепція сучасного урбаністичного планування поширилася по Японії у період Мейджі із Токіо, де у 80-х роках XIX ст. було втілено кілька проектів міського розвитку, покликаних перетворити Токіо на місто більш раціональне, безпечне і представницьке, привабливе для іноземних гостей. Токіо був не розібраний і відтворений

заново, але швидше підданий ряду експериментів, в результаті яких став являти собою мішанину старого і нового [37]. Не намагаючись заглибитись в історію національного містобудування, проектувальники періоду Мейджі, особливо із всесильного міністерства внутрішніх справ, звертали свої погляди на традиції розвитку Парижа та інших європейських столиць, прагнучи звести воедино нову реальність промислової економіки і особливості міського життя.

У плануванні розвитку японської столиці міністерство внутрішніх справ спиралося на акт про перебудову муніципального господарства 1888 р. Міністерство не займалося проблемами інших японських міст до 1899 р. – тоді міністерські чиновники на чолі з Ямагучі Ханроку приступили до обговорення розвитку осакської агломерації. У плані Ямагучі 1899 р. з'явився цілісний глобальний підхід: площу міста належало розширити від 15 до 56 квадратних кілометрів, що привело б до збільшення кількості населення з 500 тисяч до 750 тисяч чоловік; крім того, планом передбачалося будівництво 212 нових доріг, 20 каналів і 29 парків поряд з іншими проектами з розширення існуючих вулиць і реконструкції порту [38].

Ямагучі і його токійські колеги запропонували план міського розвитку, який давно визрівав у головах осакської еліти. Місцеві власті прийняли нові будівельні норми, запровадили фундації для фінансування міського будівництва і взялися за здійснення реконструкції міського водогону, каналізації, а також осакського порту задовго до того, як до розвитку Осаки виявило інтерес міністерство внутрішніх справ. 1886 р. асамблея осакської префектури створила комітет з планування, який негайно приступив до обмеження в місті небезпечних виробництв і до переорієнтації Осаки вздовж дорожньо-транспортної артерії, що з'єднувала в'їзди до міста на півночі – Умеда, і на півдні – Намба.

Поява Ямагучі і зацікавленість міністерства внутрішніх справ у розвитку Осаки забезпечила міським властям бюрократичну і політичну підтримку, необхідну для здійснення своїх амбіційних планів. Інженери і проектувальники, які одержали паризьку освіту, віддавали перевагу планам грандіозних авеню перед динамічними соціально-економічними процесами, що приховувалися за економічним ландшафтом Осаки. Захоплення Ямагучі та його послідовників широкими вулицями часто наштовхувалася на ворожість місцевих домовласників і простих городян [39]. У цьому відношенні Ямагучі і осакські містобудівники мало чим відрізня-

лися від своїх колег в інших великих міських центрах кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Місцеві чиновники заперечували проти планів Ямагучі, що стосувалися міських околиць, – планів, які, як вони боялися, приведуть до будівництва у передмісті житла низької якості і неадекватних доріг [40]. У 1900 і 1901 роках Муніципальні збори прийняли постанови, спрямовані на підвищення якості будівництва у міських передмістях. Проте зрослі напередодні російсько-японської війни військові витрати вичерпали фонди, призначені для міського планування. До питань розвитку передмість осакські власті повернулися тільки на початку 1910-х років, коли стараннями будівельних фірм і залізничних компаній навколо Осаки – переважно в інтересах середнього класу, що зростав, – стали виростати «міста-сади» [41].

Приблизно в той же самий час почали залишати Осаку білі комірці: надзвичайно висока орендна плата за житло, найвища серед міст Японії, витісняла службовців у передмістя [42]. У період з 1911 по 1920 рік кількість міст-супутників з населенням понад 10 тисяч чоловік зросла з двох до дев'ятнадцяти. Ці сателіти, розташовуючись дугою на схід від Осаки, займали місця сільських або колись автономних міських поселень. Швидко міста-супутники розмежувалися за соціально-економічними ознаками – деякі з них зосередилися навколо промислових підприємств середніх розмірів, інші стали резиденціями для сімей осакських службовців [43].

Міський центр Наканосіма

Осакський район Наканосіма був тим місцем, де збігалися честолюбні задуми міського уряду і програми міністерства внутрішніх справ щодо створення зразкових кварталів. У 1903–1921 рр. на цьому острові, розташованому вздовж нової магістралі Умеда – Намба, місто збудувало вражаючий комплекс громадських будівель [44]. Історія цього будівництва повторювала, хоча і в більш грандіозних масштабах, проект Імператорського монетного двору, що з великою помпою відкрився у перші роки епохи Мейджі на березі річки поблизу Осакського замку [45].

Монетний двір був однією з перших великих західних будівель у Японії. Спроектований британським архітектором Томасом Дж. Ватерсом між 1868 і 1871 роками, комплекс монетного двору

став місцевою визначною пам'яткою одразу після відкриття [46]. Будівля і високотехнологічне виробництво, що розташувалося в ньому, одразу перетворились на символ прогресивного міста [47]. Осака цілком заслужила репутацію центру сучасних технологій: монетний двір Ватерса був одночасно технічним і архітектурним досягненням [48]. За елегантним неокласичним фасадом, що уособлював відданість Японії курсу вестернізації, день і ніч працювали сучасні парові двигуни Ватта, сталеві прокатні циліндри Круппа і монетні преси Тоннельє, що раніше були призначені для невдалого проекту британського монетного двору в Гонконгу. В розташованому поблизу монетного двору готелі «Семпукан» зупинялися поважні іноземці та імперські сановники. Вікторіанські зали і просторі веранди нового готелю нагадували британські колоніальні палаци [49].

Розташування на острові Наканосіма великого парку (Наканосіма Коен), нової будівлі Банку Японії, Бібліотеки осакської префектури, Палацу зборів і міської ради, а також супутні будівництву переорієнтування муніципальної інфраструктури і транспортних артерій змістили центр Осаки на схід і змінили напрям розвитку міста із східно-західної вісі з центром в старому замку на північно-південну вісь – з новою мережею доріг, прокладених над старими каналами, між залізничними станціями Умеда і Намба [50]. Зміщенню міського центру сприяв також новий статус Осакського замку як військового центру. Імперська армія фактично вивела район замку із міського життя, в той час як квартали, розташовані навколо нових залізничних розв'язок, набували все більшого значення.

Парк Наканосіма відкрився у 1890 р. на східному кінці острова. Однак основне будівництво розгорнулося тут тільки через десять років: згодом на острові виросли неоренесансна будівля Банку Японії архітектора Тацуно Кінго (1903), Бібліотека осакської префектури архітектора Нагучі Магоїчі (1904) у псевдоримському стилі і химерний неокласичний Палац зборів архітектора Окада Сінічіро (1918) [51]. Всі троє – Тацуно, Нагучі і Окада – належали до першого покоління японських архітекторів, що одержали західну освіту і оволоділи новими технологіями будівництва і дизайну. Найбільш відомим із цієї плеяди став Тацуно Кінго [52]: його компанія, Архітектурна фірма Тацуно – Кансай, спроектувала кілька чудових токійських будівель, в тому числі столичний вокзал Сімбасі [53].

Зведена Тацуно будівля Банку Японії одне з найвищих архітектурних досягнень епохи Мейджі [54]. Банк, у якому поєднуються класицизм і бароко, увінчує величезний центральний купол і кілька критих міддю менших куполів, які химерно вимальовуються на тлі осакського неба. В середині майстерно орнаментована дерев'яна обшивка, паркетна підлога, шовкові шпалери, фронтонні двері і оббивка з червоного оксамиту були покликані уособлювати непорушну фінансову могутність, соціальний престиж і стилістичні новації кінця XIX ст. Пізніше Тацуно вибудував у Японії ще тридцять сім банківських будівель, а загальна кількість зведених ним споруд (причому всі вони наслідували західні зразки) сягає двохсот.

Бібліотека осакської префектури, спроектована Нагучі, відповідала неокласичним канонам і дивовижним чином нагадувала будівлю Капітолію штату Північна Кароліна, зведену в Ролі у 1833–1840 рр. за проектом Ітієля Тауна і Александра Джексона Девіса. Будівництво і придбання книжкових фондів для бібліотеки здійснювалося на кошти Сумітомо Кічізаедмона XV, глави одного з найбільших осакських *дзайбацу*, який взявся за цей проект після відвідання в 1893 р. Всесвітньої Колумбової виставки в Чикаго [55]. Наслідуючи приклад Ендрю Карнегі, а також, можливо, манчестерських промисловців у Британії, Сумітомо вирішив збудувати публічну бібліотеку, яка змогла б забезпечити доступ до знань широким прошаркам осакських городян.

Палац зборів Окада, менш цікавий з естетичного погляду, виконував важливу соціальну функцію [56]. Проект будівлі, виконаний Окада Сінісіро в 1912 р., був перероблений архітекторами Тацуно і Катаока Ясусі: удосконалити первинний проект Палацу зборів доручив їм біржовий магнат Івамото Ейносукі. Івамото замовив і власним коштом збудував цю велику будівлю у запалі громадянського патріотизму. Протягом багатьох років Палац зборів залишався найбільшим форумом Осаки, надаючи місце для проведення різноманітних зборів, лекцій, концертів, публічних читань, конгресів та інших соціальних заходів, що надавали місту столичної атмосфери.

Спроектована Катаока п'ятиповерхова будівля міської ради, будівництво якої завершилося в 1918 р. на ділянці між Банком Японії і Бібліотекою осакської префектури, закріпила за островом статус осакського міського центру. Ця вогнестійка і сейсмостійка будівля в стилі неоренесансу, спроектована Катаока у співпраці з

архітекторами Усімура Кійю та Імабаясі Хікотаро, гордо заявляла про столичні амбіції Осаки [57]. Навпроти, на протилежному березі вузького каналу, що відділяв острів Наканосіма від розташованого північніше осакського району Умеда, височіла цегляна будівля Верховного суду, збудована в 1916 р. за проектом Ямасіта Кейдзіро, Йогогама Цумоту, Канехасі Сінтаро та Усімура Кійю. Будівля осакського Верховного суду з башточкою та іншими неоготичними атрибутами, затишно почувалась би у будь-якому англійському містечку того часу [58]. Стилї західної архітектури, які дістали таке яскраве втілення в комплексі громадських будівель на острові Наканосіма, застосовувалися і у приватному будівництві. Так, сучасним західним зразкам наслідували кілька будівель банків, страхових компаній і великих магазинів [59].

Двоє молодих осакських архітекторів – Нагучі (автор проекту Бібліотеки осакської префектури) і Хідака Ютака, – користуючись фінансовою підтримкою *дзайбацу* Сумітомо, стали найвидатнішими в Японії архітекторами стилю модерн [60]. Хоча багато з їхніх пізніх архітектурних задумів втілилися не в другій японській столиці, своїм піднесенням ці архітектори зобов'язані саме Осаці і фінансовій підтримці Сумітомо. Пізні роботи Нагучі та Хідака тяжіють до стилю British Arts and Crafts. Виконані ними проекти приватних будинків і багато орнаментованих меблів сприяли проникненню в Японію сучасних віянь європейського зодчества і дизайну, подібно до того як японське мистецтво, в свою чергу, досить сильно вплинуло на формування естетичних поглядів таких видатних західних архітекторів, як уродженець Чикаго Френк Ллойд Райт [61]. Нагучі і Хідака відіграли значну роль у розвитку стилю Тайсьо, що відображав зміцнення історичної школи в архітектурі, яка виникла паралельно з архітектурою авангарду, а також пам'ять про японські архітектурні традиції [62].

За винятком згаданих містобудівних проектів, міське планування в Осаці у 1910-х роках розвивалося досить хаотично. Небаченої гостроти набула проблема планування міського транспорту, особливо після урочистого запуску трамвайного сполучення в 1903 р. [63]. На розвиток міського транспорту вплинуло в тому числі застосування двигунів внутрішнього згорання; перші спроби регулювання автомобільного транспорту були зроблені тільки в середині 1910-х років [64]. Генеральне планування, по суті, відставало від реальних темпів розвитку міста аж до прийняття в 1919 р.

національного Закону про міське планування, який визначив загальні закономірності урбаністичної політики в масштабах усієї країни [65].

Будівництво великого порту

Грандіозний проект осакського порту став, мабуть, найзначнішим містобудівним заходом в Японії кінця XIX – початку XX ст. Проект був здійснений завдяки тому, що поєдналися інтереси місцевих ділових кіл і муніципальних політиків всупереч протидії токійських властей. Він став можливим тільки за беззастережної і щирої підтримки всіх великих соціальних груп міста. Як зазначає Джеффри Хейнс, осакський порт став чимось на зразок загальної нав'язливої ідеї. Бо справді, коли в 1894 р. обговорювалося питання про новий міський герб, міська рада Осаки відкинула таку очевидну емблему, як рахівниця, на користь лоцманських сигнальних знаків [66]. Чи на краще чи, як стверджували критики, на гірше, але протягом життя цілого покоління доля осакського порту залишалася ключовим питанням місцевої політики.

Перші роки реставрації Мейджі виявилися для Осаки важкими. Після невдалої спроби перенести сюди національну столицю, купецькі сім'ї міста зіткнулися з жорстокою реальністю: місто було принижене, а токійський уряд прагнув знищити монополію осакських торговців у японській фінансовій системі. Усвідомлення того, що міський порт не відповідає сучасному рівню судноплавства, стало одним з неприємних відкриттів того часу.

Осака відігравала важливу роль у каботажній торгівлі Японії упродовж усієї епохи Токугава. Проте її замулена гавань не була пристосована для великих океанських кораблів. Несудноплавність осакської гавані спонукала уряд Мейджі прийняти рішення про розвиток великого морського порту в Кубе, саме він повинен був стати сполучною ланкою між Кансайською областю і зовнішнім світом. Так перед Осакою постало подвійне завдання: модернізувати власний порт, щоб вижити економічно, і перевершити порт у Кубе, куди щедро стікалися урядові субсидії. Суворая правда життя змусила представників міської еліти шукати спільну мову.

На середину 1870-х років у Осаці сформувався перший, ще дуже хисткий альянс між великими підприємцями і муніципальними політиками – союз, покликаний забезпечити конкурентоспроможність

Осаки у змаганні з новими портами в Кобе і Йокогамі. Суперництво між Осакою і Кобе за міжнародну морську торгівлю вилилося у справжню економічну війну, яка тією чи іншою мірою триває і нині.

Проект порту в Кобе підтримували могутні токійські покровителі, в той час як жителям Осаки довелося самим вишукувати кошти на перебудову міської гавані. Такий масштабний і дорогий проект міг втілитися в життя лише завдяки мобілізації і об'єднанню всіх громадських сил міста. Городяни – будь то старі купецькі сім'ї, як клан Сумітомо, чи представники нової економічної еліти періоду Мейджі, наприклад барон Фудзіта Дензабуро і засновник Осацької фондової біржі Годай Томоацу, – намагалися виробити єдиний план дій.

Упродовж 1880-х років у рамках приватних проектів у Осаці вже робилися спроби модернізувати міську гавань і підвести до промислових і припортових районів залізницю [67]. Нарешті у 1890-х роках, наділена в результаті реформ Мейджі новими повноваженнями міська адміністрація, взяла управління проектом у свої руки, заснувавши комерційне товариство, яке об'єднало приватний капітал і міський уряд. На чолі товариства став впливовий осакський бізнесмен Нісімура Сутезо [68].

Генеральний план модернізації осакського порту полягав у створенні нової гавані (шляхом будівництва в Осацькій затоці гігантського молу), випрямленні русла річки Йодо, прокладанні в її дельті каналів, які вели б до нових доків і складських комплексів, а також у підведенні до портових споруд залізниці, що дало б змогу з'єднати осакський порт із загальною транспортною мережею країни. Передбачалось, що проект буде самоокупним, оскільки місто не могло розраховувати на стабільну підтримку токійських міністерств. Для залучення початкового капіталу місцеві фінансисти провели емісію облігацій: влада сподівалась, що будівництво окупиться за рахунок продажу і здачі в оренду міським забудовникам нових, відвойованих у моря земельних ділянок. Така політика сприяла подальшому розширенню міста в Осацьку затоку – проект перебудови порту цілком відповідав роботам із освоєння прибережних земель, що почалося ще у XVII ст.

З певними застереженнями можна стверджувати, що запропонована муніципальним урядом схема фінансування виявилася дієвою, попри підклимову боротьбу місцевих чиновників, пов'язані з війною затримки у 1904–1905 та 1914–1918 роках, конфлікти з

центральними властями (коли виникла необхідність випустити акції проекту на міжнародний ринок) і кілька голосних скандалів. Не один раз проект приводив місто на межу фінансового краху [69]. З моменту заснування муніципального товариства у 1898 р. і аж до 1904-го будівництво щодня поглинало від однієї третини до половини міського бюджету, не рахуючи приголомшливої цифри у 70,9 процента за 1899 фінансовий рік. Муніципальні прибутки упали через російсько-японську війну і частково відновилися тільки після 1910 р. Термін виплат по позиках, випущених для фінансування порту та інших, менших муніципальних проектів, прийшовся як раз на економічну рецесію 1905 р., тож до закінчення Першої світової війни понад чверть міського бюджету витрачалася на погашення процентів по позиках. У 1916 р., під час ще однієї фінансової кризи, викликаній надзвичайно великими затратами на будівництво порту, виплати за борговими зобов'язаннями склали 48,9 процента осакського бюджету.

Завдяки роботам з модернізації порту, що не припинялися, Осаці вдалося вистояти в жорстокому торговому суперництві з Кобе [70]. Місто змогло зайняти економічну нішу в торгівлі Японії з Кореєю і Китаєм [71]. У 1910 р. понад 70 процентів комерційного обігу Осаки припадало на торгівлю з азійськими портами поза Японськими островами [72]. Незабаром нова гавань була інтегрована в систему національних залізниць, що сприятливим чином позначилося на розвитку найбільшого в Японії промислового району – так званої Осакської метрополії.

Економічний вплив нового порту став відчуватися задовго до завершення будівельних робіт у кінці 1910-х років. На 1904 рік власті Кобе почали виявляти стурбованість тим, що осакський муніципальний порт, що стрімко зростає, поступово затьмарює їхню власну гавань [73]. Страх опинитися в тіні спонукав міський уряд Кобе започаткувати свою програму модернізації порту, що, у свою чергу, стало стимулом для подальшого розвитку осакського проекту [74].

Грандіозний проект перебудови осакського порту невідступно супроводжували організаційні труднощі. Слід, зокрема, відмітити три проблеми, які ускладнювали і без того непрості взаємовідносини у портовому товаристві: недостатнє чи нестабільне фінансування часто приводило до конфліктів осакських партнерів з Імператорським урядом у Токію; проект роз'їдала корупція, особ-

ливо у зв'язку з розподілом новоосвоєних земель; модернізований порт був абсолютно неприбутковою спорудою, поки не був з'єднаний залізницею з внутрішніми областями Японії.

Безчестя, беззаконня і борги

У пошуках фінансування проекту модернізації осакського порту муніципальні власті незабаром вичерпали місцеві грошові ресурси. Не одержавши достатніх інвестицій від адміністрації префектури та Імператорського уряду, міські чиновники були змушені звернутися до міжнародних фінансових ринків. Для залучення зарубіжних інвестицій місту була необхідна санкція міністерства фінансів у Токіо. Однак столичні власті зовсім не поспішали видавати дозвіл. Містобудівні ініціативи Осаки часто приводили до конфліктів з різними центральними міністерствами (міністерствами внутрішніх справ, фінансів, комунікацій та ін.), які і самі перебували в стані міжвідомчої війни [75].

Наприкінці 1906 р. міські власті почали переговори з банком Джапан кредит мобільє про надання кредиту в 27 мільйонів ієн, необхідних для завершення різних муніципальних проектів, включаючи модернізацію гавані [76]. Спочатку міністерство фінансів відмовилося видати санкцію на одержання кредиту, мотивуючи відмову несприятливим становищем на європейських фінансових ринках [77]. Нарешті на початку 1907 р., в результаті багатомісячних зусиль осакських муніципальних і портових чиновників, дозвіл було одержано [78]. Постійні пошуки фінансування змушували міський уряд працювати в умовах короткотермінового, кризового управління проектом, що не могло не вплинути негативно на тривале планування розвитку портового комплексу і його зв'язку з рештою міста [79].

Як зазначалося, місто мало намір розвивати будівництво комерційної нерухомості на відвоєнованих у моря землях з метою подальшого фінансування портового проекту. Очевидно, що при такій схемі виникало багато можливостей для фінансових махінацій, які, на жаль, мають місце скрізь, в усі часи і в усякому культурному середовищі. Батьки Осаки використовували міську нерухомість з корисливою метою з не меншим бажанням, ніж їхні чиказькі колеги, які квартал за кварталом продавали права на трамвайні маршрути.

Власті міста і префектури, особливо депутати Законодавчих зборів осакської префектури, мали всі можливості для одержання незаконних дивідендів від земельних об'єктів. Вони контролювали прийняття рішень про черговість розвитку тих чи інших земельних ділянок, одержували конфіденційну інформацію про планований розвиток інфраструктури, могли знижувати реєстраційні внески та ін. Коли громадськість стала відкрито обурюватися свавіллям депутатів і міських чиновників, стало зрозуміло, що надриває скандал [80].

Бомба розірвалася в кінці 1908 р., коли половину депутатів Законодавчих зборів осакської префектури звинуватили у незаконному розподілі прибережної нерухомості. Витончена схема відкатів була розроблена Нісію Теппу, осакським адвокатом, який разом з юрисконсультом Кодзіма Фукутаро намірився одержати кругленьку суму від купців, які торгували лісом [81]. Як тільки про цю аферу стало відомо, одразу кілька видних місцевих політиків, включаючи одинадцять депутатів Законодавчих зборів осакської префектури, були обвинувачені у різних фінансових злочинах. Ряд членів комітету з нагляду за резервним фондом портowego проекту були засуджені до тюремних строків або штрафів. Депутати Законодавчих зборів Осе Ханзабуро, Такада Мінору, Ямасіта Есітаро і Нісію Теппу оспорили вердикт суддів, незважаючи на те, що їхня оборудка з лісозакупівельними трестами була винесена на відкрите обговорення. Осакські ревнителі закону і моральності не могли пройти повз спроби заснувати на припортових землях парк розваг і квартал червоних ліхтарів [82]. Кількох портowych чиновників заарештували за здирництво: вони шантажували капітанів незаконно затриманих суден [83].

Через рік після масових відставок депутатів Законодавчих зборів настала відставка мера Ямасіта і віце-мера Фудзімара, спровокована ще одним скандалом, пов'язаним з прокладанням трамвайного маршруту [84]. Депутати муніципальних зборів, вірогідно, одержували хабарі за сприятливу зміну трамвайних маршрутів [85]. Кілька міських чиновників вищого рангу, включаючи колишнього віце-мера Мацумура Тосію, були засуджені за корупцію [86]. Обурення громадськості і вимога реформувати вибори досягли точки кипіння внаслідок цих скандалів, і навіть одного з депутатів Муніципальних зборів побили громадяни за його участь у цих скандалах [87].

Розвиток залізниці

Відсутність залізничного сполучення з новими доками виявилася більш серйозною проблемою для проекту осакської гавані, ніж беззаконня і нестихаючі муніципальні скандали. Прорахунки у плануванні були частково наслідком недалекоглядності муніципальних чиновників, змушених постійно боротися з бюджетним дефіцитом, частково ж виникали через невдалі спроби міських властей заручитися підтримкою токійських міністерств.

Однак на 1910 рік стало очевидно, що Осака не вистійть у конкурентній боротьбі з портом у Кобе, не забезпечивши належної транспортної інфраструктури. Споры розгорілися навколо питання про можливий маршрут і власність на магістральну залізницю, що повинна була з'єднати порт із загальнонаціональною залізничною мережею. Зрештою обрано було північний напрямок, бо такий маршрут мав також обслуговувати і найбільші промислові райони міста [87]. Центральний уряд з великими затримками виділяв кошти на будівництво дороги, і питання про інвестиції знову постали з усією гостротою [88]. Тільки на початку 1911 р. міністерство внутрішніх справ погодилося фінансувати проект, наполягаючи, проте, щоб дорога пройшла по південному маршруту, в обхід промислово розвинених північних районів [89]. Осакський муніципалітет дійшов висновку, що при траєкторії дороги у південному напрямку міський порт матиме тільки місцеве значення [90].

Бюрократична перестрілка між осакським муніципальним урядом і чиновниками з міністерства внутрішніх справ велася упродовж наступних п'яти років, на протязі яких не було прокладено жодного кілометра залізниці [91]. У березні 1916 р. три осакських бізнесмена – всі вони володіли в порту складськими приміщеннями – викупили у міста землю і побудували дорогу на власні кошти [92]. На початок 1920-х років, після завершення робіт з переобладнання гавані, національний і місцевий уряд вступили в пай з приватними власниками горезвісної залізничної вітки, об'єднавши зусилля для модернізації портових депо. Всі ці заходи вивели Осаку в число провідних міжнародних портів світу.

У осакського порту завжди було немало критиків, хоча в підсумку саме нова міська гавань забезпечила значну частку загальнояпонського торгового обороту з Азією. Дошкульні висловлювання тодішніх критиків були викликані головним чином об'єктивними

недоліками проекту, а саме повільними темпами будівництва, затримками і тяганиною, які пояснювалися циклічними злетами і спадом на промислово-фінансових ринках, скандалами, пов'язаними з корупцією і розтратами, які не стихали, тупістю управляючих і перевищенням проектної вартості робіт. Безумовно, конкуренти Осаки із Кобе зробили все, щоб проект осакського порту провалився. Більш вдумливі критики, як, наприклад Секі Хаджиме, стверджували, що перебудова гавані виявилася не найбільш розумною з погляду економічного розвитку міста ініціативою – проектом, що проковтнув величезні кошти з міського бюджету за мінімальної комерційної вигоди [93].

Загальна вартість найбільшої в Японії муніципальної гавані – більше 27 мільйонів ієн – приблизно у двадцять разів перевищувала річні затрати осакського міського уряду в зазначений період [94]. У десятиліття, що передували Другій світовій війні, новий порт допоміг Осаці утвердитися як економічно життєздатному метрополісу. Проект перебудови гавані, поряд з іншими ініціативами щодо розвитку міської інфраструктури, перетворив Осаку на один із провідних промислових центрів світу. Ці починання не мали б успіху без коаліційної політики, що лежала в основі прагматичного плюралізму.

Примітки

1. *Jeffrey Eldon Hanes*, «Seki Hajime and the Making of Modern Osaka» (Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1988), pp. 204–205; *Chubachi Masayoshi and Taira Koji*, «Poverty in Modern Japan: Perceptions and Realities», in Hugh Patrick, ed., with the assistance of Larry Meissner, *Japanese Industrialization and Its Social Consequences*, (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 391–437: 403–404.

2. *Hanes*, «Seki Hajime», pp. 206–209, 303–321, 343–351.

3. *Takeo Yazaki*, *Social Change and the City in Japan: From Earliest Times through the Industrial Revolution* (Tokyo: Japan Publications, 1968), p. 471.

4. Див., наприклад, такі статті в газеті *Japan Weekly Chronicle* (Kobe): «Osaka-Nara Electric Railway: Another Charter Refused», September 6, 1906, p. 306; «The Osaka City Electric Railway: Who Is to Undertake the Enterprise?», November 22, 1906, p. 653; «The Hanshin Electric Railway: Municipal Difficulty at Osaka», February 21, 1907, p. 247; «Another Electric Railway Scheme: Charter Refused», February 6, 1908, p. 161; «Osaka Tramways», June 4, 1908, p. 699; «Opening of

Osaka Electric Tram Service: Incidents in the Celebrations, Cost of the Line», August 13, 1908, p. 239; «Osaka Municipal Corruption: Alteration of Electric Tramway Route», February 17, 1910, p. 271; «The Osaka Tramway Dispute: Enthusiastic Public Demonstration», August 29, 1912, p. 381; «Baiting the Mayor: An Osaka Municipal Appointment», November 27, 1913, p. 927; «Illuminated Tramcars in Osaka: Municipal Celebrations», May 10, 1917, p. 750.

5. The Osaka Municipality and the Government: Growing Indignation, Mayor Resigns, Japan Weekly Chronicle, July 25, 1912, p. 174.

6. The Osaka Municipality and the Government: Growing Indignation, Arrangements for Mass Protest Meeting, Japan Weekly Chronicle, August 1, 1912, p. 222.

7. The Osaka Municipality and the Government: Leading Residents Arrested, Japan Weekly Chronicle, August 15, 1912, p. 305.

8. The Osaka Electric Tramway Question: Excited Meeting of Municipal Assembly: The Vacant Mayoral Chair, Japan Weekly Chronicle, August 22, 1912, p. 339.

9. The Election for Mayor at Osaka: Stormy Proceedings, Japan Weekly Chronicle, January 16, 1913, p. 111.

10. An Outline of Municipal Administration of the City of Osaka (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1930), p. 74.

11. Honesty a Disqualification, Japan Weekly Chronicle, September 18, 1913, p. 509.

12. *Johannes Hirschmeier*, The Origin of Entrepreneurship in Meiji Japan (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964), pp. 38–39.

13. An Outline of Municipal Administration..., pp. 62–64.

14. *Marius B. Jansen* and *Gilbert Rozman*, Overview, in *Marius B. Jansen and Gilbert Rozman*, eds., Japan in Transition: From Tokugawa to Meiji (Princeton: Princeton University Press, 1986), pp. 2–36: 6.

15. *Tetsuo Najita*, Visions of Virtue in Tokugawa Japan: The Kaito-kydo Merchant Academy of Osaka (Chicago: University of Chicago Press, 1987), p. 287.

16. Там само, с. 7–8, 10.

17. Детальніше про це див.: *Michio Umegaki*, «From Domain to Prefecture, in *Jansen and Rozman*, eds., Japan in Transition..., pp. 91–110.

18. *Jansen and Rozman*, Overview, p. 18.

19. *Kozo Yamamura*, «The Role of Government in Japan's «Catch-Up» Industrialization: A Neo-Institutionalist Perspective, in *Hyung-ki Kim, Michio Muramatsu, T. J. Pempel, and Kozo Yamamura*, eds., The Japanese Civil Service and Economic Development, (Oxford, U.K.: Clarendon, 1995), pp. 102–132: 111–113.

20. *Bernard S. Silberman*, «The Structure of Bureaucratic Rationality and Economic Development in Japan, in Kim et al., eds., *The Japanese Civil Service...*, pp. 135–173: 157–158.

21. *Jansen and Rozman*, Overview, p. 19.

22. *Andrew Fraser*, «Local Administration: The Example of Awa-To-kushima, in Jansen and Rozman, eds., *Japan in Transition...*, pp. 111–131: 111.

23. *Great Osaka: A Glimpse of the Industrial City* (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1925), pp. 6–8; *An Outline of Municipal Administration...*, pp. 9–10.

24. *Tetsuo Najita*, *Hara Kei and the Politics of Compromise, 1905–1915* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1967), p. 33. Вплив випускників Токійського університету, що зростав, мав у японському суспільстві системний характер і не обмежувався Осакою. Див.: *Silberman*, «The Structure of Bureaucratic ationality..., pp. 153–155, 168–170.

25. *An Outline of Municipal Administration...*, p. 10.

26. *Great Osaka...*, p.9.

27. *An Outline of Municipal Administration...*, pp. 17–18.

28. *Shibamura Atsuki*, «Gyozaisei no Kozo Henka, in *Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai*, *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), vol. 6, chp. 1, sec. 5, sub. 1, pp. 120–134: 124.

29. Там само.

30. Развитие системы дзайбацу був предметом багатьох досліджень японського суспільного життя. Розповідь про дзайбацу в цій главі ґрунтується на праці Такео Язакі, який пов'язує феномен виникнення фінансових груп з еволюцією японських міст в цілому і зростанням Осаки зокрема. *Yazaki*, *Social Change and the City...*, pp. 384–409.

31. *Chubachi and Taira*, *Poverty in Modern Japan...*, pp. 403–405.

32. Там само, с. 403.

33. Там само.

34. *Yazaki*, *Social Change and the City...*, pp. 387–395.

35. *Hanes*, «*Seki Hajime...*, pp. 277–279.

36. *David M. Dunfield*, *Exploring Osaka: Japan's Second City* (New York: Weatherhill, 1993), pp. 51–53; *The New Osaka Park: Opening Ceremony*, *Japan Weekly Chronicle*, October 21, 1909, p. 744; *The Value of Public Parks*, *Japan Weekly Chronicle*, October 28, 1909, pp. 760–761.

37. *Hanes*, «*Seki Hajime...*, p. 195.

38. Там само, с. 201.

39. Землевласники і орендарі протестували проти розширення вулиць для прокладання нових трамвайних шляхів у 1908-му, а потім – у 1911 р. Див.: *The Osaka Tramway Scheme: Compulsory Removal of*

- Houses, Japan Weekly Chronicle, May 28, 1908, p. 670; The Osaka Electric Tramway: Compulsory Removal of Houses, Japan Weekly Chronicle, June 18, 1908, p. 773; Osaka Municipal Electric Tramways: A Remarkable Protest, Japan Weekly Chronicle, October 1, 1908, p. 500; Osaka Electric Tramways: The Question of Street Widening, Japan Weekly Chronicle, August 10, 1911, p. 237; Dispute Between Landlords and Tenants: An Osaka Grievance, Japan Weekly Chronicle, August 24, 1911, p. 333.
40. *Hanes*, Seki Hajime..., p. 293.
41. Там само, с. 294–295.
42. City Life in Japan: The Exodus to the Suburbs, Japan Weekly Chronicle, April 8, 1909, p. 560; The Price of Land in Osaka, Japan Weekly Chronicle, April 18, 1918, p. 596.
43. *Yazaki*, Social Change and the City..., pp. 470–471.
44. *Hanes*, Seki Hajime..., pp. 286–287.
45. The Souvenir Guide to Osaka and the Fifth National Industrial Exhibition (Osaka: Hakurankai Kyosankai, 1903), pp. 74–75; A Guide to Osaka (Osaka: Osaka Hotel Company, 1913), pp. 12–13.
46. *Dunfield*, Exploring Osaka..., pp. 25–26.
47. Див. полемічну працю Роя Ханасіро про роль Імператорського монетного двору в процесі вестернізації Японії епохи Мейджі: *Roy Seijun Hanashiro*, «The Establishment of the Japanese Imperial Mint and the Role of Hired Foreigners: 1868–1875 (Ph.D. diss., University of Hawaii, 1988).
48. Більш детально про осакський монетний двір див.: *Dallas Finn*, Meiji Revisited: The Sites of Victorian Japan (New York: Weatherhill, 1995), pp. 18–21.
49. *Botond Bognar*, The Japan Guide. (New York: Princeton Architectural Press, 1995), p. 215.
50. *Hanes*, «Seki Hajime..., pp. 286–287.
51. *Dunfield*, Exploring Osaka..., pp. 27–32; Osaka Municipal Building: Details of Plans, Japan Weekly Chronicle, May 11, 1911, p. 805.
52. *Dunfield*, Exploring Osaka..., pp. 27–32. Детальніше про Тацуно і його суперництво з іншим прозахідним японським архітектором – Цумакі Їорінака див.: *Finn*, Meiji Revisited..., pp. 191–192.
53. *Hiroyuki Suzuki and Toharu Hatsuda*, Urban Architecture in Taisho: A Visual Anthology (Tokyo: Kashiwa-shobo, 1992), p. 122.
54. *Finn*, Meiji Revisited..., pp. 192–196; *Bognar*, The Japan Guide, p. 207.
55. *Finn*, Meiji Revisited..., pp. 181–182.
56. *Suzuki and Hatsuda*, Urban Architecture..., pp. 186–188; *Bognar*, The Japan Guide, p. 208.
57. Там само, с. 18–19; *Hanes*, Seki Hajime..., p. 285.

58. *Suzuki and Hatsuda*, Urban Architecture..., pp. 8–10.
59. Там само, с. 48–19, 74–75, 94–95.
60. *Finn*, Meiji Revisited..., pp. 214–218.
61. *Kevin Nute*, Frank Lloyd Wright and Japan: The Role of Traditional Japanese Art and Architecture in the Work of Frank Lloyd Wright (New York: Van Nostrand Reinhold, 1993).
62. *Suzuki and Hatsuda*, Urban Architecture..., pp. 3–4.
63. The City Transit System in Osaka, 1966 (Osaka: City of Osaka, 1966), p. 1.
64. Regulation of Traffic in Osaka: Creation of New Bureau, Japan Weekly Chronicle, December 13, 1917, p. 962; Taxis for Osaka: New Scheme, Japan Weekly Chronicle, May 2, 1918, p. 688.
65. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 311–331.
66. Там само, с. 277.
67. Залізничі з'явилися в Японії відносно пізно; перша дорога між Токіо і Йогогамою була відкрита тільки в 1872 р. Після цього будівництво залізниць розвивалося багато швидше. Перша залізнична вітка у Кансайській провінції зв'язала Кобе з Осакою в 1874-му і досягла Кіото в 1877 р. Thomas C. Smith, «Political Change and Industrial Development in Japan: Government Enterprise, 1868–1880 (Stanford: Stanford University Press, 1955), pp. 42–45.
68. Там само, с. 277.
69. Про це свідчать, зокрема, такі джерела: *Hotta Akio*, «Shushi Jijo to Shichosha no Kensetu», in Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai, Shinshu Osakashishi (Osaka: Osaka City Government, 1994), vol. 6, chp. 1, sec. 1, sub. 3, pp. 19–33: 28–29; *Toshimitsu Nakao*, «Dai-gokai Naikoku Kangyo Nakurankai to Shisei», in Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai, Shinshu Osakashishi (Osaka: Osaka City Government, 1994), vol. 6, chp. 1, sec. 2, sub. 1, pp. 34–48 : 38–39; *Toshimitsu Nakao*, Senso to Gyozaisei, in Shinshu Osakashishi Hensei Iinkai, Shinshu Osakashishi (Osaka: Osaka City Government, 1994), vol. 6, chp. 1, sec. 2, sub. 2, pp. 48–63: 50–51; *Shibamura*, Gyozaisei no Kozo Henka, pp. 124, 128–129.
70. A Guide to Osaka Japan, p. 5.
71. Governor Takasaki on Osaka Harbour, Japan Weekly Chronicle, October 15, 1908, p. 581.
72. Інтерв'ю автора з Сібамура Ацукі, Ібарагі, Японія, 14 квітня 1996 р.
73. Osaka Harbour Facilities, Japan Weekly Chronicle, August 4, 1904, p. 136.
74. Osaka Harbour Works: A Warm Debate: The Ethics of Ministerial Influence, Japan Weekly Chronicle, August 9, 1906, p. 165; The Osaka

Harbour Works, Japan Weekly Chronicle, February 20, 1908, p. 236; The Kobe Harbour Works, Japan Weekly Chronicle, March 5, 1908, p. 281; The Future of Kobe, Japan Weekly Chronicle, July 29, 1909, pp. 181–183; Osaka and Kobe Shippers, Japan Weekly Chronicle, March 29, 1917, p. 518.

75. The Future of Osaka Harbour: Speech by Dr. Sakatini: The Kobe Breakwater, Japan Weekly Chronicle, September 27, 1906, p. 394.

76. Osaka Improvements: Warm on Waterworks Scheme: Huge Foreign Loan, Japan Weekly Chronicle, July 19, 1906, p. 85; The Osaka Foreign Loan: Curious Action by the Government, Japan Weekly Chronicle, August 16, 1906, p. 216; The Osaka Municipal Loan: An Arrangement Arrived At, Japan Weekly Chronicle, December 20, 1906, p. 778; The Osaka Municipal Loan: Government Approval, Japan Weekly Chronicle, March 21, 1907, p. 406.

77. The Osaka Foreign Loan: Curious Action by the Government, p. 216.

78. The Osaka Municipal Loan: Government Approval, p. 406; The Osaka Municipal Loan: Government Approval Granted, Japan Weekly Chronicle, April 30, 1908, p. 549.

79. Osaka Harbour Works: Another Scheme Formulated, Japan Weekly Chronicle, October 4, 1906, p. 422.

80. Див., наприклад: Municipal Scandal at Osaka: Leakage in the Tax Office, Japan Weekly Chronicle, June 13, 1907, p. 777; Official Corruption in Japan: Remarkable Revelations in Osaka, Japan Weekly Chronicle, July 22, 1909, p. 152; Corruption in Osaka: Grave Charge against a Tax Official, Japan Weekly Chronicle, March 31, 1910, p. 539; Alleged Corrupt Land Deal: Osaka Official Arrested, Japan Weekly Chronicle, November 13, 1913, p. 87; Violation of the Election Law: Curious Case in Osaka, Japan Weekly Chronicle, February 25, 1917, p. 271; Official Corruption in Osaka, Japan Weekly Chronicle, March 22, 1917, p. 474; The Osaka Engineering Scandal: Fresh Developments, Japan Weekly Chronicle, March 29, 1917, p. 507; The Osaka Engineering Scandal: Accused Committed for Trial, Japan Weekly Chronicle, October 18, 1917, p. 639; Municipal Corruption in Osaka: Another Scandal Disclosed, Japan Weekly Chronicle, February 28, 1918, p. 319.

81. The Osaka-Fu Assembly Scandal, Japan Weekly Chronicle, July 16, 1908, p. 97; The Osaka-Fu Assembly Scandal: Decision of Preliminary Court, Japan Weekly Chronicle, October 22, 1908, p. 627; The Osaka-Fu Assembly Scandal: Accused Sentenced, Japan Weekly Chronicle, December 31, 1908, p. 1003.

82. The Osaka Harbour Works, Japan Weekly Chronicle, June 4, 1908, pp. 697–698.

83. Corruption in Osaka: Allegations against Officials of Marine Office,

Japan Weekly Chronicle, September 17, 1908, p. 423.

84. The Osaka Municipal Assembly: Question of New Municipal Council: Alteration of Electric Tram Route, Japan Weekly Chronicle, December 30, 1909, p. 1169.

85. The Osaka Municipal Corruption: Alteration of Electric Tramway Route, Japan Weekly Chronicle, February 17, 1910, p. 271.

86. The Osaka Municipal Scandal: Opening of Public Trial, Japan Weekly Chronicle, July 31, 1910, p. 124; The Osaka Municipal Scandal Case: Judgement, Japan Weekly Chronicle, August 18, 1910, p. 297.

87. “Sequel to Osaka Municipal Scandal: Assault on Member of Council,” Japan Weekly Chronicle? August 18, 1910, p. 124.

87. Osaka Harbour: The Question of Railway Connection, Japan Weekly Chronicle, May 26, 1910, p. 911.

88. Osaka Harbour Works: Statement by Director of Engineering Bureau, Japan Weekly Chronicle, June 9, 1910, p. 985; Osaka Harbour Works: Estimate of Cost, Japan Weekly Chronicle, October 20, 1910, p. 700; Osaka Harbour Works: Question of Railway Extension, Japan Weekly Chronicle, January 5, 1911, p. 13.

89. Osaka Harbour Works: Question of Railway Extension, p. 13; The Osaka Harbour Works: The Question of Railway Connection, Japan Weekly Chronicle, April 27, 1911, p. 729.

90. The Osaka Harbour Works: The Question of Railway Connection, p. 729.

91. Osaka Harbour Works Railway: Discussion in Diet Committee Japan Weekly Chronicle, February 3, 1916, pp. 171–172.

92. Osaka Harbour Facilities: Proposed Undertakings by Merchant Princes, Japan Weekly Chronicle, March 16, 1916, p. 431.

93. *Hanes*, Seki Hajime..., p. 247.

94. The City of Osaka: Its Government and Administration (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1953), p. 2; An Outline of Municipal Administration..., pp. 82–83.

Частина III

БУНТИ І РЕВОЛЮЦІЯ

Провал міської хартії

Між 1902 і 1914 роками групам патріотично налаштованих городян і їхнім політичним лідерам вдалося створити і представити увазі чиказьких виборців три версії нової міської хартії. Всі три ініціативи очікував безславний кінець. На перший погляд, роздратовані прибічники реформ могли б цілком приєднатися до голосу журналіста Лінкольна Стеффенса, любителя сенсаційних викриттів, який запитував зі сторінок чиказьких газет: «Чи справді ми, американці, хочемо бачити гідний уряд? А якщо у нас буде гідний уряд, чи впізнаємо ми його в обличчя?» [1] При більш уважному погляді, однак, невдачі чиказьких реформаторів бачаться більш закономірними: небажання йти на компроміс і сприяти соціальній адаптації відкрило новий період у чиказькій історії, що характеризується більш дискримінаційними політичними тенденціями. Врешті це привело до виникнення однієї з найбільш могутніх політичних машин в американській історії, покликаних заповнити вакуум між адміністративними і політичними структурами і складною реальністю метрополіса. Компроміси уступили місце жорсткому вибору: *політична машина* або *реформа*. Жорсткий вибір був нав'язаний місту, яке вже задихалося від расової ненависті. Після расових конфліктів і страшного «червоного літа» 1919-го провал чиказької політики прагматичного плюралізму став цілком очевидним. Ціна помилки виявилася надто високою.

Рух за реформу міської хартії об'єднував представників середнього класу і професійних кіл і був частиною реформ «прогресивної ери» в усій міській Америці. Причини провалу спроб запровадження чиказької міської хартії слід шукати у місцевій політичній культурі, що була давно поляризована трудовими, класовими і етнічними конфліктами [2]. По один бік барикад знаходилася група людей, «що говорили самі з собою», вважаючи, що «імпульс міських реформ посилається тільки з їхніх рядів» і що «всі реформи в місті мають відбуватися під їхнім керівництвом» [3]. По другий бік стояли багато менше рафіновані представники тих етнічних, робітничих і жіночих організацій, які насторожено ставилися до самопроголошених ревнителів моральності й порядку і в цілому більш терпимо сприймали такі пороки, як салуни, проституція і підкуп, що повсюди супроводжували чиказьку політичну машину, яка народжувалася.

Втім, у всіх чиказьців був спільний ворог в особі іллінойських фермерів і законодавців штату. Політичні діячі, які прагнули до прагматичних компромісів, такі як Картери Гаррісони (старший і молодший), могли знайти з ними спільну мову. Ханжі-моралісти і адвокати реформи хартії з буржуазного середовища найчастіше характеризували своїх опонентів як людей «еґоїстичних, продажних і вузьколобих», що навряд чи сприяло їхньому успіху у виборців [4]. Як майже століття потому писали про латиноамериканські міста Альфредо Родріґес і Люсі Вінчестер, «реформа міського уряду повинна насамперед означати спільне бачення розвитку міста і довгочасну відданість ідеям оновлення» [5]. У чиказьких реформаторів не було єдиної концепції і не вистачало стійкості й послідовності у проведенні свого курсу.

Конкурентний уряд Чикаго

Майже з самого заснування міста вражаючи темпи зростання Чикаго випереджали рівень розвитку його політичних інститутів [6]. На початок ХХ ст. місто жило за застарілим зводом законів і постанов, прийнятих у 1860-х роках, коли воно налічувало чотириста тисяч городян – проти двох мільйонів у 1900-му [7].

У звіті 1902 р., складеному Громадянською федерацією Чикаго на захист реформи міської хартії, з гіркотою повідомлялося про анахронічну і заплутану систему місцевого самоврядування [8].

«Загальновідомо, – писав один із діячів федерації, – що збільшення органів місцевої влади в цьому місті вийшло за всі мислимі межі, що припускає економічна доцільність або принципи ефективної муніципальної служби... Миська хартія застаріла і не відповідає розмірам і статусу міста» [9]. Проголошуючи розширення географічних меж міста, накладення конституційних обмежень на допустимий обсяг муніципальної заборгованості, реформу місцевої судової системи, консолідацію і уніфікацію відомства миського уряду і реформу районної влади, Громадянська федерація стверджувала, що муніципальне управління може «здійснюватися більш економічно, ефективно і справедливо» [10]. Далі федерація пропонувала внести поправки до законодавства штату, які дали б місту змогу прийняти нову хартію, можливо, за зразком Нью-Йорка, де незадовго до цього (у 1897–1898 рр.) відбулося злиття його п'яти муніципальних районів [11].

Конституція штату Іллінойс 1870 р. не встановлювала статус окремих великих і малих міст, а пропонувала єдині правила містотворення для всіх співтовариств, незалежно від їх розмірів. Ця система сприяла іллінойсьцям, які проживали в аграрних районах і невеликих містечках, і які неприязно ставилися до космополітичного приозерного метрополіса та не хотіли ділитися і без того бідними доходами від податків, що надходили в місцевий бюджет [12].

До Великої пожежі 1871 р. Чикаго, подібно до багатьох інших американських муніципалітетів, управлявся, по суті, як ділове підприємство, в якому рахунки оплачували ті, хто одержував найбільше економічних переваг від миських замовлень [13]. У надзвичайно цікавій роботі, що засновується на старих архівах Чиказької миської ради, Робін Л. Ейнгорн назвав подібну приватизацію муніципальних послуг «сегментованою системою». «Документи свідчать, – пише Ейнгорн, – що в чиказькій історії був період, коли миський уряд був настільки бездоганим, що міг би задовольнити вимоги і найбільш вимогливих миських реформаторів, так званих елітистських структурних реформаторів кінця XIX ст., діячів, що уподібнювали місто приватним корпораціям з метою звинуватити муніципальну владу в недемократичності» [14]. Власники обкладеної податками миської нерухомості оплачували і контролювали муніципальні послуги.

Перехід від «сегментованої системи», при якій місцевий уряд тільки надавав муніципальні послуги і здійснював інфраструктурні

проекти, оплачувані користувачами, до амбіційних задумів «позолоченого століття» був частково викликаний розширенням структури американського уряду після Громадянської війни [15]. Підвищений попит на муніципальні й суспільні послуги привів до неформальної централізації політичних інститутів з метою збільшення державних прибутків і координації діяльності уряду [16]. Цивільні інженери, які часто перебували на службі у держави, створювали грандіозні плани міських поселень, нівелюючи поняття про американські міста як про стихійний витвір ринкових сил [17]. На 1870-й рік сегментована система в Чикаго переросла в «систему, за якої уряд займався перерозподілом суспільних фондів у політичних іграх, що не припинялися, та конкурентній боротьбі» [18].

Стикнувшись з підвищеним попитом на муніципальні послуги, міські власті Чикаго спочатку намагалися збільшити дохідну базу шляхом розширення географічних меж міста [19]. Між 1880 і 1890 роками місто, часто діючи при підтримці місцевих ділків [20], анексувало кілька прилеглих районів; так у 1889 р. площа Чикаго виросла майже в чотири рази [21]. На той час населення в прилеглих до міста районах зростало швидше, ніж в самому Чикаго. Багато з величезних чиказьких компаній в тому числі «Юніон Сток'ярд», розташовувалися за межами міста [22]. Бурхливе географічне зростання Чикаго суттєво сповільнилося після 1893 р., коли до міста були приєднані північні передмістя Роджерс-парк і Вест-рідж. З тих пір межі міста майже не змінилися.

Використовуючи положення в законодавчих статутах Іллінойса, влада Чикаго і графства Кук створила розгалужену мережу адміністративних і фіскальних агентств, що відали водопостачанням, каналізацією, облаштуванням парків, освітньою сферою і бібліотеками [23]. В результаті склалася система, у яку ввійшло понад 1600 відомств незалежної юрисдикції. Чарльз Меррієм, один з найбільш стійких місцевих реформаторів-практиків, іронічно назвав цю систему «конкурентним» урядом [24]. Згідно з Мерріємом, на кінець 1920-х років містом Чикаго управляли 4 відомства юрисдикції штату, 16 – юрисдикції графства, 203 – юрисдикції міста, 166 – юрисдикції передмість, 59 – юрисдикції паркових зон, 10 – юрисдикції санітарних районів, 188 – юрисдикції дренажних районів і 1027 – різних урядових агентств іншої юрисдикції [25].

З таким рівнем заплутаності системи місцевого управління Чикаго був не одинокий серед американських міст. Ернест С. Гриффіт стверджує, що складність і непорядкованість подібних структур була найслабшим місцем, «видатним провалом» американської системи міського управління упродовж останньої чверті XIX ст. [26]. Через сто років майже про те саме писав Девід Раск у своїй відомій праці «Міста без передмість» (Cities without suburbs) [27]. Льюїс Мамфорд стверджує, що наслідки зростання передмість на початку XX ст. «суттєво відрізнялися від умов сучасності. До Другої світової війни міська економіка не піддавалася такому серйозному впливу багатьох чинників, як в наступні роки» [28].

Спостереження Меррієма становлять особливий інтерес в контексті цієї глави, оскільки вони допомагають пояснити деякі особливості управління в Чикаго, що відрізняють американський метрополіс від Москви і Осаки того ж періоду. Він, наприклад, справедливо зазначає, що надзвичайно заплутана чиказька адміністративна система перетворила процес управління містом в маніпулювання конфліктуючими інтересами урядових органів [29]. Більше того, як писала через шістьдесят років Енн Дуркін Кітінг, «заплутана система управління муніципальними службами Чикаго залишала широкий простір для корупції і підкупу» [30].

Чарльз Меррієм і суспільні реформи

Напружена і безуспішна боротьба Чарльза Меррієма за крісло чиказького мера в 1911 р. ознаменувала кульмінацію прогресивного руху в Чикаго [31]. Будучи кандидатом від Республіканської партії, Меррієм, член чиказького муніципалітету – олдермен, і професор політології Чиказького університету, очолив реформаторів у передвиборчій боротьбі з демократом Картером Гаррісоном-молодшим [32].

Меррієм був сином політика із Айови. Після закінчення Колумбійського університету в Нью-Йорку він у 1900 р. був прийнятий у штат факультету політичних наук Чиказького університету [33]. Незабаром Меррієм активно включився у місцеве політичне життя, складав аналітичні звіти для груп чиказьких реформаторів. У 1909 р. університетський округ Гайд-парк обрав його олдерменом, і Меррієм швидко став одним з провідних адвокатів

реформ. Скориставшись відставкою республіканського мера Фреда Бюсса в 1911 р. і суперечностями в самій партії, Меррієм одержав номінацію від республіканців, не зважаючи на протидію партійного боса штату Уільяма Лорімера [34]. Незгоди, що загострилися в 1911 р. в іллінойському таборі республіканців, попередили розкол у всій республіканській партії США, яка в 1912 р. розділилася на республіканців і прогресивну партію. Програвши кампанію на пост мера, Меррієм знову був обраний до міської ради Чикаго в 1913 р. як незалежний кандидат, хоча йому протистояли місцеві республіканці. Пізніше він знову боровся за крісло мера, але ніколи не був такий близький до перемоги, як у 1911 р.

Біограф Меррієма Баррі Д. Карл стверджує, що Гаррісон і Меррієм були набагато більше подібні, ніж міг би це визнати будь-хто з них [35]. Обидва були реформаторами і спиралися на фракції і групи, що не мали підтримки партійної більшості. І Меррієм, і Гаррісон здобули перемогу над політичними машинами власних партій і могли розраховувати на підтримку різних, зокрема німецької та ірландської етнічних груп, при цьому обидва часто виголошували промови німецькою [36]. Гаррісон, однак, мав більший політичний досвід, особливо у створенні коаліцій і управлінні фракціями [37]. Його політична майстерність і знання складного роздробленого міста давали йому змогу перемогти і утримувати владу до 1915 р. [38].

Поборники муніципального самоврядування і нової міської хартії усвідомлювали ущербність муніципальної політики, спрямованої на анексування прилеглих до міста районів і створення паліативних окружних відомств. Архаїчну структуру чиказького уряду необхідно було реформувати згідно з потребами, можливо, найбільш технологічно передового метрополіса у світі, що швидко зростає [39]. Проте реформатори виявилися більш успішними в теорії, ніж на практиці.

Прогресивні жінки

На кінець 1890-х років за право називатися першими з реформаторів змагалися різні групи. Ще у 1870-х у Чикаго була заснована Асоціація громадян, яка проголосила, що, крім іншого, її метою є нагляд за місцевим урядом [40]. Прибічники розвитку місцевого самоврядування на чолі з Джейн Еддамс, Елен Гейтс Стар

і Флоренс Келлі прагнули мобілізувати прибічників реформ із середнього класу і пролетарських прошарків, працюючи передусім в середовищі іммігрантів і найманих робітників [41]. Джейн Еддамс, яка в 1933 р. розділила Нобелівську премію миру з просвітителем Ніколасом Батлером, втілює для багатьох тип освічених чиказьців тієї епохи, що зробили суттєвий вплив на всі сфери громадського життя [42]. В очах інших чесноти першого покоління американських жінок з вищою освітою втілює Флоренс Келлі, дочка впливового філадельфійського конгресмена від республіканської партії, перекладач і довірена особа Фрідріха Енгельса і голова Національної ліги споживачів [43].

У 1890-х роках соціальні реформатори, які були зв'язані з Чиказьким і Північно-Західним університетами, виступили ініціаторами створення університетських містечок [44]. Наприклад, Маргарет Драйер Робінс, керівник Жіночої ліги тред-юніонів, поселилася за кілька кварталів від Північно-Західного університету [45]. Соціальні реформи в Чикаго сприяли розвитку соціологічної науки, яка процвітала, зокрема на кількох факультетах Чиказького університету, особливо при його першому ректорі Вільямі Харпері між 1892 і 1906 роками [46].

Необхідність досягти рівноваги між суспільними і приватними інтересами спонукала до громадської діяльності представників різних прошарків чиказького суспільства. З 1892 по 1919 рік щонайменше 2 500 чиказьців брали участь у діяльності хоча б однієї із сімдесяти реформаторських організацій міста [47].

У чиказьких реформаторських організаціях перебувало багато жінок, що належали до вищого класу суспільства [48]. Жінки-реформатори – особливої згадки заслуговують Софонісба Брекінридж та Едіт Еббот – відіграли винятково важливу роль у розвитку «чиказької школи» соціальних досліджень [49]. Мова і методи соціології – збирання відомостей, «польова» робота і профілактичні заходи – знайшли відгук у жінок-реформаторів [50]. Джейн Еддамс, наприклад, тісно співпрацювала із соціологами Джорджем Мідом та У. Томасом, а також з їхніми колегами по Чиказькому університету [51]. Еддамс відіграла помітну роль у становленні американської академічної соціології [52].

Роль жінок-реформаторів у політичному і громадському житті Чикаго важко переоцінити. Американські жінки, і це при тому, що упродовж ХІХ ст. вони були виключені з виборчої політики,

прагнули впливати на життя суспільства з допомогою добровільних організацій та реформаторських груп. Сара Еванс повідомляє, що як для чоловіків, так і для жінок подібні організації були не тільки «форумом для публічних дискусій, а і школою конкретних громадянських ініціатив» [53].

Дослідник Морін Фланаган стверджує, що, ігноруючи діяльність жінок-реформаторів у прогресивну епоху, деякі історики відмовляють жінкам у політичній історії [54]. Як показує Фланаган та інші дослідники, історія «другої столиці» Америки немислима без усвідомлення величезного внеску чиказьких жінок у громадське, економічне, культурне і політичне життя міста.

Дослідження Фланагана, присвячене громадянському активізму* членів Чиказького міського клубу та жіночого міського клубу показує, що участь жінок у здійсненні політичних і соціальних реформ у Чикаго виходить далеко за межі простого руху місцевих громад. «Через різні типи зв'язків із місцевою владою, із щоденним життям міста та із багатьма громадськими діями, – відзначає зокрема Фланаган, – коли члени міського жіночого клубу зіткнулися з проблемами (зокрема муніципальної неспроможності), вони, уявивши як можна поліпшити ситуацію, висунули пропозиції щодо найкращого способу поліпшити життя жителів міста. Їх пропозиції суттєво відрізнялися від тих, що пропонували їхні партнери – чоловіки із Міського клубу» [55].

Різниця між двома цими міськими клубами тим більше вражає, що їх члени походили з одного прошарку середнього класу міського суспільства. Члени чоловічого Міського клубу, заснованого у 1903 р., були переважно бізнесмени чи висококваліфіковані службовці; їх партнери із жіночого міського клубу, заснованого у 1910 р., були переважно їхніми дружинами [56]. Обидва клуби мали власну позицію стосовно головних проблем запровадження муніципальних реформ тих часів, таких як: прибирання сміття, громадська освіта, професійна освіта, проблеми поліції, трудових стосунків тощо. На думку чоловіків, загальноміські реформи мали поліпшити ситуацію у Чикаго передусім «для того, щоб надати їм змогу провадити успішний бізнес, і тому вони просували ті міські реформи, які мали на меті захистити і поліпшити суспільний клімат для ведення їхнього бізнесу в місті» [57]. Члени жіночого клубу

---

* Громадянський активізм – активне втручання громадян у політику місцевої чи державної влади.

тим часом вважали, що муніципальні служби мають сприяти «поліпшенню життя усіх громадян міста, незалежно від того, чи це впливатиме на негайне поліпшення ведення бізнесу в місті» [58].

Фланаган переконливо стверджує, що ця різниця у поглядах ґрунтувалася на різному щоденному життєвому досвіді членів обох клубів. Для більшості членів Міського клубу життя існувало переважно у вимірах їхньої професійної діяльності. Більшість же жінок середнього класу, навпаки, розглядали життя з позицій сімейного добробуту. Фланаган вважає, що жінки «намагалися організувати свій домашній побут у такий спосіб, щоб він забезпечував зручне існування усіх членів родини». Тому коли вони вийшли з такими настановами на політичну арену, то «намагалися досягти тієї ж мети» [59]. Коротко кажучи, члени Міського жіночого клубу «досить нечасто ототожнювали те, що було добре для ведення бізнесу в місті з тим, що було добре для громади загалом, незважаючи на їхній досить високий соціальний статус [60]. Саме ця відмінність суттєво збагатила Прогресивну епоху, коли відбувалися спроби здійснити різноманітні реформи – соціальні, політичні та економічні – на теренах Чикаго.

Жінки з католицької громади також намагалися полегшити страждання чиказьких злидарів, хоча вони використовували методи роботи досить відмінні від тих, що ними послуговувалися їхні більш заможні сестри-протестантки. Католицькі соціальні і освітні установи намагалися більше прислужитися своїй власній громаді, аніж підтримували загальні соціальні реформи. Стівен Дінер вважає, що така позиція зумовлена «тими гоніннями, яких зазнавала католицька церква в Америці від протестантської більшості» [61]. Наприклад, ані коледж ім. Святого Ігнація (перейменованій в університет Лойоли у 1909 р.), ані коледж ім. Святого Вінцента (перейменованій в Університет Де Пол у 1907 р.) ніколи не підтримували соціальний активізм, як це було узвичаєно в Чиказькому чи Північно-західному університеті.

Сьюлен Хой відзначає, що католицькі ордени мали великий досвід допомоги чиказьким злидарям. Хой високо оцінила цей рух, незважаючи на те, що він рідко виходив за межі католицької громади міста, і завжди перебував у тіні більш відомих протестантських районних соціальних центрів [62]. Переважно ірландські за походженням організації, такі як Ірландсько-Американські сестри чи Ірландські сестри добродійної Матері божої Доброго Пастиря,

допомагали бідним самотнім жінкам, матерям-одиначкам, а також «покинутим», «знедоленим» та «розкаяним грішникам». Сестри Доброго Пастиря прибули до міста у 1857 р. і розгорнули згодом потужну добродійну організацію під керівництвом сестер ордену Різдва Матері Божої та інших. На початок 1911 р. орден надавав захист знедоленим, провадив релігійне та професійне навчання, працевлаштовував багатьох жінок. Промислова школа Чикаго організована сестрами ордену досить швидко стала одним із провідних закладів у місті із професійного навчання жінок.

Жінки афроамериканського походження також мали свої власні клуби, які сприяли соціальним реформам та боролися за надання їм виборчих прав [63]. Афроамериканки провадили успішну роботу, організовуючи дитячі садки, курси із навчання грамоти та ведення домашнього господарства. Крім того, ці жіночі клуби поділяли програму своїх білих партнерок із прогресистських клубів, вони також провадили досить ефективну політичну діяльність, просуваючи передові ідеї у середовищі небілих чиказців, і чимало прислужилися обранню Оскара де Прієста першим членом муніципальних зборів афроамериканського походження.

Роль жінок у житті Чикаго важко переоцінити. Вони впливали на розвиток не лише місцевої, але і загальнодержавної економіки. Кількість жінок, що брали участь у громадській діяльності під церковною орудою, зростає у Чикаго з 9 чоловік у 1870 р. до 96 963 за півстоліття у 1920 р. [64]. А кількість працюючих жінок за той же період зростає з 35 600 у 1880 до 407 600 у 1930 [65]. Важко належним чином збагнути розвиток цього міста без належної оцінки внеску жіноцтва у його економічне, політичне і культурне життя.

Громадські об'єднання

У той час, коли жінки провадили свою активну діяльність через клуби, заклади освіти та об'єднання співгромадян, чоловіки робили це більш «традиційним способом», організовуючи політичні партії та гуртки. «Кращі» люди міста гуртувалися навколо організації, що називалася Об'єднана ліга клубів Чикаго на захист «чистоти скриньок для голосування» [66]. Заснована ще у 1879 р., вона активно діяти почала з 1880-го. Ця ліга була місцевим відгалуженням загальнонаціонального руху і намагалася поновити дух цієї організації періоду Громадянської війни, яка мала подібну

назву і боролася зі «зрадниками» південцями та їхніми симпатиками, що були відомими як мідноголові (за назвою поширеної на континенті змії відомої у нас як медянка – *прим. перекл.*) у штаті Іллінойс та інших північних штатах. Об'єднавши до співпраці таких різних політиків, як МакКормік, Медіс чи Філд, Об'єднана ліга досить успішно протидіяла політичним гурткам, сформованим за етнічною ознакою, всіляко «просувала» реформи та загальнодержавні проекти, з яких найвідомішим був – Всесвітня Колумбова виставка, намагалася згуртувати навколо цих проектів розрізнені місцеві еліти [67].

Дві найбільших групи реформаторів – Громадянська федерація Чикаго та її пізніше відгалуження – Ліга муніципальних виборців – відіграли важливу роль у підготовці міської хартії та пропаганді її серед городян. Ці групи пропагували «совісний прагматизм», який, як вважає Ернст Гріфітс, був характерним для багатьох політиків у Прогресивну еру [68].

Громадянська федерація виникла під впливом широковідомого трактату знаного британського журналіста і «етичного хрестоносця» Вільяма Томаса Стіда, який мав промовисту назву: «Якби Христос прийшов до Чикаго!» [69]. Стід приїхав до міста для того щоб відвідати Всесвітню Колумбову виставку, але, безумовно, провів набагато більше часу вивчаючи життя міського дна – міських салунів, барів, будинків розпусти. Обурений корупцією, аморальністю та розбещеністю, що панували у місті, Стід написав свій трактат про те, що трапиться, коли Судний день прийде у цей «Содом на Озері». Громадянська федерація згуртувала різноманітні групи городян і 12 листопада 1893 р. [70] вони офіційно зібралися у Центральному концертному залі міста і оголосили про своє об'єднання. Дуглас Сатерланд – багаторічний голова цього об'єднання – так згадував про цю подію через п'ятдесят років по тому: «Після того як Колумбова виставка 1893 р. зачинила свої двері, усі заклади пороку і розпусти від палацових до злидених, які раніше були зосереджені лише у діловому центрі, гордо повідкривали свої двері в усіх куточках міста» [71]. Проте натхненні добродійністю трактату Стіда жителі міста об'єдналися для своєї «Битви за Чикаго» і намагалися врятувати місто, провадячи різноманітні громадянські акції [72].

Протягом наступного місяця було створено Асоціацію поліпшення суспільної моралі [73], яка почала офіційно діяти з 3 лютого

1894 р. за вагомої підтримки Громадянської федерації [74]. Отже, цей новостворений Департамент із суспільної моралі Громадянської федерації розпочав рішучу боротьбу із розпустою, залучаючи до роботи професійних детективів із агентства Пінкертона, оскільки ані мер міста Джон Хопкінс, ані поліцейне управління Чикаго охоче не бралися за цю роботу [75]. Тим часом створена за активної участі бізнесменів Громадянська федерація намагалася виступити посередником між робітниками і управлінцями під час відомого своїм жорстким протистоянням Пульманівського страйку у травні 1894 р. На жаль, незважаючи на протести місцевої влади, страйк було жорстко придушено військами, які надіслав до міста президент Гровер Клівленд [76].

У 1896 р. Політичний відділ Федерації було перетворено на Муніципальну лігу виборців [77]. Ліга використовувала відомості, зібрані Департаментом суспільної моралі для того, щоб мобілізувати виборців голосувати за чи проти того чи іншого кандидата [78]. Згодом із членів цієї групи у 1903 р. було створено Міський клуб Чикаго.

Більшість із цих організацій реформаторів були протестантськими, бізнес-орієнтованими і дуже самовпевненими; вони вимагали від своїх членів неухильного дотримання норм суспільної моралі та особистої відповідальності. Водночас вони розглядали місто «як корпорацію, у якій всі городяни є її членами і всі мають свій власницький інтерес. Якщо цією корпорацією добре керують, то всі вони у вигравші, якщо погано, то всі у програші» [79]. Як і республіканці у 1890 вони свято вірили, що найкращий уряд це той, який має багато обмежень. Одним із критеріїв для визначення якості уряду вони вважали забезпечення мінімальних і «чесних» податків [80]. Замість того, щоб спиратися у своїй діяльності на широку підтримку громадськості, члени клубу покликалися на досить обмежену соціальну базу. Самюел Хайс вважає, що реформатори Прогресивної епохи не лише у Чикаго, але у США загалом, не просто хотіли «замінити поганих хлопців на хороших, вони пропонували змінити професійне і класове походження державних керівників і службовців» [81]. Реформатори хотіли, щоб їхні друзі-бізнесмени стали на чолі місцевих урядів, бо вони вірили, що «основні поштовхи до здійснення міських реформ походять саме з їхнього середовища» [82]. Проте саме ізольованість від решти суспільства спричинила їхню поразку підчас боротьби за міську хартію на початку ХХ ст.

Боротьба за поширення самоврядування

Ще на початку століття у суспільстві сформувалася чітка потреба упорядкувати складну мережу установ і закладів штату Іллінойс, графства Кук та власне міста Чикаго [83]. На цей час представники Громадянської федерації дійшли переконання, що єдиним ефективним способом покінчити із плутаниною в обов'язках державних установ, налагодити належну податкову відповідальність, реструктуризувати безконтрольну міську раду Чикаго можна лише повністю переглянувши принципи організації життєдіяльності міста. Члени федерації покладали великі надії на запровадження нової міської хартії, яка ще мала пройти затвердження неприхильними до неї законодавчими зборами у Спрінгфілді та емоційно мінливими місцевими виборцями. Зрештою стараннями федерації, сімдесят чотири чоловіки – міські бізнесмени та представники еліти зібралися 28 жовтня 1902 р. на з'їзд для затвердження нової хартії Чикаго [84]. На ньому були представлені найповажніші бізнес- та громадські організації міста, серед яких найпомітнішими були: Торговельна рада, Асоціація чиказьких барів, Асоціація виробників Іллінойсу, Міська ліга виборців, Рада забудовників, а також такі елітні клуби, як – Комерційний клуб, Іллінойський клуб, Об'єднаний клуб спілок та ін. [85]. Мер Харрісон також прийшов на засідання, як дійсний член Виконавчого комітету з'їзду. І хоча на з'їзді були представники профспілок та старі політичні лідери, проте більшість його учасників були переважно успішні бізнесмени та менеджери.

Однак нині можна стверджувати, що відверта орієнтація Громадянської федерації на великий бізнес та стала неприязнь до неї з боку місцевих профспілок після придушення страйків на заводах Пульмана, що сталися за вісім років до того, майже гарантували неуспіх будь-якої ініціативи так чи інакше пов'язаної із нею. Негативне ставлення профспілок навіть зросло після того, як у листопаді 1904 р. Шкільна рада Чикаго надала можливість членам федерації пропагувати реформу хартії у місцевих школах тоді, як раніше вона відмовила профспілкам у можливості користуватися шкільними приміщеннями для задоволення їхніх потреб у роботі з населенням [86].

Рух за нову хартію провів декілька невдалих спроб зібрати формальні зібрання для написання проекту нової міської хартії у Спрінгфілді та у міській раді Чикаго [87]. Як і мало бути, респуб-

ліканці і демократи, профспілкові діячі і бізнесмени, всі захищали ті позиції у проекті хартії, які мали збільшити їхній контроль над містом. Наприклад, республіканці заснували двадцять п'ять комітетів і щотижня засідали у ресторані «Юніон», щоб заслухати звіти про діяльність цих комітетів [88, 89, 90].

У 1905 р. міська рада у якій переважали республіканці затвердила план, згідно з яким численні місцеві організації могли відряджати делегатів на збори з обговорення хартії. Таким чином, як зазначає Флананган, «туди потрапили 26 юристів, 32 бізнесмени, 2 соціальних працівники, один професор і один пастор. Більшість з цих людей вже брали участь у попередній спробі провести реформу хартії, передусім це були представники Громадянської федерації чи Міської ліги виборців. Навіть ті кілька делегатів, що представляли етнічні групи, були переважно бізнесмени. Лише два делегати у цій групі були від Чиказької федерації праці, і один бізнесмен був афроамериканського походження. Цих трьох призначив тодішній мер міста Едвард Дунн» [91].

Незабаром було напрацьовано 150-сторінковий проект хартії, навколо якого відразу ж знялися суперечки [92]. На кінець листопада делегати уважно проаналізували останні юридичні та адміністративні заходи у штаті Іллінойс та у США загалом [93]. Кілька питань викликали серйозні суперечки: подовження терміну роботи муніципальних виборчих з двох до чотирьох років, визначення принципів оподаткування та процедури прийняття рішень у міській раді, збільшення прав місцевого самоврядування, надання жінками виборчого права та сухий закон [94].

Учасники зібрання витрачали приблизно один день на обговорення кожної із проблем. Переговори відбувалися досить жорстко. Водночас, з огляду на постійні культурні війни, класові та етнічні суперечності у місті, пропонувалося суттєво зменшити повноваження учительських профспілок та батьківських асоціацій. Планувалося відсторонити учителів та батьків від прийняття важливих рішень, призначати згори, а не обирати шкільні ради, а загальне керівництво школами максимально централізувати [95]. Під час обговорення бізнесменів найбільше турбували питання оподаткування. Тим часом обговорення найбільш важливих для міста проблем – надання права голосу жінкам, регулювання продажу алкоголю у місті та міське право на надання комунальних послуг – було відкладено на кінець грудня 1906 р.

Учасники зборів вирішили що проблема надання жінкам права голосувати перебуває за межами їхньої компетенції [96]. Водночас, деякі делегати висловили побоювання, що жінки із нижчих соціальних груп, одержавши таке право, використають його не на користь суспільства. Відбувалося також обговорення заборони на продаж спиртного. Воно і цього разу, як і століття перед тим, показало, що проблема вживання алкоголю – це передусім проблема визначення соціальних цінностей [97]. Обговорення стало справжнім полем битви між представниками старої протестантської еліти та нових іммігрантських груп [98]. Для перших це було передусім питанням морального відродження співгромадян [99]. Ті, що стояли на боці тверезості, вважали що цю проблему мають регулювати законодавчі збори штату Іллінойс, які мали більшість, що складалася із консервативно налаштованих представників сільських округів.

Учасники зборів зі створення хартії запропонували також розділити положення, що регулювали продаж алкогольних напоїв, таким чином відділивши реформу хартії від боротьби за сухий закон. Водночас Перрі Дюс відзначає, що захист моральності був лише частиною цієї проблеми. Справа в тому, що плата за отримання ліцензії на продаж алкоголю становила суттєву частку життєво необхідних надходжень до бюджету Чикаго та інших міст в Іллінойсі [100]. Дюс вважає, що якщо у 1886 р. весь штат одержував таких зборів 3 мільйона доларів щорічно, то у 1910 р. лише у Чикаго надходження сягали 8 мільйонів на рік [101]. Враховуючи те, що законодавчі збори штату заборонили місту піднімати податки і брати позики, то «продаж ліцензій барам була єдиним засобом врятувати міську владу від банкрутства» [102].

Численні чиказькі політики, такі як завзятий Тоні Чермак збудували потужні політичні машини, спираючись на свою протидію сухому закону. Будучи мером Чикаго, Чермак використовував різні етнічні групи для того, щоб протидіяти сухому закону і був убитий під час замаху на президента Рузвельта у Флориді у 1933 р. Він створив потужну демократичну політичну машину, яка була успадкована його наступниками Едвардом Келлі та Ричардом Делі [103]. Цей син шахтаря з Богемії, незважаючи на свої дещо грубуваті манери, був відомий своєю «силою, стійкістю, наполегливістю та проникливістю» [104].

Перед тим як нова чиказька хартія була представлена виборцям, відбулося ще дві важливих події, які вплинули на її долю: вибори нового чиказького мера навесні 1907 р., а також проходження її через законодавчі збори штату Іллінойс [105].

Референдум 1907 року

У виборчій кампанії 1907 р. за крісло чиказького мера боролися чинний мер, демократ і «радикал» Едвард Данн і член республіканської партії головний поштар міста Фред Брюсс. Брюсс, як уже говорилося, постраждав в залізничній катастрофі і особисто не брав участі в кампанії.

У 1905 р. основним передвиборним лозунгом Данна був заклик до муніципальної власності на міські трамваї – обіцянка, якої він зумів дотриматися. Данн жорстко критикував могутню міську раду. Виступаючи перед престижним Комерційним клубом Чикаго, Данн, наприклад, говорив: «Досвід останніх тридцяти чи сорока років, упродовж яких ми мали справу з продажними та марнотратними законодавцями і муніципальними радами, переконав усіх мислячих громадян в абсолютній необхідності викорінення хабарництва і марнотратства» [106]. Спроби мера Данна реформувати систему шкільної освіти також торкалися нервових закінчень місцевих політичних інститутів.

Основним гаслом Брюсса, у свою чергу, був заклик до місцевої автономії у питаннях продажу алкогольних напоїв. Брюссу вдалося одержати підтримку Законодавчих зборів штату стосовно реформи міської хартії. Законодавчі збори перекроїли виборчі округи і змінили умови проведення попередніх виборів («праймеріз»), надавши небезпеці ті крихкі компроміси і домовленості, на яких основувався скликаний у Чикаго з'їзд для прийняття нової хартії [107]. Чиказькій делегації у Законодавчих зборах Іллінойсу вдалося добитися обмеження кількості законодавців, що обиралися від графства Кук. Виправлений варіант хартії був прийнятий Законодавчими зборами штату 7 травня, сенатом штату – 12 травня і повернувся до Чикаго для розгляду на вересневому референдумі 1907 р.

Усе літо у місцевій пресі тривала жорстока дискусія про долю хартії, при цьому особлива увага надавалася законодавцям, які прагнули шляхом махінацій перекроїти межі виборчих округів

[108]. Протестантська ділова еліта міста була переконана, що, незважаючи на недоліки, хартія буде прийнята. Захисники реформи прагнули пом'якшити негативні наслідки змін у законодавстві штату.

«Гідне жалю, – говорилося у звіті Громадянської федерації Чикаго, – те, що зміна меж виборчих округів створює політичну проблему по відношенню до хартії. Всі учасники політичного процесу однотайні в тому, що зменшення кількості виборчих округів до п'ятдесяти – розумний захід, який приведе до зосередження відповідальності і полегшить законодавчий процес» [109].

Звіт Громадянської федерації видається цілком раціональним і «аполітичним». Проте ті партійні боси, які боялися втратити вплив, думали інакше.

Проект хартії передбачав «хороший початок» для розширення місцевої автономії. На ділових сніданках Міського клубу, де влітку 1907 р. збиралися «кращі з реформаторів», практично не розглядалися доводи опозиції. Проте, як зазначає Фланаган, опозиція проекту нової хартії була значною: «Важливим є те, що погляди багатьох опонентів хартії на концепцію муніципального управління і міста як такого докорінно відрізнялися від поглядів прибічників хартії» [110].

Діяльність Громадянської федерації на захист прийняття хартії і її небажання вислуховувати доводи опонентів завдали серйозної образи багатьом менш удачливим учасникам чиказького політичного процесу. Умовні «дефекти» пропонованої хартії, стверджувало керівництво федерації, «залежать тільки від точки зору» [111].

Очевидно, що Громадянська федерація недооцінила протидії пропонованій реформі значної кількості городян: багато із противників хартії вважали, що федерація прагне здійснення «егоїстичних ідеалів» певного класу чиказьців.

Хартія була приречена. Зарозуміло зневажаючи принципи політичного і соціального узгодження, Громадянська федерація і Міський клуб Чикаго на всіх парах неслися до референдуму, не звертаючи ні найменшої уваги на незадоволення робітників, етнічних та жіночих організацій, Ліги Вільяма Херста та інших груп городян. За підсумками референдуму проти пропонованого проекту хартії проголосували 121 935 городян, і тільки 59 786 чиказьців віддали голоси за пакет реформ [112].

Другий з'їзд громадянських об'єднань пройшов у вересні 1908 р. і виявився більш відкритим для опозиційних груп. Однак ворожнеча, що спалахнула між прибічниками і противниками хартії в 1907 р., не стихала. З'їзд знову відмовився надати жінкам право голосу на муніципальних виборах. «Алкогольне» питання звелося до безкінечного конфлікту між протестантською і католицькою культурою. У роботу з'їзду знову втрутилися власті штату в Спрінгфілді. Кінець кінцем другий проект хартії не був ратифікований законодавчими зборами штату [113]. Представники середнього класу і професійних кіл, тобто найбільш схильні до реформ прошарки міста, поступово переселялися у відносно благополучні приміські зони [114]. Третя спроба скласти проект чиказької хартії була похована в 1914 р., а зусилля з реформування конституції штату розбилися об конфлікт між сільськими та урбанізованими районами штату [115].

Морін Фланаган пише, що «причина, через яку чиказьцям не вдалося досягти згоди стосовно реформи міської хартії, криється в історії політичної культури міста. Справа не у ворожості між «реформаторами» і «партійними босами». Всі сторони у битві за хартію «мали власні погляди на пріоритети муніципального управління» [116].

Все-таки Фланаган не пояснює, як, наприклад, Картеру Гаррісону-молодшому вдалося всього за кілька років до «битви за хартію» навести мости між захисниками і противниками муніципальної власності на міську систему трамвайного сполучення. Рух за реформу хартії провалився тому, що його лідери в кращому разі зневажали, а в гіршому відкидали легітимність тих, хто не належав до їхнього табору. Прогресивні реформатори ніби забули про політику «столичного плюралізму». Тим часом життя в Чикаго тривало. Організаційні порожнини, що виникли як наслідок застарілих конституційних норм, невдачі нових інститутів і провали реформи хартії були поступово заповнені завдяки системі особистих відносин, що складалася в політичних колах.

Саме такою організаційною двозначністю через кілька років скористався республіканець «Великий Білл» Томпсон та демократи Кермак, Келлі та Дейлі, що створили могутні політичні машини [117]. Фланаган підсумовує: «Фактично політичні машини дали змогу справитися з тією некерованою квазісистемою, яка склалася в Чикаго після провалу реформи хартії. Політичні ма-

шини привели до встановлення в Чикаго централізованої влади і до єдиного контролю над муніципальними інститутами, що уявлялося неможливим за попередньої системи конкуруючих відомств» [118].

Політичні машини і супутня їм система роздачі посад і постів партією, що перемогла, привнесла неформальний порядок у формальний хаос Чикаго: у дещо урізаній формі ця система продовжує діяти і досі. Естер Фукс вважає, що партійна машина «гарантувала чиказьким мерам вірних виборців і забезпечила верховенство мера над міською радою в бюджетних питаннях» [119]. «Саме партійні машини, – продовжує автор, – надали чиказьким мерам додаткові можливості впливати на бюджетні рішення», як, між іншим, і на ряд інших ключових питань муніципальної політики [120]. У свою чергу, піднесення чиказької політичної машини було прямим наслідком поразки прагматичного плюралізму під час знаменних дебатів з приводу реформи в 1907 р., невдалого правління мера Данна в 1905–1907 рр. і поразки Мерріема на виборах мера 1911 р.

Велике переселення

На наступне десятиліття припадає подальше падіння політики прагматичного плюралізму в Чикаго. Зросла міграція афроамериканців з аграрного Півдня принесла нові виміри у політичне і соціальне життя Чикаго і впустила в місто диявола расового протистояння.

Чикаго швидко перетворювався на основний пункт призначення чорношкірих південців – учасників «великого переселення» кінця 1910-х і початку 1920-х років. Місто було «землею надії» для бідних фермерів-негрів, яких витіснили із земель в Міссісіпі, Луїзіані, Алабамі, Техасі, Арканзасі, Теннессі та Джорджії [121]. Вони прибували на північ центральної залізницею штату Іллінойс, гнані расизмом, дискримінаційними законами Джима Кроу і збідненням фермерських господарств; спонукані бажанням побачити світ і приваблені уявною свободою промислово розвинутої Півночі. Поселення чорних південців у Чикаго розташовувалися у Саутсайді, «на вузькій смужці землі, яку білі називали Чорним поясом», що було викликано як типовими для етнічних діаспор видами поселень, так і расизмом [122]. На 1910 рік у цих перена-

селених, що нагадували резервації, кварталах проживало до 78 % чиказьких афроамериканців. Подібна сегрегація була цілком новим явищем для міста, де ще в 1898 р. тільки чверть чорношкірих городян проживала в «чорних кварталах», а більше 30 процентів афроамериканців селилася в районах, що на 95 процентів була населена білими.

Джеймс Р. Гроссман у чудовій книзі про Чикаго і велике переселення «Земля надії» (Land of Hope) повідомляє, що масова міграція чорношкірих з півдня почалася у 1916 р., коли Перша світова війна перекрила трансатлантичні шляхи міграції [123]. Зростання військово-промислового виробництва привело до збільшення попиту на трудові ресурси у таких індустріальних центрах, як Чикаго, при цьому агенти з найму кинулися на Південь у пошуках дешевої робочої сили. З 1916 по 1919 рік у Чикаго переселилося від 50 до 70 тисяч негрів-південців; ще для тисяч чорношкірих місто стало перевалочним пунктом. Ріка переселенців не висихала до тих пір, поки Велика депресія не привела до закриття багатьох підприємств у Чикаго та інших північних містах.

«Чорне переселення», що відбулося за такий короткий період часу, розбудило найбільш патологічні сили американського суспільства. Соціальні реформатори, стурбовані становищем бідних білих, часто просто ігнорували нужди чорних бідняків [124]. Білі власники нерухомості і ріелтори нерідко вступали в змову з метою утримати афроамериканців у етнічних гетто в Саут-сайді. Багато хто з білих застосовував насильство. За два роки, що передували бунтам 1919 р., в будинках афроамериканців, що поселилися в колись білих кварталах і в конторах агентів нерухомості, що продали їм ці будинки, вибухнуло двадцять шість бомб [125]. Історія таких бомбометань налічує в Америці не одне десятиліття. В результаті, якщо в 1910 р. ніхто з чорних уродженців Чикаго не жив у кварталах, більше ніж на 75 процентів населених неграми, то на 1920 рік в таких районах проживало уже 35,7 % чиказьких афроамериканців.

Відносний мир в Чикаго був підірваний 27 червня 1919 р. з початком двотижневої відкритої расової війни, евфемістично названої в американській історіографії «чиказьким расовим бунтом 1919 року». Расовий бунт – суто американське поняття, однак воно прикриває жах тих подій, одного з найбільш жахливих виявів расової нетерпимості у міській історії Сполучених Штатів.

У дослідженні подій 1919 р. Вільям М. Татл-молодший пише: «Джерела чиказьких расових бунтів 1919 р. слід шукати не у високій політиці, а в низькому почутті ненависті між білими і чорношкірими, які, не вмючи ясно висловлювати свої думки, не залишили свідчень своїх почуттів або мотивів для потомства... Істинна ворожість і ненависть тліла і спалахнула не на вершині істеблїшменту, а на побутовому рівні, там, де співіснували раси – на заводському майданчику, в передмістях і в місцях відпочинку» [126].

Іншими словами, бунти 1919 р. виникли там, де зазнали невдачі прагматизм і терпимість. Потіснивши класові та етнічні конфлікти, головною темою чиказької політики того літа стали расові відносини. Трагічні події липня – серпня 1919 р. ознаменували кінець чудової ери у міській історії і продемонстрували небезпечні наслідки дискримінаційної політики у співтовариствах з високим рівнем соціальної фрагментації.

«Червоне літо» 1919 року

Липень 1919 р. видався в Чикаго надзвичайно жарким і задушливим [127]. Літо вабило на берег озера натовпи білих і чорношкірих городян. Кілька брудних расових конфліктів сталося в місті і до 27 липня, того страшного дня, коли Джон Харріс, чотирнадцятилітній чорношкірий підліток і четверо його супутників на прізвище Вільямс (два брати, Чарльз і Лоренс, і двоє їхніх однофамільців, Юджин і Пол) перепливли невидиму, але твердо встановлену межу між пляжем 25-ї вулиці Саут-сайда, де відпочивали афроамериканці, і пляжем 29-ї вулиці, якому віддавали перевагу білі. В той же час на березі почалася бійка між неграми і білими. Двоє поліцейських, чорношкірий і білий, швидко втратили контроль над ситуацією, і в повітря полетіло каміння. Камінь, кинутий з берега білим, влучив у хлопчика Юджина Вільямса, який захлинувся і потонув [128]. Незважаючи на трагічний випадок, білий поліцейський відмовився арештувати чоловіка, який кинув камінь, а, навпаки, заарештував чорношкірого. Один з негрів вистрілив у поліцейського, поліцейські відкрили вогонь у відповідь. Так почалися чиказькі расові бунти. Щоб повернути порядок на чиказькій вулиці, потрібно було два тижні і 6 200 чоловік із міліційної армії штату Іллінойс: за цей час загинуло 38 городян (33 з

них були чорношкірими), а 537 чоловік (з них 342 чорношкірих) дістали серйозні поранення.

Цей рік виявився для міста особливо важким [129]. Післявоєнний економічний спад тяжко вплинув на промислові підприємства. Американці африканського походження, особливо солдати-піхотинці, що повернулися з європейської війни, не хотіли миритися з дискримінацією в мирній Америці [130]. Білі ветерани хотіли повернути старі робочі місця, що призводило до конфліктів на чиказьких заводах. Білі також підозрювали чорношкірих у штрейкбрехерстві, очевидно, не бажаючи зрозуміти, чому негри абсолютно не хочуть брати участь у страйках, організованих тредюніонами, із яких їх самих було виключено [131].

Чиказькі роботодавці, зі свого боку, охоче користувалися незгодами у робітничому середовищі [132]. Більшість промислових підприємств міста належали середньому і великому бізнесу: в 1919 р. 70% з 400 тисяч чиказьких промислових робітників працювали на підприємствах, де працювало щонайменше 100 робітників; третина пролетарів були найняті підприємцями, де працювало понад 1000 чоловік [133]. Місто ремісничих майстерень зникло, а це знищило в класових і етнічних групах чиказьців почуття єдиної долі [134].

З подібних причин расові й класові відносини погіршилися по всій країні. Ку-клукс-клан досяг вершини: на Півдні лінчування негрів відбувалося майже щодня. Посиленню расового конфлікту сприяли як загальнонаціональні, так і місцеві тенденції розвитку.

У білих чиказьких робітників були й інші причини, що їх турбували. Літо 1919 р. пройшло в Америці під знаком «червоної загрози» – антисоціалістичної істерії, викликаної подіями в Москві та інших європейських центрах. Червона загроза грала на руку роботодавцям і допомагала тримати білих робітників у жорсткій економічній залежності. У нетриццах, пролетарських і міщанських кварталах Чикаго були широко представлені всі нації, що пережили в Європі комуністичну революцію, – успішну, як в Росії, і невдалу, як у Німеччині. Чиказьців не тільки турбувало становище їхніх близьких у Європі, але вони і самі вибирали сторону в європейських класових битвах. Слід згадати також, що все це відбувалося в місті, яке ще тільки півстоліття тому вважалося переважно німецьким, а в час Першої світової війни одержало ярлик «іноземного». Іншими словами, Чикаго 1919 р., схожий на порохову бочку, був містом, де тліла расова, етнічна і класова війна.

Не останню роль у загостренні расових відносин відігравали місцеві політики. Так, у боротьбі з демократичною машиною, що набирала сили, республіканський бос «Великий Білл» Томпсон спирався на чорношкірих виборців [135]. Томпсон, мер Чикаго з 1915 по 1923 рік і з 1927 по 1931 рік, був певною мірою втіленням корупційної політики партійних машин. Він «був обраний за єдиним списком з двома членами прогресивної партії, мав у Америці погану репутацію і, можливо, перебував у союзі з Аль Капоне, хоча проти нього так і не було висунуто офіційних обвинувачень» [136]. У 1915 р. цей клоунської зовнішності партійний бос, зв'язаний з найбруднішими гангстерами міста, витіснив з керівництва місцевої республіканської партії реформаторів Джейн Еддамс і Чарльза Мерріема.

Перемогою на своїх перших виборах Томпсон був частково зов'язаний союзу з Де Пріестом, першим чорношкірим чиказьким олддерменом, і отже, з афроамериканською общиною міста. Як мер «шостого за величиною німецького міста у світі», він критикував вступ Америки у Першу світову війну. Звинувачення в корупції і чутки про його зв'язки з організованою злочинністю не дали змоги Томпсону пройти в сенат у 1918 р. і розмили його колись міцну виборчу базу. Проте чорношкірі й німецькі виборці залишилися вірними Томпсону, забезпечивши йому переобрання на другий термін у 1919 р., коли він завдав поразки вічному реформатору Мерріему на республіканських попередніх виборах і обійшов демократа Роберта Швейцера і незалежного кандидата Маклея Хойна на виборах мера [137].

Томпсон не брав участі у виборах 1923 р., але повернувся до влади у 1927-му, здобув перемогу над своїм наступником на посту мера демократом Вільямом Девером [138]. На 1931 рік, однак, Томпсону стало все складніше зберігати єдність своєї електоральної бази: через економічну депресію, що поглиблювалася, відбувався масовий відхід республіканців у табір демократів. Останні роки перебування Томпсона в мерії супроводжувалися постійними скандалами через його приятельські стосунки із злочинними чиказькими баронами епохи «сухого закону», зокрема і з Аль Капоне [139].

На зміну Томпсону прийшов Кермак, один із основоположників білої, підтримуваної промисловими робітниками демократичної «машини», яка домінувала у політичному житті Чикаго упродовж наступних п'ятдесяти років. Кермак і його наступник Келлі за-

гравали з чорношкірими виборцями, однак після Другої світової війни мери-демократи Мартін Кеннеллі і Ричард Дейлі все частіше розігрували расову карту [140]. Під зовні безтурботною політикою партійних машин приховувалися глибокі расові суперечності [141].

Події липня – серпня 1919 р. наклали відбиток на всю наступну історію Чикаго. Джордж Герберт Мід, який спільно зі своїм колегою по Чиказькому університету Джоном Дьюї заснував чиказьку школу прагматичної філософії, незабаром охарактеризував класові й расові битви 1919 р. як «банкрутство» руху за реформи [142]. Після «червоного літа» політика прагматичного плюралізму в Чикаго втратила свою успішність. Разом з невдалою спробою прийняти нову міську хартію в 1907 р., бунти 1919 р. означали початок дискримінаційної ери в чиказькій політиці.

Примітки

1. *Justin Kaplan, Lincoln Steffens: A Biography*. (New York: Simon and Schuster, 1974), p. 123.
2. Якщо не зазначено інакше, цей нарис про невдалий рух за конституційні реформи в Чикаго заснований на праці: *Maureen A. Flanagan, Charter Reform in Chicago*. (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987).
3. Там само, с. 38–39.
4. Там само, с. 47–63.
5. *Alfredo Rodriguez and Lucy Winchester, The Challenges for Urban Governance in Latin America: Reinventing the Government of Cities*, in Patricia K. McCamey, ed., *Cities and Governance: New Directions in Latin America, Asia, and Africa*, (Toronto: University of Toronto Press, 1996), pp. 23–38: 30.
6. Це відмічали багато реформаторів епохи. Див., наприклад: *Jane Addams, Problems of Municipal Administration*. *American Journal of Sociology* 10, no. 4 (January 1905), pp. 425–444.
7. *Ann Durkin Keating, «Governing the New Metropolis: The Development of Urban and Suburban Governments in Cook County, Illinois, 1831–1902»*. (Ph.D. diss., University of Chicago, 1984), pp. 2–15.
8. *Preliminary Report on Need for New City Charter* (Chicago: Civic Federation or Chicago, 1902).
9. Там само, с. 2.
10. Там само, с. 4.
11. Там само, с. 15–16, 27–28.

12. *Flanagan*, Charter Reform..., pp. 1–9; *Don E. Fehrenbacher*, Chicago Giant: A Biography of «Long John» Wentworth». (Madison, Wise: American History Research Center, 1957), pp. 185–187.

13. Про управління іншими містами Америки див. такі праці: *Amy Bridges*, A City in the Republic: Antebellum New York and the Origins of Machine Politics». (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1984); *Sam Bass Warner, Jr.*, «The Private City: Philadelphia in Three Periods of Its Growth». (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1968); *Terrence J. McDonald*, The Parameters of Urban Fiscal Policy: Socioeconomic Change and Political Culture in San Francisco, 1860–1906». (Berkeley: University of California Press, 1987).

14. *Robin L. Einhorn*. Property Rules: Political Economy in Chicago, 1833–1872». (Chicago: University of Chicago Press, 1991). Дослідження Ейнгорна засновані на документах міської ради Чикаго з 1833 по 1871 рік, які вважалися втраченими під час Великої пожежі. Ці записи були знайдені під час інвентаризації міського архіву.

15. Див., наприклад, такі праці: *Joan E. Draper*, «Chicago: Planning Wacker Drive», in *Zeynep Celik, Diane Favro, and Richard Ingersoll*, eds., Streets: Critical Perspectives on Public Space, (Berkeley: University of California Press, 1994), pp. 259–276; *Robin L. Einhorn*. A Taxing Dilemma». Chicago History 18 (Fall 1989), pp. 34–51.

16. *Einhorn*. Property Rules..., p. 24.

17. *Donald L. Miller*, City of the Century: The Epic of Chicago and the Making of America». (New York: Simon and Schuster, 1996), pp. 59–60.

18. *Einhorn*. Property Rules..., p. 229.

19. Більш детально про це див. працю Кітінг: *Ann Durkin Keating*, Building Chicago: Suburban Developers and the Creation of a Divided Metropolis». (Columbus: Ohio State University Press, 1988), pp. 98–119.

20. *Frederick Cople Jaher*, The Urban Establishment: Upper Strata in Boston, New York, Charleston, Chicago, and Los Angeles». (Urbana: University of Illinois Press, 1982), p. 503.

21. У 1889 р. до Чикаго були приєднані містечка Джеферсон, Лейк і Лейк-нью, а також селище Гайд-парк. *Irving Cutler*, Chicago: Metropolis of the Mid-Continent, 3d ed. (Dubuque, Iowa: Kendall/Hunt, 1982), p. 33. Більш детально про це див.: *Keating*, «Governing the New Metropolis...», pp. 307–320; *Edith Abbott*, The Tenements of Chicago, 1908–1935». (Chicago: University of Chicago Press, 1936), pp. 9–14.

22. *Flanagan*, Charter Reform..., p. 13.

23. Там само, с. 22–24. Цей приклад розглядається також у таких працях: *Richard Schneirov*, «Class Conflict, Municipal Politics; and Governmental Reform in Gilded Age Chicago, 1871–1975», in Hartmut Keil

and John B. Jentz, eds., *German Workers in Industrial Chicago, 1850–1910: A Comparative Perspective*, (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1983), pp. 183–205: 184–187; *Ester R. Fuchs*, *Mayors and Money: Fiscal Policy in New York and Chicago*. (Chicago: University of Chicago Press, 1992), p. 195.

24. *Charles E. Merriam*, *Scrambled Government: Who Rules What in Chicagoland?* (Chicago: League for Industrial Democracy, 1934).

25. *Charles E. Merriam*, «Chicago: A More Intimate View of Urban Politics». (New York: Macmillan, 1929), pp. 90–93.

26. *Ernest Griffith*, *A History of American City Government: The Conspicuous Failure, 1870–1900*. (New York: National Municipal League; Lanham, Md.: University Press of America, 1983), pp. 4, 52–96.

27. *David Rusk*, *Cities without Suburbs*. (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 1993).

28. *Loomis Mayfield*, «The Reorganization of Urban Politics: The Chicago Growth Machine after World War II». (Ph.D. diss., University of Pittsburgh, 1996), p. 14.

29. *Merriam*, «Chicago...», p. 94.

30. *Keating*, *Building Chicago...*, p. 48.

31. *Steven J. Diner*, *A City and Its Universities: Public Policy in Chicago, 1892–1919*. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980), pp. 154–175.

32. Про кар'єру самого Меррієма див.: *Barry D. Karl*, *Charles E. Merriam and the Study of Politics*. (Chicago: University of Chicago Press, 1974), pp. 61–83.

33. *Diner*, *A City and Its Universities...*, pp. 33–34.

34. Там само, с 169–171.

35. *Karl, Charles E. Merriam...*, pp. 68–69.

36. Взаємовідносини Гаррісона з виборцями німецького походження розглядаються у праці: *Schneirow*, «Class Conflict...», pp. 199–200.

37. *Karl, Charles E. Merriam...*, pp. 68–69.

38. *Edward R. Kantowicz*, *Carter H. Harrison II: The Politics of Balance*, in Paul M. Green and Melvin G. Holli, eds., *The Mayors: The Chicago Political Tradition* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), p. 28.

39. Див., наприклад: *Chicago New Charter Movement, Texts A and B* (Chicago: New Charter Campaign Committee, 1904).

40. *Flanagan*, *Charter Reform...*, pp. 35–36; *Schneirow*, «Class Conflict...», pp. 183–205.

41. *Jane Addams*, *Twenty Years at Hull-House* (reprint, New York: New American Library, 1961); *Helen Lefkowitz Horowitz*, *Culture and the City: Cultural Philanthropy in Chicago from the 1880s to 1917*. (Le-

xington: University Press of Kentucky, 1976), pp. 126–144; *Allen F. Davis and Mary Lynn McCree*, eds., *Eighty Years at Hull-House*. (Chicago: Quadrangle, 1969); *Elizabeth Wilson*, *The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder, and Women*. (Berkeley: University of California Press, 1991), pp. 71–75; *Abbott*, *The Tenements of Chicago*..., pp. 30–33; *Miller*, *City of the Century*..., pp. 416–425, 455–467.

42. *Garry Wills*, «Sons and Daughters of Chicago». *New York Review of Books*, June 9, 1994, pp. 52–59; 55, 58–59.

43. Див., наприклад: *Kathryn Kish Sklar*, *Florence Kelley and the Nation's Work*. Vol. 1: *The Rise of Women's Political Culture, 1830–1900* (New Haven: Yale University Press, 1995). Читачі можуть також звернутися до автобіографії Келлі: *Florence Kelley*, *Notes of Sixty Years: The Autobiography of Florence Kelley*, ed. Kathryn Kish Sklar. (Chicago: C. H. Kerr, 1986) або до деяких з статей Келлі, наприклад «First Report of the Factory Inspectors of Illinois on Small-Pox in the Tenement House Sweatshops of Chicago». (Springfield, 111: H. W. Rokker, State Printer and Binder, 1894).

44. *Perry R. Duis*, *Chicago: Creating New Traditions*. (Chicago: Chicago Historical Society, 1976), pp. 57–81; Robert A. Slayton, «Back of the Yards: The Making of Local Democracy». (Chicago: University of Chicago Press, 1986), pp. 172–187; *Wilson*, *The Sphinx in the City*..., pp. 71–75.

45. *Elizabeth A. Payne*, *Reform, Labor, and Feminism: Margaret Dreier Robins and the Women's Trade Union League*. (Urbana: University of Illinois Press, 1988), p. 44.

46. Зв'язок між соціальною активністю і соціологією досліджується в праці Дайнера: *Steven J. Diner*, *A City and Its Universities*.... Про Харпера див. с. 15–19.

47. Там само, с. 56.

48. *Jaher*, *The Urban Establishment*..., p. 508; *Bessie Louise Pierce*, *A History of Chicago*. Vol. 3: *The Rise of a Modern City, 1871–1893*. (Chicago: University of Chicago Press, 1957), pp. 487–90. Див. також: *Wills*, «Sons and Daughters of Chicago».

49. *Diner*, *A City and Its Universities*, pp. 44–47.

50. *Paula Baker*, *The Domestication of Politics: Women and American Political Society, 1780–1920*. *American Historical Review* 89, no. 3 (1984), pp. 620–647: 634.

51. *Mary Jo Deegan*, *Jane Addams and the Men of the Chicago School, 1892–1918*. (New Brunswick, N.J.: Transaction, 1988), pp. 105, 309–328.

52. Див., наприклад, опубліковані матеріали Еддамс: *Jane Addams*, *The Social Thought of Jane Addams*. ed. Christopher Lasch (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1965).

53. *Sara M. Evans* «Women's History and Political Theory: Toward a Feminist Approach to Public Life» in Nancy A. Hewitt and Suzanne Leacock, eds., *Visible Women: New Essays on American Activism*, (Urbana: University of Illinois Press, 1993), pp. 119–139: 128.

54. *Maureen A. Flanagan*, “Gender and Urban Political Reform: The City Club and the Woman's City Club of Chicago in the Progressive Era,” *American Historical Review* 95, no. 4 (October 1990), pp. 1032–50.

55. Там само, с. 1033.

56. Там само, с. 1034.

57. Там само, с. 1044.

58. Там само, с. 1045.

59. Там само, с. 1046.

60. Там само, с. 1050.

61. *Diner*, *A City and Its Universities*, p. 24.

62. *Suellen Hoy*, “Caring for Chicago's Women and Girls: The Sisters of the Good Shepherd, 1859–1911,” *Journal of Urban History* 23, no. 3 (March 1997), pp. 260–94: 260–61.

63. *Anne Meis Knupfer*, “For Home, Family, and Equality: African American Women's Clubs,” *Chicago History* 27, no. 2 (Summer 1998), pp. 5–25.

64. Відносно добре оплачувана та стабільна робота на церковні організації переважно належала чоловікам практично до початку XX сторіччя. *Lisa M. Fine*, *The Souls of the Skyscraper: Female Clerical Workers in Chicago, 1870–1930* (Philadelphia: Temple University Press, 1990), p. 48.

65. *Joanne J. Meyerowitz*, *Women Adrift: Independent Wage Earners in Chicago, 1880–1930* (Chicago: University of Chicago Press, 1988), p. 5.

66. *Bruce Grant*, *Fight for a City: The Story of the Union League Club of Chicago and Its Times, 1880–1955* (Chicago: Rand McNally, 1955).

67. *Robert I. Goler*, “Visions of a Better Chicago,” in Susan E. Hirsch and Robert I. Goler, eds., *A City Comes of Age: Chicago in the 1890s* (Chicago: Chicago Historical Society, 1990), pp. 90–153.

68. *Ernest S. Griffith*, *A History of American City Government: The Progressive Years and Their Aftermath, 1900–1920* (New York: National Municipal League; Lanham, Md.: University Press of America, 1983), p. 9.

69. *William T. Stead*, *If Christ Came to Chicago! A Plea for the Union of All Who Love in the Service of All Who Suffer* (Chicago: Laird and Lee, 1894).

70. Власне бачення Стідом цих подій можна знайти у цьому виданні на с. 465–471.

71. *Douglas Sutherland*, *Fifty Years on the Civic front: A History of the Civic Federation* (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1943), p. 4.

72. Там само, с. 4–7; Miller, *City of the Century*, pp. 533–41.
73. *Addams*, *Twenty Years at Hull-House*, pp. 122–23.
74. *Sutherland*, *Fifty Years on the Civic Front*, pp. 8–9.
75. Там само, с. 10.
76. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 36.
77. *Sutherland*, *Fifty Years on the Civic Front*, p. 16.
78. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 37.
79. *Lucius S. Richardson*, *The Civic Federation and the Municipal Government* (St. Louis: Civic Federation of St. Louis, 1896), pp. 15–16.
80. *Tax Inequalities in Illinois* (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1910), and *Douglas Sutherland*, *Federal “Aid”* (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1921).
81. *Samuel P. Hays*, “The Politics of Reform in Municipal Government in the Progressive Era,” *Pacific Northwest Quarterly* 55, no. 4 (October 1964), pp. 157–69: 163.
82. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 38.
83. Декілька з цих пропозицій можна знайти в книзі: *Edmund J. James*, *The Charters of the City of Chicago, Part 2: The City Charters, 1838–1851* (Chicago: University of Chicago Press, 1899).
84. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 50.
85. *Chicago New Charter Convention, Proceedings* (Chicago: New Charter Convention, 1902), pp. 3–4.
86. *Flanagan*, *Charter Reform*, pp. 55–56.
87. *Bernard E. Sunny*, *The Proposed Amendment to the Constitution of the State of Illinois and a New Charter for Chicago* (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1904). *Chicago New Charter Convention, Report of the Executive Committee, to Be Submitted to the Convention at Its Next Meeting, December 15, 1902* (Chicago: New Charter Convention, 1902).
88. *Sixth and Seventh Ward Charter Committee (Republican), Plan and Purpose* (Chicago: Sixth and Seventh Ward Charter Committee, 1904), p. 3.
89. Там само, с. 3
90. Там само, с. 4.
91. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 61.
92. *Bill for an Act to Provide a Charter for the City of Chicago* (Chicago: City Charter Convention, 1905); *An Act to Provide a Charter for the City of Chicago* (Chicago: Chicago Charter Convention, 1905).
93. *Flanagan*, *Charter Reform*, pp. 64–97.
94. *August Raymond Hattan*, *Digest of City Charters Together with Other Statutory and Constitutional Provisions Relating to Cities* (Chicago: Chicago Charter Convention, 1906); and *Merriam*, *Report of an Investigation*.

95. *Julia Wrigley*, *Class Politics and Public Schools: Chicago, 1900–1950* (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1982), pp. 105–10.

96. *Flanagan*, *Charter Reform*, p. 85.

97. Цей конфлікт детально розглядається у книзі: *Perry R. Duis*, *The Saloon: Public Drinking in Chicago and Boston, 1880–1920* (Urbana: University of Illinois Press, 1983).

98. Наприклад німецька громада була дуже активною в протестному рухові. *Andrew Jacke Townsend*, “The Germans of Chicago” (Ph.D. diss., University of Chicago, 1927), pp. 140–42.

99. *Flanagan*, *Charter Reform*, pp. 87–92.

100. *Duis*, *The Saloon*, p. 115.

101. Цифри, які наводить Дюс цілком співмірні з підрахунками Мерріама, який вважав, що Чикаго одержав \$3,759,555 тільки від продажу ліцензій салунам лише у 1904. *Merriam*, *Report of an Investigation*, p. 114.

102. *Duis*, *The Saloon*, p. 115.

103. *Alex Gottfried*, *Boss Cermak of Chicago: A Study of Urban Political Leadership* (Seattle: University of Washington Press, 1962).

104. *Harold F. Gosnell*, *Machine Politics: Chicago Model* (1937; reprint, New York: AMS, 1969), p. 13.

105. *Flanagan*, *Charter Reform*, pp. 90–92.

106. *Maureen A. Flanagan*, *Gender and Urban Political Reform: The City Club and the Woman’s City Club of Chicago in the Progressive Era*. *American Historical Review* 95, no. 4 (October 1990), pp. 1032–1050.

107. *Edward F. Dunne*, *On the Chicago Charter: Address to Commercial Club, March 15, 1904* in *Edward F. Dunne, Dunne: Judge, Mayor, Governor*. Comp. and ed. William L. Sullivan. (Chicago: Windemere, 1916), pp. 150–156: 156.

108. *William Booth Philip*, *Chicago and the Downstate: A Study of Their Conflicts, 1870–1934*. (Ph.D. diss., University of Chicago, 1940), p. 61.

109. *Flanagan*, *Charter Reform...*, pp. 110–135.

110. *The New Chicago Charter: Why It Should Be Adopted at the Special Election, September 17*. (Chicago: Civic Federation of Chicago, 1907), p. 10.

111. *Flanagan*, *Charter Reform...*, pp. 115–116.

112. *The New Chicago Charter...*, pp. 10–11.

113. *Flanagan*, *Charter Reform...*, p. 135.

114. Текст цієї версії статуту міста Чикаго див. у таких матеріалах: *Chicago Charter Convention, Resolutions and Communications Received at Meeting held January 19, 1909* (Chicago: City Charter Convention, 1909); *Chicago Charter Convention, An Act to Provide a Charter for the*

City of Chicago». (Chicago: City Charter Convention, 1909). *The Making of Local Democracy*. (Chicago: University of Chicago Press, 1986), pp. 172–187; Wilson, *The Sphinx in the City...*, pp. 71–75.

115. *Wayne Andrews*, *The Battle for Chicago*. (New York: Harcourt and Brace, 1946), pp. 319–321.

116. Flanagan, *Charter Reform...*, pp. 146–148.

117. Там само, с. 148.

118. Про Томпсона див.: *Douglas Bukowski*, *Big Bill Thompson: The Model Politician*, in Green and Holli, eds., *The Mayors...*, pp. 61–81. Про Кермака див.: *Paul M. Green*, *Anton J. Cermak: The Man and His Machine*, там же, с. 99–100; а також *Gottfried*, *Boss Cermak...* Про Келлі див.: *Roger Biles*, *Edward J. Kelly: New Deal Machine Builder* in Green and Holli, eds., *The Mayors...*, pp. 111–125; а також *Gosnell Machine Politics*. Про Дейлі див.: *John M. Allswang*, *Richard J. Daley: America's Last Boss*, in Green and Holli, eds., *The Mayors...*, pp. 144–163; а також *Mike Royko*, *Boss: Richard J. Daley of Chicago* (New York: E. P. Dutton, 1971). Про крах політичної машини Дейлі і про його смерть див.: *Gary Rivlin*, *Fire on the Prairie: Chicago's Harold Washington and the Politics of Race* (New York: Henry Holt, 1992).

119. *Flanagan*, *Charter Reform...*, p. 135.

120. *Fuchs*, *Mayors and Money...*, p. 6.

121. Там само, с. 8.

122. *James R. Grossman*, *Land of Hope: Chicago, Black Southerners, and the Great Migration*. (Chicago: University of Chicago Press, 1989), p. 6.

123. Там само, с. 123.

124. Там само, с. 3–6

125. *Elisabeth Lash-Quinn*, *Black Neighbors: Race and the Limits of Reform in the American Settlement House Movement, 1890–1945*. (Chapel Hill University of North Carolina Press, 1993), pp. 1–10.

126. *William M. Tuttle, Jr.*, «Contested Neighborhoods and Racial Violence: Chicago in 1919; A Case Study» in Kenneth T. Jackson and Stanley K. Schultz, eds., *Cities in American History*, (New York: Knopf, 1972), pp. 232–248.

127. *William M. Tuttle, Jr.*, «Race Riot: Chicago in the Red Summer of 1919». (New York: Atheneum, 1970), p. viii.

128. Там само, с. 3–10

129. *Peter M. Hoffman*, *The Race Riots*.

130. Там само, с. 12–31.

131. Там само, с. 208–241.

132. Проблема білого расизму в чиказьких тред-юніонах досліджена у праці Гроссмана: *Grossman*, *Land of Hope...*, pp. 20–45.

133. *Tuttle*, «Race Riot...»
134. *Lizabeth Cohen*, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919–1939*. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1990), p. 15.
135. Там само, с. 29.
136. Короткий, але інформативний опис взаємовідносин між Томпсоном і афроамериканськими виборцями наведений у праці Гроссмана: *Grossman*, *Land of Hope...*, pp. 176–179.
137. *Bukowski*, *Big Bill Thompson...*, p. 61.
138. Там само, с. 74–76.
139. Див., *John R. Schmidt*, *William E. Dever: A Chicago Political Fable in Green and Holli*, eds., *The Mayors...*, pp. 82–98.
140. *Bukowski*, *Big Bill Thompson...*, pp. 76–77; *Milton L. Rakove*, *Don't Make No Waves, Don't Back No Losers: An Insider's Analysis of the Daley Machine*. (Bloomington: Indiana University Press, 1975), pp. 25–26.
141. Расові проблеми та їхній взаємозв'язок з адміністрацією демократичної партії в роки правління Ричарда Дейлі досліджені у праці Байлза: *Roger Biles*, *Richard J. Daley: Politics, Race, and the Governing of Chicago*. (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995).
142. Про складні взаємовідносини адміністрації демократичної партії з Кермаком, Келлі і Дейлі див.: *Rakove*, *Don't Make No Waves...*, pp. 256–281.
143. *Andrew Feffer*, *The Chicago Pragmatists and American Progressivism*. (Ithaca: Cornell University Press, 1993), p. 1.

Найменш упорядковане місто в Європі

З усіх найбільших центрів Європи Москва на початку ХХ ст. була містом з найменш сприятливими умовами для життя – хоча при цьому найбільш «нездоровою» столицею Європи вважався Петербург. Тільки російська столиця могла посперечатися з Москвою в плані погіршення стану житлового фонду, деградації системи охорони здоров'я і жахливих спалахів інфекційних хвороб.

Нездатність московських муніципальних властей поліпшити соціальну атмосферу в місті загострювала напруженість між різними групами суспільства і в кінцевому підсумку знищила будь-яку надію на досягнення компромісу між ними. Безумовно, радикалізація міського суспільного життя була зумовлена і подіями поза Москвою. Соціальна поляризація посилювала класову ворожнечу і зміцнювала в непримиренності всіх учасників політичного процесу. Прагматичні розв'язання складних проблем стали неможливими в обстановці ідеологічного протистояння. Політика жорстоко вилилась на московські вулиці, відкривши тим самим страшну ціну втрати громадянської згоди. Революція і Громадянська війна розорили повну життя купецьку Москву, яка досягла небувалого розквіту в роки після реформ 1861 р. Важливе місце у вражаючій революційній історії Росії ХХ ст. зайняло житлове питання.

У історичний період, що розглядається, бідність могла стати страшним нещастям для всіх європейців, але ніде вона не була такою руйнівною, як у великих промислових містах Росії. Житлові умови характеризувалися як нестачею власне житлових площ, так і поганими санітарними умовами. Становище ще більше ускладнювали суворі зими і залежність від дерев'яних, а не цегляних або кам'яних будівельних конструкцій. Нездатність російських властей всіх рівнів подолати житлову проблему сприяла розвитку революційних тенденцій тією ж мірою, що і жадібність роботодавців, політичний патерналізм і зневажливість самодержавного уряду.

Згідно зі Степаном Алавердяном (випускником Московського торгового інституту вірменського походження, якому в 1915 р. влада заборонила захистити дисертацію про житлові умови в Москві, що, зокрема, штовхнуло його на революційний шлях, – так Алавердян став одним із засновників вірменської комуністичної

партії), в 1912 р. на кожну московську квартиру припадало 8,7 проживальця порівняно з 4,3 – в Парижі, 3,9 – в Берліні, 4,2 – у Відні і 4,5 – у Лондоні [1]. Канадський географ Джеймс Бейтер у прекрасній роботі про Санкт-Петербург повідомляє, що у 1910 р. кількість жителів на одну квартиру складала в цьому місті 7,4 чоловіка – значно більше, ніж в середньому по Європі, але менше, ніж у Москві в той самий час [2]. Джозеф Бредлі стверджує, що щільність населення в Москві на одиницю домоволодіння перевищувала європейські норми, хоча загальна щільність населення на одиницю площі міської землі була відносно низькою [3].

Місцезнаходження найбільш перенаселених московських жител також відрізнялося від середньоєвропейських стандартів. Майже 10 процентів міських квартир були розташовані у підвалах; з 1882 по 1912 рік процент городян, які жили нижче рівня землі, виріс наполовину [4]. Ще 40 процентів міських робітників – тобто близько 180 тисяч москвичів – у 1899 р. жили в квартирах, де вони винаймали тільки частину кімнати, часто лише одне ліжко [5]. По суті, число жильців на кімнату зростало в міру зменшення розмірів квартир [6]. У 1912 р. середнє число жильців у однокімнатній квартирі складало 6,5 десятих чоловіка проти 3,9 чоловіка у дво-, 2,2 чоловіка – у три- і 2,7 чоловіка – у чотирикімнатній квартирі [7].

У тому ж 1912 р. понад 200 тисяч москвичів жили у заводських гуртожитках, причому майже третина з них – у бараках, де вони могли розраховувати тільки на ліжко [8]. Невстановлена кількість городян і приїжджих знаходили прихисток у сумно відомих хитровських нічліжках – гнізді злочинності, хвороб і розпусти, що знаходилося всього за кілометр на схід від Кремля, – де ліжко коштувало від п'яти до семи копійок за ніч [9]. Тут було «дно» Максима Горького, притони, що цілком гідно могли порівнятися з «пекельними нетрями» в інших європейських столицях.

Не дивно, що санітарні умови в російських містах були помітно гіршими, а рівень інфекційних захворювань значно вищий, ніж у містах Європи і Америки. Періодичні спалахи холери, туберкульозу і тифу тільки погіршували безпомічність російських муніципальних властей, яким не вдалося забезпечити співгромадян належними житловими умовами. Як зазначалося вище, сумною першістю найбільш «нездорового» міста в Європі Москва поступалася тільки російській столиці – Петербургу [10].

На 1913 рік у безплатних гуртожитках, що надавалися московським муніципалітетом бідним, проживало тільки дві тисячі чоловік [11], при тому, що житлова криза у промислово розвинутій Європі і Північній Америці спонукала філантропів і урядових чиновників активно шукати шляхи розв'язання житлових проблем міської бідноти. Соціологічні дослідження і муніципальні програми будівництва безплатного житла здійснювалися на початку XX ст. у всіх цивілізованих країнах, але не в Росії [12].

Стиснуті часові рамки російської масової урбанізації, яка почалася тільки після Великих реформ 1861 р. – багато пізніше, ніж в Західній Європі – поєднувалися в Москві з неадекватною фінансовою базою і самодурством імперських чиновників, схильних забороняти чимало муніципальних програм, спрямованих на розв'язання житлового питання і поліпшення санітарних умов у місті [13]. Невдача, що спіткала московську владу в справі розв'язання житлової кризи, свідчить про провал прагматичного плюралізму в тій же мірі, в якій відданість місцевого уряду розвитку освіти говорить про його успіхи.

Різні будинки для різних людей

Звичайно, реальність московського житла в епоху, що розглядається не обмежувалася нетрями. Суттєво змінювався соціо-економічний портрет міського населення. Спадкова аристократія змагалася за владу і престиж з купецтвом, яке багатіло. Власники невеликих підприємств конкурували з місцевими олігархами. Ремісники, що походили із селян, торгували на гамірних міських базарах, а робітники надривалися на фабриках. Освічені дами ходили тими ж самими вулицями, що і їхні неграмотні сестри. У місті були представлені всі етнічні і соціальні групи Російської імперії. В «житловій ієрархії» Москви у кожній з них була своя ніша.

Мандрівник, який гуляв би по Москві сто років тому, побачив би різномірне, химерне місто. У 1902 р. половина з майже 40 тисяч житлових будинків у Москві були дерев'яними, ще третина була з цегли і каменю, а в решти поєднувалися різні будівельні матеріали [14]. На 1912 рік приблизно в 45 процентах московських квартир, у яких проживало більше 400 тисяч чоловік, на кожного жителя припадало більше однієї кімнати [15]. У таких квартирах проживав новий середній клас – ці москвичі жили, можливо,

гірше, ніж дворяни і купці, які володіли власними будинками, але значно краще ніж 55 процентів жильців міських квартир, змушених жити більш ніж з одним сусідом у кімнаті.

У центрі, на Садовому кільці, московські вулиці все ще зберігали пам'ять про дореформене місто, в якому панували старовинні дворянські сім'ї. Чудові класичні особняки наслідували, як могли, величні палаци Петербурга [16]. Багато кам'яних будинків з ліпними фасадами, побудовані після пожежі 1812 р., були пофарбовані в той самий охристо-жовтий колір, що і їхні взірці у столиці. Небагато дерев'яних особняків з широкими балконами, колонами і різьбленими фронтонами, що збереглися, також нагадували про імперську велич міста.

Після звільнення кріпаків і поступового збідніння дворянських маєтків московська аристократія переживала період тривалого занепаду [17]. Чарівність дворянських міських садів, що тьмяніла, все більше відтінялася пишнотою купецьких будинків. Найвпливовіший прошарок у Москві на рубежі століть – купці, що надзвичайно збагатилися у період промислової революції, – в архітектурі віддавали перевагу розкішності та еkleктиці, що були немислимі в попередню, більш поважну епоху.

Багаті сім'ї купців і заводчиків поступово залишали свої, схожі на фортеці будинки у Замоскворіччі, де вони десятиліттями сусідили з власними фабриками і робітниками [18]. В кінці XIX – на початку XX ст. в Москві вирости ще більші купецькі будинки – в стилі модерн і псевдоготики, неоросійської архітектури і парадного класицизму [19]. Химерні орнаменти із стукко* вилися по стінах будинків, перехожі чудувалися різьбленими лиштвами вікон і «химерною кахляною мозаїкою» [20]. Тут не було місця аристократичній витонченості. Ці будинки були покликані вражати уяву.

Якщо до 1870-х років Москва, за словами історика архітектури Кетлін Бертон Мюрелл, була «хаотичним містом, де порожні ділянки землі чергувалися з невеликими дерев'яними будинками висотою не більше двох поверхів, причому кожний будинок мав свій сад», то приватні забудовники доклали всіх зусиль, щоб заповнити центр міста всередині Садового кільця багатоквартирними будинками для середнього класу, що народжувався [21]. Так звані прибуткові будинки змінили і Санкт-Петербург, і Москву [22].

---

* Стукко – штучний мармур із полірованого гіпсу з домішками.

У багатоквартирних будинках Петербурга збереглися деякі атрибути «імперської» архітектури – величезні вестибюлі, парадні сходи, чорний хід для прислуги та ін. Московські забудовники рідко витрачалися на подібні надмірності. У Москві розвивався російський різновид кварталів для середнього класу, які будувалися в ту пору в усіх великих містах Європи і Північної Америки. Проте зовні прибуткові будинки виглядали так само імпозантно, як купецькі особняки, що з ними сусідили, – кучерявий стиль модерн підкреслював їхню «сучасність» і «європейськість».

Обличчя московських будинків разуче змінювалося за межами Садового кільця, особливо у східних промислових передмістях, вздовж магістральних залізничних доріг. Тут, у майже сільському світі селян, одягнених в одержу заводських робітників і їхніх бідуючих сімей, проживала понад половина міського населення. Тоді як місце прислуги було у великих будинках, а ремісники і будівельники розосереджувалися по всьому місту, промисловий пролетаріат жив винятково за межами Садового кільця [23]. Найбільш «удачливі» робітники знайшли дах над головою у погано побудованих дерев'яних будиночках (по суті халупах), часом з городом і сараєм. На 1917 рік приблизно 300 тисяч робітників жили у зловонних бараках: «Робітники, зайняті в різну зміну, спали по черзі на одному й тому ж ліжку, а ці ліжка часто являли собою просто вибудовані вздовж кімнат нари. Ряди нар іноді займали весь простір кімнати. Наприклад, молоді жінки-робітниці у гуртожитках на Трьохгорці, яким нікуди було піти у вільний час, просто читали, шили і пліткували, сидячі на нарах» [24].

Таким було життя заводських людей на найбільш передових московських підприємствах. Багато робітників задовольнялися ліжком в кутку приватного будинку чи підвалу. Найбільш знедолені кочували від однієї нічліжки в Хитровському районі до другої або взагалі жили на вулиці – складне завдання в місті, де зима триває майже півроку.

Непросто через століття дати всебічну оцінку житлового фонду дореволюційної Москви. У 1930-х роках, у період індустріалізації, яку проводив Сталін, житлові умови ще погіршилися – скупченість і перенаселеність квартир стала нормою [25]. Наступні невдалі спроби радянської влади розв'язати житлове питання, можливо, дають змогу більш прихильно ставитися до діяльності дореволюційних московських підприємців і приватних забудовників.

Якість житлового будівництва помітно поліпшилася за п'ятдесят років, що передували Першій світовій війні. В межах міста зменшилася частка дерев'яних будівель [26]. Розвивалася житлово-комунальна інфраструктура. Так, з 1882 по 1912 рік кількість будинків з каналізацією і змивними туалетами збільшилася з 15 496 (тобто від 22 % будинків, охоплених статистикою) до понад 800 тисяч (тобто до 60 % населення міста). Останній показник охоплював понад 90 % жителів центру міста [27].

Багато москвичів тієї епохи залишалися надзвичайно бідними: у місті перед революцією 1917 р. робітник середнього достатку витрачав тільки на їжу приблизно половину своїх доходів (у 1918 р. цей показник сягнув 70 процентів) [28]. Нездатність міських властей полегшити становище найбідніших прошарків суспільства повною мірою виявилася у плачевному стані московського житлового фонду.

Невдачі житлового ринку Москви

Умови життя у найбідніших кварталах погіршувалися через декілька чинників, в тому числі через темпи зростання Москви: ні муніципальна влада, ні приватні забудовники не могли йти в ногу з містом, що зростало не по днях, а по годинах [29]. З 1907 по 1912 рік кількість житлових будинків у Москві виросла на 8,8 %, тоді як міське населення за цей же період виросло на 16,1 % [30]. При цьому темпи зростання Москви відставали від інших міст, що розглядаються в цій книзі.

Загальна щільність населення в Москві була нижчою, ніж у таких урбаністичних центрах, як Лондон, Париж, Відень або Мілан. На околицях міста будівлі часто розташовувалися у мальовничих дворах, з городом, садком і сараєм. Проте ніде в Європі не було такої щільності населення на кожний будинок і кімнату як у Москві.

Економічна і технологічна відсталість також були серед причин московської житлової кризи. Громадський транспорт розвивався в Росії повільно: так, у Москві перші електричні трамваї почали свій рух тільки у 1904 р., набагато пізніше ніж у більшості країн Європи і у Північній Америці. За рівнем розвитку громадського транспорту Москва відставала і від Осаки. Отже, багато хто з москвичів був змушений жити поблизу від місця роботи, що при-

зводило до перенаселення промислових районів міста [31]. Скупчення низькооплачуваних робітників у таких районах створювало вибухонебезпечну соціальну обстановку [32]. Міграційні моделі аграрної Росії відтворювалися і в місті: пролетарі з селянським корінням жили в тісноті в ізольованих міських співтовариствах, що сприяло розвитку підпільних організацій революційного характеру [33].

Москвичі також зберігали тісні зв'язки з селом. Дворяни турбувалися про маєтки, що занепадали, а селяни прибували до міста згідно з місцевим попитом на промислово робочу силу. Численні релігійні свята сприяли постійним переміщенням з міста в село і назад. «Сотні тисяч селян, – повідомляє Роберт Джонсон, – щорічно курсували між міськими промисловими підприємствами і рідними селами» [34].

Багато міських районів були, по суті, тимчасовими робітничими селищами: в 1871 р. на кожні 100 чоловіків у місті припадало тільки 70 жінок, а на 1912 рік – 84 жінки на кожну сотню чоловіків [35]. Сім'ї багатьох робітників продовжували жити в селі, що в соціальному плані призводило до роздвоєння сімейних стосунків [36]. Провести сувору межу між селянами і робітниками в дореволюційній Росії доволі складно. Еліз Кімерлінг Віртшафтер нагадує читачам, що зросла міграція, урбанізація та індустріалізація знищили колишні структури економічного, соціального і культурного життя, створюючи нові відносини. Проте російському суспільству багато в чому залишалися притаманні розмитість категорій, флуктуації соціального середовища і нестійкість юридичних відносин [37].

Соціальні відносини в місті зберігали відбиток колективного мислення сільських общин. Відголоски общинного життя не зникли і тоді, коли, наприклад, багаті купці і промисловці, що десятиліттями сусідили зі своїми робітниками, почали перебиратися в центр міста, тоді як пролетаріат залишався на московських околицях. Деякі московські заводчики з гордістю говорили про своїх селянських предків, підтверджуючи спорідненість з робітниками, – подібне не часто можна було зустріти у Петербурзі, Європі чи Північній Америці. Інші зберегли патріархальні звичаї і традиції, давно забуті у сучасних суспільствах. Соціальна дистанція між хазяями і робітниками зростала, але остаточний розкол стався тільки напередодні Першої світової війни. Незважаючи на те, що

серед представників купецької Москви зустрічались вихідці з інших соціальних прошарків, – повідомляє Міхаїл Шастілло, – у більшості відомих купецьких сімей були селянські предки. Засновники майбутніх купецьких династій нагадували селян у всьому – в одязі, способі життя і мові [38].

На початок Першої світової війни Москва поступово ставала більш осілим, сімейним містом. Крім збільшення жіночого населення, в Москві зросло і число дітей – з 10,6 до 16,8 % протягом зазначеного періоду [39]. Російські сім'ї були численнішими, ніж у Європі. Як пояснює Джонсон, «в Росії, де землеволодіння часто мало общинний характер, а батьківська спадщина розподілялася між синами, превалювали інші [відмінні від Європи] моделі: сім'ї були відносно великими, шлюби – ранніми, а частка холостяків і старих дівок – зовсім незначною» [40]. Перебираючись до міста, багато сільських сімей продовжували жити скупчено у будинках і квартирах серед міських нетрів.

Проте значну частину московських городян складали чоловіки, сім'ї яких залишилися в селі. Ці москвичі тулилися у тимчасових житлах – кімнатах, бараках і кутках, надаючи місту духу швидкоплинності. Ситуація на московському ринку житла залишалася тяжкою упродовж усього другого десятиліття ХХ ст. [41]. Місцева влада, у свою чергу, не змогла подолати прірву, що зростала, між мінімально припустимим, за російськими мірками, рівнем життя і дійсністю.

Муніципальні відомства задихалися від тягара житлових і санітарних проблем. Будівельні норми були погано складені і не застосовувались на практиці, а програми безплатного житла не могли полегшити страждання найбідніших прошарків городян. Міський бюджет не справлявся з існуючими проблемами; чиновники імперського уряду обмежували автономію та ініціативи місцевих властей; не було чіткого розмежування компетенції муніципальних відомств; традиційні лінь, халатність і продажність російського чиновництва зводили нанівець ті потенційно позитивні починання, які намагався здійснити місцевий уряд [42]. Пізньоімперська Росія перетворилася в суспільство формальних прав і обов'язків – економічних, соціальних і політичних, дарованих або таких, що накладаються монархією на своїх підданих, але нездійснених з причин інституціональної слабкості держави [43]. Тому московські нетрі швидко ставали розсадником революції.

Погане житло – погане здоров'я

Самі собою біди московських бідняків не надто тривожили можливих городян. Як і скрізь – в Європі і Північній Америці – багаті могли запропонувати десятки пояснень тяжкому становищу знедолених. Причини цього слід, мабуть, шукати в природі людини і ринкової економіки. Однак багаті городяни не могли миритися із соціальними бідами, які виростають із «поганих» кварталів і рідко обмежуються нетрями, як-то: моральною розпущеністю, злочинністю і хворобами.

Хитровський ринок з його трактирами, пивними, будинками розпусти і дешевими нічліжками був втіленням «кварталу гріха» кінця XIX ст. Селяни і жебраки, що приїздили до міста, знали, що завжди можуть переночувати тут за кілька копійок. Бездомні підлітки тинялися по хитровських вулицях, навчаючись злочинного ремесла. Дешеве спиртне лилося рікою. Це був, мабуть, найгірший район міста, позбавлений тієї грубуватої чарівності, яку приписували приозерним кварталам Чикаго. Згідно зі звітом міської комісії 1898 р., Хитровський ринок був «найжахливішою виразкою на тілі міста» [44]. Число позашлюбних дітей було тут удвічі вищим, ніж в цілому по місту (майже кожна третя дитина в цьому районі була незаконнонародженою), і тисячі людей жили життям, понівеченим «п'янством, розгулом і злочинами» [45].

Проте Москва не могла б обійтися без Хитровського району. На його заїжджих дворах знаходили прихисток сотні людей, що прибували в місто із провінції, що бідніла. Хитровські нетрі згубили не одне молоде життя, але і допомогли багатьом укріпитися в російському метрополісі. Район Хитровського ринку був машиною, яка викидала непосвячених у міське життя.

Щорічно Хитровський район пропускав через себе тисячі людей, що несли з собою не тільки надії, але і заразу. Нічліжки і гуртожитки були джерелом хвороб. Сумна першість і в цьому належала Хитровському району. Кожного року в Москві спалахували епідемії – висипного тифу, черевного тифу, дифтериту, скарлатини, кору, холери, венеричних хвороб та ін. Вогнищем інфекції найчастіше виявлявся саме Хитровський район [46]. Одна прогулянка хитровськими вулицями могла коштувати людині життя.

Якщо злочинність, проституцію і п'янство вдавалося якось стримувати в межах Хитровського ринку і робітничих передмість

на сході Москви, то інфекційні захворювання зупинити було багато складніше. Трагічний голод 1891–1892 років, хоча він і не відчувався у Москві, зігнав з насиджених місць десятки тисяч російських селян. За голодом слідувала холера, яку переносили з міста в місто жебраки і біженці [47]. Рівень захворюваності на туберкульоз у Москві був найвищим у Європі [48].

Спалахи хвороб виникали в Москві регулярно упродовж десятиліть перед Першою світовою війною: з 1881 по 1910 рік Москва залишалася найбільш хворим після Петербурга містом Європи. Так, Роберт Терстон підрахував, що в 1910 р. рівень смертності в Москві був вищим, ніж у найбільших містах Європи у період з 1881 по 1885 рік [49]. Хоча з 1881 по 1910 рік смертність у Москві знизилася на 17,1 %, цей показник значно відставав від аналогічних показників для інших європейських міст [50]. Дитяча смертність у Москві в 1909 р. була на третину вищою, ніж у Мадриді, і майже удвічі вищою, ніж у Відні і навіть в Одесі [51].

Невдачі московської системи охорони здоров'я мали катастрофічні наслідки. Як вважає Терстон, «[в 1906 р.] муніципальна система охорони здоров'я знаходилася маже в такому ж плачевному стані, як і в 1881-му» [52].

Місцеве суспільство і влада могли закривати очі на аморальність і жахливий стан міських нетрів або не слухати голоси знедолених. Вони, проте, не могли миритися із загрозою хвороб, що зростала. Муніципалітет витрачав на охорону здоров'я досить великі суми, але, на жаль, це не давало бажаних результатів [53]. Муніципальні програми обмежувалися переважно створенням традиційних богаділень і сирітських притулків (які часто тільки сприяли поширенню інфекцій). Заради справедливості слід зазначити, що економічні й соціальні потрясіння у період, що розглядається, підривали основи системи охорони здоров'я і соціальної допомоги в усій Європі [54].

Рішення про повномасштабну програму боротьби з бідністю було прийнято московським муніципалітетом у 1890-х, після страшного голоду і жахливого спалаху холери 1891–1892 років [55]. На жаль, відсутність згоди між представниками місцевої еліти стосовно доцільності і ефективності тих або інших програм соціальної допомоги підривала ініціативи міського уряду. Як відмічала Адель Лінденмейр, «урядові чиновники і експерти, залучені зі сторони до розробки реформ, увійшли в один з найгостріших конфліктів епохи

пізнього самодержавства – боротьбу між центральними і місцевими властями. Нерозв'язними здавалися і фінансові питання: де треба шукати достатні кошти для надання соціальної допомоги, враховуючи відносну економічну відсталість Росії? Розмитим залишалося саме поняття бідності: кого в такій бідній країні слід вважати кандидатом на соціальну підтримку? Нарешті, проекти реформ виявили серйозні суперечності щодо соціальної значимості і моральної основи програм допомоги бідним» [56].

Інтелектуальні перемоги, які багато в чому сформували соціальну політику Чикаго і навіть Осаки надзвичайно мало вплинули на Москву. Незважаючи на розвиток філософської думки і соціологічної науки, московські поборники реформ надто часто були обмежені рамками співтовариств експертів або ліберально-політичних гуртків. Муніципальна політика в житловій сфері перебувала у зачатковому стані, хоча розвиток саме цієї галузі міської економіки міг би пом'якшити кризу московської системи охорони здоров'я. Суспільна згода, що давала змогу успішно спрямовувати приватні й державні інвестиції на потреби освіти, зникала у галузі житлової політики. Прагматичний плюралізм не допоміг розв'язати одну із найскладніших проблем пізньоімперської Москви – житлової кризи. Цей факт знайшов відображення і в статистичних звітах про санітарний стан міста, які, на жаль, виводять континентальну Росію за межі сучасних європейських показників.

Надто мало, надто пізно

Провідні представники академічних і політичних кіл Москви добре знали про розвиток інтелектуальних течій за рубезем. Місцева професура, зокрема, детально вивчала досвід німецьких університетів. Як і в інших високорозвинених містах, московські вчені і громадські діячі зверталися до соціологічних досліджень як до інструменту вироблення конкретних муніципальних програм. Проте надто часто міська політична система не була в стані зважати на результати соціального аналізу через недостатність фінансальних ресурсів чи з причин нав'язливої опіки петербурзьких чиновників.

Перші спроби соціологічних досліджень в Росії слід пов'язувати з охороною здоров'я. Земства, які вже були описані раніше в цій книзі, розробляли честолюбні проекти збирання соціальної ста-

тики. Такі дослідження, які найчастіше здійснювалися земськими лікарями, орієнтувалися переважно на медичні й екологічні питання. На початок ХХ ст. земська медицина стала в Росії «найбільш прогресивною системою охорони здоров'я у сільській провінції» [57].

Земська медицина дістала високу оцінку як сучасників, так і російських і зарубіжних істориків. На нещастя, вона не могла суттєво полегшити долю російських селян, значна частина яких «як і раніше жила в злиднях і страждала від хронічних та інфекційних захворювань» [58].

Цілі земської медицини імпонували широкому колу російських спеціалістів та інтелектуалів, незважаючи на те, що реальність навряд чи відповідала задумам земських лікарів. Що стосується розвитку системи охорони здоров'я і житлової галузі Москви, тут земська медицина означала залучення громадських діячів і технічних спеціалістів у проекти поліпшення санітарних стандартів у місті [59]. Як правильно зазначає Ненсі Фріден, «лікарі в дореволюційній Росії відповідали багатьом якостям освіченої еліти. Як соціальні реформатори лікарі служили простим людям у найвіддаленіших селах і міських нетрях; як спеціалісти вони розробляли і впроваджували нові форми громадської охорони здоров'я; нарешті, як політичні діячі вони прискорили революцію 1905 р.» [60].

За традицією російські лікарі перебували на державному забезпеченні, не володіючи незалежністю, яка в Європі асоціювалася з «вільними професіями». Охорона здоров'я була однією з галузей системи державного управління. Заснована ж на общинних принципах земська медицина надавала лікарям якийсь проміжний статус між повною автономією і державною службою. Лікарі прагнули одержати доступ до якнайбільшої кількості пацієнтів і тим самим розширити власну професійну автономію. Одного з таких лікарів, лікаря Миколу Пирогова, особливо поважали в російському медичному середовищі саме тому, що він по-новому визначив місце практикуючого лікаря в імперській Росії.

Пирогов, який помер у 1881 р. у віці сімдесяти одного року, спонукав лікарів займатися громадською діяльністю. Він організував і підтримував фінансами ряд товариств, що дало змогу медичним навчальним закладам, клінікам і лікарям, які практикували приватно, надавати послуги бідним прошаркам населення. П'ят-

десята річниця Пироговських товариств, що відзначалася в травні 1881 р. – незадовго до смерті Пирогова – стала приводом для великих урочистостей. Цар Олександр III послав доброму лікареві привітальну телеграму, а Москва присвоїла Пирогову звання «почесного громадянина» [61].

На захист громадської охорони здоров'я виступали й інші відомі лікарі. Євгеній Осипов, наприклад, запропонував амбіційний план реорганізації системи медичного забезпечення під час Земського з'їзду в Самарі у 1873 р. [62]. Осипов виступив за розширений збір статистичних даних і створення карт «медичної топографії». Дмитро Наумов, предводитель московського провінційного земства, разом з Євгенієм Осиповим, після призначення останнього в 1875 р. директором московської провінційної Ради суспільного здоров'я, здійснили найуспішнішу в Росії програму збору медичної статистики [63]. Збір базових даних сприймався як необхідна умова для впровадження широкомасштабних освітніх програм у галузі гігієни та охорони здоров'я, хоча багато з цих проектів так і залишилися на папері.

На кінець XIX ст. московський земський лікар став свого роду культурною іконою. Фріден пояснює, наприклад, що «увага доктора Астрова в чеховському «Дяді Вані» до екологічних проблем може видатися дивною західному читачеві, проте він втілював тип московського земського лікаря, у завдання якого входило корелювання хвороб з географічними чинниками» [64]. Доктор Чехов і сам збирав історії хвороб ув'язнених під час своєї знаменитої поїздки на Сахалін у 1890 р. [65]. На початку XX ст. московські земські спеціалісти в галузі охорони здоров'я уклали дев'ятнадцять томів статистичних даних, які оцінювали стан охорони здоров'я в Росії [66].

Діяльність провінційного земства поєднувалася з роботою міських лікарів і експертів [67]. Спроби громадських організацій, професійного і журналістського співтовариства поліпшити умови життя в місті досягли піку в перші роки Першої світової війни, коли Всеросійський союз міст, добровільне об'єднання кількох сотень муніципалітетів, активно виступав за розширення ініціатив у галузі громадської охорони здоров'я [68].

Задовго до цього московські міські власті замовили і видали широкій звіт про стан міського житлового фонду [69]. У звіті 1899 р. містилися як статистичні дані, так і описова частина, де прямо

вказувалося на зв'язок між житлом низької якості в неблагополучних районах та інфекційними хворобами [70]. У 1912 р. місто видало ще один звіт, що ґрунтувався на даних перепису населення 1902 р. [71]. На дані цих звітів спиралися соціальні вчені, такі як згаданий уже Степан Алавердян [72].

Московські громадські діячі, так само як і багато чиновників у Москві і Петербурзі, добре знали про те, що умови життя у великих російських містах постійно погіршуються, але вони не могли сприяти посиленню радикальних настроїв. Міським властям і стурбованим соціальними реформами громадським діячам так і не вдалося виробити єдину програму дій щодо поліпшення стану житлової сфери.

Погана політика – погане житло

Муніципальні реформи в житловій сфері розвивалися в двох різних, але взаємопов'язаних напрямках. По-перше, деяка частина багатих москвичів підтримувала благодійні ініціативи у справі поліпшення умов життя міської бідноти. По-друге, міська влада намагалася зменшити житлову кризу шляхом регулювання приватного житлового будівництва, а також будівництва і експлуатації безкоштовного житла.

Московські багатії вже досить давно надавали підтримку богадільням, робітним будинкам і сирітським притулком. Імператорський притулок для бідних (заснований у 1763 р. і взятий під височайшу опіку в 1797 р. другою дружиною імператора Павла I Марією Федорівною) згідно зі статутом був притулком для дітей бідних батьків, сиріт у віці до тринадцяти років та позашлюбних дітей [73]. Притулок для бідних сиріт існував завдяки підтримці царської сім'ї і щедрих пожертв. На кінець XIX ст. він перетворився у найбільшу благодійну організацію Москви. Долю московської бідноти намагалися полегшити також численні приватні й церковні фонди і організації.

Другим за розміром закладом допомоги бідним у Москві став після передачі його під муніципальну опіку в 1890-х роках робітний дім і пов'язані з ним відомства [74]. Діяльність притулку для сиріт була зорієнтована головним чином на турботу і освіту дітей. До компетенції його служителів не входила боротьба з соціальним злом, яке по суті і привело дітей до воріт сирітського притулку. Ро-

бітний дім, створений за досить недосконалим зразком середньовічної Європи, надавав житло і харчування в обмін на працю згідно з договорами, які мали репресивний характер. Адміністрація розпочала реорганізацію робітного дому тільки в самому кінці XIX ст., вслід за створенням професійно орієнтованого центру для його мешканців.

Численні церковні притулки Москви також намагалися надавати допомогу «благочестивим і добродішним» біднякам. Що стосується приватних ініціатив, то вони рідко виходили за межі нічліжок для московських жебраків і прочан.

Незважаючи на всю добромисність приватних програм і установ, недосконалість приватної філантропії стала цілком очевидною на кінець 1880-х років. Масштаби бідності, жахливий стан системи охорони здоров'я і житлового фонду в Москві були для всіх очевидними. Царський уряд вважав, що соціальні програми – прерогатива поліції, а тому вони мають бути віднесені до компетенції міністерства внутрішніх справ. Міністерство, у свою чергу, розглянуло стан соціальної сфери імперії, приділивши особливу увагу злиденному становищу Москви, яка не справляється з потоком бідних робітників-мігрантів, що прибувають у місто. В 1887 р. міністерство і Державна рада схвалили передачу ряду благодійних організацій, богаділень і лікарень в управління міської владі. В наступному році комісія Московської думи на чолі з Іваном Мамонтовим розглянула питання муніципального управління приватними, громадськими і державними закладами соціальної допомоги [75]. Потім до компетенції міських властей були віднесені деякі заклади охорони здоров'я і житлового будівництва.

Першою ініціативою міського уряду в житловій сфері стало відкриття в 1879 р. сирітського притулку, який мав зменшити небезпеку інфекцій, зменшивши навантаження на приватні нічліжні будинки [76]. Спочатку, розрахований на 510 чоловік, на 1886 рік цей притулок забезпечував нічлігом, місцем для миття і їжею 1305 бездомних. На 1912 рік у Москві відкрилося ще кілька притулків, у яких щонаочі знаходили пристановище до 5650 бездомних безплатно, за номінальну плату або в обмін на працю. В той же час у приватних притулках щодоби ночувало приблизно 7500 чоловік. У 1913 р. в муніципальних притулках Москви знайшли нічліг 55823 чоловіка, що, враховуючи масштаби міста, свідчить про неспроможність міських програм.

Міські власті намагалися знайти розв'язання і найважчих проблем приватного сектору житла. У 1910 р. московський уряд видав постанову про пожежну і санітарну безпеку в приватному секторі, а в 1912 р. були зроблені скоординовані спроби поліпшити стан заїжджних дворів та нічліжних будинків у Хитровському районі [77]. Багато москвичів усвідомлювали необхідність регулювання у сфері муніципального і приватного житла, зокрема для убезпечення від інфекційних хвороб. Програми оздоровлення інших неблагополучних кварталів, включаючи горезвісні робітничі гуртожитки на східних околицях Москви, виявилися менш успішними. Закони і постанови, що стосувалися житла для робітників, прийняті Державною думою, міністерством фінансів і міським урядом, залишились по суті декларативними актами.

Міські власті тим часом прийняли свідоме рішення не посилювати контроль за дотриманням житлово-санітарних норм. Роберт Терстон зазначає, що «в 1911 р. міська комісія з житлових проблем вирішила, що запровадження більш строгих норм стосовно утримання нічліжок приведе до закриття багатьох з них і на вулиці опиняться тисячі людей. Враховуючи надзвичайно складну обстановку на міському ринку житла, комісія була, безумовно, права. Єдиним ефективним розв'язанням проблеми було будівництво нового житла – приватного чи муніципального» [78].

Прихід міських і національних урядових відомств на ринок житла відбувся в той час у багатьох урбаністичних співтовариствах Європи і всього світу [79]. Багато москвичів знали про ці програми. У 1901 р. багата московська сім'я Солодовникових пожертвувала місту більше семи мільйонів рублів на будівництво недорогих багатоквартирних будинків для невеликих сімей і одиноких городян [80]. Дар Солодовникова перевищував суму, яку заповідав Альфонс Шаньявський на заснування Національного університету, проте результат виявився менш вражаючим. На 1910 рік з причин недбалого використання муніципалітетом дарованих коштів місто зуміло збудувати тільки два із замовлених багатоквартирних будинків. На початок Першої світової війни в будинках Солодовникова жили приблизно 2 тисячі чоловік, багато хто з яких були швидше низькооплачуваними конторськими службовцями, ніж бідняками.

Тим часом згідно з планом 1911 р. про поліпшення соціальних умов бідняків місто почало фінансувати житлову галузь. По-

дальші плани, здійсненню яких зашкодила війна, передбачали будівництво муніципального житла для службовців міських установ. Терстон підрахував, що міський уряд Москви у дорадянський період збудував шістдесят багатоквартирних будинків, розрахованих на 39 тисяч чоловік, – досягнення яке нівелюється у порівнянні як зі справжніми потребами ринку, так і з житловими програмами багатьох європейських міст [81].

Глибока криза системи охорони здоров'я і житлово-комунального господарства Москви на початку минулого століття була очевидною для всіх спостерігачів. Ця сумна реальність знайшла відображення у багатьох наукових працях і літературних творах. Москва тривалий час залишалася найбільш необлаштованим і нездоровим містом Європи. Міські чиновники, що відповідали за поліпшення житлових умов, не володіли відповідними ресурсами. Бюджетні асигнування залишалися низькими, і, мабуть, не менш важливим є те, що тільки дехто з великих громадських діячів спускався до підтримки муніципальних програм. Петербурзькі чиновники вкрай обережно ставилися до соціальних проєктів. У соціальній сфері в Москві не існувало такого консенсусу, як у сфері освіти. Проєкти муніципального уряду зі створення життєздатної системи охорони здоров'я і розвитку житлової сфери почалися надто пізно. Прагматичний плюралізм програв. У результаті передмістя і околиці, що бідували, перетворилися на ідеальний розсадник того самого політичного радикалізму, якого так боявся царський режим.

Поразки і повстання

Двічі у період, що розглядається, російська державна система опинялася на межі катастрофи. Перше потрясіння сталося після принизливої поразки Росії у війні з Японією в 1905 р. Друге сталося через ще жахливіші військові поразки у Першій світовій війні. Хаос, викликаний колапсом державної системи, не оминув ні одну із галузей суспільного життя. Так, у Москві страждання бідних і позбавлених громадянських прав робітничих мас, поряд з прірвою, що зростала, між міською інтелігенцією і купецтвом, з одного боку, і самодержавним режимом – з другого, призвели до краху місцевої системи управління. Описана тут житлова криза і розпад системи охорони здоров'я, поряд з іншими соціальними ли-

хами, залучали тисячі людей до лав різноманітних революційних і радикальних угруповань. Та Москва, про яку говориться в цій книзі безслідно зникла у революційному вихорі 1917 р. Місцеве дворянство і купецтво перестали існувати; ідеалістична інтелігенція і бунтівні робітники потрапили у власноруч створену пастку.

На середину Першої світової війни політичне життя Москви, як і всієї Російської імперії, звелось до жорсткої альтернативи «або – або». Люди виступали за монархію або проти монархії, за народ чи проти народу, за чи проти тієї або іншої класової або етнічної групи. Прагматичний плюралізм і політика компромісів були витіснені новою психологією: хто не з нами, той проти нас. У наступні десятиліття наслідком такої спрощеної «революційної» логіки стало знищення тисяч москвичів і мільйонів росіян.

У місцевих виборних органах не було представників організованого робітничого руху – частково через вузьколобу політику самодержавного уряду, частково ж в результаті жорсткості царської поліції. Вперше узаконені професійні спілки з'явилися в Росії після революції 1905 р., хоча численні підпільні робітничі організації і революційні партії існували в країні і раніше [82]. Різноманітність міської економіки стимулювала розвиток галузевих профспілок. Останні, у свою чергу, тяжіли до ідеологічного союзу з політичними партіями, що більшою мірою відповідало європейській, ніж північноамериканській моделі розвитку робітничого руху.

Після страйків жовтня – листопада 1905 р. в Москві нараховувалося більше 100 профспілок: на час грудневого повстання кількість їх членів сягнула 30 тисяч чоловік [83]. Упродовж 1905 р. соціальні заворушення, частково спровоковані військовими поразками Росії, відбувалися у багатьох великих і середніх російських містах. Політична криза загострилася до крайнощів після сумно відомої «кривавої неділі» 9 січня 1905 р., коли на Палацовій площі Петербурга війська відкрили вогонь по мирній демонстрації, яку очолював священик Георгій Гапон.

Страйки і демонстрації набували політичного забарвлення в міру того, як самодержавний уряд втрачав владу над своїми підданими. Революційні заворушення, які почалися в Петербурзі, незабаром перекинулися на Москву та інші регіони імперії. Революція 1905 р. торкнулася всіх сфер і прошарків російського суспільства; скористатися політичною нестабільністю намагалися партії і угруповання всіх мастей [84].

Дванадцятого жовтня 1905 р. похоронна процесія убитого революціонера Миколи Баумана, що тривала вісім годин вивела на московські вулиці від 30 (за оцінками уряду) до 150 тисяч чоловік (за оцінками деяких профспілкових лідерів) [85]. Бауман був убитий робітниками, що примикали до ультраправої чорної сотні. Протистояння між проурядовими силами, правими націоналістами, конституційними лібералами та радикальними революціонерами наростало упродовж всієї осені. Протиборствуючі сторони готувалися до вирішальної битви, яка сталася в Москві в грудні 1905 р. [86].

До настання зими місто залишалося відносно спокійним: тут, зокрема, страйкувало менше робітників, ніж у столиці. Петербурзькі підприємства, особливо великі заводи, були більш сприятливим середовищем для організованого робітничого руху, ніж, наприклад, засновані на принципах «сімейної відповідальності» текстильні мануфактури Москви. До кінця листопада 1905 р. в місті не було революційної ради, хоча вищі і гімназії вже давно були центрами радикальних настроїв. Проте на кінець року в Москві страйкувало вже близько 340 тисяч робітників. В останні тижні 1905 р. в Москві сталися жорстокі сутички між радикальними лівими, з одного боку, і військами, поліцією і бандитськими групами ультраправих – з іншого. Ліві програли кілька важливих вуличних битв: згідно з деякими оцінками, у боях загинуло більше тисячі москвичів [87]. Після грудневого повстання влада завдала масованого контрудару, заарештовуючи робітників і студентів, і страчуючи їх без суду і слідства. Вистояти у хвилі репресій змогли тільки кілька найбільших московських профспілок [88].

Лідери московських профспілок поспішили скористатися прийнятими 4 березня 1906 р. постановами, що узаконили діяльність об'єднань робітників і роботодавців. Протягом наступних п'ятнадцяти місяців у Москві було зареєстровано шістьдесят три профспілки, в які вступило понад 50 тисяч робітників. Профспілки брали активну участь у муніципальній політиці. Проте робітничому руху було завдано важкого удару після «столипінського перевороту» 3 червня 1907 р. (коли прем'єр-міністр Петро Столипін фактично розпустив Державну думу і провів нові парламентські вибори згідно з більш жорсткими виборчими законами) [89]. У Москві чисельність робітників у профспілках упала до 20 тисяч. Місцеві робітничі об'єднання залишалися досить слабкими до

квітня 1912 р., коли розстріл страйкуючих робітників на Ленських золотих копальнях знов сколихнув пролетарський рух по всій Російській імперії.

Завдяки компромісам з ліберально мислячими реформаторами Миколі II і його міністрам вдалося втримати владу, що похитнулася. Політичні реформи давали змогу сподіватися на стійкість і довготривалість перетворень. Збільшувалися поповнення місцевих органів влади, удосконалювалося трудове законодавство, формувалися об'єднання наймачів, було лібералізовано навчальні плани в університетах, а політичні партії одержали можливість брати участь у загальнонаціональних парламентських виборах. З потрясінь 1905–1907 років Росія вийшла з оновленими соціальними і політичними інститутами, що цілком відповідали еволюційному розвитку європейських моделей. Самодержавство відступило. Однак, відновивши політичну владу, Микола II вважав реформи і компроміси всього лише тактичними маневрами. З подвоєною енергією царський уряд узявся руйнувати основи молодих російських інститутів, насамперед – Думи [90]. Столипінський переворот 3 червня 1907 р. дав змогу самодержавству повністю відновити контроль над суспільством.

1917

Нищівна поразка Росії у Першій світовій війні назавжди підірвала основи самодержавства. Терпіння народу вичерпалося на початку 1917 р., коли голодні робітники вийшли на вулиці Петербурга. Палацова охорона більше не хотіла стріляти у неозброєних демонстрантів. Микола II був змушений зректися престолу 17 березня 1917 р. – на цьому закінчилося більш ніж тривікове правління династії Романових. Ніхто не підняв корону, що впала. Влада перейшла до Тимчасового уряду, який очолив князь Георгій Львов, а пізніше – Олександр Керенський. Війна продовжувалася, народні страждання були нестерпними, і цим не могли не скористатися радикальні політичні сили.

Весна 1917 р. була в Москві відносно спокійною, особливо у порівнянні з Петербургом. Як відзначала Діана Кенкер, до березня 1917 р. страйки були політичними атаками, спрямованими як проти уряду, так і проти господарів заводів [91]. Після зречення царя страйки мали переважно економічні цілі.

Однак упродовж року трудові відносини погіршувалися. Кенкер підрахувала, що між березнем і жовтнем у Москві сталося щонайменше 269 страйків, у яких взяли участь понад 257 тисяч робітників [92]. Тут доречно згадати працю Георга Лейденбергера про «транспортні війни» в Чикаго: в Москві після Лютневої революції страйки перестали виражати фундаментальні незгоди стосовно концепції демократії і держави [93]. Простіше кажучи, страйки зводилися до боротьби за гроші. Гострі суперечності у питаннях суспільного облаштування обернулися незгодами стосовно заробітної плати і виробничої практики. Значна частина московських страйкарів у 1917 р. були високооплачуваними, міськими з народження робітниками з великих підприємства, що добивалися матеріальної вигоди.

Здавалося, що відречення Миколи II знову відкрило дорогу для пошуку прагматичних компромісів. Кількість страйків у Москві досягла піку в травні; кількість страйкуючих робітників у цілому по місту стійко зростала до липня, коли суперечності в сфері трудових відносин стали спадати [94]. З настанням літа політичні баталії в Москві стихли. Події в решті Росії, особливо у Петербурзі, розвивалися за іншим сценарієм. У столиці боротьба за владу між різними політичними силами розгоралася: радикальні партії, відсторонені від прийняття рішень після призначення Тимчасового уряду, готувалися до вирішальної битви.

Нездатність московських муніципальних чиновників адекватно реагувати на міські соціальні хвороби тільки загострила відносини між різними суспільними прошарками міста. Як зазначав Рон Сані, соціальний розкол, що поглиблювався в Росії, породжував страх, підозрлість і відчай [95]. Соціальна поляризація загострювала класову ворожнечу, відкидала всяку надію на суспільну згоду. Радикалізація, викликана як московськими, так і загальноросійськими подіями, знищила в місті саму основу практики прагматичного плюралізму, звела спектр політичних вирішень до чисто революційного вибору «або – або».

Водночас московські більшовики відзначалися більшою поміркованістю, ніж їхні товариші в Петербурзі. Вони досить неохоче підтримали новий революційний уряд, що захопив владу в столиці [96]. Двадцять п'ятого жовтня Московська рада заснувала військово-революційний комітет – на противагу комітету громадської безпеки, який представляв інтереси сил, зв'язаних, в тому

числі, з міською думою. Обидві сторони прагнули переговорів, намагаючись уникнути конфронтації навіть після вуличних сутичок, що почалися після 27 жовтня. Керівник московських більшовиків Віктор Ногін був заарештований 28 жовтня, після того як залишив будівлю Мосради, ідучи на переговори. Антибільшовицькі сили утвердилися в Кремлі, тоді як військово-революційний комітет готувався до збройного повстання. В чотири години дня 3 листопада, після кількох годин важких боїв, віддані Леніну загони взяли Кремль. Незважаючи на відсутність точних даних, стверджувалося, що під час боїв у Москві більшовики втратили щонайменше тисячу чоловік убитими. Безумовно жертви протилежної сторони були ще більшими.

Жовтневі події не спинили скликання загальноросійських Законодавчих зборів. У столиці вибори були призначені на 12 листопада, в Москві – на 19–21 листопада 1917 р. В решті Росії вибори пройшли в другій половині листопада. Московські робітники, які в більшості своїй не брали участі у вуличних боях 3 листопада, прийшли до виборчих урн, щоб проголосувати за своїх делегатів. Аграрна партія соціал-революціонерів (есерів), що дістала більшість голосів в цілому по країні, в Москві набрала менше 8 процентів. Більшовики набрали в Москві 47 процентів голосів, ліберальна партія кадетів – 35 процентів.

Однак вибори уже нічого не вирішували. Озброєні більшовики просто розігнали Законодавчі збори, які зібралися в Таврійському палаці Петербурга 5 січня 1918 р. Делегатів, які простодушно намагалися приступити до виконання обов'язків у законно обраному парламенті, відправили додому. Незважаючи на наступні жорстокі битви Громадянської війни і роки народних заворушень, після розпуску Законодавчих зборів єдиною політично значимою силою в Росії були більшовики.

Ленін втік із Санкт-Петербурга на початку 1918 р.: столицю було перенесено в Москву, подалі від армій інтервентів, які поспішали на допомогу противникам більшовиків. Коли 11 березня 1918 р. Ленін ступив на перон Миколаївського вокзалу Москви велике купецьке місто, яке так стрімко розвивалося в роки після Великих реформ 1861 р., померло.

Примітки

1. *Алавердян С. К.*, Жилищный вопрос в Москве. (Ереван, изд. АН Армянской ССР, 1961), с. 34.
2. *James H. Bater*, St. Petersburg: Industrialization and Cange. (Montreal: McGill-Queen's University Press, 1976), p. 329.
3. *Joseph C. Bradley*, Muzhik and Muscovite: Urbanization in Late Imperial Russia (Berkeley: University of California Press, 1985), pp. 196–197.
4. Там само, с. 197.
5. Там само, с. 211; *William Gleason*, Public Health, Politics, and Cities in Late Imperial Russia *Journal of Urban History* 16, no 4 (August 1990), pp. 341–365: 350.
6. *Bradley*, Muzhik and Muscovite...», p. 210.
7. *Алавердян*, Жилищный вопрос в Москве, с. 34.
8. *Bradley*, Muzhik and Muscovite...», pp. 199–204.
9. *Алавердян*, Жилищный вопрос в Москве, с. 45–50. *Robert W. Thurston*, Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914 (Oxford, U.K.: Oxford University Press, 1987), p. 16.
10. *Bater*, St. Petersburg..., pp. 342–353.
11. *Мухайловский А.* Муниципальная Москва. Под ред. Гейнике Н. А., Елагина Н. С., Ефимова Н. А. и *Шумц И. И.* По Москве. Прогулки по Москве и ее художественным и просветительским учреждениям. (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1917), с. 121–158: 147–148.
12. *Nancy Steiber*, Housing Design and Society in Amsterdam: Reconfiguring Urban Order and Identity. 1900–1920. (Chicago: University of Chicago. 1998).
13. *Gleason*, Public Health...
14. *Болдина Е. Г.* Статистический портрет Москвы на 1910 год. Под ред. Киселева А. С. и др., Московский архив: Историко-краеведческий альманах (М., Московское городское объединение архивов, 1996), с. 162–182: 165.
15. *Алавердян*, Жилищный вопрос в Москве, с. 33.
16. Про класичний період московської архітектури див.: *Albert J. Schmidt*, The Architecture and Planning of Classical Moscow: A Cultural History». (Philadelphia: American Philosophical Society Press, 1989).
17. Про поміщицький устрій російської аристократії див.: *Priscilla R. Roosenveld*, Life on the Russian Country Estate: A Social and Cultural History. (New Haven: Yale University Press, 1995).
18. *Chvidkoski [Shvidkovskii] Dmitri* Le Monde du 'Zamoskvoretche' dans la culture de Moscou, in *Olda Morel et al.*, eds., La maison Igoumnov: Residence de Fambassadeur de France Moscou (Paris: Les amis de la maison Igoumnov, 1993), pp. 33^1, 140–143: 140.

19. *William Craft Brumfeld*, Redesigning the Russian House, 1895 to 1917 in William Craft Brumfeld and Blair A. Ruble, eds., *Russian Housing in the Modern Age: Design and Social History*. (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press; Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 1993), pp. 25–54.
20. *Kathleen Berton Murrele*, *Moscow Art Nouveau*. (London: Philip Wilson, 1997), p. 6.
21. Там само, с. 105–106.
22. *William Craft Brumfeld*, Building for Comfort and Profit: The New Apartment House in Brumfeld and Ruble, eds., *Russian Housing...*, pp. 55–84.
23. *Thurston*, *Liberal City...*, p. 17.
24. *Diane Koenker*, *Moscow Workers and the 1917 Revolution*. (Princeton: Princeton University Press, 1981), p. 54.
25. *Stephen Korkin*, Shelter and Subjectivity in Stalin Period: A Case Study of Magnitogorsk in Brumfeld and Ruble, eds., *Russian Housing...*, pp. 171–210; *William J. Chase*, *Workers, Society, and the Soviet State: Labor and Life in Moscow, 1918–1929*. (Urbana: University of Illinois Press, 1987).
26. *Bradley*, *Muzhik and Muscovite...*, pp. 195–196.
27. Там само, с. 197.
28. *Koenker*, *Moscow Workers...*, p. 56.
29. *Алавердян*, *Жилищный вопрос в Москве*, с. 25.
30. *Thurston*, *Liberal City...*, p. 19.
31. *Bater*, *St. Petersburg...*, pp. 318–320, 326–342.
32. *Koenker*, *Moscow Workers...*, p. 53.
33. Історія земляцтв центральної Росії в Москві розглядається у праці: *Robert E. Johnson*, *Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century*. (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1979), pp. 79–87.
34. Там само, с. 29.
35. *Михайловский А.* *Муниципальная Москва*, с. 122.
36. *Johnson*, *Peasant and Proletarian...*, p. 56.
37. *Elise Kimerling Wirtschafter*, *Social Identity in Imperial Russia*. (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997), p. 136.
38. *Mikhail K. Shastillo*, *Peasant Entrepreneurs and Worker Peasants: Labor Relations in Merchant Moscow*, in James L. West and Iurii A. Petrov, eds., *Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie*, (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 85–93: 86.
39. *Johnson*, *Peasant and Proletarian...*, p. 56.
40. Там само, с. 51.

41. *Thurston, Liberal City...*, pp. 17–18.
42. Ця проблема досліджується у працях: *Bradley, Muzhik and Muscovite...*; *Robert William Thurston, Urban Problems and Local Government in Late Imperial Russia: Moscow, 1906–1914. (Ph.D. diss., University of Michigan, 1980).*
43. *Wirtschaftler, Social Identity...*, p. 169.
44. *Koenker, Moscow Workers...*, p. 16
45. Там само, с. 17.
46. *Thurston, Liberal City...*, p. 19.
47. *Adele Lindenmeyr, Poverty Is Not a Vice: Charity, Society and State on Imperial Russia*. (Princeton: Princeton University Press, 1996), p. 5.
48. Рівень смертності від туберкульозу в 1911 р. на 100 000 чоловік населення складав у Лондоні 17,6 чоловік, в Римі – 18,6, в Берліні – 20, у Парижі – 38,7, у Відні – 42,7, у Санкт-Петербурзі – 44,1, у Москві – 45,6 чоловік. *Thurston, Liberal City...*, p. 19.
49. Там само, с. 19–20.
50. За той же період рівень смертності у Санкт-Петербурзі знизився на 22,3%, у Парижі – на 28,3%, в Лондоні – на 33%, у Берліні – на 41,5%. Там само, с. 196.
51. Там само.
52. Там само, с. 20.
53. Там само, с. 19–20.
54. *Lindenmeyr, Poverty Is Not a Vice...*, pp. 62–63.
55. Там само, с. 68.
56. Там само, с. 74.
57. *Nancy M. Frieden, The Politics of Zemstvo Medicine, in Terence Emmons and Wayne S. Vucinich, eds., The Zemstvo in Russia: An Experiment in Local Self-Government, (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1982), pp. 315–342: 315.*
58. *Samuel C. Ramer, The Zemstvo and Public Health in Emmons and Vucinich, eds., The Zemstvo in Russia...*, pp. 279–314: 279.
59. *Nancy M. Frieden, Russian Physicians in an Era of Reform and Revolution, 1856–1905. (Princeton University Press, 1981), p. xiii.*
60. Там само.
61. Там само, с. 5–11. *Gleason, Public Health...*, pp. 347–348.
62. *Frieden, Russian Physicians...*, pp. 91–93.
63. Там само, с. 93.
64. Там само.
65. Там само.
66. Там само, с. 101.
67. *Gleason, Public Health...*

68. Там само.
69. *Thurston, Liberal City...*, pp. 17–19, 138–139.
70. Там само; див. також: Алавердян, Жилищный вопрос в Москве.
71. *Thurston, Liberal City...*, p. 17,
72. Алавердян, Жилищный вопрос в Москве.
73. *Bradley, Muzhik and Muscovite...*», pp. 260–266.
74. Там само, с. 267–272.
75. Там само, с. 309.
76. *Thurston, Liberal City...*, pp. 138–139.
77. Там само, с. 140–142.
78. Там само, с. 142–143.
79. *Steiber, Housing Design....*
80. *Thurston, Liberal City...*, pp. 143–144.
81. Там само.
82. *Victoria E. Bonnell, Radical Politics and Organized Labor in Pre-revolutionary Moscow, 1904–1914, Journal of Social Hystory 12, no. 2 (1979), pp. 282–300: 282.*
83. Там само, с. 284.
84. Про роль учителів Москви у місцевому громадському русі див., наприклад: *Christine Ruane, Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914*». (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1994), pp. 123–163.
85. *Abraham Ascher, The Revolution of 1905. Vol. 1; Russia in Disarray. (Stanford: Stanford University Press, 1988), pp. 262–264.*
86. Там само, с. 304–322.
87. Там само, с. 322.
88. *Bonnell, Radical Politics...*, pp. 284–285.
89. *Abraham Ascher, The Revolution of 1905. Vol. 2; Authority Restored. (Stanford: Stanford University Press, 1992), pp. 355–368.*
90. Там само.
91. *Koenker, Moscow Workers...*, p. 293.
92. Там само, с. 295.
93. *Georg Leidenberger, Working-Class Progressivism and the Politics of Transportation in Chicago, 1895–1907*». (Ph.D. diss., University of North Carolina, 1995), pp. 165–199.
94. *Koenker, Moscow Workers...*, pp. 296–298.
95. *Ronald Grigor Suny, Toward a Social History of October Revolution American Historical Review 88, no 1 (February 1983), pp. 31–52: 49.*
96. Теза ґрунтується на праці Кенкера: *Koenker, Moscow Workers...* pp. 332–333.

Бідність і бунт

На початок ХХ ст. жителі Осаки усвідомили, що промисловий капіталізм неминуче веде до непереборної прірви між власниками заводів і тими, хто на них працює. Багато японців з жахом дивилися на нову парадигму людських відносин, що склалася при промисловому капіталізмі, хоча саме індустріалізація привела до небаченого раніше рівня споживання матеріальних благ.

На жаль, тривога стосовно зростання соціальної нерівності виявилася не марною: влітку 1918 р. по Японії прокотилася хвиля безпрецедентних за своєю жорстокістю вуличних заворушень. Для Осаки «рисові бунти» того літа означали, що протиборствуючі сторони втратили всяку повагу до людської гідності супротивників. Насильство з обох сторін поклало кінець тривалому процесу політичного консенсусу. В Осаці, як і в решті Японії, «рисові бунти» відкрили дорогу для ультраправого авторитаризму у внутрішній політиці і войовничого експансіонізму в зовнішніх справах. Громадські інститути і кодекс політичної поведінки, засновані на принципі «множинності інтересів», не змогли утриматися на загальнонаціональному рівні, що завдало тяжкого удару місцевій політичній культурі прагматичного плюралізму в Осаці.

Відкриття «міського дна» сталося в Японії приблизно за покоління до описуваних подій, коли журналісти та інтелектуали «спустилися в гетто найбільших японських міст, частково щоб з'ясувати соціальні наслідки капіталістичного розвитку..., частково ж, щоб одержати більш повну картину суспільства, що формувалося у ті роки в Японії» [1]. Бідні страждали в японських містах і до промислової революції Мейджі. Наприклад, статистичний звіт 1870 р. кваліфікував бідними 18 процентів населення Осаки, тобто 57 тисяч чоловік [2]. Проте бідність серед дорослих працездатних чоловіків – хай би то були переміщенні самураї, мігранти з сільської місцевості або пролетарі на осакських заводах, що зростали, – це явище було абсолютно новим і, здавалось би, невластивим японській культурі.

Соціальні корені бідності

Думка про те, що соціальні корені хронічної бідності криються в руйнівних наслідках структурних перетворень, а не в індивіду-

альних пороках роботодавців чи робітників, прийшла в Японію тільки у 80-х і 90-х роках XIX ст. завдяки сенсаційним розслідуванням допитливих журналістів, таких як Хара Кеї, напруженій громадській діяльності християнських і буддійських реформаторів, наприклад Абе Ісу, а також втручання таких освічених бюрократів, як Гото Сімпеї [3]. У праці, присвяченій історії риболовецької промисловості острова Хоккайдо, Девід Ховелл зазначав, що життя при капіталізмі не обов'язково більш хороше чи більш погане, воно обов'язково інше [4]. Суспільні норми, що змінилися, жорстка залежність від грошей і контрактного права, ореол романтизму, який в епоху раннього Мейджі оточував принципи ринкової економіки, а також безпрецедентна для патріархальної Японії свобода у відносинах зі старшими – все це шокувало багатьох японців.

Бідність у промислово розвинутих містах являла собою не тільки економічну проблему, але і загадку морального характеру. «Традиційний уклад, притаманний усім поселенням докапіталістичної Японії, – пише Ховелл, – не був статичним, однак його основні засади регламентували життя багатьох поколінь. І все ж суспільна рівновага, що була основою цього укладу, була не в змозі витримати натиску капіталізму, оскільки не могла компенсувати механізм експлуатації, закладений у капіталістичних методах виробництва» [5]. Упродовж всього досліджуваного в цій праці періоду японської історії в країні не припинялися пошуки нової моральної і економічної рівноваги в галузі трудових відносин.

У праці, присвяченій меру-реформатору Секі Хаджиме, Джеффри Ханес змальовує понурий побут осакської бідноти. «Промисловий пролетаріат ніс на собі всі труднощі нестримного міського розвитку, – пише Ханес. – Робітники тулилися у перенаселених прибуткових будинках, позбавлених елементарних вигод. Водогін, каналізація, вологостійка покрівля, вентиляція і сонячне світло були на околицях Осаки швидше винятком, ніж правилом. У нетрях лютували туберкульоз і холера. Не маючи доступу до парків і місць відпочинку, позбавлений можливості користуватися міським транспортом, житель осакських нетрів фактично ставав заручником міського пекла» [6].

Тред-юніони і радикальні робітничі організації наштотували на жорстокий опір заводчиків і фабрикантів. Боротьба праці з капіталом не розвивалася лінійно: соціальні реформатори домог-

лися деяких успіхів у кінці 1890-х років і під час Першої світової війни [7]. Заводські робітники, малоосвічені, які жили в страшенній бідності і відчували себе чужими в японській соціальній ієрархії, основаній на феодално-аграрних нормах минулого, ставали легкою здобиччю для жахливих управляючих. Навіть ті спостерігачі, що співчували робітникам, як майбутній комуніст Катаяма Сен, зазначали, що «робітники загалом п'ють, б'ються, займаються азартними іграми і зовсім не турбуються про майбутнє» [8]. Соціальне підвищення, наскільки воно взагалі було можливим, відбувалося в робітничому середовищі завдяки зміні місця роботи, а не просуванню на своєму підприємстві. Плинність залишалася високою, класова свідомість робітників – низькою, а уряд завжди був готовий застосувати силу. Складна система взаємовідносин між працею, капіталом і державою в Японії тих років очевидна на прикладі промислових підприємств Осаки.

Поступово реформатори дійшли висновку, що ліки від соціальної незахищеності робітників слід шукати за межами заводських воріт. Промислових робітників сприймали тепер як складову міських трудящих [9]. Трудові конфлікти загострилися в Осаці і по всій Японії в 1906 р. [10]. Того літа, у найкритичніший період економічної кризи, що настала після російсько-японської війни, в Осаці стався страйк восьмисот робітників, яких звільнили з міського військового арсеналу. Однак обійшлося без кровопролиття: поліція просто відпровадила безробітних по домівках [11]. У липні того ж року в найбільш густонаселених робітничих передмістях стався спалах чуми: жертвами хвороби стали 463 мешканці 103 бідняцьких будинків [12]. Для протидії інфекційним захворюванням міські власті змушені були відкрити першу в Японії муніципальну гігієнічну лабораторію [13].

Осакські робітники

Наявність великої кількості залежних робітників на осакському ринку праці підривала робітничий рух. Згідно зі статистичним звітом 1901 р., чверть усіх робітників на двадцяти одному промисловому підприємстві міста не досягала чотирнадцяти років [14]. Більше половини робітників на знаменитих осакських текстильних фабриках були неповнолітніми з бідних сімей, а 80 процентів текстильних робітників Осаки були жінки із збіднілих

сільських районів або міських нетрів [15]. Більшість робітниць на сірникових заводах складали дівчатка у віці від десяти до п'ятнадцяти років. Серед робітників сірникових заводів можна було зустріти навіть шести- і семилітніх дітей, хоча це і було винятком [16]. Система «безплатного проживання» в заводських гуртожитках відвертала багатьох робітників від участі в страйках під страхом «втрати всього» [17].

Осакська бавовнопрядильна компанія Сібусава Еічі, що відкрилася в 1882 р. і була оснащена десятьма з половиною тисячами веретен, задала темп розвитку трудових відносин у текстильній промисловості як в Осаці, так і в усій Японії. Завдяки діловим контактам, набутих під час роботи в імперському міністерстві фінансів, Сібусава вдалося зібрати у приватних інвесторів на потреби свого проекту астрономічну суму – 250 тисяч ієн [18]. Маючи намір налагодити виробництво високоякісного текстилю і його збут на міжнародних ринках, Сібусава обіцяв акціонерам надзвичайно високий прибуток. При цьому він спирався на справді практично безмежний ринок дешевої робочої сили – збіднілих японських селян і, особливо, їхніх дочок [19].

У 1909 р. жінки складали 62 проценти фабричних робітників Японії [20]. Останнє було, частково, наслідком домінуючого становища, яке займало в японській промисловості виробництво текстилю [21]. У вже згаданому 1909 р. на текстильних фабриках працювало 61,2 процента всіх промислових робітників, при цьому у виробництві харчових продуктів, яке займало друге місце, було зайнято тільки 11,2 процента робітників [22]. На 1920 рік через стрімкий розвиток металообробної промисловості і машинобудування частка зайнятості на текстильних підприємствах знизилася до 55,6 процента, що як і раніше залишалося дуже високим показником [23].

Жінки-робітниці на текстильних фабриках не охоче йшли у профспілки. Молоді, часто молодше двадцяти, незаміжні осакські «фабричні дівчата», що були відірвані від рідних місць і жили в заводських гуртожитках, не збиралися затримуватися на виробництві [24]. За даними 1897 р., майже половина з них залишала фабрику упродовж року, а понад 95 процентів дівчат змінювали місце роботи, виходили заміж або ставали повіями у перші п'ять років роботи на підприємстві. Цей показник дещо знизився на 1918 рік, коли, згідно зі статистикою, майже 11 процентів робіт-

ників залишалися на бавовнопрядильних і текстильних підприємствах і через п'ять років з дня влаштування на роботу [25]. Незважаючи на патерналізм роботодавців, що зростав, подібна система трудових відносин, що надзвичайно відрізнялася від міжнародних показників того періоду, проіснувала до початку 1920-х років [26].

Однак не слід представляти японських «фабричних дівчат» винятково «жертвами капіталістичної експлуатації» [27]. Багато з них, як і дівчата в інших, що колись бурхливо розвивалися текстильних центрах, наприклад Лоуеллі, Манчестері і Москві, сприймали роботу на фабриці як можливість поліпшення своєї долі. Перевага молодих жінок в середовищі робітників була вигідна власникам найбільших прядильних фабрик Осаки, що цілком усвідомлено добирали для своїх підприємств вихідців із найбільш вразливих прошарків населення.

Сібусава, наприклад, обрав Осаку для розгортання свого виробництва саме тому, що мав намір з найбільшою вигодою використовувати трудові ресурси збіднілої Кансайської провінції, де селяни поступово втрачали землі.

Притаманна для фабрик Сібусава складна система оплати праці, виснажливі нічні зміни і попит на низькокваліфікованих і низькооплачуваних робітників підірвали традиційні японські уявлення про взаємні зобов'язання між наймачами і робітниками. Управлінська модель Сібусава привнесла у промислову Осаку як сучасні методи ведення бухгалтерії і розподілу прибутку, так і трудові відносини, властиві для капіталізму кінця XIX ст. Осацька бавовнопрядильна компанія створила в місті умови для виникнення позбавленого будь-якого майна «прото-пролетаріату» і соціальних моделей європейського робітничого руху. Сібусава і його фабрики стали фундаментом «Манчестеру Далекого Сходу».

Страйки і тред-юніони

Баланс сил у системі трудових відносин Осаки змінювався щороку. Робітники все частіше зверталися до страйків як засобу боротьби за покращення умов життя. У серпні 1907 р. Осацька гільдія зерноторговців поступилася вимогам робітників про збільшення заробітної плати [28]. Того ж літа двадцятипроцентної прибавки до заробітної платні робітників домогся тред-юніон суд-

нобудівельників Кванської пароплавної компанії [29]. Приблизно в той же час застрайкували дві тисячі осакських друкарів [30], а в кінці вересня на вулиці вийшли дві тисячі робітників капелюшних фабрик [31]. Взагалі, 1907 рік став піковим за кількістю страйків і в Осаці, і в решті Японії [32]. Проте незабаром маятник хитнувся в бік наймачів. Так, у кінці року власники друкарні Хорігосі закрили підприємство, але не пішли на поступки робітникам, які вимагали тридцятипроцентної надбавки до заробітної плати [33].

Страйки тривали до середини 1908 р., коли ринок закінчив черговий цикл і повернувся обличчям до роботодавців [34]. Економічний спад 1909 р. зіграв на руку тим наймачам, які прагнули скоротити число робітників на своїх підприємствах [35]. Характерне для промислового капіталізму чергування страйків і локаутів, мирових угод і звільнень тривало і в наступні роки з тією лише різницею, що японські, зокрема осакські, реформатори намагалися знайти розв'язання трудових конфліктів поза заводською територією.

Громадські діячі і реформатори, такі як Секі Хаджиме та Фукуда Токузо, закликали до прийняття національного закону про працю в самий розпал осакських страйків [36]. Затиснуті між ідеологами вільного капіталізму і зажерливими промисловцями, захисники трудової реформи твердо обстоювали право робітників на безпечну працю, нормований робочій день та індексовану заробітну плату [37].

У свою чергу, антиурбаністично налаштовані аграрні ідеалісти стверджували, що японську культуру можна зберегти, тільки повернувшись до патріархального села минулого [38]. Як і багато інших суспільств, які переживали перехід від сільського до промислово-міського укладу, в Японії епохи Мейджі аграрна ідеологія стала альтернативою сучасному світові міста. Вчення Нохонсугі (сільське господарство як сутність) пропонувало альтернативний підхід до майбутнього Японії. Томас Р. Х. Хеванс відзначає, що до Другої світової війни під вплив ідеології Нохонсугі тією чи іншою мірою підпадали радикали і реакціонери, чиновники і селяни, солдати і цивільні особи, утопісти і прагматики, городяни і жителі сіл [39]. Учення Нохонсугі, продовжує Хеванс набуло великої популярності серед японських чиновників у період після Першої світової війни [40].

Для реформаторів, стурбованих соціальним становищем пролетаріату, умови життя робітників були не менш важливими, ніж умови праці на заводах і фабриках. Можна сказати, що патерналістська система японського промислового капіталізму оформилася в 1920-х і 1930-х роках. У досліджуваний тут відрізок часу розвинулася соціальна стратегія, спрямована на зменшення плинності робочої сили, зниження ролі профспілок і підвищення продуктивності праці. Реформа системи управління на промислових підприємствах передбачала нове ставлення до робітників як до повноправних людських істот [41]. Будучи найбільшим промисловим осередком Японії, Осака знаходилася в центрі цих перетворень.

Як уже зазначалося, промислові робітники в Японії епохи Мейджі стали свого роду соціальними вигнанцями, бо не належали ні до однієї з чотирьох найважливіших статусних груп попередньої ери Токугава – самураїв, селян, ремісників або купців [42]. Сформувавшись як клас в результаті соціальної фрагментації і економічних зрушень, промислові робітники втілювали драматичні соціальні переміни епохи Мейджі [43]. Виступаючи за поліпшення своєї долі, японські пролетарі висували не тільки значні економічні вимоги, але і вимагали визнання своєї людської гідності [44]. Громадські діячі, що пропагували трудові реформи, вимагали не лише збільшення заробітної плати і поліпшення життя робітників, а і визнання за ними статусу повноправних членів японського суспільства. Соціальні програми, що їх впроваджували муніципальні чиновники у пролетарських передмістях, являли собою важливий компонент загальнонаціональної політики, що формувалася в трудовій сфері.

Наступ на «вільний капіталізм»

У ті роки відомі інтелектуали і сановники в Токіо, а також і в інших містах гаряче обговорювали питання про те, чим саме японський капіталізм може відрізнятись від західних моделей [45]. Деякі з правлячих політиків, і серед них прем'єр-міністр епохи Тайсьо Окума Сігенобу, виступали проти концепції «вільного капіталізму» в економічному розвитку [46]. Видатні вчені і громадські діячі, наприклад синолог із Кіотського університету і публіцист Наїто Конан, категорично стверджували, що існує особлива, «східноазійська» модель розвитку, до якої не можна засто-

совувати категорії західних соціальних відносин [47]. Впливові організації, такі як Асоціація соціальної політики (Сакаї Сейсаку Гаккаї), наполягали, що відповідальна соціальна політика здатна не лише примирити конфліктуючі суспільні сили, а і вивести Японію на шлях розвитку, що принципово відрізняється від «дикого» західного капіталізму [48]. Японія, мовляв, може знайти свій шлях розвитку завдяки політиці, яка нівелює соціальні відмінності [49]. Приблизно з 1885 р. в розвитку японської соціальної філософії намічається різкий поворот від імітації західних доктрин до утвердження японської винятковості, яка, однак, не повинна заважати країні успішно конкурувати на міжнародній арені.

Кеннет Б. Пайл так характеризує цей період структурних перетворень в японській суспільній історії. «Дея між кінцем 1880-х і початком 1890-х років лежить вододіл нової японської історії. По один бік знаходиться Японія, зайнята внутрішніми реформами, – допитлива, самокритична, бунтівлива Японія, Японія в процесі становлення... По другий бік знаходиться Японія з оновленим почуттям порядку і дисципліни в суспільному житті – Японія менш піддатлива, менш сприйнятлива до соціальних реформ, менш терпима до нових цінностей... насамперед, Японія із загостреним почуттям власної єдності і винятковості» [50].

Упродовж тривалого часу багато японських інтелектуалів і чиновників були захоплені німецькими доктринами економічного розвитку [51]. Повернувшись додому в 1890 р. після чотирьох років навчання в Німеччині, популярний у майбутньому професор Токійського імператорського університету Канаї Нобуру стверджував, що держава – єдиний організм, і жодному з його органів не можна дозволити залишатися хворим [52]. Перебування в Берліні значно вплинуло і на молодого чиновника японського міністерства внутрішніх справ Гото Сімпеї, пізніше цивільного губернатора Тайваню, президента Південноманчжурської залізничної компанії, міністра закордонних справ і мера Токіо [53]. Гото і багато з його співвітчизників зберегли вірність німецькій історичній школі, що виступила проти принципів необмеженого капіталістичного розвитку. Подібні погляди імпонували тим із японських мислителів, які були налякані привидом вирощеної промисловим капіталізмом соціальної революції. Німецьке вчення про неприпустимість державного втручання в економіку і про «моральний економічний розвиток» знайшло в Японії вдячну аудиторію [54].

Рух за реформи

Рух проти вільного капіталізму сприяв розвитку місцевого політичного співтовариства. Напруженість, зумовлена економічним спадом 1907 р., спонукала прибічників соціального примирення до невідкладних дій [55]. Згідно з філософією руху за місцевий прогрес (Чихо кайрио ундо), тягар відповідальності за поліпшення соціального клімату треба було перекласти з наймачів на уряд і міські благодійні організації. Про те саме говорилося в законі 1911 р., що регулював трудові відносини на промислових підприємствах [56]. У ті самі роки в Японії, і зокрема в Осаці, набули поширення популярні на Заході ідеали муніципального соціалізму.

Ставлення прибічників руху за місцевий прогрес до міста як до соціальної форми було подвійним. Реформатори, що сприймали метрополіс як невід'ємну частину майбутньої Японії, закликали співвітчизників не боятися бурхливого зростання міст. Вони, швидше, вимагали поліпшення якості життя в самому місті. Для таких політиків поняття трудової, соціальної і міської реформи були синоніми [57].

На початок ХХ ст. реформатори наполегливо просили японський уряд зайняти більш активну позицію у розв'язанні урбаністичних проблем [58]. Наслідуючи приклад американських і англійських реформаторів, японські муніципальні соціалісти (тосі сакайсугіса) заперечували проти втручання центрального уряду в життя міст, одночасно виступаючи за більш широку участь суспільства у лікуванні соціальних хвороб промислового міста [59].

Катаяма Сен і Абе Ісу серед інших мислителів наполегливо виступали за переведення реформ під муніципальну юрисдикцію [60]. Філософські пошуки привели їх від християнства до муніципального соціалізму, а пізніше і до його більш радикальних форм. Для Катаяма цей шлях закінчився керівною посадою в Комуністичному інтернаціоналі в Москві (і похованням біля Кремлівської стіни) [61].

Катаяма і Абе стверджували, що оскільки місто – це середовище, в якому проходить все життя громадян, муніципальні власті повинні діяти на благо городян як цілісного співтовариства [62]. Цієї мети можна досягти шляхом надання влади місцевим урядовим органам і передачею в муніципальну власність транспорту і підприємств комунальних послуг [63]. Реформи, говорили Катаяма

і Абе, приведуть до поліпшення якості базових послуг [64]. У цьому контексті погляди Катаяма і Абе зближували їх з чиказьким мером Едвардом Ф. Данном. Вони, проте, грали у дещо іншу гру. Якщо продовжити аналогію, що її провів Джон Бойер по відношенню до німецької і австрійської моделей муніципалізації на рубежі століть, то Данн і його сподвижники в Чикаго намагалися насамперед здійснити соціальні реформи [65]. В Осаці ж, як і у Відні, муніципальні соціалісти сприймали муніципалізацію водночас як засіб захисту місцевого співтовариства від втручання центральних властей.

Катаяма, син бідних селян з префектури Окаяма на південному заході Японії, поєднував риси реформатора-інтелігента і бунтаря. Громадська діяльність привела його на заслання у Сполучені Штати, в Мексику, а в кінцевому підсумку – в Радянський Союз [66]. Піонер соціального руху, творець системи професійних соціальних досліджень і лідер раннього тред-юніонізму, Катаяма був також видавцем першої в Японії робітничої газети і першим японським більшовиком [67]. У Москві Катаяма був обраний членом виконкому Комінтерну і відіграв вирішальну ролі у заснуванні японської комуністичної партії в 1922 р. [68]. Джерела його радикалізму слід шукати в тому числі в реакційній політиці японського уряду, для якого промисловий пролетаріат завжди залишався соціальною загрозою.

Прихильником муніципального соціалізму Катаяма став у перші роки ХХ ст. Після закінчення курсу християнської теології у Єльському університеті Катаяма повернувся додому і незабаром опублікував серію статей про муніципальне самоврядування в Європі і Сполучених Штатах [69]. В них він пристрасно говорив про необхідність ставити суспільні цінності вище за вузькі економічні інтереси [70]. «Місто не повинно бути тільки місцем торгівлі і здобування прибутків, ареною жорстокої боротьби між вільними підприємцями, – писав Катаяма. – З поля битви за прибуток, яким уявляється місто сьогодні, воно повинно перетворитися на місце радості, де більш повно використовуються недавні досягнення культури і де всі люди живуть в умовах миру і процвітання» [71].

У Японії Катаяма переважно жив у Токіо, однак громадська діяльність часто змушувала його виїздити у вигнання у США. Він багато їздив по США (багато часу провів у Чикаго), ораторствував,

писав, учився, був поденним робітником і навіть керував великими рисовими фермами в Техасі [72]. Керівна роль у токійському трамвайному страйку 1911 р. зробила його знаменитим: після цього страйку трудові конфлікти з подій місцевого масштабу перетворилися на соціально і політично значимі явища японської історії. Катаяма підтримував тісні стосунки з осакським соціалістами, такими як Он Кентаро (видавець першої в місті газети «Осака Уїклі») і товариш Морічіка (видавець соціалістичної «Осака Хеймін») [73]. Для Катаяма, як і для багатьох токійців, Осака була найбільш консервативним містом Японії [74].

Абе, у свою чергу, був адептом християнського соціалізму [75]. Майбутній професор університету Васеда і батько японського бейсболу, Абе пізнавав основи західного муніципального управління під час вивчення протестантського богослов'я в Сполучених Штатах [76]. Його погляди були певною мірою більш радикальними, ніж Катаяма: так, він наполягав на передачі в суспільну власність всієї міської землі [77]. Для Абе місто було подібне до домашнього вогнища, а тому міське управління повинно було ґрунтуватися на тих самих принципах, що і сімейне життя. Для створення придатного для життя будинку недостатньо матеріального благополуччя. Сімейне щастя немислиме без здоров'я, затишку і добрих відносин з близькими. Абе заявляв, що ієрархічне, напівфеодальне поняття влади повинно поступитися місцем владі, що ґрунтується на принципі підприємства (тайдзігіо канкеї), яке породжує відданість через рівність [78]. Розв'язання міських проблем може бути знайдене, стверджував Абе, якщо тільки місто і підприємство сприймаються як дім [79].

Японські муніципальні соціалісти прагнули виробити помірний утилітарний підхід до міських проблем з наголосом на перевірену західну методологію [80]. Однак, як і у США, ідеалізм муніципальних соціалістів часто суперечив прагматичній політиці [81].

На відміну від Сполучених Штатів, японські реформатори часто стикалися з протидією лівих діячів, наприклад Котоку Сусуї, який сповідував більш інтелектуальний і елітистський підхід до японського капіталізму, що розвивався [82]. Тим не менше навіть провідний японський марксист Кавакамі Хаджиме прийшов до радикальних поглядів на суспільство тільки після загравання з конфуціанськими, буддійськими і християнськими доктринами, а також з німецьким історизмом і англо-американським соціальним реформізмом [83].

Муніципальні соціалісти залишили багату філософську спадщину і значно збагатили мову соціальної науки [84]. Плани реформ та інститути, розроблені й засновані осакським реформаторами, допомогли перетворити муніципальне середовище на основне поле для розгортання соціальних програм.

Секі Хаджиме і близькі до нього муніципальні соціалісти і реформатори вважали, що оптимальне міське планування має поєднувати найбільш передові японські і західні ідеї і методи [85]. Японських мислителів приваблювали французький естетизм, британська соціальна політика, німецький еклектизм і американський прагматизм, а також традиційно японські уявлення про соціальні відносини і обставини. Класові конфлікти сприймалися як перешкоди на шляху економічного прогресу. Реформатори не прагнули до обмеження приватного підприємництва, але виступали за привнесення в нього гуманітарної складової.

Визнаючи недосконалість існуючої системи, реформатори, в тому числі Секі Хаджиме, виступали за створення компаній з обмеженою відповідальністю, які допомогли б власникам заводів позбутися тягара персоналістських фінансових схем. Секі, наприклад, стверджував, що соціальні гарантії необхідні як робітникам, так і промисловцям. Він зазначав, що максимізація прибутку задля особистого збагачення заводчиків неприпустима. Механізми державного регулювання повинні сприяти одержанню суспільної користі з приватних інвестицій, забезпечуючи більш збалансований розвиток капіталізму, ніж на Заході [86]. Промисловці повинні перебувати під наглядом держави, оскільки у відносинах з робітниками вони мають переваги. Успіх, згідно з Секі, не зводиться до кількісних параметрів, оскільки моральна економіка є ширшою, ніж бухгалтерські книги [87].

Реформатори чекали від промисловців менш егоїстичного підходу до соціальних програм і сподівалися, що муніципалітети допоможуть підприємцям у їх здійсненні. Соціальна стабільність уявлялася більш важливою метою, ніж одержання прибутків [88]. Місцева автономія стала суттєвою частиною програми реформ [89].

Муніципальна суспільна власність

Спроби піднятися над егоїстичною природою капіталізму шляхом благодійності і муніципальних програм робилися в Осаці

і до 1914 р. – часу, коли реформатор Секі Хаджиме зайняв пост віце-мера міста. Муніципальні власті заохочували благодійні ініціативи, такі як допомога бідним, безплатне медичне обслуговування для тих, хто його потребував, і освітні програми для сиріт [90]. На 1915 рік в місті існувало 1 585 санітарних асоціацій, тобто добровільних об'єднань, покликаних за підтримки муніципалітету забезпечити інфекційну безпеку міста [91].

Прибуття в Осаку Секі надало нового імпульсу муніципальним ініціативам, спрямованим на зменшення страждань пролетаріату. Для Секі соціальні питання мали першочергове значення і до того, як рисові бунти 1918 р. перетворили їх на політичну необхідність [92]. В Осаці його приваблювала можливість створити профілактичний засіб від соціальних хвороб промислової Японії [93].

1916 р. на кошти, надані імператором, в Осаці була створена Муніципальна лабораторія промислових досліджень [94]. Лабораторія здійснювала різноманітні спеціалізовані дослідження, покликані спонукати підприємців до проведення більш ефективної і гуманної трудової політики. Робота Осацької муніципальної лабораторії стала прикладом для майбутніх соціальних досліджень в Японії [95].

Незважаючи на їхню співзвучність, філософії міських планувальників і муніципальних соціалістів, осакські ініціативи навряд чи полегшили життя осакської бідноти. Прибутки розподілялися нерівномірно, а стрибки цін вели до подальшого розшарування суспільства [96]. Заробітна плата робітників залишалася низькою навіть під час економічного буму під час Першої світової війни [97].

«Японська робітничка сила, – писав у 1920 р. британський генеральний консул в Осаці Освальд Уайт, – звичайно характеризується як дешева за своєю вартістю і низька за кваліфікацією, і як грубе узагальнення це судження можна прийняти» [98]. Основуючись на даних Осацької муніципальної лабораторії промислових досліджень, Уайт зазначав, що японські промисловці віддають перевагу трудомістким методам виробництва, які, незважаючи на непродуктивні затрати, потребують менших капіталовкладень, ніж нові технології і обладнання. Робітничка зміна тривала від десяти до дванадцяти годин при двох або чотирьох вихідних на місяць [99]. Високі торгові націнки на основні продукти харчування падали на плечі трудящих додатковим тягарем [100]. В умовах висококонкурентної і такої, що відчувала дефіцит капіталу, японської еко-

номіки, доля робітників викликала співчуття. «В той же час, – додає Уайт, – розвиток промисловості і торгівлі в Японії сприяв зростанню національного багатства, і від цього, хай і не рівномірно, вигравали всі класи, тому було б помилкою вважати, що становище робітничого класу не мінялося» [101].

Економічний бум під час Першої світової війни виявив помилку реформаторів, які вважали, що муніципальні програми і благодійність здатні суттєво пом'якшити страждання осакської бідноти. Японська еліта передчувала кризу, що назривала, боялася соціальної дезінтеграції і схилилася швидше до мобілізаційних і репресивних заходів ніж до реформ [102]. Ці тенденції були очевидними і для іноземних спостерігачів. Уайт, наприклад, зазначав, що «заробітна плата робітника зростала щороку; під час війни вона навіть подвоїлася... На жаль, ціни росли відповідно. По суті, підвищення зарплат в Японії йшло за підвищенням цін, а не передувало йому» [103].

Американські колеги Уайта також повідомляли у Вашингтон про трудові конфлікти, що назривали. Невідомий американський дипломат телеграфував додому: «Заробітна платня робітників надзвичайно низька... Поки промислові товари і продукти харчування вироблялися і споживалися переважно всередині країни, існувала певна економічна рівновага, яка давала змогу робітникам утримувати сім'ю не надто бідно, хоча і в режимі жорсткої економії. Внаслідок війни, однак, ціни в Японії, як і скрізь, різко підскочили, проте підвищення заробітної плати було несуттєвим. У той же час інші країни закуповують у Японії рис, бобові, олію та інші продукти харчування, що призводить до зростання вартості життя, тоді як доходи робітників практично не змінюються» [104].

Результатом, підсумовував американець, будуть соціальні заворушення. Емісар американського уряду відмічає також, що трудові конфлікти перетворюються на міську проблему, фактично повторюючи заяви японських муніципальних соціалістів. Згадуючи відвідання осакських прядильних фабрик, дипломат пише: «Побіжний огляд дав змогу виявити, що біди виникають частково через недостатнє харчування і невимовно тяжкі побутові умови. Враховуючи, що багато дівчат-робітниць походять з віддалених сільських районів, фабричні управління поселяють їх в гуртожитки на заводській території. ...Вони не знають розваг: життя складається з тяжкої, монотонної роботи. Чоловіки-робітники, по-

збавлені найменшого комфорту і радощів життя, туляться в дешевих нічліжних будинках, які тягнуться на багато кварталів» [105].

Ставлення Осаки до проблем міської бідноти – це не тільки приклад, що ілюструє приказку – надто мало, надто пізно; реформатори не зуміли переконати промисловців перейти до інших методів управління. Частково це було викликано тим, що політики і міські реформатори, які турбувалися про пролетаріат, вели, по суті, кулуарні розмови і не ініціювали широкого громадського обговорення соціальних проблем.

«Рисові бунти»

Бунти, що спалахнули в серпні 1918 р., завдали тяжкого удару практиці прагматичного плюралізму, створили непереборну прірву між трудом і капіталом, містом і селом, багатими і бідними і залишили глибокі рани на тілі японського суспільства, які не зажили упродовж життя цілого покоління. Так, бунти посилили антикапіталістичну спрямованість аграрного руху Нохонсугі [106]. Бунти, викликані зростанням цін на рис, почалися і закінчилися не в Осаці. Проте для міста їх наслідки були особливо тяжкими. Бунти довели правоту противників вільного капіталізму: без освіченої соціальної політики капіталістична індустріалізація загрожувала привести до краху існуючий суспільний порядок.

«Рисові бунти» для Японії були не новиною. Тільки у XVIII ст. в Едо відбулося три великих бунти через цей найважливіший для країни харчовий продукт [107]. Проте бунти 1918 р. знаменували переломний момент в японській, а особливо в осакській соціальній політиці.

Упродовж певного часу власті Осаки намагалися полегшити страждання народу, викликані неухильним підвищенням цін на рис. Ще у вересні 1911 р. муніципалітет проводив рейди, спрямовані проти рисових спекулянтів; того ж року філантроп Кімура Нісабуру виділив кошти, що дали змогу забезпечити рисом п'ять тисяч бідних сімей міста [108]. Ситуація, проте, залишалася настільки важкою, що сім'ї бідноти досить часто забирали дітей із шкіл і відправляли їх працювати на фабрики тільки для того, щоб добути харчі [109]. У березні 1918 р. міські власті організували муніципальні фермерські ринки, намагаючись збити ціни на продукти харчування [110]. Однак на середину серпня на вулиці

Осаки вийшла чверть мільйона громадян: вони грабували, трощили все підряд і жорстоко воювали з поліцією і військами [111].

Початком заворушень можна вважати вечір 22 липня 1918 р., коли в тихому рибацькому селищі на березі затоки Тояма домогосподарки, які зібралися побалакати, настільки розгнівалися через невпинно зростаючі ціни на рис, що підняли на бунт чоловіків [112].

Протягом наступних восьми тижнів мирна хода і мітинги переросли в погроми і озброєні зіткнення в селах, малих і великих містах по всій Японії – від Хоккайдо до Кюсю. Незважаючи на безпрецедентний розмах, у багатьох працях японських істориків «рисові бунти» характеризуються всього лише як «незначні події» [113]. Як тільки ціни на рис упали, влада відновила контроль над суспільством, а більше п'яти тисяч заарештованих бунтівників «слухняно» відправилися відбувати тюремні строки [114]. Бунти, очевидно, не надто вписуються в орієнтовану на суспільну згоду японську історіографію.

З усіх японських міст бунти в Осаці відзначалися особливою жорстокістю. Спочатку ватажки осакських бунтівників, наслідуючи приклад бунтівників у Кіото і Кубе, спрямували натопк у будинки роздрібних торговців рисом, спонукаючи їх знизити ціни [115]. «Бунти в Осаці почалися о 8 вечора 12 серпня, після того як віддзвонив дзвін на одному з головних храмів, – повідомляли у Вашингтон американські дипломати. – Десять груп людей розійшлися по селах і, реквізуючи рис у власників, несли його в мішках і везли на возах. Шеф поліції стверджує, що бунтівників більше 150 тисяч. Тільки в одному районі їх було 70 тисяч чоловік. Бунтівники чинили жорстокий спротив поліції і військам, їх вдалося розсіяти з великими труднощами» [116].

Поступово, в міру того як сутички з поліцією ставали все більш жорстокими, бунти втратили організаційну стрункність, що була для них характерною в перші дні. В Осаці та інших містах «натопк, не обмежуючись більше торговцями рисом, став нападати на інших “економічних” ворогів, таких як домовласники, лихварі і торговці нерухомістю» [117]. Стихійно сформований комітет повстанців домігся зустрічі і навіть знайшов порозуміння з губернатором Осацької префектури Хаясі Ічізо і мером міста Ікегамі Сабуро – однак, поліція заарештувала членів комітету одразу після цієї зустрічі [118].

Не обійшлося і без дикостей. «У кількох випадках, – повідомляло посольство США в Токіо, – багатії оборонялися, наймаючи озброєних вогнепальною зброєю охоронців і навіть поливаючи натовп сірчаною кислотою із шлангів. Як і треба було очікувати, подібні дії народ зустрів обуренням: натовп почав негайно підпалювати будинки, в яких ховалися багаті купці» [119]. Політика соціальної адаптації має бути заснована на повазі до людської гідності громадян незалежно від їх суспільного статусу. Коли людей поливають сірчаною кислотою – прагматичний плюралізм вмирає. Насильство знаменує собою кінець процесу політичної акомодатії. Не дивно, що «жагуча ненависть нижчих класів до шляхетного стану» зростала з кожним днем [120].

«Обурення діями великих торгівців рисом, – відмічав ще один дипломат, – велике не тільки серед найбідніших і середніх прошарків населення, які найбільше страждають від дефіциту, але і серед дрібних крамарів і роздрібних торгівців, які бачать, як їхній товар гниє на вулиці, тоді як справжні злочинці, спекулянти на біржовому ринку тихо ховаються або ж зливаються з натовпом, що вирує» [121].

Як свідчать наведені спостереження, примітним був соціальний склад бунтівників. Їх основну масу склали не представники найбідніших прошарків населення, а швидше «обтяжені турботою про сім'ю чоловіки, давно зайняті у традиційних ремеслах і торгівлі» [122]. Такі «середні» групи городян виявилися виключеними з тред-юніоністського руху, з купецьких гільдій. Ці, кинуті напризволяще люди, яких сьогодні вважали б «дрібною буржуазією», стояли поза осакською політикою соціальної фрагментації в умовах нестримного капіталістичного розвитку. Їхня доля ніколи не турбувала самопроголошених «муніципальних соціалістів» і міських реформаторів. Участь середніх городян у бунтах і погромах означала провал місцевої політики прагматичного плюралізму.

Після бунтів

Після довгого жаркого літа 1918 р. Японію захлеснула хвиля реакції: в країні було прийнято ряд репресивних законів і оживилися ультраправі [123]. Уряд був готовий придушити будь-які заворушення [124]. Лідери робітничого руху, в свою чергу, прагнули до подальшої радикалізації робітників, що вступили у тред-юніони [125].

Однак бунти привели і до сприятливих у соціальному контексті наслідків. Як зазначає Майкл Льюїс, «бунти сприяли створенню спеціальних підрозділів в урядах префектур, що займалися винятково соціальним забезпеченням. Осакська префектура і місто Осака, в яких агентства соціальної допомоги існували і до бунтів, першими в країні реформували ці невеликі підрозділи у повноважні відомства. Уже через кілька років після запровадження соціальної служби міста Осаки аналогічні відомства з'явилися в усіх великих японських містах» [126].

«Рисові бунти» привели до перелому в японській соціальній політиці [127]. Бунти, що були жакливо подібні до більшовицької революції в Росії, справили вплив і на найбільш крайніх реакціонерів [128]. Від простого заохочення благодійної діяльності японське міністерство внутрішніх справ перейшло до прямої участі в соціальних програмах [129]. Першість у цій сфері належала осакській префектурі: у жовтні 1918 р. губернатор Хаяші запровадив тут перші в країні комітети соціальної допомоги [130].

Огава Сігедзіро, вчений, який допомагав Хаяші в організації соціальної служби в місті, стверджував, що комітети, які налічують 527 співробітників у 35 районах, були покликані і полегшити долю бідних, і наглядати за громадською поведінкою. Саллі Енн Хастінгс повідомляє, що, згідно з Огава, співробітники комітетів повинні були налагоджувати особисті стосунки з сім'ями бідняків – приблизно так само, як діють американські службові особи, що здійснюють нагляд за умовно засудженими [131]. Передбачалось, що співробітник комітету – найчастіше представник середнього класу – повинен слідувати конфуціанській ідеї, напучуючи бідняків так, як батько напучує дитину, старший брат – молодшого брата, сюзерен – васала, а друг – друга.

На муніципальному рівні спостерігалось значне збільшення витрат на потреби освіти і охорони здоров'я. Витрати на охорону здоров'я виросли з 98 000 ієн у 1897 р. до 796 000 ієн у 1907 фінансовому році і до 931 000 ієн ще через десять років [132]. На 1919 рік міські витрати на охорону здоров'я подвоїлися, а в 1922-му досягли 2 758 000 ієн. В той же час витрати Осаки на освіту з 1917 по 1922 рік виросли у 27 раз [133].

За іронією долі «рисові бунти» збіглися в часі з перетворенням Секі на провідного політика Осаки – мера, який втілював у життя той самий план соціальної акомодатії, що не вдалося зро-

бити владі міста напередодні 1918 р. Секі став батьком сучасної Осаки, міста, яке вперше в Японії втілило в життя повномасштабну муніципальну програму соціальної допомоги [134].

Останні роки перед Другою світовою війною стали для Осаки, вперше після епохи правління сьогунів Токугава, своєрідним золотим віком. Місцеві промисловці і купці усвідомили неможливість абсолютного панування в умовах великого міста. Тільки після розглянутого в цій главі бурхливого періоду японської історії фрагментовані соціальні групи Осаки прийшли до справжнього розуміння корисності політики прагматичного плюралізму.

Примітки

1. *Koji Taira*, «Urban Poverty, Ragpickers, and the «Ants' Villa» in Tokyo». *Economic Development and Cultural Change* 17, no. 2 (January 1969), pp. 155–177: 158.
2. *W. Dean Kinzley*, *Japan's Discovery of Poverty: Changing Views of Poverty and Social Welfare in the Nineteenth Century* *Journal of Asian History* 22, no. 1 (1988), pp. 1–24: 4.
3. *Kinzley*, «Japan's Discovery...»; *Taira*, «Urban Poverty...»
4. *David L. Howell*, *Capitalism from Within: Economy, Society, and the State in a Japanese Fishery*. (Berkeley: University of California Press, 1995), p. 6.
5. Там само, с. 8.
6. *Jeffrey Eldon Hanes*, «Seki Hajime and the Making of Modern Osaka». (Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1988), pp. 1–2.
7. *Andrew Gordon*, *The Evolution of Labor Relations in Japan: Heavy Industry. 1853–1955*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1985), pp. 47–50.
8. Катаяма висловив це спостереження в 1897 р.. Там само, с. 29.
9. Там само, с. 26–27.
10. *Takeo Yazaki*, *Social Change and the City in Japan: From Earliest Times through the Industrial Revolution*. (Tokyo: Japan Publications, 1968), p. 408.
11. *The Osaka Military Arsenal: Dismissal of Workers and Consequences*, *Japan Weekly Chronicle* (Kobe), July 12, 1906, p. 48.
12. *Factory Life in Japan: The Treatment of Operatives*, *Japan Weekly Chronicle*, August 2, 1906, p. 152.
13. *Great Osaka: A Glimpse of the Industrial City*. (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1925), pp. 16–17.
14. *Yazaki*, *Social Change...*, p. 407.

15. Там само.
16. *E. Patricia Tsurumi*, *Factory Girls: Women in the Thread Mills of Meiji Japan*. (Princeton: Princeton University Press, 1990), pp. 5, 42.
17. *Yazaki*, *Social Change...*, p. 407.
18. *Tsurumi*, *Factory Girls...*, pp. 395.
19. Зростання робітничого руху в текстильній промисловості Осаки розглядається у праці: *Gary R. Saxonhouse*, «Productivity Change and Labor Absorption in Japanese Cotton Spinning, 1891–1935 *Quarterly Journal of Economics* 16, no. 2 (May 1977), pp. 195–219.
20. *Hiroshi Hazama*, *Historical Changes in the Life Style of Industrial Workers*, in Hugh Patrick, ed., with the assistance of Larry Meissner, *Japanese Industrialization and Its Social Consequences*, (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 21–51: 29.
21. *Gary R. Saxonhouse*, *Country Girls and Communication among Competitors in the Japanese Cotton Spinning Industry*, in Patrick, ed., *Japanese Industrialization...*, (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 97–125.
22. *Robert E. Cole* and *Ken'ichi Tominaga*, *Japan's Changing Occupational Structure and Its Significance*, in Patrick, ed., *Japanese Industrialization...*, (Berkeley: University of California Press, 1976), pp. 53–96: 59.
23. Процент робітників, зайнятих у металургії і машинобудуванні в 1920 р., склав 17,2 % від загального числа промислових робітників. Там само.
24. *Hazama*, *Historical Changes...*, p. 29.
25. *Saxonhouse*, *Country Girls...*, p. 101.
26. Там само, с. 102–106.
27. Цей висновок зроблений у праці: *Barbara Molony*, *Activism among Women in the Taisho Cotton Textile Industry*, in Gail Lee Bernstein, ed., *Recreating Japanese Women, 1600–1945*, (Berkeley: University of California Press, 1991), pp. 217–238.
28. *The Labour Question in Japan: More Dissatisfied Miners: Osaka Cooles Demand Higher Wages*, *Japan Weekly Chronicle*, August 1, 1907, p. 137.
29. *The Labour Question in Japan: Another Strikes: Increase of Wages at Osaka*, *Japan Weekly Chronicle*, September 5, 1907, p. 303.
30. *The Labour Question in Japan: More Strikes*, *Japan Weekly Chronicle*, September 19, 1907, p. 370.
31. *Labour Troubles in Japan: Big Strike at Osaka*, *Japan Weekly Chronicle*, September 26, 1907, p. 405.
32. *The Labour Question in Japan: Growing Frequency of Strikes*, *Japan Weekly Chronicle*, September 12, 1907, p. 332.

33. The Labour Question in Japan: More Demand for Increased Wages in Osaka, *Japan Weekly Chronicle*, December 5, 1907, p. 729.
34. Labour Troubles in Japan: Ferry-Boat Men on Strike *Japan Weekly Chronicle*, May 28, 1907, p. 673; The Labour Question: Strike in Osaka, *Japan Weekly Chronicle*, June 25, 1908, p. 812.
35. Unemployed Mercantile Officers and Seamen: Serious Situation in Osaka, *Japan Weekly Chronicle*, March 25, 1909, p. 475.
36. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 164–165.
37. Там само, с. 166–190.
38. *Henry D. Smith II*, «Tokyo as an Idea: An Exploration of Japanese Urban Thought until 1945». *Journal of Japanese Studies* 4, no. 1 (Winter 1978), pp. 58–59.
39. *Havens*, *Farm and Nation...*, pp. 1–10.
40. Там само, с. 9.
41. *T[homas] C. Smith*, «The Right to Benevolence: Dignity and Japanese Workers, 1890–1920». *Comparative Studies in Society and History* 26. No. 4 (October 1984), pp. 587–613.
42. Там само, с. 589–590.
43. *Tsurumi*, *Factory Girls...*, pp. 105–106.
44. Це спостереження зустрічається в працях Томаса Сміта, присвячених індустріалізації Японії. Див., наприклад: *Smith*, «The Right to Benevolence...», pp. 549–595; *Thomas C. Smith*, «Japan's Aristocratic Revolution». *Yale Review* 50 (Spring 1961), pp. 370–383; *Thomas C. Smith*, *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750–1920*. (Berkeley University of California Press, 1988), pp. 236–270.
45. *Kenneth B. Pyle*, *The Technology of Japanese Nationalism: The Local Improvement Movement, 1900–1918*. *Journal of Asian Studies* 33, no. 1 (November 1973), pp. 51–66.
46. *Joyce C. Lebra*, *Okuma Shigenobu: Statesman of Meiji Japan*. (Canberra: Australian National University Press, 1973), pp. 137–140.
47. Більш детально про погляди Наїто Конана див. працю: *Joshua A. Fogel*, *Politics and Sinology: The Case of Naito Konan (1866–1934)* (Cambridge. Mass.: Harvard University Press, 1984).
48. *Pyle*, *The Technology of Japanese Nationalism...*, p. 54. Ці проблеми з усією гостротою виявилися під час перетворень в епоху Мейджі. Див., наприклад, обговорення перших парламентських дискусій про бідність у праці: *R. H. P. Mason*, *The Debate on Poor Relief, 1890*, in *Andrew Fraser*, *R. H. P. Mason*, and *Philip Mitchell*, *Japan's Early Parliaments, 1890–1905: Structure Issues and Trends*, (London: Routledge, 1995), pp. 67–90.
49. *R. P. Dore*, *The Modernizer as a Special Case: Japanese Factory Legislation, 1882–1911*. *Comparative Studies in Society and History* 11, no. 4 (October 1969), pp. 433–450.

50. *Kenneth B. Pyle*, «The New Generation in Meiji Japan: Problems of Cultural Identity, 1885–1895». (Stanford: Stanford University Press, 1969), p. 188.

51. На цьому положенні наголошується у праці: *Nobutaka Ike*, «The Beginnings of Political Democracy in Japan». (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1950), pp. 115–118.

52. *Sally Ann Hastings*, «Neighborhood and Nation in Tokyo, 1905–1937». (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1995), pp. 22–23.

53. *Yukiko Hayase*, «The Career of Goto Shimpei; Japan's Statesman of Research, 1857–1929». (Ph.D. diss., Florida State University, 1974), pp. 18–19.

54. *Kenneth B. Pyle*, «Advantages of Fellowship: German Economics and Japanese Bureaucrats, 1890–1925». *Journal of Japanese Studies* 1. no. 1 (Autumn 1974), pp. 127–164.

55. *Pyle*, «The Technology of Japanese Nationalism...», pp. 55–57.

56. Там само.

57. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 186–190.

58. Подібна політика була властива японській колоніальній адміністрації, наприклад при губернаторстві Гото Сімпеї на Тайвані і за його керівництва Південноманьчжурскою залізничною компанією. *Hayase*, «The Career of Goto Shimpei...», pp. 40–128.

59. Ґрунтується на праці: *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 208–233.

60. Сучасний відгук про роль Катаяма і Абе можна знайти у праці: *A. Morgan Young*, *Japan in Recent Times, 1912–1926*. (New York: William Morrow, 1929), pp. 48–69.

61. Про роль християнського соціального мислення в інтелектуальному розвитку обох діячів див. працю Шайнера: *Irwin Scheiner*, «Christian Converts and Social Protest in Meiji Japan». (Berkeley: University of California Press, 1970), pp. 243–247.

62. Там само, с. 210.

63. Там само, с. 211–212. Муніципальна власність на трамвайний транспорт призводила до особливо гострих суперечностей, як це було в Чикаго. Див., наприклад, такі статті: *Electric Municipalization in Osaka: Some Curious Manoeuvres*, *Japan Weekly Chronicle*, July 17, 1913, p. 127; *Electric Municipalization in Osaka: The Scheme Rejected*, *Japan Weekly Chronicle*, July 24, 1913, p. 169; *Osaka Electric Supply: Municipalization Scheme Rejected*, *Japan Weekly Chronicle*, July 31, 1913, p. 195.

64. *Hanes*, *Seki Hajime...*, pp. 212–213.

65. *John Boyer*, *Political Radicalism in Late Imperial Vienna: Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*. (Chicago: University of Chicago Press, 1981), pp. 420–421.

66. *Michiko Sawada*, *Tokyo Life, New York Dreams: Urban Japanese Visions of America, 1890–1924*. (Berkeley: University of California Press, 1996), pp. 126–140.
67. *Human Kublin*, «Asian Revolutionary: The Life of Sen Katayama». (Princeton: Princeton University Press, 1964) p. ix.
68. *Катаяма Сэн*, Воспоминания (перевод с японского) (М., Наука, 1964), с. 3–5.
69. *Smith*, *Tokyo as an Idea...*, p. 60.
70. *Shiro Sugihara*, «Economists in Journalism: Liberalism, Nationalism, and Their Variants», in Chuhei Sugiyama and Hiroshi Mizuta, eds., *Enlightenment and Beyond: Political Economy Comes to Japan*, (Tokyo: University of Tokyo Press, 1988), pp. 237–253; 252–253.
71. *Катаяма Сэн*, Воспоминания, с. 440–443.
72. *Sawada*, *Tokyo Life...*, pp. 126–140.
73. *Katayama Sen*, «The Labor Movement in Japan». (Chicago: Charles H. Kerr, 1918), pp. 54–55, 129–132.
74. Там само, с. 131.
75. *Scheiner*, *Christian Converts...*, pp. 188–193; *Sawada*, *Tokyo Life...*, pp. 99–101.
76. *Hastings*, *Neighborhood and Nation...*, p. 182; *Smith*, «Tokyo as an Idea...», p. 60.
77. *Smith*, «Tokyo as an Idea...», p. 60.
78. *Smith*, «Native Sources...», p. 260.
79. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 214–215.
80. *Smith*, «Tokyo as an Idea...», p. 59.
81. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 215–217.
82. Котоку, страчений в січні 1911 р. за звинуваченням у державній зраді через свою антивоєнну діяльність, протиставляв «матеріалістичний» радикалізм «християнському гуманізму Сен Катаяма». Більш детально про міжусобну боротьбу японських лівих в цей період див.: *F.G. Notehelfer*, «Kotoku Shusui: Portrait of a Japanese Radical». (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1971), pp. 93–105.
83. У чудовій біографії Кавакамі Гейл Лі Бернстайн показує всю глибину подібних суперечностей у соціальній думці Японії початку ХХ ст. *Gail Lee Bernstein*, *Japanese Marxist: A Portrait of Kawakami, Hajime, 1879–1946*. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1976).
84. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 222–233; *Hayase*, «The Career of Goto Shimpei...», pp. 179–199.
85. Ця теза ґрунтується на праці: *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 9, 96–110, 131–133, 161, 231–239.
86. Там само, с. 96–110.

87. Там само, с. 131–132.
88. Там само, с. 161.
89. Там само, с. 233–239.
90. Present-day Osaka. (Osaka: Osaka Shiyakusho, 1915), pp. 8–10.
91. Там само, с. 11.
92. *Hanes*, «Seki Hajime...», p. 11.
93. Там само, с. 128.
94. An Outline of Municipal Administration..., pp. 33–34.
95. *Oswald White*, Report on Japanese Labor. (London: His Majesty's Stationary Office, 1920).
96. *W. Mark Fruin*, Kikkoman: Company, Clan, and Community. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), pp. 67–68.
97. Report of Labor Research, Series X: Cost of Living among Laborers in Osaka (Osaka: Municipal Bureau of Labor Research of Osaka, 1921); *Young*, Japan in Recent Times..., p. 110–19.
98. *White*, Report on Japanese Labor», p. 5.
99. Там само, с. 12.
100. Там само, с. 13.
101. Там само, с. 5
102. *Kenneth B. Pyle*, The Making of Modern Japan. (Lexington, Mass: D. C Heath, 1978), pp. 124–127.
103. *White*, Report on Japanese Labor, p. 13.
104. Present Economic Conditions, звіт посольства США, без дати [можливо, кінець 1918 р.], National Archives and Records Administration, Department of State General Records, Class 8, Country 94, Record Group 59.894.00, pp. 37–44: 38–39.
105. Там само, с. 42.
106. *Havens*, Farm and Nation..., pp. 9–10.
107. *Anne Walthall*, Edo Riots, in James L. McClain, John M. Merri-man, and Kaoru Ugawa, eds., Edo and Paris: Urban Life and the State in the Early Modern Era. (Ithaca: Cornell University Press, 1994), pp. 407–428; Roger W. Bowen. Rebellion and Democracy in Meiji Japan: A Study of Commoners in the Popular Rights Movement. (Berkeley University of California Press, 1980).
108. Raid on Osaka Rice-Brokers: Breaking Up the «Bull» Ring, Japan Weekly Chronicle, September 7, 1911, p. 415; An Osaka Philanthropist: Free Rice for the Poor: Proposed Municipal Grant to the Destitute, Japan Weekly Chronicle, September 14, 1911, p. 461.
109. The High Price of Rice: Effect on School Attendance in Osaka, Japan Weekly Chronicle, March 14, 1912, p. 487.

110. The High Price of Rice: Effect on School Attendance in Osaka, Japan Weekly Chronicle, March 7, 1918; Public Markets in Osaka: Successful Experiments, Japan Weekly Chronicle, July 4, 1918, p. 9.

111. The Riots in Osaka: Police Reinforced by Military, Japan Weekly Chronicle, August 18, 1918, p. 251; Casualties and Arrests in Osaka, Japan Weekly Chronicle, August 29, 1918, p. 297.

112. *Michael Lewis*, Rioters and Citizens: Mass Protest in Imperial Japan». (Berkeley: University of California Press, 1990), p. XVII.

113. *Lewis*, Rioters and Citizens..., p. XVIII.

114. Там само, с. XVII.

115. Там само, с. 97–98.

116. Osaka Riots, звіт посольства США, без дати [можливо, кінець 1918 р.], National Archives, Department of State General Records, Class 8, Country 94, Record Group 59.894.00, p. 61.

117. *Lewis*, Rioters and Citizens..., pp. 104–105.

118. Там само, с. 109–111.

119. The Rice Riots, звіт посольства США, без дати [можливо, кінець 1918 р.], National Archives, Department of State General Records, Class 8, Country 94, Record Group 59.894.00, pp. 54–56: 55.

120. Так пише невідомий американський дипломат у своєму звіті про бунти. The Profiteers (The Narikin), звіт посольства США, без дати [можливо, кінець 1918 р.], National Archives, Department of State General Records, Class 8, Country 94, Record Group 59.894.00, pp. 45–46: 45.

121. The Causes of the Rice Riots, звіт посольства США, без дати [можливо, кінець 1918 р.], National Archives, Department of State General Records, Class 8, Country 94, Record Group 59.894.00, pp. 49–53: 50.

122. *Lewis*, Rioters and Citizens..., pp. 117–124.

123. Там само, с. 240–246.

124. Reports, U.S. Embassy, Tokyo, September 6, 1918, National Archives, Department of State General Records, Class 9, Country 94, Record Group 59.894.50/5a, pp. 1–9.

125. Radicalism in Japanese Labour Unions: Restraining Influence of Mr. Kagawa: Moderation Unpopular, Japan Weekly Chronicle, October 21, 1920, p. 574; The Socialist and Labour Movement in Japan: IV, The Rise of the Labour Unions, Japan Weekly Chronicle, December 2, 1920, p. 761; The Socialist and Labour Movement in Japan: V, The Growing Power of Labour Movement, Japan Weekly Chronicle, December 9, 1920, pp. 796–797; The Socialist and Labour Movement in Japan: VJJI, The Labour Movement-Recent Development, Japan Weekly Chronicle, December 30, 1920, pp. 898–900.

Марксистська інтерпретація цих подій міститься в статті Сен Катаяма, опублікованій у 1933 р.: «К 15-летию рисовых бунтов 1918 года в Японии». Под ред. Сэн Катаяма, Сэн Катаяма. Статьи и мемуары (к столетию со дня рождения), (М., Издательство восточной литературы, 1959), с. 121–139.

126. *Lewis*, *Rioters and Citizens...*, p. 247.

127. *Masayoshi Chubachi and Koji Taira*, «Poverty in Modern Japan: Perceptions and Realities». In Patrick, ed., *Japanese Industrialization...*, pp. 391–437: 427.

128. *Michael Weiner*, *The Origins of the Korean Community in Japan, 1910–1923*. (Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press International, 1989), p. 101.

129. *Hastings*, *Neighborhood and Nation...*, pp. 85–87.

130. Там само.

131. Там само, с. 87.

132. *Hotta Akio*, «Shushi jijo to Shichosa no Kensetu». In *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), Vol. 6, chp. 1, sec 1, sub, 3, pp. 19–33: 28–29; Nakao Toshimitsu, «Dai-gokai Naikoku Kangyo Hakurankai to Shisei». In *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), Vol. 6, chp. 1, sec 2, sub, 1, pp. 34–48: 38–39; Nakao Toshimitsu, «Senso to Gyozaisei». In *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), Vol. 6, ch. 1, sec 2, sub, 2, pp. 48–63: 50–51; Shibamura Atsuki, «Gyozaisei no Kozo Henka». in *Shinshu Osakashishi Hensei linkai*, *Shinshu Osakashishi* (Osaka: Osaka City Government, 1994), Vol. 6, chp. 1, sec 5, sub, 1, pp. 120–134: 128–129.

133. Там само.

134. *Hayase*, «The Career of Goto Shimpei...», pp. 179–199; Charles A. Beard, *The Administration and Politics of Tokyo: A Survey and Opinions*. (New York: Macmillan, 1923).

Частина IV

ЗАКІНЧЕННЯ

Успішні плюралісти-прагматики: політика без гегемонії

У попередніх соціологічних дослідженнях наголошувалося на ефективності політичної стратегії, заснованої на прагматизмі, терпимості і плюралізмі у міських співтовариствах, які відзначаються величезними розмірами, сильною фрагментацією і мінливим соціальним кліматом. Водночас, невдачі місцевих властей часто були викликані бажанням нав'язати свою волю різним конкуруючим групам або просто зневагою до їхніх інтересів. Мабуть, найбільш дивним є те, що, незважаючи на всю глибину відмінностей між Чикаго, Москвою і Осакою, в історії цих трьох міст спостерігаються подібні риси.

У праці про американську прогресивну партію Ричард Л. Мак-Кормік зазначав, що своїми успіхами її діячі багато в чому зобов'язані особливому методу реформ, варіації якого були сприйняті лідерами майже всіх відомих соціальних рухів. Звичайно вони починали з організації добровільного об'єднання і вивчали проблему, збираючи факти, що належали до цієї справи, і аналізуючи їх згідно з доктриною однієї з нових соціальних наук [1]. Реформатори в Москві і Осаці наслідували схожі принципи роботи, часто називаючи основою своєї операційної моделі не американський, а німецький досвід. Обґрунтовуючи свою політику, діячі освіти і охорони здоров'я в усіх трьох містах, що розглядаються, часто спиралися на успіхи соціальних досліджень. Московські старообрядці нерідко дотримувалися тих самих поглядів, що і чиказькі протес-

танті. Не менш дивовижно і те, що тактика успішних муніципальних лідерів у трьох містах була цілком порівнюваною і полягала у зведенні воедино багатьох інтересів міських громад і своєї власної позиції.

Стратегію прагматичного плюралізму в Чикаго, Москві і Осаці кінця XIX – початку XX ст. втілювали чотири найбільших місцевих політики епохи – Картер Г. Гаррісон-старший, Картер Г. Гаррісон-молодший, Микола Алексеев і Секі Хаджиме. За всіх відмінностей їхніх особистостей, за всієї різниці в національній культурі, освіті і суспільному становищі, чотири градоначальники успішно знаходили практичне розв'язання найсерйозніших проблем, що поставали перед їх величезними, багатолітними, мінливими індустріальними містами на піку капіталістичної трансформації. Вони досягли успіху в той час, коли зазнали невдач багато хто з їхніх суперників і сучасників. Незважаючи на всі відмінності, їхні кар'єри є зразком відданості принципам компромісу, прагматизму і помірних реформ. Вивчення подібності і відмінностей дасть змогу виявити сильні й слабкі сторони політичної стратегії, спрямованої на прагматичне і плюралістичне розв'язання міських проблем.

Гаррісони

У 1929 р., розповідаючи про своє життя в політиці, політолог Чиказького університету, олдермен і колись кандидат в мери Чикаго Чарльз Меррієм зазначив, що у період з 1879 по 1915 рік його рідне місто зуміло уникнути крайностей американської муніципальної корупції багато в чому завдяки тому, що містом управляли Картери Гаррісони – старший і молодший [2]. Обидва Гаррісони намагалися проводити політику, спрямовану на захист інтересів широких соціальних прошарків, і стримували апетити корумпованої міської ради [3]. Старший Гаррісон якось сказав, що його найбільш віддані прихильники належали до класів суспільства, які не були представлені у прийомній його мерії [4]. Гаррісон-молодший стверджував, що його симпатії завжди були на боці знедолених [5], – почуття, яке частково пояснює його близькість з такими сумнівними політиками, як Майкл Кенна «Малюк» і Джон Кафлін «Банщик» [6].

Історія сім'ї Гаррісонів визначила прихильність обох Картерів до спілкування з представниками різноманітних суспільних груп,

що, в свою чергу, привело до розвитку їхнього неповторного політичного стилю. Картери Гаррісони були нащадками родів Гаррісонів і Кінг Картерів – сімей, що вважалися найбільш впливовими в районі Тайдуотер у Вірджинії з початку XVII ст. До роду Гаррісонів належало кілька правителів колоніальної Вірджинії, також два президенти США і мери Чикаго, які керували містом упродовж цілого покоління [7]. Переїхавши на захід, у Кентуккі, батьки старшого Картера зайняли помітне місце серед поважних громадян Лексінгтону [8]. Сам Картер закінчив Єльський університет (випуск 1845 р.) і вивчав право у Трансильванському університеті Лексінгтона. Як писав його син, старший Гаррісон зумів примножити спадщину перших поселенців континентальними манерами й ідеями, здобутими за два роки перебування в Латинському кварталі Парижа, а також ліберальним ставленням до того, що називається неминучим суспільним злом, як-то: алкоголь, азартні ігри, проституція [9]. Врешті-решт Гаррісон, провівши деякий час в Сент-Луїсі, осів у Чикаго. Переїзд, за словами його сина, був частково викликаний вродженим неприйняттям [батьком] ідеї рабства [10]. У Чикаго, поряд з іншими переселенцями з Кентуккі, Картер-старший поселився у ще незачепленому урбанізацією куточку міста, одержуючи більш ніж скромний прибуток від операцій з нерухомістю [11]. Там, у тихому кварталі, поблизу місцевості, якій судилося стати Юніон-парком, Гаррісон і його сусіди жили в своїх будинках поважним благочинним життям. Будинки ці були ізольовані від соціальних недуг; з еркерів особняків не було видно жахів бідняцького життя, тут не було і сліду того мерзенного гендлярства, яким було наповнене місто [12].

Увійшовши в політичне життя міста після катастрофічної Великої пожежі 1871 р., Картер Генрі Гаррісон-старший уже через кілька років став першим професійним політиком, і посів головне крісло в Чиказькій мерії [13]. Спочатку він упродовж трьох років служив інспектором графства за непотоплюваним кандидатським списком республіканця Джозефа Меділла, потім засідав у Конгресі від демократичної партії, а в 1879 р. був уперше обраний мером Чикаго [14]. У ретроспективі його дружба з Меділлом уявляється дещо парадоксальною, бо головний редактор і видавець «Чикаго трібюн» потім жорстко критикував Гаррісона упродовж його кар'єри мера. Меділл, як і багато інших представників протестантської еліти міста, звинувачував Гаррісона у зв'язках з гіршими

представниками чиказького суспільства: анархістами, соціалістами, власниками салунів і борделів і сумнівними районними тузами. Хоча на історичних виборах 1860 р. молодий Гаррісон підтримав демократичну партію, Меділл, засудивши вчинок майбутнього мера, залишився його особистим другом [15]. Магнетизм, розум, щедрість, хоробрість і життєлюбність Гаррісона приваблювали навіть найбільш непримиренних з його політичних противників. Говорячи про кар'єру Гаррісона одразу після убивства мера в 1893 р., Меділл сказав репортеру «Лос-Анджелес Таймс», що «Гаррісон був найбільш незвичайною людиною – я думаю, в цьому мене підтримає суспільна думка, – яка коли-небудь жила в нашому місті» [16].

Гаррісон був політиком-віртуозом, що мав особливу популярність серед іммігрантських груп населення, з якими він не приховував своєї близькості, незважаючи на власне англосаксонське походження [17]. Старший Гаррісон, як зазначав Пол Клеппнер, чутливо сприймав настрої етнічних груп, а його вміння вести виборчу кампанію кількома мовами сприяло встановленню довірливих стосунків між ним і тими етнічними групами, які зазвичай досить прохолодно ставилися до кандидатів-демократів [18]. Про Гаррісона говорили, що він втілює властивий Чикаго вільний, оптимістичний дух індивідуалізму [19]. Його терпимість, безумовно, була виявом тієї особливої, дивної терпимості міста, в якому прагматична етика ринку ставилася вище бажання виявити етнічну, релігійну чи расову ненависть, яку, звичайно ж, відчувало багато учасників того ж ринку [20]. Іншими словами, Гаррісон вважав, що моральні принципи новоанглійського села не можуть бути застосовані до космополітичного Чикаго [21].

Уже в інавгураційній промові, проголошеній Гаррісоном при вступі на посаду мера Чикаго 28 квітня 1879 р., ясно позначилося, що його підтримка іммігрантських общин жодною мірою не загрожує інтересам його старих ділових партнерів. «Нерухомисть, ця основа добробуту, яка приносить чотири п'ятих міського прибутку, гнеться під тягарем податків» – заявив він. «Тягар податків душить енергію підприємців, через нього [від нас] йдуть інвестиції і, якщо не звернути на це необхідної уваги, [він] висушить джерела прибутків» [22].

Маючи шляхетне походження, Гаррісон, проте, турбувався про свою популярність у малозабезпечених прошарках, хоча ніколи не

забував і про ділові інтереси власників нерухомості. Цілком вірогідно, що сам Гаррісон не бачив жодних суперечностей між різнорідними соціальними групами, що становили основу його політичних успіхів. Саме з позиції міського імперіаліста, а не соціального реформатора, – відмічає Доналд Л. Міллер, – Картер Гаррісон вважав, що може надати дієву допомогу середньому чиказькому робітнику [23]. Обстоюючи економічні інтереси ділових кіл, Гаррісон одночасно захищав права чиказьких робітників-іммігрантів на гральні будинки, паби і борделі [24]. У своїй адміністративній політиці Гаррісон, не виправдуючись, надавав посади і привілеї прибічникам партії, що перемогла, за послуги, надані під час виборів, і одночасно прагнув до того, щоб на справді ключові посади призначалися кваліфіковані спеціалісти. Надаючи великого значення підтримці з боку робітників, він залучав на свій бік і бізнесменів, що сумнівалися, – демократів у «шовкових панчохах» і деяких республіканців, – яких вражали економічні успіхи мерії, ефективне управління муніципальними фондами і будівництво в центрі міста; купці і торговці нерухомістю, подібно до Оуена Алдіса, вважали будівництво найважливішою складовою міського розвитку [25]. Гаррісон, на політичному жаргоні кінця ХХ ст., був соціальним лібералом і фіскальним консерватором.

Гаррісон зазнав поразки на виборах 1887 р., що частково пояснювалося невдалою спробою зайняти губернаторське крісло, а частково – висловленими йому звинуваченнями в ліберальності, яку він нібито виявив до соціалістів і анархістів після вибуху бомби на площі Хеймаркет [26]. Гаррісон залишив пост мера багатю людиною [27]. Незабаром він вирушив у кругосвітню подорож, з тріумфом повернувшись в Чикаго через два роки. Нотатки про цю мандрівку – «Наввипередки з Сонцем» – свідчать про його тонку спостережливість і письменницький талант [28].

Особливо прикметно, що під час свого турне Картер-старший відвідав і Осаку, і Москву. Його нотатки про Осаку від 17 жовтня 1887 р., об'єднані з оглядом Токіо і Кіото, причому всі три міста, підсумовує Гаррісон, являють собою величезні людські вулики, які дивують кожного, кому випаде нагода проїхатись чи пройтися ними. «В кожному існує замок чи центральний палац, в кожному – чудові храми і густонаселені, вузькі вулички» [29]. Тиждень, що його провів Гаррісон у Москві, привернув набагато більше уваги, що знайшло своє відображення в його щоденнику. Зокрема

в запису від 12 червня 1888 р. він відмічає, «навіть чи в усьому християнському світі знайдеться місто, спроектоване з хаотичністю більш абсолютною, ніж Москва» [30].

У 1891 р. Гаррісон балотується в мери як незалежний кандидат-демократ, але в передвиборчих перегонах з багатьма кандидатами перемога вислизає від нього. Він знов зайняв посаду мера в 1893 р., саме перед початком Всесвітньої Колумбової виставки [31]. Картер-старший довів, що має повне право бути мером Чикаго в цей величний для міста час [32]. Він з вишуканою галантністю здійснював керівництво виставкою. Імпресаріо Сол Блум вважав Гаррісона... «ідеальним мером на час виставки. Ніхто не зміг би зрівнятися з ним у ввічливості, з якою він приймав осіб королівської крові та інших поважних гостей. Для всіх визначних іноземців він втілював собою Чикаго, і його внесок у створення позитивного образу міста навряд чи можна переоцінити» [33].

Старший Гаррісон загинув від кулі вбивці 28 жовтня 1893 р., в останній день повного тижня виставки, повернувшись додому після церемонії з нагоди Дня американських міст [34]. У той день він був у чудовому настрої, заявивши, що «Чикаго ніколи не задумував того, чого не намагався б здійснити, і в той же час не знайшов нічого, що не було б йому під силу» [35]. Така бравада була цілком природною в устах людини, яка несла свої шістдесят вісім років з легкістю двадцятилітньої [36]. Недавно оголосивши про своє близьке одруження, Гаррісон додав, що збирається прожити ще років п'ятдесят, а його слухачі, здавалось, забули, що цей чоловік знаходиться всього за два роки від біблійного віку в сімдесят років [37]. Його похорон і траурна процесія від будівлі мерії до кладовища Грейсленд перетворились на один із найбільш урочистих і значних заходів, що коли-небудь проводилися в місті [38].

Міцний, гордий, імпазантний чоловік, міський експансіоніст, який любив різноманітність і ритм великого міста, Гаррісон втілював Чикаго [39]. По-реформаторському налаштований, і підтримуваний Роджером Саллівеном, Едвард Данн переборов неприязнь, яку відчував до клану Гаррісонів, зазначивши у своїх мемуарах 1933 р., що Картер Г. Гаррісон був, можливо, найбільш здібним, прогресивним і благородним з усіх чиказьких мерів [40]. З цим погодились би, мабуть, більшість жителів Чикаго тієї епохи.

Доналд Л. Міллер, який писав про Гаррісона через шістдесят років, висловився більш відверто. Він робить висновок: «Жоден з

політиків в історії Чикаго, за винятком, можливо, старшого Ричарда Дейлі, не мав такої широкої поваги найрізноманітніших прошарків чиказьких городян, як Картер Гаррісон. Робітники, а серед них було немало соціалістів, голосували за нього, бо він призначав лідерів профспілок заводськими і санітарними інспекторами, підтримував права робітників на об'єднання, страйки і демонстрації, а в кількох випадках відмовився використати поліцію проти страйкарів – незважаючи на сильний тиск з боку впливових капіталістів... І водночас його підтримували багато бізнесменів-республіканців, які володіли невеликими підприємствами, а також великі інвестори в галузі міської нерухомості, адже він довів свою відданість справі розвитку інфраструктури, що стимулювала зростання міста, підвищувала вартість нерухомості і створювала тисячі робочих місць у різних галузях чиказького життя» [41].

Дуже відрізняючись від свого батька, Картер Г. Гаррісон-молодший по-своєму добивався успіху у виборців. Більш схильний до роздумів і менш комунікабельний, ніж його батько, молодий Картер не був блискучим оратором. Він, проте, розбирався в тонкощах міського управління так само добре, як Гаррісон-старший, не уникав публіки і за весь час на посту чиказького градоначальника – а він обирався мером п'ять разів – жодного разу не пропустив засідання міської ради [42].

Картер-син служив мером з 1897 по 1905 рік, а потім ще чотири роки, завдавши поразки реформатору-республіканцю Меррієму в 1911-му [43]. Щоб вирвати номінацію від республіканської партії з рук партійних старожилів, професор Меррієм скористався несподіваним рішенням мера-республіканця Фреда А. Бюсса не висувати свою кандидатуру на наступний термін, а також новим законом штату Іллінойс, що вимагав проведення первинних виборів при висуненні кандидатів. Це дало змогу Меррієму мобілізувати членів прогресивної партії, які підтримували Теодора Рузвельта, по-реформаторському налаштованих бізнесменів, таких як промисловець Чарльз Р. Крейн, газетний магнат Віктор Ф. Лоусон і президент «Сіерс, Робак енд Компані» Джуліус Розенвальд, а також незадоволену міською владою інтелігенцію передмість і добре відомих філантропів, наприклад Джейн Еддамс із Халл-хауса [44]. Гаррісона, який і сам пройшов через міжпартійні сутички, підтримував робітничий електорат, що колись голосував за його батька. Прибічники вестсайдського республіканського боса і сенатора Ві-

ляма Лорімера фактично бойкотували вибори, що дало змогу Гаррісону здобути перемогу з невеликою перевагою – 177 923 голоси проти 160 791 у Мерріема. Через рік ворожнеча в рядах республіканців, що проявилася в Чикаго, відіграла свою роль на загальнонаціональному рівні – тоді, незважаючи на серію перемог на первинних виборах, партійні боси відмовилися висунути на пост президента США кандидатуру Теодора Рузвельта. Те, що Рузвельт все-таки вступив у передвиборчу боротьбу як кандидат від прогресивної партії, зумовило поразку чинного президента Вільяма Говарда Тафта і обрання президентом демократа Вудро Вілсона.

Молодого Гаррісона, людину дуже багату, часто фотографували із закладеними в кишені руками – образ який супроводжував лозунг: «Чикаго пощастило, що його мер тримає руки у своїх власних кишенях» [45]. Чи вдавалося це саме його прибічникам – зовсім інша історія. Як розповідає в Автобіографії старого буркуна журналіст Гарольд Ікес, «...в групі прибічників [Гаррісона] головну роль відігравав Роберт («Боббі») Берк. Зовні Берк нагадував велику бочку – такий же круглий і невисокий. Він був секретарем комітету графства, посаду голови займав Том Грахан, ну а скарбником був Фред Елред. Видатними членами групи були Том Кері із задвірків, «Малюк» Кенна, «Банщик» Джон Кафлін, Джиммі Квінн та інші з їхньої компанії. Ці пани, повірте мені, були грошовими реалістами. Політика була їхньою повсякденністю, їхнім станом – та і самим життям. ...Цим вовкам і шакалам мер Гаррісон, по правді кажучи, дозволяв безперешкодно розгулювати по дорогах і завулках міста і хапати все, що погано лежить» [46].

Провчившись деякий час у німецькій гімназії, Картер-молодший зневажив проханням батька вступити у Єльський університет. Замість цього він залишився в Чикаго і продовжив навчання у єзуїтському Коледжі св. Ігнатія (в майбутньому – Університет Лойоли) [47]. Веселе життя не було чужим молодому Картеру, поки він не одружився зі світською левицею з Нового Орлеану Едіт Огден [48]. Його дім на розі Ешленд і Джексон-стріт довгий час залишався осередком чиказького вищого товариства [49].

Як і його батькові, молодому патрицію Гаррісону вдалося заручитися політичною підтримкою етнічних общин Чикаго [50]. Він і його батько були дуже популярними серед афроамериканської общини міста, що зростала [51]. Однак так само, як і його батькові, Картеру-молодшому не завжди вдавалося обернути свою особисту

популярність у голоси для демократичної партії: тільки чотири роки за дванадцять років його мерства демократи становили більшість у міській раді [52].

Терпимість Гаррісона-молодшого до культурних відмінностей поєднувалася в ньому з розважливим розподілом заступництва, що забезпечувало йому голоси виборців з багатьох іммігрантських общин [53]. Без усякого жалю згадуючи про свою дружбу з Джорджем Бреннаном «Червоним», «Малюком» Кенна і їм подібними, вісімдесятичотирирічний Гаррісон пояснював, що районні боси довели йому свою відданість під час грандіозної транспортної битви з Чарльзом Тайсоном Йоркесом і жодного разу не попросили щонебудь навзаєм [54]. «Мабуть, – писав Гаррісон, – почувши про політичні витівки у вісімнадцятому окрузі, малодушні реформатори обурливо і пихато роздували ніздрі. В політиці Малюк і Банщик не боялися чорної роботи, і це не один раз викликало більш ніж стримані протести політичних пуристів [55]. Проте Бреннон і Кенна завжди були зі мною чесними і достойними, вони ставилися до мене поважливо, але без підлесливості. Цього я не можу сказати про багатьох набундючених представників так званих вищих кіл, з якими мені доводилося спілкуватись під час тривалої мандрівки по життю» [56].

Малюк і Банщик увійшли в місцевий фольклор класичними чиказькими пройдисвітами. Обидва походили із сумно відомого берегового району Леві, де вони промишляли у пошуках задоволення своїх апетитів і голосів виборців. Їхній квартал був знаменитий найбільш дикими розвагами, яких тільки може шукати охочий до задоволень подорожній – гральними будинками, танцювальними залами, трактирами і борделями, ломбардами, галереями феротипій (фотографій на металі) і гральних автоматів, будинками знахарів і ворожок, «школами привабливості», шахрайськими аукціонами, візничими дворами і тому подібним [57]. То була частина міста, де відсутність моралі межувала з геніальністю [58]. Кенна і Кафлін, начальники округів демократичної партії і олдери міської ради, були тут головними авторитетами. На районних балах збирали гроші на користь батьків району і їхніх політичних друзів. Оглядаючи одне таке збіговисько, Кенна, кажуть, вигукнув: «Яке величезне товариство мадамів, поліцейських тузів, корчмарів, кишенькових злодіїв, домушників, проститутток і лакеїв, що потіють... Вражаюче видовище!.. Чикаго – не жіноче місто» [59].

Останніми роками історики з великим розумінням почали ставитися до оцінки, даної Гаррісоном своїм сумнівним друзям [60]. Історики кінця ХХ ст., такі як Джон Тіфорд, Теренс Дж. Мак-Доналд і Енн Дуркін Кітінг зазначають, що значні успіхи в розвитку міської інфраструктури і навіть у сфері оподаткування переважували корупцію і неефективність американської муніципальної політики початку ХХ ст. [61]. Ці успіхи бачаться тим більш чудовими, якщо згадати разом з Джоном М. Олсвенгом, що прогресивний період (1890–1915) був періодом, «коли до уряду з вимогами про допомогу щодо розв'язання найрізноманітніших проблем зверталось все більше економічних, соціальних і культурних груп» [62]. У відомій праці Тіфорда сказано, що при всіх недугах, які були характерні для американських міст на початку ХХ ст., світлі сторони історії муніципального управління стають тим яскравішими, чим краще розумієш увесь спектр проблем, які доводилося розв'язувати міським властям у 1870–1900 роках [63]. Загалом американські муніципалітети надзвичайно успішно справилися з проблемами міської багатоманітності, бурхливого зростання і фінансового адміністрування. На кінець століття жителі американських міст досягли в середньому того ж рівня суспільного благополуччя, що і жителі будь-якого із старих світових центрів [64].

Вступ молодого Гаррісона на політичну арену в 1897 р. був бурхливим: збори демократичної партії, що висунули його кандидатуру на посаду мера, закінчилися типовою чиказькою бійкою між прибічниками Гаррісона і короля підкупу Саллівена [65]. Взагалі, безпорядки були цілком характерними для громадських заходів тієї епохи. Під час листопадових виборів мера міста в 1894 р. було поранено сотні людей, а одного чиказького городянина було вбито під час пов'язаної з виборами демонстрації міських службовців [66].

Гаррісон зазнав нищівної поразки на виборах 1915 р. після зроблених на рік раніше безуспішних спроб реформувати правові норми трамвайного зв'язку в місті, а також закрити ряд салунів, гральних притонів і закладів, що мали погану славу, які були джерелом лівової пайки прибутків його союзників з передмість [67]. Незабаром заборона на торгівлю спиртними напоями і акт Манна (законопроект конгресмена з Іллінойсу Джеймса Манна, що оголошував поза законом перевезення жінок за межі штату з аморальною метою), покладали край чиказькому району Леві [68]. Маючи

всього трохи більше сорока років, Гаррісон ніколи більше не займав виборних посад (при Франкліні Рузвельті він, проте, служив федеральним інспектором зі збирання податків у Чикаго) [69].

Меррієм пише, що «Гаррісони були дрібними босами, але той час і не міг породити великих вождів. Звичайно, мали місце випадки казнокрадства, були гравці і повії, яких не переслідували, якщо вони трималися в тіні, але [в Чикаго] не змогла укорінитися та організована система політичної корупції, що стала повсякденністю у багатьох американських містах» [70]. Далі Меррієм захоплено говорить про блискучу політику своїх давніх політичних опонентів стосовно різних общин міста, що суперничали. «Так як і його батько, – стверджує Меррієм, – молодший Гаррісон був не ідеалістом, але політичним реалістом: він протистояв адміністративній системі, що засновувалася на роздаванні синекур і хабарництва, і боровся проти всіх продажних діячів, які прагнули цілком підкорити собі місто [71]. Він намагався знайти спільну мову як із силами реформаторів, так і з іммігрантськими общинами, втілюючи собою дух космополітичного співтовариства» [72].

Одна з причин того, що в Чикаго не було створено єдиної політичної машини у вказаний період, полягала в тому, що місто було переповнене дрібними політичними угрупованнями, які конкурували між собою. В той час в Америці політичні пристрасті засновувалися на релігійному і етнічному принципах, а тому не дивно, що Чикаго, місто з неоднорідним населенням, сприяло розвитку дрібних коаліцій, а не єдиної авторитарної політичної організації [73]. На соціологічному жаргоні М. Крейг Брауна і Чарльза Н. Халабі Чикаго Гаррісонів був домом для багатьох фракційних машин, але не розплідником для однієї домінуючої машини [74]. «Робочі місця і жилі квартали ділилися за етнічним принципом, – відмічає Гаррі Уїлз, – а цьому відповідала і політика. В місті існувало стільки ж «другорядних машин», скільки було груп потенційних виборців» [75]. Хоча це може видатися дивним з сучасного погляду, подібна різноманітність політичних альянсів не тільки попереджала виникнення єдиної антидемократичної політичної сили, а і створювала в місті умови для політики компромісів і плюралізму. Соціальна фрагментованість посилювала, а не пригнічувала плюралістичні тенденції.

За всієї різниці їхніх характерів: батько – мальовнича постать у крислатому капелюсі, верхи на білому коні, один з найбільш ко-

лоритних персонажів у місті, син, що володів меншою харизмою, але неперевершений майстер політичної тактики [76] – обидва Гаррісони, за словами Едварда Р. Кантовича, прагнули проводити політику рівноваги [77]. Успішні політики в місті зі слабкою партійною системою, Гаррісони опиралися на особисту популярність і довели свою здатність чутливо сприймати інтереси різних соціальних, економічних, етнічних і політичних груп виборців [78]. Джон М. Олсвенг вважає, що значні успіхи демократичної партії у досліджуваний період багато в чому пояснюються діяльністю Гаррісонів. Праця Олсвенга вказує на популярність Гаррісонів, батька і сина: «вони були популярні в усіх етнічних общинах (прикладом того може служити низький процент голосів, одержаний демократами у 1891 р., коли старший Гаррісон виступав як незалежний кандидат; і безсумнівний успіх демократичної партії в усіх семи [етнічних] групах на виборах 1911-го, коли молодший Гаррісон останній раз повернувся на місцеву політичну арену)» [79].

Політична діяльність Гаррісонів являє собою втілення прагматичного плюралізму, який перетворив жорстке розмежування Чикаго на безцінний політичний капітал, що послужив на благо місту і їм самим. Гаррісони прийняли Чикаго таким, яким він був – тобто «полем битви між класами і етнічними групами, кожна із яких володіла часткою могутності» [80]. Мер, на їхню думку, покликаний стати головним посередником між групами, що суперничають, який має забезпечити нормальне функціонування роздробленого міста. Гаррісони були досконалыми плюралістами-прагматиками.

Згідно з проведеним у 1989 р. опитування місцевих політичних оглядачів та істориків про мерів Чикаго, старшого і молодшого Гаррісонів перевершив за популярністю тільки легендарний Ричард Дж. Дейлі [81]. Навіть такий жовчний критик системи американського міського управління, як Ернест Гріффіц, зазначає, що старший Гаррісон виглядає в історичній перспективі найбільш яскравим символом свого часу – конформіст, схильний до компромісів, він разом з тим був видатним адміністратором і видатним гуманістом. Наслідком такого поєднання стали почуття співпереживання і взаєморозуміння, що встановилися між мером і містом. Цього навряд міг досягти в ту епоху більш ортодоксальний реформатор [82]. «Гаррісони зуміли з дивовижною майстерністю і гнуч-

кістю пом'якшити вибухоподібне зростання і багатолікість Чикаго, що вражала уявлення, на початку століття», – підсумовує Едвард Кантович [83].

Микола Алексеєв

Московським Гаррісоном у певному сенсі можна вважати Миколу Алексеєва, який, як і Картер Гаррісон-старший, був жертвою політичного вбивства: Алексеєв був застрелений у міській думі 11 березня 1893 р. [84]. Як і у випадку з Гаррісонами, сучасники Алексеєва були б здивовані, почувши, як московського градоначальника називають плюралістом. Але, як і молодший Гаррісон (якого, завдяки його здатності провадити успішну реформаторську політику і незважаючи на його зв'язок з різношерстим нагтовпом тіньових босів і політиканів-іммігрантів Кантович назвав босом реформ) [85], Алексеєв, часом використовуючи жорсткі методи, прагнув до здійснення цілей, які в умовах сучасної йому Москви були цілком передовими і відповідали духу реформ і прагматичного плюралізму [86]. На відміну від Гаррісона Алексеєв, проте, не залежав від настроїв великі кількості виборців [87].

На час народження Миколи 15 жовтня 1852 р. сім'я Алексеєвих уже належала до числа найбільш впливових родів московського купецтва. Як і багато купецьких династій цієї епохи, предки Алексеєвих проходили з кріпосних – до Москви вони переселилися з Ярославської губернії в 1746 р. Для кріпосних і вільновідпущених селян, так само як і для вільних посадських людей, Москва кінця XVIII – початку XIX ст. пропонувала немало можливостей для громадської діяльності [88]. У своєму чудовому дослідженні «Соціальні типи в Російській імперії» (Social Identity in Imperial Russia) Еліз Кімерлінг Віртшафтер повідомляє, що відсутність в Росії традиційних для Європи цехових організацій і гільдій у поєднанні з довгими зимами, коротким вегетаційним періодом і непередбачуваними результатами сільськогосподарських робіт змушувала російських селян займатися ремісничим виробництвом і торгівлею – така діяльність часто ставала для них життєвою необхідністю [89].

Чимало представників найвидатніших московських сімей кінця XIX ст. походили із скромних за народженням, але сповнених життєвих сил сімей дрібних підприємців. Заохочення торгівлі

Катериною Великою (1762–1796) і руйнування Москви під час наполеонівські навали в 1812 р. стали тими сейсмічними потрясіннями, які апокаліптично випалили московське купецтво до решти і вирівняли соціально-економічний ландшафт міста, даючи дорогу новій хвилі дрібних торговців селянського походження [90]. Як пише Джеймс Л. Уест, саме з середовища цих простих торговців вийшли засновники найбільших династій купецької і промислової Москви. У 1820-х роках, користуючись плодами технологічної революції, пов'язаної із застосуванням пари, що в Росії відбувалося із запізненням, найбільш агресивні з цих ранніх підприємців, числом не більше кількох десятків, достатньо швидко піднялися по економічній драбині до багатства і добробуту, заснувавши цілу нову галузь у бавовняному виробництві [91].

Віртшафтер, яка детально дослідила весь комплекс соціальної системи Російської імперії, вміщує російський досвід у більш широкі рамки, що визначаються особливостями російського кріпосного права. Віртшафтер нагадує читачам, що до і після відміни кріпацтва будь-яка людина, яка володіла необхідними економічними засобами, могла купити свободу у поміщика або общини і після цього стати городянином [92]. Вільну, тобто документ про звільнення, можна було купити не на доходи від сільськогосподарських робіт, а на виручку від сторонньої діяльності, як, наприклад, торгівлі ремісничими виробами. Кріпосні торговці, які володіли капіталом достатнім для купівлі вільної, часто мали свою справу в місті. Влаштуватися в Москві, давній столиці і одночасно найбільшому оптовому і роздрібному торговому центрі Росії, було метою як тих, хто звільнився, так і тих торговців і ремісників, які перебували у кріпосній залежності [93]. Як наслідок нова соціально-економічна ієрархія була неоднорідною і відкритою; ново-прибулі торговці, які досягли добробуту наполегливою працею, поступово витісняли стару купецьку еліту [94].

Алексееви належали до нечисленної групи сімей, яким вдалося дуже рано увійти в першу гільдію московського купецтва і протриматися в ній до зруйнування всіх суспільних інститутів у 1917 р. Микола був москвичем у п'ятому поколінні з боку Алексеевих і уродженцем міста у сьомому поколінні з боку матері. Мати його дружини належала до ще більш відомого московського роду Третьякових [95]. На час народження Миколи Алексееви через шлюби, ділові відносини і особисті зв'язки, були близькими роди-

чами з могутніми сім'ями Четвертикових, Мамонтових і Третьякових [96].

Зібравши майстрових селян з підмосковних сіл, засновник династії Семен Алексеев організував текстильне ремісничє виробництво у старообрядницькому Рогозькому районі міста (хоча самі Алексееви і не були послідовниками старообрядництва) [97]. Семен купив кам'яний будинок колишнього московського градоначальника Василя Жигарева всього за кілька місяців до наполеонівського нашествия і пожежі в Москві. Цей будинок (що стояв у сусідстві з будинками таких магнатів-старообрядців, як Солдатенкови, Симонови і Морозови) став місцем народження як Миколи, так і його троюрідного брата, майбутнього співзасновника Московського Художнього театру Костянтина Станіславського (Алексеева) [98]. Через багато років цей дім був переданий сім'єю Алексеевих Московському купецькому товариству для створення там Миколаївського притулку для вдів і сиріт.

Страшна пожежа 1812 р. відкрила московські «шлюзи», звільнивши дорогу в місто тисячам селянських торгівців і дрібних купців з російської глибинки [99]. Руйнування міста під час нашествия Наполеона збіглося з відносним послабленням репресій проти старообрядницьких громад, то ж Морозови, Рябушинські, Гучкови, Солдатенкови, Хлудови і представники інших майбутніх купецьких династій змогли приєднатися до цього розмаїтого населення, переважно мандрівних торговців, що заповнили звільнену від французів Москву [100]. Старообрядці селилися в двох ізольованих общинах поза офіційними межами міста – на протилежному березі річки Яузи.

Після заборони на проживання в місті, проголошеної після епідемії чуми 1771 р., безпопівці* створили общину біля Преображенського кладовища, поблизу сучасної станції метро Преображенська площа. У свою чергу, попівці стали селитися трохи південніше, поблизу Рогозького кладовища, вздовж сучасного шосе Ентузіастів [101]. В середині 1820-х років у Рогозьких церквах налічувалося близько шістдесяти восьми тисяч прихожан. Обидві громади пережили розквіт після спалаху холери в 1831 р., яка обійшла стороною старообрядців, що дотримувалися суворої гігієни.

---

* Безпопівці, попівці, – течії в старообрядництві.

Семен Алексеев, як і багато інших православних і старообрядницьких підприємців Рогозького району, жив поряд зі своїми робітниками і, взагалі, сприйняв мануфактуру як продовження власної сім'ї – такого ж підходу дотримувався і його син Володимир. Висока якість алексеевської шовкової і золотої ниті – їхні товари поцінувалися не тільки в Центральній Росії, але і в Середній Азії, на Кавказі і в Ірані – дала змогу Алексеевим нагромадити значний капітал, винайняти і привезти в Росію англійських робітників, а потім і увійти в купецьку еліту Москви [102]. У 1840-х роках Олександр Алексеев очолював міську владу [103].

Мати Миколи, Єлизавета, була дочкою Михайла Бостанджогло, тютюнового магната з грецької общини містечка Ніжин Чернігівської області, що розташоване за 125 кілометрів від Києва. У 1820 р. її батько заснував у Москві тютюнову фабрику, яка в майбутньому стала найбільшим тютюновим підприємством міста. Під час активної участі Миколи Алексеева в громадському, економічному і політичному житті Москви фабрикою управляли брати Єлизавети (дядьки Миколи) [104].

Енергійного Миколу не влаштовували старомодні виробничі методи сім'ї і при першій можливості він реорганізував і механізував алексеевські текстильні фабрики. Це вдалося йому в той час, коли повсюдний економічний спад змусив більшість чоловіків і велику кількість жінок з промислово розвинутих підмосковних районів податися в місто у пошуках найманої праці [105].

Спільні селянські корені упродовж тривалого часу служили на московських фабриках основою досить близьких відносин між роботодавцями і робітниками. Це стосується і мануфактур Алексеевих [106]. Соціальна дистанція зростала в міру механізації виробництва – робітники продовжували жити в бараках, далеко від розкішних нових особняків заводчиків.

Микола прийняв на себе керівництво сімейною справою саме в той час, коли традиційні трудові відносини стали змінюватися завдяки сучасному виробництву та імпортованим з Європи організаційним схемам. Він був надзвичайно везучим і безжалним, насаджуючи нову систему управління на сімейних підприємствах – від Москви до Харкова і, пізніше, до Австралії і Південної Америки. Ще до того, як він почав думати про політику, ділові успіхи Миколи створили йому репутацію динамічного реформатора.

Хоча Микола виріс у Рогозькому районі, його дитинство, завдяки родинним і громадським зв'язкам сім'ї, проходило і в Замоскворіччі (на протилежному від Кремля березі Москви-ріки) – тоді цей квартал все ще був серцевиною московського купецтва [107]. Історик архітектури Дмитро Швидковський добре описав цей особливий світ у праці, присвяченій дому Ігумнова, нині резиденції французького посла в Росії. Замоскворіччя було цілком особливою скарбницею традицій; округою, наповненою неповторним життям, дивовижним світом староросійських звичаїв і вірувань. То було серце Росії, суть її справжнього характеру... то була «найбільш російська» частина давнього міста, де збереглася його старовинна душа, де воно опелешувало іноземців, по суті всіх людей європейської культури, яких підкоряла його живість, сила і непідробна краса [108].

Микола і його друзі дитинства залишили свій замкнутий світ, змінили свої каптани на ділові костюми, відмовилися від затишних картярських ігор в колі сім'ї заради бурхливих клубів і переселилися з схожих на фортеці родових будинків Замоскворіччя у театральні розкішні особняки в стилі модерн, що височіли в іншій частині міста, вздовж Малої Бронної і Великої Нікітської вулиць та біля Патріарших ставків [109]. Алексеєви переселилися на Пречистенський бульвар, недалеко від нинішньої станції метро Кропоткінська.

Дружба Миколи Алексеєва з Сергієм Третьяковим (братом колекціонера Павла Третьякова і градоначальником Москви з 1876 по 1882 рік) почалася в дитинстві і тривала все життя, виходячи далеко за межі особистих відносин і політичної діяльності. Разом вони стали головними покровителями московської музичної сцени, діяльними учасниками міського Імператорського російського музичного товариства і попечителями новоствореної Московської консерваторії [110]. Тісні особисті і ділові зв'язки налагодилися у Миколи з сім'єю Четвертикових [111].

Алексеєв, проте, став прокляттям для багатьох інших видатних купецьких сімей і політичних діячів таких, як архіконсервативний предводитель Московської міської думи Микола Найдонов і генерал-губернатор Москви Володимир Долгорукий [112]. Найдонов очолював великий сімейний Торговий банк, а також могутній московський Біржовий комітет, куди входили промисловці старого зразка (включаючи батька Миколи Алексеєва) [113]. Най-

дьонов був своєрідним самопроголошеним консерватором, який все життя зберігав вірність слов'янофільським ідеям [114]. Його ворожість до градоначальника Алексеєва частково була викликана глибоким недовір'ям до його молодості і динамізму [115].

Згідно з московською культурною традицією представники купецьких сімейств, а серед них і Алексеєви, з недовірою ставилися до всього, що так або інакше було зв'язано з Петербургом. Хоча свої прибутки вони одержували від текстильного виробництва і акцій залізничних товариств, купецькі сім'ї не залежали від петербурзької еліти і підтримували російську і слов'янську культуру [116]. Однак культурний консерватизм не заважав окремим представникам цих сімей вивчати іноземні мови (Микола Алексеєв, наприклад, володів французькою і німецькою і непогано знав англійську) і переймати певні західні ідеї. Вони сміливо залучали в Росію західні технології і філософію управління [117]. В купецькій Москві розвивалася система комерційної освіти, яка цілком відповідала світовим стандартам, а іноді навіть їх перевершувала. Заснований у 1907 р. Московський комерційний інститут* був, можливо, першим у світі вищим навчальним закладом, що спеціалізувався на економічній освіті [118]. Інші представники купецтва, наприклад троюрідний брат Миколи Костянтин, здобув світову відомість у різних галузях людської діяльності [119].

Ворожість московського купецтва до католицького і протестантського світу Європи ґрунтувалася на неприйнятті західного типу держави, нав'язаного Петром Великим «справжній» Росії. Ці сім'ї неприяно ставилися до аристократії, що жила за рахунок держави, і боялися всякого викривлення споконвічно російських цінностей, які, мовляв, жилилися патріархальним укладом старої Русі. Московські купецькі династії, а серед них і Алексеєви, прагнули зберегти справжню Росію, хоча і розвивали галузі промисловості, банки і культурні інститути, що розхитували оцей самий старослов'янський світ. Ця суперечність відбивала і посилювала болісну роздвоєність російського купецтва стосовно своєї політичної столиці і Заходу [120]. Однак слід зазначити, що їхнє фрондерство ніколи не доходило до опозиції імператорській сім'ї [121].

---

* У радянські часи відомий як Московський інститут народного господарства імені Г. В. Плеханова. Нині – Академія народного господарства імені Г. В. Плеханова.

Відчуженість Москви від імперської еліти Санкт-Петербурга виділяла стародавню столицю і прилеглі області на фоні решти Росії, сприяючи розвитку підприємництва, яке трималося на стихійній ініціативі і накопиченні, а не на принизливій залежності від держави та іноземного капіталу [122]. Як зазначає Томас Оуен, капіталізм московського зразка являв собою вигадливу суміш традиційної російської культури і європейських ділових методів [123]. Найвидатніші представники московських ділових кіл відзначалися надзвичайно сучасним підходом і одночасно торгували як в старовину [124]. Микола Алексеєв, виходець з цього середовища, все своє життя був прибічником новаторських методів в організації виробництва і міської інфраструктури, залишаючись при цьому деспотичним, закостенілим традиціоналістом.

Московську політичну машину кінця XIX – початку XX ст. не назвав би демократичною і самий вузькокобий ретроград з Чикаго. Муніципальний статут 1870 р. надавав місту деяку автономію, але навіть цю реформу згорнули в 1892-му [125]. До 1905 р. у виборах міської думи могло брати участь менше одного відсотка московського населення [126]. Градоначальник, у свою чергу, обирався з числа думських депутатів.

Розмірковувати про політичний плюралізм за таких умов справа досить складна. Проте Миколі Алексеєву вдалося мобілізувати навколо своїх улюблених проектів різні групи затісного московського товариства – і одночасно зберегти цілком ліберальні для свого часу погляди на такі питання, як трудові відносини.

У 1876 р. купці, які домінували в думі, обрали градоначальником людину із свого середовища – Сергія Третьякова. Останній так і не зумів знайти спільну мову з представленими в думі міщанами (російський суспільний прошарок, дещо подібний до французької дрібної буржуазії) і кустарями. Третьяков з полегшенням полишив кабінет градоначальника в 1882 р.; його змінив професор економіки Борис Чичерін, який постійно проживав у Тамбові [127].

Чичерін, який виявився неефективним градоначальником, скандалізував московське товариство, коли купив похилену халупу на міській околиці, щоб увійти в число місцевих виборців і державних службовців [128]. Незабаром він посварився з московським генерал-губернатором князем Володимиром Долгоруким, якому вдалося переконати новопризначеного і реакційно налаштованого

міністра внутрішніх справ графа Дмитра Толстого змістити з посади градоначальника ліберально мислячого професора [129]. Перш ніж залишити кабінет мера, Чичерін встиг виголосити кілька промов, у яких вимагав реформування міської адміністрації з всілякою участю всіх законних сегментів суспільства [130]. Він також змусив думу заснувати кілька підприємств комунальних послуг, які з часом стали приносити Москві ключові для муніципального бюджету прибутки [131]. Після Чичеріна градоначальником став улесливий чиновник С. А. Тарасов, якого в 1885 р. змінив Микола Алексеєв.

Джо Енн Рукмен стверджує, що невдалі спроби міської думи обрати дієвого градоначальника у перші п'ятнадцять років після муніципальної реформи 1870 р. пояснювалися як протистоянням між купцями і міщанами, що сковувало роботу думи, так і браком у думських членів цілеспрямованості і далекоглядності. Безумовно, однією з причин провалу стала також відсутність серед купців динамічних політичних лідерів [132]. Динамізм, інтелект і управлінська компетентність поєднувалися в Миколі Алексеєві із здатністю забезпечувати односпрямованість міського адміністрування – шляхом компромісів або автократичних рішень. Він цілком змінив місцеву політику. Рукмен зазначає, що обрання Алексеєва ознаменувало початок одного з найбільш бурхливих і творчих періодів у історії московського самоврядування [133].

Алексеєв став московським градоначальником у віці тридцяти трьох років і негайно взявся за реорганізацію муніципальної сфери [134]. Місто якраз вступало в один із найбільш динамічних періодів свого розвитку. Провідний петербурзький учений Дмитро Менделєєв повідомляє, що в Москві зосереджено стільки підприємливих і освічених людей, що вона надовго залишиться на чолі підготовленого Росії промислового розвитку [135].

Спершу Алексеєв почав вибудовувати коаліцію впливових груп міста, яка підтримала б програми розвитку міського водопостачання, будівництва першої підземної каналізації, розширення міських різниць, а також складний проект мощення московських вулиць [136]. Всі ці цілі були досягнуті, в тому числі завдяки жорсткому фіскальному контролю за муніципальною діяльністю. Жорсткий адміністратор, яким далеко не завжди захоплювалися місцеві ліберали, Алексеєв виявив себе віртуозом компромісів і коаліційної політики [137].

В опублікованих у еміграції в 1941 р. спогадах Микола Астров, секретар міської думи в 1897 р., який чотири місяці займав пост градоначальника Москви у 1917-му, описує сухі, офіційні нориви, що панували в Московській думі [138]. «У Московській думі, – повідомляє Астров, – панували суворі нориви, правила, порушувати які не було можливим. Так, далеко не всі делегати могли вільно висловлюватися на думських засіданнях... Молодих думців вислуховували неухважно, а вітали тих, хто тримався холодно і не затримував увагу думи надовго» [139]. Молодий, зарозумілий та імпульсивний Алексеев поставив цей нудний дорадчий орган з ніг на голову. З часу його обрання міським головою московський міський уряд уже ніколи не був таким, яким був раніше.

Екстравагантний Алексеев, який цілком відповідав уявленням про московського купця тієї епохи, черпав сили із власного купецького стану [140]. Для об'єднання сил московської еліти в інтересах своїх проектів він, зокрема, використав давні дружні зв'язки з могутнім Третьяковим.

Микола і сам був щедрим філантропом: він з власної кишені фінансував кілька освітніх програм для дорослих, а також улюблене дітище сім'ї Алексеевих – Миколаївський притулок для бідних вдів і сиріт. Його вдова Олександра, яка пережила Миколу на десять років, також допомагала Миколаївському притулку (так як його батько і брати). Крім того, Олександра надавала благодійну підтримку кільком психіатричним лікарням і центрам охорони здоров'я дітей, можливо, пам'ятаючи про страждання, яких зазнала одна з їхніх трьох дочок, яка була інвалідом з дитинства [141].

Успіхи Алексеева вражали – від успішної боротьби проти хижачької політики губернських властей у сфері розподілу податків і заснування муніципального товариства страхування від пожеж до будівництва нової будівлі міської думи (1890–1892) і Верхніх торгових рядів (1886–1893; потім радянський ГУМ), які і нині прикрашають Красну площу [142]. Павло Третьяков вказував на провідну роль Алексеева у створенні муніципального інституту, що вмістив знамениту галерею російського мистецтва, яка належала сім'ї Третьякових [143].

Томас Оуен ілюструє ексцентричність Алексеева історичним анекдотом, який підійшов би будь-якому чиказькому босу. Згідно з Оуеном, градоначальник напружено шукав грошові кошти

(близько півтора мільйона рублів) для будівництва першого в Москві і кращого в Європі притулку для душевнохворих. «Як правило, – пише Оуен, – до проекту залучалися багаті купці. Коли один багатий торговець запропонував 10 тисяч рублів, Алексеев голосно звернувся до нього на вечорі у присутності багатьох впливових купців, сказавши, що 10 тисяч – це ганебно мало. Однак, додав Алексеев, якщо той подарує 50 тисяч, він прилюдно стане перед дарувальником на коліна. Купець відповів, що за сумирність московського градоначальника можна не пошкодувати таких грошей. Алексеев негайно впав на коліна і сказав: «Я не піднімусь, поки ви не випишете чек на п'ятдесят тисяч». Збентеженому купцю залишалося тільки погодитись. Алексеев піднявся з колін, поклав чек в кишеню і обтрушуючи брюки, промовив: “Ну ось, бачите, як вийшло; знаєте, а я вже майже вирішив на коліна стати за двадцять п'ять!” Присоромлений жертводавець поспіхом ретирувався, супроводжуваний загальним сміхом» [144].

Дуже любить алексеевські історії сучасний московський мер Юрій Лужков: під час галасливої безсоромної передвиборчої кампанії 1996 р. він прагнув провести паралель між собою та ідеальним градоначальником Миколою Алексеевим [145]. Згідно з Лужковим, Алексеев підміняв думські протоколи власними указами, які потім відправляв на схвалення вищим властям, затверджував плани міського будівництва до думських засідань, на яких зазнав би поразки, і взагалі унікав міську думу, якщо розумів, що більшість депутатів налаштовано проти того чи іншого його проекту.

Подібно до Гаррісонів у Чикаго і, до речі, до Лужкова, який через століття очолив Москву, Алексеев не був класичним ліберальним реформатором. Московська інтелігенція і реформатори тієї епохи часто піддавали його суворій критиці за свавільність і деспотичні витівки. Він був відомий і своїм антисемітизмом. Справді складні відносини Алексеева з єврейським населенням міста і країни виявляють ряд важливих суперечностей у практиці прагматичного плюралізму, а тому вони є суттєвими для цього дослідження.

Алексеев з ентузіазмом підтримував пропозиції імперських властей, що надходили з Петербурга, про вигнання євреїв з Москви. Така позиція справедливо здобула йому вічну ненависть російського єврейства [146]. Раптове виселення євреїв з міста у 1891 р. змусило перебраться в межу осілости на західних околицях імперії від 10 до 20 тисяч єврейських торговців [147]. Однак позиція Алексеева була

зовсім іншою, коли він разом з міністром фінансів Сергієм Вітте заперечував проти урядової ініціативи обмежити економічну діяльність євреїв у Бухарі [148]. Подібна непослідовність відбивала різноманітність інтересів московського купецтва, до якого належав Алексеев: єврейські торговці в Бухарі сприяли торгівлі бавовною з власниками московських прядильних фабрик, тоді як євреї-купці в Москві і в безпосередній близькості від міста створювали незручне конкурентне середовище. Позиція Алексеева була характерною для мера, який цілком міг сприйняти принципи прагматизму і плюралізму, якщо це відповідало його цілям.

Суперечлива кар'єра Алексеева ілюструє деякі важливі особливості адміністративної стратегії, що визначаються в цій праці як прагматичний плюралізм. Вона виявляє нездорові аспекти публічної політики, що ґрунтується лише на безпощадному прагматизмі. В цьому відношенні кар'єра Алексеева, можливо, більш показова для історії міського управління, ніж діяльність ліберального, як прийнято вважати, градоначальника князя Володимира Голіцина, якого всі любили, і який був московським міським головою з 1897 по 1905 рік.

Врешті-решт досягнення Алексеева сприяли активному просуванню реформ, включаючи безумовний прогрес в системі громадської охорони здоров'я. Як і Картер Гаррісон-молодший, який боровся в Чикаго з Йоркесом, Алексеев мав справу з досить неоднозначними союзниками і застосовував сумнівні методи для досягнення довгочасних результатів, які тепер, через століття, сприймаються як безсумнівний крок уперед у реформуванні муніципальної системи.

Незважаючи на обмеження, пов'язані з його походженням і слабкістю міського уряду, Алексеев виступав прихильником багатьох ліберальних починань. Підтримка Алексеевим освітніх програм для робітників зробила його ворогом багатьох товаришів-фабрикантів. Наполегливий захист місцевого самоврядування привів до конфлікту з петербурзькими чиновниками. Водночас слід брати до уваги, що багато починань в його реформістській політиці засновувалися, на думку Оуена, швидше на прагненні економічної вигоди, а не на особистих переконаннях [149].

Діяльність Миколи розділила місцеве політичне співтовариство на про- і антиалексеевський табори [150]. Алексеев був градоначальником у той період міської історії, коли вчинок уже

можна було вважати реформою, а такі вчинки потребували не тільки деспотичного правління, а і об'єднання інтересів різних груп з метою здійснення конкретних проектів. Турбота Алексеєва про освіту, охорону здоров'я і розвиток торгівлі безумовно сприяла реалізації найрізноманітніших суспільних інтересів.

Алексеєв і його товариші по московській купецькій еліті були, хоча це твердження і не є безспірним, найбільш вільними і енергійними людьми, які колись жили в Росії [151]. Інші дорадянські господарі суспільного, економічного і політичного життя Москви (часто походили із того самого прошарку, що і Алексеєв) з успіхом вишукували кошти для своїх починань, а саме: підтримка благодійних лікарень і публічних бібліотек, створення нових парків, розширення освітніх програм і забезпечення права робітників на вищу освіту [152]. Градоначальники пізньоімперського періоду, такі як улюбленець міста князь Голіцин, професор права Московського університету Микола Гучков і майбутній герой Сербії Михайло Челноков перебували у безперервному конфлікті з Петербургом, прагнучи проводити ліберальну політику, особливо у сфері освіти [153]. Перемоги міських властей залежали в тому числі від здатності місцевих адміністраторів знаходити компроміси з центральними міністерствами [154]. У процес муніципального управління Москвою все більше залучалися середні суспільні прошарки; подібного плюралізму зовсім не знав Санкт-Петербург.

Московський лібералізм, особливо в середовищі молодих промисловців і прогресистів, що групувалися навколо товариства Рябушинського, протиставляв міських лідерів як більш консервативному імперському уряду в північній столиці, так і соціалістичному руху, що набував все більш радикального забарвлення і вимагав революції знизу [155]. Звичайно, російському лібералізму кінця XIX – початку XX ст. судилося загинути. Але день, коли застрелили Алексеєва, відділяло від революційних потрясінь 1917-го цілих двадцять п'ять років.

Секі Хаджиме

Політику прагматичного плюралізму уособлював і мер Осаки Секі Хаджиме. Джеффри Хейнс повідомляє в своїй чудовій дисертації, присвяченій Секі і Осаці початку XX ст., що в 1914 р. економіст, спеціаліст з трудового права, інженер міського транспорту

і громадський реформатор Секі Хаджиме, втомившись від життя університетського вченого, залишив Токіо, щоб зайняти пост віце-мера Осаки [156]. Секі служив на цьому посту до призначення мером міста в 1924 р. – на посаду, яку він займав до самої смерті у 1935-му [157]. За два десятиліття управління другим за значенням містом Японії Секі завоював репутацію батька Осаки.

Як людина і політичний діяч Секі на перший погляд суттєво відрізнявся від Гаррісонів і Алексеєва. Професор економіки за фахом, Секі втілював той тип прогресивного інтелектуала, до якого з такою зневагою ставилися більш темні Гаррісони і молодий Алексеєв.

Що стосується Осаки початку ХХ ст., нам не доводиться говорити про розвинену виборчу систему і, отже, про напружене політичне життя, що базується на діяльності виборних органів. Токіо, Кіото і Осака, як столичні префектури, не мали мерів до 1898 р., але і потім вибори градоначальників у трьох найважливіших центрах Японії залишалися непрямими: мерів обирали міські ради, які також склалися з представників у край обмеженого кола виборців [158]. Ради виставляли три кандидатури на пост мера, одна з яких за рекомендацією міністерства внутрішніх справ затверджувалася указом імператора. За таких обставин сутички між муніципальними установами і протиборство з центральними міністерствами відігравали у політичному житті Осаки роль значно більшу, ніж у Москві, з її відносною автономією, або в Чикаго, з його багатоскладовою виборчою структурою і складними політичними іграми. У громадському житті Секі непросто відшукати пікантні епізоди, якими переповнені біографії більш авторитарних Гаррісонів і Алексеєва.

Однак, розглядаючи більш детально міських голів Чикаго, Москви і Осаки, побачимо певну подібність. Так як і Гаррісони, Секі вчився в університетах Німеччини. Так як і у Алексеєва, його глибокий інтерес до питань національного відродження урівноважувався європейським досвідом. Секі, як обидва Гаррісони і Алексеєв, був прагматиком, який використовував усі наявні у його розпорядженні засоби міського управління. Подібно мерам Чикаго, батькові й сину, і московському градоначальнику, Секі усвідомлював, що майбутнє його країни – в економічних успіхах її міст.

Секі не мав ілюзій стосовно міста, яким керував. У Осаці його приваблювало саме те, що місто видавалося чудовиськом, яке роз-

ростається, таким несхожим на рідне для нього інтелектуальне середовище університетського Токіо [159]. Секі, що не менш важливо, вірив у політику поступових реформ, у політику компромісу, а також у можливість досягнення відносного балансу між фрагментованими соціальними групами Осаки.

Старший з чотирьох дітей в сім'ї, Секі народився 26 вересня 1873 р. у віддаленому храмі поблизу півострова Ізу на західному узбережжі Японії [160]. Його батько, який помер, коли Хаджиме був ще підлітком, був учителем математики і репетитором, його мати теж учительвала у приватних і державних школах. Коли Хаджиме виповнилося чотири роки, сім'я переїхала до Токіо, в район Асакуса. Його дитинство було цілком типовим для Токіо епохи реставрації Мейджі.

Секі Хаджиме, як і багато молодих людей його покоління, одночасно захоплювався західною культурою і побоювався, що Японія може втратити національну самобутність. Він навчався переважно у період Мейджі в токійській Комерційній школі, яка була покликана поширювати нові знання, що йшли із Заходу. Ця школа, яка пізніше одержала статус університету, залишалася для Секі домом до його від'їзду в 1914 р. до Осаки. Тут, перш ніж у віці двадцяти чотирьох років зайняти посаду факультетського викладача, він здобув середню і вищу освіту і закінчив аспірантуру.

До того, як приступити до викладацької роботи, Секі і п'ятеро його колег із токійської Комерційної школи провели близько двох років у європейських університетах [161]. Проведений на Заході час Секі, зразковий японський студент, використав для старанних студій. У Бельгії він навчався планування міського транспорту і економіки – знання цих дисциплін добре йому прислужилося на посту осакського мера. Оволодівши французькою, німецькою і англійською, Секі завершив своє перебування у Європі великим туром по Німеччині і Англії, а по дорозі додому відвідав Сполучені Штати. Очевидно, що в подальшому інтелектуальному розвитку Секі, значну роль відіграв курс лекцій, який він прослухав у Берлінському університеті. Під час поїздки по Сполучених Штатах Секі побував у найбільшому транспортному центрі північноамериканського континенту – Чикаго, де на нього величезне враження справила мережа надземних приміських рейкових доріг.

Секі і багато його однокласників по Комерційній школі віддавали перевагу історичному підходу до економічного розвитку,

згідно з яким економічне мислення повинно реалізуватися в культурному, політичному і соціальному контексті. Видається доцільним зазначити, що Секі глибоко вивчив праці німецької історичної школи і навіть заснував у токійській Комерційній школі Берлінську асоціацію [162].

Секі все більшою мірою ставав критиком нерегульованої ринкової економіки. По суті, він був економістом, якого сьогодні назвали б кейнсіанцем. Користуючись необмеженою економічною свободою, стверджував Секі, фінансисти стають просто звідниками капіталу, а не будівниками, управляючими і справжніми капіталістами [163]. Розважливість і поміркованість підказують нам, писав він, що для зміцнення національних інтересів необхідні поступки як з боку управляючих, так і з боку робітників [164]. Більше того, придатне для життя місто можна побудувати тільки шляхом створення моральної економіки, що ґрунтується на соціальній справедливості [165]. Як ми спостерігали це, розглядаючи кар'єри Гаррісонів і Алексєєва, Секі виявив себе справжнім плюралістом-прагматиком, політиком, готовим до компромісу, – це дуже допомогло йому в грубому і безладному світі міської політики Осаки.

Життя Секі в Токіо мало відрізнялося від життя його університетських колег [166]. Він викладав, написав кілька книг і майже п'ятдесят статей, кілька разів узяв участь у студентських демонстраціях і диспутах з центральною владою, а також консультував різні урядові і неурядові установи. Шанований економіст, Секі набув великого досвіду у здійсненні теоретичних досліджень. Зрештою він втомився від академічної зарозумілості, підклимної боротьби і марних інтелектуальних ігор в університетських колах, що не припинялися ні на мить. Перекоаний, що реформи трудового законодавства необхідні, Секі написав на цю тему кілька популярних брошур і наукових трактатів, став опікуном профспілок і заснував «Кокумін Кейсай Заши» (Журнал національної економіки). Відгукнувшись на ряд газетних статей про вільне в Осаці крісло віце-мера і, можливо, заохочений відомим осакським банкіром Кояма Кензо, з яким Секі був знайомий, коли той був директором токійської Комерційної школи, Секі прийняв нарешті рішення перейти зі світу ідей у світ громадської діяльності [167]. При гарячій підтримці мера Ікегамі Сабуро муніципальні збори Осаки одногосно обрали Секі віце-мером [168].

Як і інші японські реформатори тієї епохи, а також і їхні колеги в таких містах, як Чикаго і Москва, Секі не належав до робітничого класу і, можливо, навіть виступав проти визнання за робітниками виборчих прав. Він боявся масових заворушень і загострення класового протистояння і поступово розчарувався у можливості реформувати суспільство шляхом зміни трудових відносин. Основою його реформаторства були радше не ідеалістичні переконання, а прагматизм. Зробивши для себе висновок, що джерело робітничої проблеми криється в житлово-побутових умовах пролетаріату, Секі відмовився від доктрини, згідно з якою реформи повинні починатися і закінчуватися всередині заводської території. Він вважав, що облаштування має охопити і житлові квартали пролетаріату, поширитися зрештою на все промислове місто.

Одержавши пост віце-мера Осаки, Секі був повний рішучості привнести раціональність у цей міський бедлам, яким була Осака на початку століття. Він негайно визначив і упродовж короткого часу успішно розв'язав цілий ряд міських проблем, особливо в галузі транспорту, де йому придалися одержані в академічні роки професійні знання. Він зосередився на питаннях безпеки трамвайного сполучення, а після поширення автомобільного транспорту – на будівництві автомагістралей [169].

Секі був одним з найвидатніших розробників прийнятого у 1919 р. національно Закону про міське планування [170]. Секі і його колеги в інших містах (наприклад, Оцукі Рьюджи у Кіото і Ямазакі Рютаро) надихав досвід британських і американських реформаторів. Секі та інші муніципальні соціалісти вважали планування інструментом, здатним протистояти міським хворобам Японії, що посилювалися. Проте центральний уряд з підозрою ставився до ідеї надання надто великої автономії місцевій владі. Утримуючи контроль над витрачанням міських бюджетів, токійський уряд не давав розвиватися програмам, які виходили за рамки вузькоспрямованої модернізації існуючих міських районів. Як і в Чикаго і, особливо, в Москві, здійсненню реформ перешкождала нерозвиненість місцевих інститутів [171]. Чиновники у провінційних центрах, яких призначала центральна влада (в Америці – у столицях штатів) оберігали свою «мисливську територію». Відчуваючи нестачу коштів і законодавчих ресурсів, муніципальні власті Осаки не мали можливості послідовно проводити політику

прагматичного плюралізму, маючи над собою імперський уряд в Токіо, що ставав дедалі більш авторитарним.

Незважаючи на всі відмінності в характерах і національній культурі, в освіті й громадському становищі, Гаррісони (батько й син), Микола Алексеев і Секі Хаджиме успішно протистояли практичним проблемам, що були пов'язані з управлінням гігантськими, глибоко фрагментованими і такими, що швидко змінюються, промисловими містами в епоху бурхливого росту капіталізму. На цьому шляху зазнали невдачі багато їхніх попередників і послідовників. Незважаючи на всі відмінності, їхні кар'єри є яскравим прикладом відданості політиці компромісу, прагматизму і помірних реформ. Всі четверо були практиками прагматичного плюралізму, громадськими діячами, які всіляко сприяли розвитку своїх міст і багато в чому поліпшили життя їхніх мешканців.

Примітки

1. *Richard L. McCormick*, «Public Life in Industrial America, 1877–1917», in Eric Fone, ed., *The New American History* (Philadelphia: Temple University Press, 1990), pp. 93–117: 107.

2. *Charles E. Merriam*, «Chicago: A More Intimate View of Urban Politics (New York: Macmillan, 1929), pp. 19–21, 190–192.

3. Більш детальний опис практики *boodling* (тобто, підкупу політичних діячів), шляхом якого місцевий олддермен розподіляв громадські привілеї заради власної вигоди, див.: *Lloyd Wendt and Herman Kogan*, *Bosses in Lusty Chicago: The Story of Bathhouse John and Hinky Dink* (1943; reprint, Bloomington: Indiana University Press, 1967), pp. 34–35.

4. *Claudius O. Johnson*, *Carter Henry Harrison I: Political Leader* (Chicago: University of Chicago Press, 1928), p. 185.

5. *Carter H. Harrison, Jr.*, *Stormy Years: The Autobiography of Carter H. Harrison, Five Times Mayor of Chicago* (Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1935), p. 51.

6. Кенна і Кафлін – персонажі класичного дослідження Вендта і Когана «Боси жадібного Чикаго» (*Bosses in Lusty Chicago...*). Про зв'язок між салунами і політикою в урбаністичній Америці минулого століття див.: *Perry R. Duis*, *The Saloon: Public Drinking in Chicago and Boston, 1880–1920*. (Urbana: University of Illinois Press, 1983), pp. 114–142.

7. *Johnson*, *Carter Henry Harrison I...*, pp. 3–6.

8. Короткий біографічний нарис про Картера Генрі Гаррісона-старшого див.: *Donald L. Miller*, *City of the Century: The Epic of Chicago and*

the Making of America (New York: Simon and Schuster, 1996), pp. 439–440.

9. *Carter H. Harrison, Jr.*, *Growing Up With Chicago*. (Chicago: Ralph Fletcher Seymour, 1944), p. 259.

10. *Harrison*, *Stormy Years...*, p. 17

11. *Harrison*, *Growing Up with Chicago*, p. 11

12. *Richard Sennett*, *Families against the City: Middle Class Homes of Industrial Chicago, 1872–1890* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970), p. 22.

13. Про це пише Пол Майкл Грін: Paul Michael Green, «The Chicago Democratic Party, 1840–1920: From Factionalism to Political Organization» (Ph.D. diss., University of Chicago, 1975), p. 1.

14. *Johnson*, *Carter Henry Harrison I...*, pp. 62–71.

15. *Miller*, *City of the Century...*, pp. 437–139.

16. Там само, с. 437.

17. *Green*, «The Chicago Democratic Party...», pp. 37–44. Едвард Герберт Мазур зазначає, що популярність Гаррісона була особливо високою серед бідних єврейських іммігрантів, оскільки він стримував спроби протестантів пуританського напрямку і євреїв-реформаторів, що святкували Шаббат по неділях, нав'язати свої місницькі звичаї жителям гетто. Edward Herbert Mazur, *Minyans for a Prairie City: The Politics of Chicago Jewry, 1850–1940* (Ph.D. diss., University of Chicago, 1974), p. 99.

18. *Paul Kleppner*, «Chicago Divided: The Making of a Black Mayor» (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1985), p. 22.

19. *R. Reid Badger*, *The Great America Fair: The World's Columbian Exposition and American Culture* (Chicago: Nelson-Hall, 1979), p. 89.

20. *Bill Granger and Lori Granger*, *Lords of the Last Machine: The Story of Politics in Chicago* (New York: Random House, 1987), p. 28.

21. Це окремо відмічає друг Гаррісона Уїлліс Джон Еббот у написаній після вбивства Гаррісона біографії мера. Willis John Abbott, *Carter Henry Harrison: A Memoir* (New York: Dodd, Mead, 1895), pp. 235–241.

22. *Alfred Theodore Andreas*, *History of Chicago* (Chicago: A. T. Andreas, 1884–1886), Vol. 3, p. 856.

23. *Miller*, *City of the Century...*, p. 444.

24. Там само, с. 448.

25. Там само, с. 441.

26. *Abbott*, *Carter Henry Harrison...*, pp. 139–144. Гаррісон був на площі Хеймаркет вранці того трагічного дня, але, вважаючи натовп спокійним, поїхав звідти раніше, як прогремів вибух. Короткий звіт про події того дня можна знайти в таких працях: *Ray Ginger*, *Age of Excess: The United States from 1877 to 1914*, 2d ed. (New York: Mac-

millan, 1975), pp. 59–60; *Ray Ginger*, *Altgeld's America: The Lincoln Ideal versus Changing Realities* (1958; reprint, New York: Markus Wiener, 1986), pp. 42–48. Мабуть, найбільш повна розповідь про вибух на Хеймаркет-сквер міститься в праці Пола Евріча: *Paul Avrich*, *The Haymarket Tragedy* (Princeton: Princeton University Press, 1984).

27. *Frederick Rex*, *The Mayors of the City of Chicago*, from March 4, 1837, to April 13, 1933 (Chicago: Chicago Municipal Reference Library, 1947), pp. 65–69.

28. *Carter H. Harrison, Sr.*, *A Race with the Sun* (New York: G. P. Putnam; Chicago: W. E. Dibble, 1889).

29. Там само, с. 78.

30. Там само, с. 387.

31. *Abbott*, *Carter Henry Harrison...*, pp. 190–198; *Miller*, *City of the Century...*, pp. 482–487.

32. *Wendt and Kogan*, *Bosses in Lusty Chicago...*, p. 59.

33. *Sol Bloom*, *The Autobiography of Sol Bloom* (New York: G. P. Putnam, 1948), p. 132.

34. Більш детально про Гаррісона-старшого див.: *Johnson*, *Carter Henry Harrison I...* Про події 28 жовтня 1893 р., тобто про вбивство Гаррісона у власному домі невдатним претендентом на посаду у міському уряді Патріком Юджином Прендергастом див.: *Abbott*, *Carter Henry Harrison...*, pp. 225–235; Carl S. Smith, *Urban Disorder and the Shape of Belief: The Great Chicago Fire, the Haymarket Bomb, and the Model Town of Pullman*. (Chicago: University of Chicago Press, 1995), pp. 266–268; Badger, *The Great America Fair...*, p. 129; *Edward R. Kantowicz*, *Carter H. Harrison II: The Politics of Balance*, in Paul M. Green and Melvin G. Holli, eds., *The Mayors: The Chicago Political Tradition* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1987), p. 19.

35. *Abbott*, *Carter Henry Harrison...*, p. 232.

36. Там само, с. 226.

37. Там само.

38. *Miller*, *City of the Century...*, pp. 434–437.

39. Там само, с. 437.

40. *Edward F. Dunne*, *Illinois: The Heart of the Nation* (Chicago: Lewis Publishing, 1933), Vol. 2, p. 203.

41. *Miller*, *City of the Century...*, p. 444.

42. *Edward R. Kantowicz*, «Polish-American Politics in Chicago, 1888–1940» (Chicago: University of Chicago Press, 1975), p. 72.

43. Про вибори 1911 р. див.: *Steven J. Diner*, *A City and Its Universities: Public Policy in Chicago, 1892–1919* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1980), pp. 154–175.

44. *Michael P. McCarthy*, «Prelude to Armageddon: Charles E. Merriam and the Chicago Mayoral Election of 1911», *Journal of the Illinois State Historical Society* 67, no. 5 (November 1974), pp. 505–518.
45. Підпис до фотографії 1897 р. на с. 88 книги: *Harrison, Stormy Years...*
46. *Harold L. Ickes*, *The Autobiography of a Curmudgeon* (New York: Reynal and Hitchcock, 1943), p. 35.
47. *Harrison, Stormy Years...*, p. 26.
48. *Harrison, Growing Up with Chicago*, pp. 56–76; *Green, The Chicago Democratic Party*, pp. 74–78.
49. *John Drury, Old Chicago Houses* (New York: Bonanza, 1941), pp. 157–202.
50. *Miller, City of the Century...*, pp. 441–446.
51. *Charles Branham, Black Chicago: Accommodationist Politics before the Great Migration in Melvin G. Holli and Peter d'A. Jones, eds., Ethnic Chicago, rev. ed.* (Grand Rapids, Mich.: William B. Eeridmas, 1984), pp. 338–379; 376–377.
52. *Kleppner, «Chicago Divided...»*, p. 22.
53. *Mazur, Minyans for a Prairie City...*, p. 139; *Kantowicz, «Polish-American Politics...»*, pp. 57–85.
54. *Harrison, Growing Up with Chicago*, p. 289.
55. Там само, с. 213.
56. Там само, с. 211–212.
57. *Stephen Longstreet, Chicago, 1860–1919* (New York: David McKay, 1973), p. 353.
58. Там само, с. 354.
59. Там само, с. 358.
60. Про це говорить Девід Телен в есе 1979 р., присвяченому американській урбаністичній історіографії. Див.: *David P. Thelen, «Urban Politics: Beyond Bosses and Reformers, Reviews in American History»* 7, no. 3 (September 1979), pp. 406–412.
61. *Jon C. Teaford, «The Unheralded Triumph: City Government in America, 1870–1900»* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1984); *Terrence J. McDonald, The Parameters of Urban Fiscal Policy: Socioeconomic Change and Political Culture in San Francisco, 1860–1906* (Berkeley: University of California Press, 1987); *Ann Durkin Keating, Building Chicago: Suburban Developers and the Creation of a Divided Metropolis* (Columbus: Ohio State University Press, 1988).
62. *John M. Allswang, Bosses, Machines and Urban Voters* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), pp. 14–15.
63. *Teaford, «The Unheralded Triumph...»*, p. 4.

64. Там само, с. 6.
65. *Wendt and Kogan*, Bosses in Lusty Chicago..., pp. 59–67.
66. *Ray Stannard Baker*, The Civic Federation of Chicago, Outlook 52 (July 27, 1895), pp. 132–133.
67. *Kantowicz*, Carter H. Harrison II, p. 30; *Harold F. Gosnell*, Machine Politics: Chicago Model (1937; reprint New York: AMS, 1969), pp. 142–144.
68. *Wendt and Kogan*, Bosses in Lusty Chicago..., pp. 336–339; *Paul S. Boyer*, Urban Masses and Moral Order in America, 1820–1920. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978), p. 191; *Herbert Asbury*, Gem of the Prairie: An Informal History of the Chicago Underworld (New York: Knopf, 1940), pp. 281–319.
69. *Harrison*, Growing Up with Chicago, p. 289; Green, «The Chicago Democratic Party...», pp. 219–254.
70. *Merriam*, Chicago..., p. 20.
71. Там само, с. 21.
72. Там само, с. 21–22.
73. Значення релігійної і етнічної складових у внутрішній політиці США XIX ст. розглядається у працях: *Paul Kleppner*, «The Third Electoral System, 1853–1892: Parties, Voters, and Political Cultures» (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1979); *Richard Jensen*, The Winning of the Midwest: Social and Political Conflict, 1888–1896 (Chicago: University of Chicago Press, 1971).
74. *M. Craig Brown and Charles N. Halaby*, Machine Politics in America, 1870–1945, Journal of Interdisciplinary History 17, no. 3 (Winter 1987), pp. 587–612; 595–596.
75. *Garry Wills*, «Sons and Daughters of Chicago» (New York Review of Books, June 9, 1994), pp. 52–59: 52.
76. *Merriam*, Chicago..., p. 20.
77. *Kantowicz*, Carter H. Harrison II, pp. 16–32.
78. У період з 1890 по 1916 рік вибори в місті проводилися 25 разів: у десяти випадках перемагали демократи, у дев'яти – республіканці, тричі перемогу поділили демократична і республіканська партії, на решті, тричі переможцями виходили інші партії. Див.: *John M. Alswang*, A House for All Peoples: Ethnic Politics in Chicago, 1890–1936 (Lexington: University Press of Kentucky, 1971), pp. 23–24, 34–35.
79. Там само, с. 34.
80. *Miller*, City of the Century..., p. 486.
81. *Melvin G. Holli*, Ranking Chicago's Mayors: Mirror, Mirror, on the Wall, Who Is the Greatest of Them All? In Green and Holli, eds., The Mayors..., pp. 202–211.

82. *Ernest S. Griffith*, *A History of American City Government: The Conspicuous Failure, 1870–1900* (New York: National Municipal League; Lanham, Md.: University Press of America, 1983), pp. 103–104.

83. *Kantowicz*, Carter H. Harrison II, p. 17.

84. Я хотів би висловити вдячність Галині Ульянової з Інституту історії РАН за допомогу і поради у підготовці матеріалу про життя і кар'єру Миколи Алексеєва.

85. *Kantowicz*, Carter H. Harrison II, p. 22.

86. У англомовній літературі вичерпний аналіз діяльності Алексеєва на посту градоначальника наводиться у праці: *Walter S. Hanchett*, *Moscow in the Late Nineteenth Century: A study in Municipal Self-Government* (Ph.D. diss., University of Chicago, 1964), pp. 137–142.

87. Емі Бріджес нагадує нам, що відмітною рисою політичного життя у міській Америці XIX ст. були запеклі предвиборчі баталії, які забезпечували сприятливі умови для волевиявлення «першого покоління промислових робітників та їхніх попередників, ремісників». Див.: *Amy Bridges*, *A City in the Republic: Antebellum New York and the Origins of Machine Politics* (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1984), p. 8.

88. *Elizabeth Kridl Valkenier*, «Book Review: Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie», edited by James L. West and Iurii A. Petrov, *Harriman Review* 10, no. 4 (August 1998), pp. 38–40: 40.

89. *Elise Kimerling Wirtschafter*, *Social Identity in Imperial Russia* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997), pp. 78–79.

90. *James L. West*, *Merchant Moscow in Historical Context*, in James L. West and Iurii A. Petrov, eds., *Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie* (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 3–12: 7.

91. Там само.

92. *Wirtschafter*, *Social Identity...*, p. 132.

93. *Irina V. Potkina*, *Moscow's Commercial Mosaic*, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 37–44.

94. Із зареєстрованих у 1748 р. в Москві 382 купецьких сімей першої гільдії в останні два десятиліття XVIII ст. в місті залишалося тільки 26 сімей, і тільки 10 з 235 сімей, зареєстрованих у 1766–1767 рр. Із 137 сімей купців першої гільдії, зареєстрованих у Москві в кінці XVIII ст., тільки 21 сім'я зберегла свої позиції на 1815 рік. У 1873 р. тільки 108 з 623 сімей купців першої гільдії Москви вели свій родовід від купецьких прізвищ XVIII ст.; предки 185 сімей перейшли у першу гільдію з інших соціальних груп у період з 1800 по 1861 рік. Див.: *Wirtschafter*, *Social Identity...*, p. 72.

95. Я хотів би висловити вдячність Галині Ульянової за інформацію, яку я одержав з її широкої бази даних про благодійну діяльність сімей московських підприємців: *Благотворительность московских предпринимателей, 1869–1914, база данных, 1998.*

96. *Thomas C. Owen, Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905 (Cambridge, U.K.: Cambridge University Press, 1981), pp. 221–222; Павел Бурыйшкин, Москва купеческая: записки (1954; репринт, М., Современник, 1991), ее. 129–130. Про знамениту сім'ю Шереметьєвих див.: М. И. Пыляев, Старая Москва (1891; репринт, М., Сварог, 1995), с. 162–186.*

97. *Бурыйшкин, Москва купеческая..., с. 129–130; Alfred J. Rieber, Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982), p. 205. Про старообрядницьку общину в Рогозькій слободі див.: Roy R. Robson, Old Believers in Modern Russia (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1995), pp. 53–74.*

98. Я вдячний Галині Ульянової за інформацію про цей перший будинок Алексеевих.

99. *James L. West, A Note on Old Belief, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 13–18: 16–17.*

100. Там само, с. 17; Ю. А. Петров, Династія Рябушинских (М., Русская книга, 1997), с. 8–10.

101. *Galina Ulianova, Old Believers and New Entrepreneurs: Religious Belief and Ritual in Merchant Moscow, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 61–71: 67–68.*

102. *Rieber, Merchants and Entrepreneurs..., p. 205.*

103. *Бурыйшкин, Москва купеческая..., с. 130.*

104. Я вдячний Галині Ульянової за інформацію про матір Миколи Алексеєва.

105. *Rose L. Glickman, Russian Factory Women: Workplace and Society, 1880–1914 (Berkeley: University of California Press, 1984), p. 45.*

106. *Mikhail L. Shastillo, Peasant Entrepreneurs and Worker Peasants: Labor Relations in Merchant Moscow, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 85–93.*

107. Більш детально про життя Замоскворіччя див.: *Я.М. Белицкий, Забытая Москва (М., Московский рабочий, 1994), с. 190–280; М.М. Новиков, От Москвы до Нью-Йорка. Моя жизнь в науке и политике (Нью-Йорк, Издательство имени Чехова, 1952), с. 18–25.*

108. *Dmitri Chvidkoski [Shvidkovskii], Le Monde du 'Zamoskvoretche' dans la culture de Moscou, in Olda Morel et al., eds., La maison Igoumnov: Residence de l'ambassadeur de France Moscou (Paris: Les amis de la maison Igoumnov, 1993), pp. 33–41, 140–143: 140.*

109. *Christine Ruane*, Caftan to Bussiness Suit: The Semiotics of Russian Merchant Dress, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 53–60; *William Craft Brumfield*, Aesthetics and Commerce: The Architecture of Merchant Moscow, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 119–31; *Joseph C. Bradley*, Merchant Moscow after Hours: Voluntary Associations and Leisure, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 133–143; *Edith W. Clowes*, Merchants on Stage and in Life: Theatricality and Public Consciousness, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 147–159; Elena Chervich and *Mikhail Anikst*, in collaboration with *Nina Baburina*, *Grafica Russa, 1880–1917* (Florence: Cantini Editore, 1990).

110. *Jo Ann Ruckman*, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905* (De Kalb: Northern Illinois University Press, 1984), p. 103; *Е.И. Казанский*, Музыка в Москве, Москва в ее прошлом и настоящем, том 11, с. 60–90; *В. Герье*, О Московской городской думе, под ред. *А. С. Киселева* и др., «Московский архив: Историко-краеведческий альманах» (М., Московское городское объединение архивов, 1996), с. 421–438; *В. П. Зилоти*, В доме Третьякова (Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1954), с. 161–187.

111. *Rieber*, *Merchants and Entrepreneurs...*, p. 205. Сергій Четвериков тепло згадує Миколу Алексеєва у своїх мемуарах, див.: Безвозвратно ушедшая Россия. Несколько страниц из книги моей жизни (Берлин: Москва-Логос, 192?), с. 83–94.

112. *Л.Ф. Писарькова*, Городские головы Москвы (1863–1917 гг.), Отечественная история 1997, № 2, с. 3–19: 8–10.

113. *Iurii A. Petrov*, ‘Moscow City’: Financial Citadel of Merchant Moscow, in West and Petrov, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 45–50: 40. Інформація про сім’ю Алексеєвих почерпнута з книги Ульянової «Благотворительность московских предпринимателей».

114. Див. мемуари Найдъонова: *Н. А. Найденов*, Воспоминания о виденном, слышанном и испытанном. 1903–1905 (Newtonville, Mass.: Oriental Research Partners, 1976).

115. *Owen*, *Capitalism and Politics...*, pp. 86–87.

116. Яскраві спогади про купецьке меценатство містяться у багатьох мемуарних працях. Див., наприклад: *Валерий Брюсов*, Дневники, 1891–1910 (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1927); *Валерий Брюсов*, Из моей жизни. Моя юность, памяти (М., Издание М. и С. Сабашниковых, 1927); *Четвериков*, Безвозвратно ушедшая Россия...; *В.С. Мамонтов*, Воспоминания о русских художниках (М., Издательство Академии художеств СССР, 1950); *Владимир Немирович-Данченко*, «Моя жизнь в русском театре» и Зилоти, В доме Третьякова.

Аналіз історії меценатства в «купецькій Москві» міститься, зокрема, в таких працях: *Stuart Ralf Grover*, *Savva Mamontov and the Mamontov Circle, 1870–1905: Art Patronage and the Rise of Nationalism in Russian Art* (Ph. D. diss., University of Wisconsin, Madison, 1971); *Beverly Whitney Kean*, *French Painters, Russian Collectors: The Merchant Patrons of Modern Art in Pre-Revolutionary Russia* (London: Hodder and Stoughton, 1994).

117. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite...*, pp. 128–129.

118. *Sergei V. Kalmykov*, *Commercial Education and Cultural Crisis of the Moscow Merchant Elite*, in *West and Petrov*, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 109–116.

119. *Владимир Немирович-Данченко*, «Моя жизнь в русском театре». Захоплюючи розповідь сучасника про роки становлення Московського Художнього театру див.: *З.И. Жамурина*, *Московские театры в XIX веке. Москва в ее прошлом и настоящем*, 11, с. 29–59.

120. Це окремо відмічається у праці Б.В. Анан'їча: *B.V. Anan'ich*, *The Economic Policy of the Tsarist Government and Enterprise in Russia from the End of the Nineteenth through the Beginning of the Twentieth Century*, in *Greg Guroff and F.V. Carstensen*, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983), pp. 125–139.

121. *Rieber*, *Merchants and Entrepreneurs...*, pp. 165–170, 285.

122. Це питання досліджено в есе Уільяма Блеквелла: *William Blackwell*, *The Russian Entrepreneur in the Tsarist Period: An Overview*, in *Guroff and Carstensen*, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia...*, 13–26.

123. *Thomas C. Owen*, *Doing Business in Merchant Moscow*, in *West and Petrov*, eds., *Merchant Moscow...*, pp. 29–36: 32.

124. *Thomas C. Owen*, *Entrepreneurship and the Structure of Enterprise in Russia, 1800–1880*, in *Guroff and Carstensen*, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia...*, pp. 59–83: 72.

125. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite...*, p. 115.

126. *Laura Engelstein*, *Moscow, 1905: Working-Class Organization and Political Conflict* (Stanford: Stanford University Press, 1982), pp. 51–53.

Згідно з урядовими постановами, до 1870 р. міська рада складалася з представників п'яти станів (соціальна ієрархія в Російській імперії дещо нагадувала французьку станову систему представництва). Після 1870 р. в міській думі на основі майнового цензу були встановлені три нових «курії». Відповідно до статуту 1892 р., курії були відмінені, а виборче право надано всім купцям «першої гільдії» і дієздатним власникам нерухомості. По суті, у праві голосу під час виборів до міської думи було відмовлено всім, хто не володів власним будинком, – хоча

на противагу Чикаго і Осаці у виборах – через довірених осіб – могли брати участь жінки, які проходили за майновим цензом.

Більш конкретно: «поза залежністю від станової приналежності, право на учать у виборах одержували платники податків, які проживали у місті, і володіли нерухомістю або сплачували особливі податки на здійснення торгової і виробничої діяльності. Крім того, виборчими правами були наділені також юридичні особи, як різні урядові відомства, установи, об'єднання, компанії, церкви і монастирі. Голосувати мали право чоловіки, які досягли двадцятип'ятилітнього віку, тоді як жінки, що відповідали виборчому цензу, могли голосувати тільки через спеціальних уповноважених. Права на учать у виборах виявилися позбавлені наймані робітники (тобто переважна більшість міських жителів, які не володіли нерухомістю), а також кваліфіковані службовці, або «білі комірці», тобто інженери, лікарі, учителі, чиновники та ін.» (*Valeriia A. Nardova*, *Municipal Self-Government after the 1870 Reform*, in Ben Eklof, John Bushnell, and Larissa Zakharova, eds., *Russia's Great Reform, 1855–1881* [Bloomington: Indiana University Press, 1994], pp. 181–196:184).

127. *Юрій Лужков*, Москва – столица патриархальная, *Общая газета*, 1994, № 26 (1–7 июля), с. 16.

128. *Valeriia A. Nardova*, *Municipal Self-Government after the 1870 Reform*, p. 184.

129. *Герье*, *О Московской городской думе*, с. 424–425.

130. *А.А. Кизеветтер*, *На рубеже двух столетий (Воспоминания 1881–1914)*, (Прага: Орбис, 1929), с. 19.

131. *Л.Ф. Писарькова*, *Городские головы Москвы...*, с. 7–8.

132. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite...*, pp. 115–116.

133. Там само, с. 116.

134. Більш детально про діяльність Алексеєва на посту градоначальника див: *Rieber*, *Merchants and Entrepreneurs...*, pp. 205–26, а також статтю – *Алла Белоусова*, *Николай Леман*. *Московский городской голова. К столетию со дня смерти Николая Александровича Алексеєва*, «Независимая газета», 17 марта 1993 г., с. 5.

135. *D.I. Mendeleev*, *Introduction, The Industries of Russia, Vols. 1–2: Manufactures and Trade*, trans. John M. Crawford. (Chicago: World Columbian Exposition, 1893), p. xix.

136. Ці кроки градоначальника мали великий суспільний резонанс. Див., наприклад: *Писарькова*, *Городские головы Москвы...*, с. 8–10; *И.П. Машков*, *Путеводитель по Москве* (М., Московское архитектурное общество, 1913), с. 85–106. Машков описує міські системи водопостачання і каналізації у довіднику про архітектуру Москви, що був під-

готовлений для учасників 5-го конгресу архітекторів, який проходив у місті в 1913 р.

137. Див.: *Лужков*, Москва...

138. Про діяльність Астрова на посту мера див.: *Писарькова*, Городские головы Москвы..., с. 15–16.

139. *Н.И. Астров*, Воспоминания (Paris: YMCA Press, 1941), том. 1, с. 261.

140. Схильність до «театральності» була повною мірою властива купецькій Москві. Див.: *Clowes*, Merchants on Stage...

141. *Ульянова*, Благотворительность московских предпринимателей...

142. *Г. Ярославский*, Городское самоуправление Москвы, (Москва в ее прошлом и настоящем 12), с. 17–48; *Brumfield*, Aesthetics and Commerce...

143. *Ю. Александров*, Гоголевский бульвар, у збірнику Московский архив. Историко-краеведческий альманах, под ред. А. С. Киселева и др. (М., Московское городское объединение архивов, 1996), ее. 95–106. Див. також лист Павла Третьякова від 11 грудня 1893 р. В. В. Стасову про заснування Третьяковської галереї: Лист № 162 П. М. Третьякова В. В. Стасову, в книзі «Переписка П. М. Третьякова и В. В. Стасова, 1874–1897», под ред. Н. П. Галкиной и М. Н. Григорьевой (М., Искусство, 1949), ее. 171–174, 263–265. Про турботу і активну підтримку галереї Алексеевим з вдячністю пише знаменитий художник Ілля Репін у листі Павлу Третьякову, датованому 12 серпня 1891 р.: Лист № 107, І. Ю. Репін – П. М. Третьякову, в книзі «Письма И. Е. Репина. Переписка с П. М. Третьяковым. 1873–1898» (М., Искусство, 1946), с. 148, под редакцией М. Н. Григорьевой и А. Н. Щекотовой. Інші свідчення можна знайти у мемуарах дочки Павла Третьякова Олександри: *Александра Павловна Боткина*, Павел Михайлович Третьяков в жизни и искусстве (М., Издательство Третьяковской галереи, 1951), с. 249–259.

144. *Owen*, Capitalism and Politics..., p. 87. Див. також: *Valentine T. Bill*, The Forgotten Class: The Russian Bourgeoisie from the Earliest Beginnings to 1900 (New York: Praeger, 1959), p. 171. Цей епізод знайшов відображення і в книзі Буришкіна «Москва купеческая», с. 130.

145. *Лужков*, Москва; *Юрий Лужков*, Мы дети твои, Москва (М., Вагриус, 1996), с. 199–208.

146. *Hanchett*, Moscow in the late Nineteenth Century..., p. 141.

147. *Timothy J. Colton*, Moscow: Governing the Socialist Metropolis... (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995), p. 35; *Hans Rogger*, Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia». (Berkeley:

University of California Press, 1986), p. 69. Про розвиток політики самодержавного уряду стосовно єврейського населення імперії після анексії Польщі див.: *Solomon M. Schwarz*, *The Jews in the Soviet Union* (Syracuse: Syracuse University Press, 1951); *Т.Б. Гейликман*, *История общественного движения евреев в Польше и России* (М., Государственное издательство, 1930); *Юлий И. Гессен*, *История еврейского народа в России* (СПб, Типография Л. Я. Ганзбурга, 1916).

Згідно з працею М. С. Куповецького «Єврейское население Москвы (XV–XX вв.)» у збірнику за ред. Є. М. Поспелова та ін. «Этнические группы в городах европейской части СССР (формирование, расселение, динамика культуры)» (М., Московский филиал географического общества СССР, 1987), с. 58–71, починаючи з XVII ст., єврейське населення Російської імперії переважно походило з приєднаних до Росії областей Білорусії, України і Польщі. Євреї вже деякий час проживали в Москві, але якась значна єврейська община сформувалася тут тільки у XIX ст. На час відміни кріпосного права в 1861 р. в Москві проживало менше 300 євреїв. Єврейське населення Москви стрімко зростало упродовж наступних трьох десятиліть і на час указу про вислання 1891 р. його чисельність досягала 35 000. Після указу про висилку деякі євреї просто розселилися по околицях міста, але більшість, очевидно, повернулися в Польщу і прилеглі області.

Євреям-кущям першої гільдії було дозволено повернутися до Москви після 1899 р. за наявності відповідного дозволу міністерства фінансів у Санкт-Петербурзі і генерал-губернатора Москви. До міста прибуло також багато євреїв-студентів: на 1916 рік у Москві налічувалось близько 3 000 студентів єврейського походження. На час же революції 1917 р. кількість таких євреїв, що постійно проживали в Москві, досягла 60 000, що складало приблизно 3 % від загальної кількості населення міста.

148. *Owen*, *Capitalism and Politics...*, p. 103.

149. *Owen*, *Capitalism and Politics...*, p. 103.

150. *Ruckman*, *The Moscow Business Elite...*, p. 117.

151. *West*, *Merchant Moscow in Historical Context*, p. 5.

152. *Robert W. Thurston*, *Liberal City, Conservative State: Moscow and Russia's Urban Crisis, 1906–1914* (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1987), pp. 154–180; *М. П. Щепкин*, *Общественное хозяйство города Москвы в 1863–1887 годах. Историко-статистическое описание*. (М., Московская городская типография, 1890).

153. *Писарькова*, *Городские головы Москвы...*, с. 10–15.

154. Про функції імперських міністерств у вказаний період див.: *Hans Rogger*, *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881–1921* (London: Longman, 1983), pp. 27–43.

155. *Petrov*, Moscow City; *James L. West*, Visions of Russia's Entrepreneurial Future: Pavel Riabushinsky's Utopian Capitalism, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 161–170; *James L. West*, The Fate of Merchant Moscow, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 173–178; *James L. West*, Merchant Moscow in Historical Context, in West and Petrov, eds., Merchant Moscow..., pp. 3–12; *James Lawrence West*, The Moscow Progressists: Russian Industrialists in Liberal Politics, 1905–1914 (Ph.D. diss., Princeton University, 1974), pp. 57–64; *Ruth AmEnde Roosa*, Russian Industrialists in an Era of Revolution: The Association of Industry and Trade, 1905–1917, ed. Tomas C. Owen (Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1997); *Ruth AmEnde Roosa*, Russian Industrialists during World War I. The Internationalization of Economics and Politics, in Guroff and Carstensen, eds., Entrepreneurship in Imperial Russia..., p. 159–187; *Ruth AmEnde Roosa*, The Association of Industry and Trade, 1906–1914: An Examination of the Economic Views of Organized Industrialists in Pre-revolutionary Russia (Ph.D. diss., Columbia University, 1967).

156. Ці відомості взято з праці: *Jeffrey Eldon Hanes*, «Seki Hajime and the Making of Modern Osaka (Ph.D. diss., University of California, Berkeley, 1988), pp. 1–11.

157. Mayor of Osaka [Mr. Ikegami Saburo]: Impending Resignation, Japan Weekly Chronicle (Kobe), November 15, 1923, p. 687; Mayor of Osaka: Retiring Bonus, Japan Weekly Chronicle, December 13, 1923, p. 829.

158. *Edward Seidensticker*, Low City, High City: Tokyo from Edo to the Earthquake (New York: Knopf, 1983), p. 30.

159. *Hanes*, «Seki Hajime...», p. 2.

160. Там само, с. 25–27.

161. Там само, с. 29–33.

162. Там само, с. 38–46, 67.

163. Там само, с. 101.

164. Там само, с. 6–8.

165. Там само, с. 2–5.

166. Там само, с. 67–95.

167. Там само, с. 251–255.

168. New Deputy-Mayor for Osaka: Dr. Seki Recommended, Japan Weekly Chronicle, July 16, 1914, p. 137.

169. *Hanes*, «Seki Hajime...», pp. 322–323.

170. Там само, с. 208–233, 322–331.

171. Див., наприклад, працю Чарльза Бірда про муніципальне управління, написану в 1923 р. для недавно заснованого за вказівкою

мера Токіо Гото Сімпеї Токійського інституту муніципальних досліджень. У звіті Бірда розглядається багато питань муніципального управління в японських містах. *Charles A. Beard*, *The Administration and Politics of Tokyo: A Survey and Opinions* (New York: Macmillan, 1923). Про кар'єру токійського градоначальника Гото Сімпеї див.: *Yukiko Hayase*, «The Career of Goto Shimpei: Japan's Statesman of Research, 1857–1929 (Ph.D. diss., Florida State University, 1974).

Практика прагматичного плюралізму: місто, перехідний капіталізм і значення Москви

Чикаго, Осаку і Москву початку ХХ ст. вдало характеризує визначення, що його дав Чикаго Лінкольн Стеффенс: «[місто] насильства, яке потопає в бруді; голосне, що не підкоряється законам, неприємне, смердюче, неповажливе, нове; село, що розрослося, «громило» серед міст, цирк для всієї країни» [1]. Всі три міських співтовариства втілювали новий тип урбаністичного утворення: складний, багатолокий міський центр столичного розмаху, що швидко адаптується, створений завдяки приватному капіталу і, у свою чергу, такий, що відтворює приватний капітал, яким рухають передові технології [2].

Чикаго, так само як Москву і Осаку, часто зображували суворим, тяжким містом. Столиця Середнього Заходу змусила Редьярда Кіплінга вигукнути у 1899 р.: «Один раз побачивши його, я щиро бажаю ніколи не бачити його знову! Його населяють дикуни. Його вода – це вода Хуглі [річка, що протікає по Калькутті], а його повітря – бруд» [3]. Кіплінгу не варто було утруднювати себе такими злими інвективами – журналіст Джордж Ейд, який багато років описував чиказьке міське життя, якось вигукнув: «Це місто ніколи не буває задоволене собою» [4].

Але не все в Чикаго, Москві чи Осаці вимірювалося жорстокістю і грубістю. Чикаго стали сприймати як втілення американського міста саме завдяки його новоявленій завзятій утилітарності. Проте поряд з торгівлею і промисловістю тут завжди кипіло культурне й інтелектуальне життя [5]. Американський соціолог кінця ХХ ст. Гаррі Уїллз справедливо відмічав: «Чикаго має багату історію мерзенності і злодіянь – і реакція на бунт на площі Хеймаркет, і “різня” в день Святого Валентина, і розщеплення атома на майданчику Стег-філд* Чиказького університету. Проте прийшов час відмовитися від пустих розмов про це “чоловіче місто”, у якого нібито м’язи замість голови. Справа в тому, що у Чикаго від самого початку голова була на плечах. Цей розум насамперед працював заради торгівлі і тех-

---

* Будівля Чиказького університету, у підвалі якого на майданчику для гри в сквош (спортивна гра з ракетками і м’ячем), Енріко Фермі і його колеги здійснили 2 грудня 1942 р. першу контрольовану ядерну ланцюгову реакцію.

нологій, але був спрямований і на реформаторську, творчу в соціальному сенсі діяльність» [6]. Подібним до Чикаго, домом для соціальних реформаторів, успішних ділків, винахідників і художників були на початку ХХ ст. і Москва і Осака.

Сто років тому Чикаго, Москва і Осака були багато в чому подібними містами, укоріненими у різних суспільно-політичних системах. Відмінності між цими системами визначили подальший розвиток усіх трьох міст. У період, що розглядається в цій праці, Чикаго, Москва і Осака були найбільшими торговими центрами на піку великих соціальних, технологічних, економічних і політичних перетворень. Деякі характеристики ріднили ці міста одне з одним більше, ніж з їхнім національним суспільним середовищем проживання. Методи, що пропонувалися в цих містах для розв'язання різноманітних питань міського облаштування, часто відрізнялися від тих, що застосовувалися в інших центрах Сполучених Штатів, Росії і Японії.

Неготовність суспільства наділити законним статусом практику прагматичного плюралізму привела в кінцевому підсумку до розмивання багатой спадщини цих великих неофіційних столиць. Плюралістичний підхід до розуміння влади і питань міського управління відрізняється крихкістю, а тому він повинен бути однаково відображений і в колективній пам'яті, і в правових нормах. Для політики компромісів легенди про хижих чиказьких політиків важливі настільки, ніскільки важливі міські хартії і закони штату. Знищення більшовиками колективної пам'яті про дореволюційні часи зашкодило політиці прагматичного плюралізму в Москві тією ж мірою, якою її змарнували зміни в міських законах минулих часів. Тим не менше невдача, яка спіткала цю політику, не зменшує цінності порівняльних досліджень історичного періоду, який розглядається у цій книзі.

Три великих капіталістичних міста у перехідний період

Пітер Холл стверджує, що в історії творчих міст простежуються спільні закономірності [7]. Розміри міста набувають важливості, адже сприяють його ускладненню і диверсифікації. Житлові умови в таких центрах часто жахливі. Міста з великим творчим потенціалом часто перебувають у перехідному стані від старих до нових і не-

звіданих форм організації [8]. Надмірне багатство приваблює переселенців з усіх сторін світу [9]. Холл пише, що, можливо, жодне місто не може бути творчим без постійного притоку нової крові [10].

Чикаго, Москва і Осака відповідають цим ознакам, а також десятки інших міст, що становлять предмет такого авторитетного дослідження Холла як «Міста і цивілізації». Мова йде про відкриті, неієрархічні міста, які, згідно з Холлом, і є ключем до творчості й цивілізації. Саме соціально фрагментовані і просторово об'єднані співтовариства, в яких великі маси людей, що не мають особливих причин приязно ставитися один до одного, змушені шукати шляхи мирного співіснування, слугують джерелом прагматичного плюралізму.

Чиказьким магнатам вдалося використати урядові інститути і ресурси для захисту власних великих вкладень. За іронією долі їхній успіх певною мірою пояснюється піввіковим досвідом соціальної, економічної і політичної фрагментації. Чиказькі землевласники вчилися премудростей коаліційної політики в міру того, як різноманітні класові й етнічні піраміди приходили на зміну унітарним суспільним системам. Вони утримували владу тією мірою, якою це було необхідно для захисту своєї власності, поступаючись владою там, де це не мало значення.

Умови багатополлярної політичної гри, що постійно змінювалися, приводили до утворення дивовижних коаліцій, як про те свідчить приклад сімдесятилітньої історії «транспортних війн» у Чикаго. Реформатори-аристократи об'єднувалися з етнічними політичними машинами, профспілкові боси шукали союзників у корпоративному середовищі, середній клас суспільства взаємодіяв із соціальними групами, що до нього примикали, місто співробітничало з селом, ірландці і німці – з поляками і євреями.

Як свідчать жорстокі дебати навколо міської хартії у перші роки ХХ ст., жодна із соціальних груп не могла взяти гору в швидкоплинному світі Чикаго. Політичні структури, що розвивалися, дещо згладжували гострі кути соціальної розрізненості, сприяючи створенню рівних можливостей для всіх городян. Крім того, нові інститути спонукали найбільш успішних міських політиків, таких як Картери Гаррісони, оволодівати мистецтвом компромісів. Цьому сприяла і процвітаюча національна і місцева економіка: економічна база, що розширялася, здавалось, надавала невичерпні можливості для поліпшення якості життя. Як відмічала Естер Фукс,

американська міська політика стала багато більше конфліктною якраз тоді, коли змінилися пріоритети, – питання полягало більше не в тому, «хто одержить той чи інший шматок пирога, що постійно збільшувався, а хто одержить більше пирога» [11].

На противагу бурхливому розквіту Сполучених Штатів, економіку царської Росії очікував крах. Міністри Миколи II не усвідомлювали необхідності співробітництва з новими соціальними силами російського суспільства. Національні політичні інститути виключали можливість громадської активності широких мас. Чиновники і правляча верхівка звели нанівець всі спроби запровадження більш плюралістичних по духу інститутів, які виникали у період революції 1905 р. [12]. Прагматичний плюралізм програв.

Прикметно, що в міру зростання міської економіки і населення у місцевому політичному житті Москви стали виразніше виявлятися плюралістичні тенденції. Діяльні градоначальники з купецького середовища – як Микола Алексеев – успішно зміцнювали владу міського уряду, розширюючи сферу муніципальних послуг. Філантропи і громадські діячі сприяли запровадженню освітніх, медичних і суспільних організацій, покликаних допомогти робітничому класу, що зростав. Місцеві звичаї і політична культура відображали бурхливий характер московського економічного життя.

Самодержавний уряд, його чиновники і представники в Москві, що спиралися на місцевих консерваторів, всіляко перешкоджали створенню нових інститутів. У епоху політичної конфронтації, що загострювалася, по-реформаторському налаштованим московським купцям і землевласникам ставало все складніше шукати союзників на правому чи лівому флангах російського суспільства. В умовах непримиренної боротьби за абсолютну владу політика компромісів і відмінностей зазнала невдачі. В міру входження Росії в радянську епоху у небуття пішли саме ті суспільні групи, які створювали живу, динамічну Москву на рубежі століть.

Кінець XIX ст. був ознаменований помірними реформами і в Осаці. Високі темпи розвитку національної економіки благотворно вплинули на місцеву політичну систему: з 1890 по 1914 рік рівень виробництва і реальні доходи населення в Японії вирости майже удвічі [13]. Найбільш успішні осакські політики, такі як Секі Хаджиме, сповідували принципи терпимості і компромісів. Їхні до-

сягнення були значними, а часом і відчутними, як у випадку грандіозного проекту будівництва міського порту.

Суспільні біди, наприклад «рисові бунти» 1918 р., були зумовлені нездатністю провідних осакських промисловців і фінансистів об'єднатися в громадянські коаліції, які могли б пом'якшити негативні наслідки індустріалізації. Остаточна поразка плюралізму в Осаці за формою відрізнялася від долі цієї політики в Москві: маятник японського суспільства хитнувся у бік ультраправого авторитарного правління і войовничого експансіонізму. Інститути і норми політичної поведінки, засновані на увазі до різних суспільних інтересів, не змогли укоренитися на загальнонаціональному рівні: основи місцевої культури прагматичного плюралізму в Осаці були підірвані.

Отже, повна потрясінь політична історія Чикаго, Москви і Осаки доводить, що прагматичні міські правителі можуть виконувати роль надзвичайно важливого буфера між виборцями і найбільш руйнівними факторами соціальних, економічних і політичних перетворень. Прагматичні політики, віддані стратегії компромісів і такі, що вміють виробляти коаліційний підхід до розв'язання конкретних питань соціальної значущості, здатні пом'якшити напруженість, що виникає в результаті подрібнення колись міцної соціальної, політичної, економічної і культурної ієрархії. Однак для цього міські політики повинні прагнути захищати інтереси свого регіону і співтовариства, не піддаючись зажерливості і пристрастям до політичних баришів. Місцеві партійні машини не зможуть захищати своїх виборців від гірших наслідків економічної нестійкості, нестачі ресурсів і структурних реформ, якщо вони займаються тільки гонитвою за багатством.

Хуан Клос, мер Барселони в кінці ХХ ст., сказав, що основа міста – це складність, яка витворюється з багатьох тисяч людських відносин [14]. Політики зобов'язані приймати складність і залишатися смиренними навіть у честолюбних задумах, тому що успіх миттєвий, а фінансові ресурси – скінченні. Створення коаліцій між непорівнюваними на перший погляд суспільними групами – один з небагатьох інструментів, що залишається в розпорядженні властей великого міста. Клос і його попередник легендарний Паскаль Маргалл та їхні колеги впевнено увійшли в число найбільш успішних міських управителів ХХ ст. саме завдяки прагматичному, орієнтованому на результат підходу до управління Барселонаю [15]. Уроки,

які можна винести з їхньої діяльності, необмежені у просторі і часі і становлять цінність не меншу, ніж досвід управління промисловими містами кінця XIX ст., що зростали вибухоподібно.

Поразка молодих демократичних інститутів у Москві і Осаці, а також виникнення хіжацької політичної машини в Чикаго під кінець Першої світової війни встановлює межі прагматичного плюралізму. Подібно до описаних Холлом міст-новаторів, політика коаліційного будівництва потребує постійної уваги. Стабільність, яку, мовляв, приносять політичні діячі – прихильники прагматичного плюралізму, виявляється ілюзорною перед лицем світу, що стрімко змінюється. Утримання влади під час різких соціальних і економічних зрушень – результат надзвичайно крихкої рівноваги [16]. Так, неможливо не вважати видатним політичними досягненням тривале перебування при владі демократичної партії в Чикаго, зокрема те, що демократи займали крісло чиказького мера з 1931 до 1979 рік.

Дієвість політичної стратегії прагматичного плюралізму особливо яскраво виявляється у складні періоди соціальних і економічних змін. Говорячи про вплив революції Мейджі на провінцію Кавасакі, Ніл Л. Ватерс висловлював думку, яка однаково підходить для опису ситуації в Чикаго, Москві і Осаці: «Економічна багатоманітність і сильна місцева влада виявились надзвичайно ефективним захистом від не бажаних наслідків переходу до режиму Мейджі» [17].

«Незважаючи на те, що правителі Кавасакі при Мейджі були на папері функціонерами жорстко централізованої системи, – продовжує Ватерс, – вони рішуче і небезуспішно пристосовували задану згори програму реформ до місцевих інтересів» [18]. Останнє привело не до згорання реформ, а зовсім навпаки. «Здатність місцевих властей захистити провінцію Кавасакі від деяких короткочасних, але від того не менш руйнівних наслідків ранніх адміністративних і економічних реформ Мейджі, – стверджує Ватерс, – пояснює, чому провінції вдалося перейти від Бакумацу до Мейджі без спалахів насильства» [19].

Насильство, на жаль, було властиве для всіх трьох міст, що розглядаються в цій праці. Найбільш запеклі нападки на політику реформ і прагматичного плюралізму лунали від авторитарних популістів, які проголошували принципи національної винятковості. У своєму дослідженні творчих міст Пітер Холл зазначає, що «для

суспільств, що перебувають в стадії економічних перетворень, характерні і зміни в суспільних відносинах, системі цінностей і поглядів на світ. Вважається доречним таке узагальнення: в таких суспільствах є очевидною нестійка і напружена рівновага між парадигмою консервативних сил і цінностей – аристократичних, ієрархічних, релігійних, конформістських – і прямо протилежними, тобто буржуазними, відкритими, раціоналістичними, скептичними цінностями. Такі суспільства охоплені тривогою: вони поступово втрачають старі орієнтири і глибоко стурбовані тим, що з ними відбувається» [20].

Якщо розглядати Москву у порівняльному контексті, зіставляючи її історію з історією інших подібних міст, самобутність цього міста, як, між іншим, і всієї Росії, виявиться не такою винятковою, як на тому наполягає націоналістичний міф.

Москва і суть російської «винятковості»

Багато епізодів, про які йдеться у цій праці, здавалось би, підтверджують думку про принципову відмінність Москви і Росії від країн, розташованих вздовж північноатлантичного узбережжя. Революція системи управління, що привела до бурхливого зростання Чикаго у період, що розглядається, була відповіддю на розвиток північноамериканського споживчого ринку представників середнього класу. Провідні чиказькі підприємці – Пульман, Мак-Кормік, Філд – виробляли товари і послуги для ринку, що стрімко зростав, для людей з середнім достатком. Видатні осакські підприємці, наприклад Сібусава і Номура, також чутливо реагували на середній клас японського суспільства, що розвивався. З другого боку, старообрядницькі купці і промисловці Москви багато довше, ніж це уявляється розумним, придивлялися до відносно в'ялого, переважно аграрного російського ринку.

Складається враження, що такого важливого для Чикаго і Саки середнього прошарку в російському суспільстві просто не було [21]. Харлі Бальцер стверджує протилежне, а саме, що «на 1900 рік спеціалісти становили більшість російського середнього класу, що народжувався, і відігравали більш активну роль у політичному житті, ніж торгова і промислова буржуазія» [22]. Проте «географічні і економічні відмінності багато в чому перешкождали виробленню єдиного підходу до розв'язання суспільних зав-

дань» [23]. Через причини, викладені у цій праці, це тим більше справедливо стосовно Москви, мабуть, найбільш автономного економічного центру Росії.

Крістін Руан вважає, що твердження про відсутність в Росії професійного стану однобокі. «Через те, що російські професіонали не цілком відповідають критеріям англо-американської моделі, – пише вона, – більшість західних учених схильні вважати, що професійна революція в Росії закінчилася невдачею». Руан стверджує, що російські спеціалісти і професіонали брали діяльну участь у важливих суспільних перетвореннях, хоча і не створили західної моделі професійної діяльності [24]. Наша книга цілком узгоджується з таким висновком.

Підпорядковані державній системі, яка пригнічувала вільне підприємництво, затиснуті в лабетах станового суспільства і часто користуючись національною риторикою, покликаною приховати слабкість російського капіталізму, деякі з московських купців так і не позбулися своїх забобонів [25]. «Застарілі погляди оберталися традиціоналізмом у бізнесі, консерватизмом у політиці і націоналізмом у культурі» [26].

Для Росії справді притаманна була деяка несхожість, не в останню чергу через своєрідність російського самодержавства [27]. Професійний стан російського суспільства, що зростав, зберігав вірність стародавнім ідеалам державної служби [28]. Російські робітники були затиснуті між містом і селом, часом розриваючись між фабрикою і селянським господарством [29]. Нестійке становище робітників перешкоджало технічному прогресу, вело до виробничих зривів і, на думку деяких дослідників, катастрофічно знижувало промисловий потенціал міста. У перші десятиліття ХХ ст. Москва зберігала дивовижно патріархальне обличчя [30].

Найбільш доцільним бачиться тут порівняння з Осакою. Безумовно, осакські ділки немало натерпілися від імперських чиновників із Токіо. Про це говориться на багатьох сторінках цієї книги. Проте уряди періодів Мейджі і Тайсьо, по суті, були віддані ідеї перетворення Японії на промислово розвинену капіталістичну державу. Імператори та їхні радники прагнули побудувати сучасну японську державу за європейським зразком (незважаючи на неясність у виборі конкретної європейської моделі і невизначеність поняття держави).

Романови не ставили перед собою таких чітко визначених цілей [31]. Вони ставили інше завдання: зберегти місце Росії у грі європейських держав, не торкаючись системи влади в країні. Після заворушень 1905–1907 років Микола II за будь-якої нагоди відступав від реформ [32]. Непослідовна політика паралізувала самодержавну владу, встановлену династією Романових. За дивовижної подібності між Москвою та іншими великими міськими співтовариствами початку ХХ ст. Росію відрізняла від Японії і Америки саме бездарна і некомпетентна імперська еліта.

Поле для досліджень

Самі по собі пошуки аналогій між Москвою і європейськими або північноамериканськими містами, а також між Росією і Заходом, не можуть до кінця прояснити всі питання історії розвитку російського суспільства. Безкінечні докази «за і проти» російської винятковості викликають роздратування. У цій праці зроблена спроба вийти за межі столітніх суперечок і розглянути окремі аспекти російської історії з позиції деяких віддалених в часі реальностей російського суспільства. У даному разі феномен Москви був вивчений у порівнянні з історіографією міських співтовариств у США та інших країнах, а також у світлі дискусій про зв'язок між прогресом і міським середовищем.

Треба сподіватися, що нариси, подібні до тих, що запропоновані в цьому томі, сприятимуть розвитку міської історіографії і з плином часу розширять поле теоретичних досліджень, присвячених ролі міста в історії цивілізації. Класичні праці Льюїса Мамфолда «Культура міст» і «Місто в історії», а також видатна праця Пітера Холла «Міста в цивілізації» встановлюють високу планку для майбутніх дослідників [33].

Історико-соціологічні праці вчених, які не володіють широтою і баченням Мамфолда і Холла, можуть, проте, відіграти певну роль у справі формулювання загальних положень і розвитку історичних моделей. Як переконливо продемонстрував Девід Хеммак у праці про Нью-Йорк, аналіз складних історичних процесів немислимий без мови цифр і конкретних прикладів [34]. Шість соціологічних етюдів і нариси про чотирьох градоначальників, наведені в цій книзі, відповідають вимозі Хеммака: в них зроблена спроба вивчити деякі закономірності міського життя Чикаго, Москви і

Осаки. Водночас вони лише додають кілька штрихів до масиву наявних порівняльних досліджень міської історії.

Росія на рубежі століть відрізнялася від Європи, Північної Америки і Японії настільки ж, наскільки Москва у багатьох відношеннях була схожа на Чикаго і Осаку. Про яку ж подібність може йти мова? За всієї несхожості Росії і Заходу, за всієї різниці між московськими і чиказькими ділками, між понурими і мовчазними московськими робітниками та їхніми войовничими братами в Чикаго або між православними інтелектуалами-слов'янофілами і адептами інструменталізму Дьюї, Москва, безумовно, не була більш відстаюю, ніж Чикаго або Осака. В усякім разі можна з цілковитою визначеністю стверджувати, що москвичі Антон Чехов, Олександр Горський, Василь Кандінський, Антон Рубінштейн і Костянтин Станіславський (назвемо лише деяких) залишили більш глибокий слід у світовій культурі, ніж їхні сучасники з Чикаго або Осаки.

Культурні досягнення Москви навряд можна назвати випадковими [35]. Зовсім навпаки: вони були прямим наслідком грубуватого московського меркантилізму, соціальної напруженості, політичної нестійкості і перехідного капіталізму. Культурні досягнення Москви сягають корінням в той самий ґрунт, що і прагматичний плюралізм цього міста стосовно соціальних відмінностей. Культура проростала із зіткнення між талантом і містом. Про це в своїх знаменитих мемуарах «Мое життя в мистецтві» з гордістю пише Станіславський: «Доля була прихильною до мене завжди. Вона оточила мене людьми і суспільством. По-перше, я увійшов у життя в пору значного поживлення мистецтва, науки і естетики. В Москві це сталося в тому числі завдяки молодим купцям, яких цікавили не тільки їхні справи, але і мистецтво» [36].

Еліз Кімерлінг Віртшафтер справедливо відмічає, що Росія взагалі і Москва зокрема відрізнялися від решти світу незвичайним динамізмом. Так сталося всупереч або, можливо, завдяки відсутності конституційного самоврядування і надмірного втручання держави у процес промислового розвитку [37]. Москва, так само як Осака і Чикаго, в усьому були провісниками ХХ ст.

Назад у майбутнє

Мабуть, жоден футуролог не зміг би у 1900 р. правильно передбачити долі Чикаго, Москви і Осаки у ХХ ст. Багато з того, що

сталосся за останні сто років, навряд чи могло привидітися людям на рубежі століть. Після Першої світової війни траєкторії розвитку великих других міст розійшлися.

Проте їх супроводжувало зростання населення: на 1990-ті роки кількість жителів Чикаго складала більше восьми мільйонів, Москви – близько дев'яти мільйонів, а Осаки – десять мільйонів чоловік. Всі три міста залишаються центрами економічної могутності, щодня виробляючи більше матеріальних цінностей, ніж багато країн світу. Всі три міста як і раніше виконують роль найбільших транспортних центрів. Тим не менше, сьогодні значення Чикаго і Осаки для своїх країн неспівмірно менше, ніж століття тому. Москва, у свою чергу, увійшла в число світових столиць: у міській ієрархії Москва немає рівних на сотні миль на захід – до Берліна, і на тисячі миль на схід – до Пекіна.

Міська забудова початку ХХ ст. зазнала в кожному з трьох міст докорінних змін. У районі чиказького Лупа як і раніше височіють хмарочоси героїчної епохи, однак багаті квартали перемістилися на північ, ближче до оновленої Мічиган-авеню. Місто все глибше врізається у прерію вздовж автомагістралей, що сполучають штати. Завод і склади Пульмана, які займали таке важливе місце в житті Чикаго ХІХ ст., давно закрилися, залишивши величезні шрами в Саут-сайді – південних районах міста.

Червона армія спинила гітлерівський вермахт на самих підступах до Москви, зберігши місто від руйнувань у Другій світовій війні. Нечисленні острівці купецької Москви пережили маніакальні проекти радянської епохи, що перетворили давнє торгове місто в столицю тоталітарної імперії. Старовинні особняки на Спиридонівці, Малій Бронній, Великій Нікітській та інших вулицях нині служать посольствами іноземних держав. Дерев'яне місто, що становило значну частину забудови Москви на рубежі віків, збереглося лише у нечітких спогадах старожилів: у 1960–1970-х роках Москву заповнили типові багатоповерхівки.

За винятком деяких великих громадських будинків і будівель на острові Наканосіма або поблизу від нього, таких як Банк Японії, Бібліотека префектури, Палац зборів та Імператорський монетний двір, Осака минулого століття була знищена американськими бомбами і хижими фірмами з будівництва нерухомості. Нинішня Осака – це море цементу і поганого смаку.

Городянин XIX ст. міг би передбачити, що в найближчі сто років його місто очікує зростання населення і фізичні зміни обличчя. Передбачити надзвичайно складні соціальні й економічні зміни було б без порівняння важче. Після 1920 р. всі три міста стали надто відрізнятися від того, чим були раніше при тому, що Чикаго і Осака зберегли деякі спільні риси, а Москва переросла в абсолютно іншу урбаністичну форму.

Для Чикаго XX ст. ознаменувалося трьома важливими тенденціями розвитку, які докорінним чином змінили обличчя міста. У демографічному плані расове питання стало суттєвим чинником міського життя завдяки міграції з півдня десятків тисяч афроамериканців. Етнічна і релігійна приналежність як і раніше мають у Чикаго значення. Проте расовий бар'єр фактично стер етнічні відмінності між білими мешканцями міста, які все частіше протиставляються чиказьцям афроамериканського походження. У політичному контексті гостре суперництво між десятками партійних угруповань, про які оповідається у главах цієї книги, змінилося піввіковим пануванням однієї партійної машини. Політика партійної машини перетворила колись багатолікий Чикаго у місто жорсткого вибору – білі проти чорних, політика партійної машини проти реформістської опозиції, передмістя проти центру.

З погляду економіки Чикаго перестав бути місцем, де майбутнє перетворювалося в теперішнє, на початок 1920-х років. Основою економічної могутності Північної Америки став Сонячний пояс*, що поступово витіснив з цих позицій Середній Захід. За кількістю населення Чикаго формально став третім містом США (поступившись на початок 1980-х Лос-Анджелесу) при тому, що його економічна могутність була підірвана багато раніше. За порівняльними показниками економіка міста переживає занепад і стикається з численними проблемами, викликаними постіндустріальним перехідним періодом і глобалізацією економіки. Битви за трамвайні шляхи забуті, як і самі трамваї; у світі вашингтонських бюрократів і керуючих транснаціональними банками суперечки навколо міської хартії вважають просто химерними. Питання, актуальні для політичного життя Чикаго на рубежі XXI ст.,

---

* Сонячний пояс – штати, розташовані на крайньому півдні, південному заході і заході США.

принципово відрізняються від тих, що тривожили уми городян на початку ХХ ст.

Осака також стикається з труднощами постіндустріальної глобалізації. Текстильне виробництво та інші галузі промисловості, основані на дешевій робочій силі, зникли у минулому. Після жакливих руйнувань Другої світової війни місто буквально постало з попелу: своєрідною кульмінацією двадцятип'ятилітніх зусиль з його відбудови стала Всесвітня виставка в Осаці у 1970 р. Війна залишила і більш глибокі, хоча менш помітні рани. Осацький порт був орієнтований на внутрішні області азійської імперії Японії, втраченої у 1945 р. Деякі райони старої Осаки зажили поганой слави і вважаються одними з найбільш небезпечних у Японії. На післявоєнний період припадає занепад осакських підприємств важкої промисловості, і це ставить перед керівництвом міста соціально-економічні проблеми, які важко розв'язати, подібні до тих, що тривожать Чикаго, Манчестер і Марсель.

Небезпека для Осаки приховується і в надмірній централізації державної влади у післявоєнній Японії. Зосереджена в Токіо політична і економічна влада приводить до відтоку з Осаки життєво необхідних фінансових ресурсів. Нечисленні штаб-квартири великих компаній, що тут залишилися, виконують швидше декоративні функції. На 1990-ті роки Йокогама, що сусідить з Токіо, обігнав Осаку, ставши другим за величиною японським містом. Як і Чикаго, Осака перестала бути місцем, де майбутнє стає теперішнім.

Головна тема у московській міській історії ХХ ст. – це роль Москви як величезної імперської столиці. Задумане Ленініним у 1918 р. перенесення політичної столиці із Санкт-Петербурга до Москви мало стати тимчасовим заходом, викликаним суворою дійсністю Громадянської війни. Ніщо в житті не буває більш постійним ніж тимчасове. Радянська влада облаштувалася в Москві, і місто стало рости з більшовицьким розмахом. Москва перетворилася на ставку і командний центр ідеологічної імперії, вплив якого відчувався на всіх континентах. Звідси здійснювався нагляд за безпрецедентною в історії воєнною машиною і системою таборів. Москва стала виставкою досягнень соціалістичного ладу. Соціалізм і столичний статус змінили місто, створивши нову культуру абсолютної влади, заснованої на принципі «хто кого», в якій не було місця для політики компромісів, що превалювала в Москві на пе-

редодні Жовтневої революції [38]. Москва перетворилася на столицю гігантської континентальної імперії, що простяглася на дюжину часових поясів, в той час як Чикаго і Осака із других міст поступово ставали третіми. Годинники від Праги до Пхеньяна показували московський час. Такого майбутнього не передбачив би у 1900 р. жоден віщун.

Розпад Радянського Союзу майже не позначився на панівному становищі Москви у Центральній Європі. Що стосується економіки, сьогодні Москва ще більше відрізняється від решти Центральноєвразійського регіону, ніж десять років тому. Сучасна Москва не без успіху рветься на саму вершину світової міської ієрархії. Сучасна Москва – це імперіаліст серед міст, в масштабах про які не могли помислити москвичі кінця ХІХ ст.

Незважаючи на всі зміни, політичне життя сучасної Москви ближче до настроїв початку ХХ ст., ніж у Чикаго або Осаці. Радянська влада не знищила світ 1900-х, але швидше зберегла його в янтарній шкаралупі. Янтар тріснув, і на поверхні стали з'являтися доісторичні створіння. Сучасні москвичі гаряче сперечаються про проблеми соціальної нерівності, філантропії і освіти – майже так само, як це робили їхні прадіди. Основне питання, яке стоїть перед Москвою сьогодні, не відрізняється від того, яке тривожило уми людей століття тому: як Росія може залишитися великою державою і на рівних із Заходом брати участь у світових процесах розвитку, не відступаючи від власних традицій, звичаїв і уявлень? У пошуках відповіді москвичі випробовують історію, сподіваючись, що їхнє майбутнє можна знайти у минулому. Події і теми, що обговорюються у цій праці, співзвучні сучасній Москві. На відміну від Чикаго і Осаки, Москва залишається тим містом, де майбутнє можна знайти в минулому.

Примітки

1. *Lincoln Steffens*, «The Shame of the Cities». (1904, reprint, New York: Hill and Wang, 1992), p. 163.

2. Доречно згадати фразу Генрі Сміта: «Місто ніколи не є таким, яким ми його собі уявляємо, воно завжди більш складне і мінливе, ніж наше уявлення про нього». *Henry D. Smith II*, «Tokyo and London; Comparative Conceptions of the City, in Albert Craig, ed., Japan: A Comparative View, (Princeton: Princeton University Press, 1979), pp. 49–99: 49.

3. *Rudyard Kipling*, How I Struck Chicago, and How Chicago Struck Me: Of Religion, Politics, and Pig Sticking, and the Incarnation of the City among Shambles», in Bessie Louise Pierce, comp., *As Others See Chicago: Impressions of Visitors, 1673–1933*, (Chicago: University of Chicago Press, 1933), p. 251.

4. *George Ade*, *Stories of the Streets and of the Town: From the Chicago Record, 1893–1900*. ed. Frank J. Meine. (Chicago: Claxton Club, 1941), p. 104.

5. Положення красномовно і переконливо у доведено у праці: *Helen Lefkowitz Horowitz*, *Culture and the City: Cultural Philanthropy in Chicago from the 1880s to 1917*. (Lexington: University Press of Kentucky, 1976).

6. *Garry Wills*, «Chicago Underground». *New York Review of Books*, October 21, 1993, p. 22.

7. *Peter Hall*, *Cities in Civilization*. (New York: Pantheon, 1998), pp. 282–287.

8. Там само, с. 284.

9. Там само, с. 285.

10. Там само.

11. *Ester R. Fuchs*, *Mayors and Money: Fiscal Policy in New York and Chicago*. (Chicago: University of Chicago Press, 1992).

12. Більш детально про період реакції див. працю Ешера: *Abraham Ascher*, *The Revolution of 1905*. Vol. 2; *Authority Restored*. (Stanford: Stanford University Press, 1992).

13. *Thomas R. H. Havens*, *Farm and Nation in Modern Japan: Agrarian Nationalism, 1870–1940*. (Princeton: Princeton University Press, 1974), p. 87.

14. *Joan Clos I Matheu*, *The Barcelona Model of Urban Success*, лекція процитована на конференції «Реальне і уявне Місто», у Центрі сучасної культури Барселони. Барселона, 11 жовтня, 1997. За текстом, опублікованим у: *Joan Clos*, *Barcelona: patrimoni, creacio, qualitat*, in Pep Suñer, ed., *Debat de Barcelona (III): Ciutat real, ciutat ideal* (Barcelona: Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, 1998), pp. 113–116.

15. Про успіхи Барселони у період між 1980 і 1990 роками див. працю Санчеса: *Joan-Eugeni Sanchez*, *Barcelona: The Olympic City*. In Chris Jensen-Butler, Arie Shachar, and Jan van Weesep, eds., *European Cities in Competition*, (Brookfield, Vt.: Avebury, 1997), pp. 179–208.

16. *Robert A. Slayton*, «Labor and Urban Politics: District 31, Steel Workers Organizing Committee, and the Chicago Machine». *Journal of Urban History* 23, no. 1 (November 1996), pp. 29–65: 31.

17. *Neil L. Waters*, *Japan's Local Pragmatists: The Transition from Ba-*

kumatsu to Meiji in the Kawasaki Region. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1983), p. 55.

18. Там само, с. 81.

19. Там само, с. 76.

20. *Hall*, Cities in Civilization», p. 285.

21. *Kendal E. Bailes*, Reflections on Russian Professions, in Harley D. Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class: The Professions in Russian History*, (Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 1996), pp. 39–54: 41.

22. *Harley D. Balzer*, Conclusion: The Missing Middle Class, in Balzer, ed., *Russia's Missing Middle Class...*, pp. 293–320: 293.

23. Там само, с. 293–294.

24. *Christine Ruane*, Gender, Class, and the Professionalization of Russian City Teachers, 1860–1914 (Pittsburg: University of Pittsburg Press, 1994), p. 9.

25. Там само, с. 4. Ця теза розвинута у таких працях: *Thomas Owen*, *Russian Corporate Capitalism from Peter the Great to Perestroika* (Oxford, U. K.: Oxford University Press, 1995); *Entrepreneurship and the Structure of Enterprise in Russia, 1800–1880*, in Greg Guroff and F. V. Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union*, (Princeton, Princeton University Press, 1983), pp. 59–83,

26. *William Blackwell*, The Russian Entrepreneurship in the Tsarist Period: An Overview, in Guroff and Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia...*, pp. 13–26: 18.

27. *Marc Raeff*, *Understanding Imperial Russia: State and Society in the Old Regime*. Trans. Arthur Goldhammer. (New York: Columbia University Press, 1984), pp. 188, 223.

28. *Ruane*, Gender, Class..., p. 9.

29. Залежність московських заводів і фабрик від найманої робочої сили з навколишніх сіл переконливо доведена у праці: *Robert E. Johnson*, *Peasant and Proletarian: The Working Class of Moscow in the Late Nineteenth Century*. (New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1979).

30. *Irina V. Potkina*, Moscow's Commercial Mozaic, in *James L. West* and *Iurii A. Petrov*, eds., *Merchant Moscow: Images of Russia's Vanished Bourgeoisie*, (Princeton: Princeton University Press, 1998), pp. 37–44: 41.

31. На превеликий жаль багатьох провідних російських підприємців і промисловців, які, згідно з Сірілом Блейком і Рут Амьенде Руца, наполегливо боролися за державне стимулювання економіки. Див.: *Cyril E. Black*, *Russian and Soviet Entrepreneurship in a Comparative Context*, in Guroff and Carstensen, eds., *Entrepreneurship in Imperial Russia...*, pp. 3–11; *Ruth AmEnde Roosa*, *The Association of Industry and Trade, 1906–1914: An Examination of the Economic Views of Organized In-*

dustrialists in Pre-revolutionary Russia. (Ph.D. diss., Columbia University, 1967); Ruth AmEnde Roosa, Russian Industrialists during World War I. The Internationalization of Economics and Politics, in Guroff and Carstensen, eds., Entrepreneurship in Imperial Russia..., pp. 159-187; Ruth AmEnde Roosa, Russian Industrialists in an Era of Revolution: The Association of Industry and Trade, 1905–1917, ed. Tomas C. Owen, (Armonk, N. Y.: M. E. Sharpe, 1997).

32. Marc Raeff, The Bureaucratic Phenomena of Imperial Russia, 1700–1905 American Historical Review 54, no. 2 (April 1979), pp. 399-411: 411.

33. Lewis Mumford, The Culture of Cities (New York: Harcourt, Brace, 1938); Lewis Mumford, The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects». (New York: Harcourt, Brace, and World. 1961); Hall, Cities in Civilization.

34. David C. Hammack, Power and Society: Greater New York at the Turn of the Century». (New York: Russell Sage Foundation, 1982), p. 22.

35. Aaron Joseph Cohen, Making Modern Art National: Mass Mobilization, Public Culture, and Art in Russia during First World War (Ph.D. diss., Johns Hopkins University, 1998).

36. Станиславский (Алексеев) Константин, Моя жизнь в искусстве (М., Иностранные языки, 1958), с. 36.

37. Elise Kimerling Wirtschafter, Social Identity in Imperial Russia». (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1997), p. 75.

38. Більш детально про ці процеси див.: Blair A. Ruble, Failure of Centralized Metropolitanism: Inter-war Moscow and New York, Planning Perspectives 9, no. 4 (1994), pp. 353–376; Timothy J. Colton, Moscow: Governing the Socialist Metropolis. (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995).

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ. Від гегемонії до прагматичного плюралізму	9
Частина I. Три індустріальних гіганта	49
Поркополь	49
Ситцеве серце Росії	85
Кухня для всієї країни.....	123
Частина II. Успіхи і достаток	154
Битва за транспорт	154
Освіта Московських робітників	199
Осака – гавань процвітання	233
Частина III. Бунти і революція	260
Провал міської хартії.....	260
Найменш упорядковане місто в Європі	292
Бідність і бунт	318
Частина IV. Закінчення	344
Успішні плюралісти-прагматики: політика без гегемонії	344
Практика прагматичного плюралізму: місто, перехідний капіталізм і значення Москви	386

Суспільно-політичне видання

Блер Рубл

**ПРАГМАТИЗМ І ПЛЮРАЛІЗМ
ЯК РУШІЇ РОЗВИТКУ ВЕЛИКОГО МІСТА
(Чикаго «позолоченої доби»,
Москва «срібного віку» та Осака епохи Мейджі)**

Переклад *Г. Сокурєнко, Я. Франко*
Художнє оформлення *Л. Холошо*
Технічний редактор *Г. Шалашенко*
Коректор *З. Конєєва*

Підп. до друку 30.07.2010 р. Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк офс. Гарнітура UkrainianSchoolBook.
Умовн. друк. арк. 50,5. Обл.-вид. арк. 48,2
Наклад 2000 прим. Зам. №

Видавництво «Стилос»
04070, Київ-70, Контрактова пл., 7
Свідоцтво Держкомінформу України
(серія ДК №150 від 16.08.2000 р.)
Тел. (044) 467-51-89

Надруковано у друкарні підприємства «ЦСТРІ» м. Києва, філія № 7
Україна, м. Київ, вул. Боженка 86-б, тел. (050) 144-64-00